

UDK 930.85(497.6)
908(497.6)

ISSN 0351-4552

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe
Journal of cultural heritage and history

1 (26)

GODIŠTE XXVI ♦ BR. 1 ♦ MOSTAR, 2015.

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe
Journal of cultural heritage and history

IZDAVAČ / PUBLISHER

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru - Studij povijesti

Faculty of humanities and social sciences University of Mostar - Department of History

SUIZDAVAČ / CO-PUBLISHER

Hrvatski institut za povijest - Zagreb

Croatian Institute of History - Zagreb

ZA IZDAVAČA / FOR THE PUBLISHER

Zoran Tomić

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Marina Beus (Mostar), Božo Goluža (Mostar), Dijana Korać (Mostar), Ivica Lučić (Zagreb), Dijana Pinjuh (Mostar), Ljiljana Rajković (Mostar), Ivica Šarac (Mostar), Ante Škegro (Zagreb), Jasna Turkalj (Zagreb), Ante Uglešić (Zadar)

ZNANSTVENO VIJEĆE / SCIENTIFIC COUNCIL

Mladen Ančić (Zadar), Rajko Bratož (Ljubljana), Milko Brković (Zadar), Lovorka Čoralić (Zagreb), Katherine Douramani (Rim), Bruna Kuntić-Makvić (Zagreb), Davor Marijan (Zagreb), Zlatko Matijević (Zagreb), Miroslav Palameta (Split), Dinko Šokčević (Budimpešta), Tamàs Tòth (Rim), Gianluca Volpi (Udine)

GLAVNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF

Božo Goluža

ZAMJENICI GLAVNOGA UREDNIKA / ASSOCIATE EDITORS

Dijana Korać, Ivica Lučić

LEKTORICA / PROOFREADING

Martina Arapović

ENGLJSKI TEKST / ENGLISH TEXT

Marijana Sivrić

GRAFIČKA PRIPREMA

Dragana Zovko

NASLOVNA STRANICA

Miro Raguž

UDK oznake/ UDK marks

Narodna knjižnica HNŽ Mostar

Tisak / Printed by

Suton, Široki Brijeg

Časopis izlazi jedanput godišnje. Cijena pojedinoga primjerka je 10 KM (40 KN)

Žiro račun: 3381002202661957, UniCredit Bank, Kardinala Stepinca b.b., 88000 Mostar

Devizni račun u EUR: UniCredit Bank, Kardinala Stepinca b.b., 88000 Mostar,

SWIFT: UNCRBA 22, IBAN: BA39 3380 6048 1936 7345, broj računa: 15001617101

Adresa uredništva: Filozofski fakultet, časopis Hercegovina

Matice hrvatske b.b., BiH - 88000 Mostar

E-mail: hercegovina@sve-mo.ba; casopis.hercegovina@gmail.com

Telefon: +387 36 355-400; Fax: +387 36 355-401

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima

Naklada / Edition: 300 primjeraka

Sadržaj

Riječ urednika	5
Članci / Articles	7
MLADEN ANČIĆ, <i>Od zemlje do Kraljevstva Mjesto Bosne u strukturi Archiregnuma</i>	9
IVICA PULJIĆ, <i>Sedam stoljeća otoka Mrkana u naslovu trebinjskih biskupa</i>	89
MILKO BRKOVIĆ, <i>Ludovik I. Veliki (1342.-1382.) u srednjovjekovnim ispravama bosansko-humskih vladara</i>	115
MIROSLAV PALAMETA, <i>Narativ o bitki kod Dubice 1513. godine iz Životopisa Petra Berislavića fikcionalna je priča</i>	135
DIJANA PINJUH, <i>Nahija Mostar u svjetlu prvih osmanskih popisa</i>	153
RUDOLF BARIŠIĆ, <i>Školovanje Jure (fra Petra) Kordića</i>	165
ROBERT JOLIĆ, <i>Zarazne bolesti u Hercegovini u doba turske vladavine</i>	187
MANUEL MARTINOVIĆ, <i>Austrougarske utvrde u Hercegovini Obrambena crta: Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje, Stolac (die zweite linie)</i>	215
IVICA GLIBUŠIĆ, <i>Inicijativa za autonomiju Hercegovine s ciljem slabljenja Radićeva utjecaja na skupštinskim izborima 1925. godine</i>	251
VLADIMIR GEIGER, <i>Skica za povijest Nijemaca i Austrijanaca u Bosni i Hercegovini, s posebnim osvrtom na njihovu sudbinu tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću</i>	265
MARINKO MARIĆ, <i>Matične knjige župe Dubrave 1708.-1946.: izgubljeni svjedoci naše prošlosti</i>	299
BARBARA MARTINOVIĆ, <i>Novi pristup poetsko-likovnom opusu Vlade Puljića</i>	311

Recenzije i prikazi / Recensions and Book Reviews	325
<i>Koromanov dekalog</i>	
VESELKO KOROMAN, <i>Stariji od vremena</i> (Ratko Perić)	327
<i>Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku</i> (Željka Pandža)	336
JOŠKO BELAMARIĆ - BRATISLAV LUČIN -	
MARKO TROGRLIĆ - JOSIP VRANDEČIĆ (ur.),	
<i>Splitska hagiografska baština:</i>	
<i>povijest, legenda, tekst</i> (Ana Noković)	341
JACQUES LE GOFF, <i>Trgovci i bankari</i>	
<i>u srednjem vijeku</i> (Goran Mijočević)	345
ROBERT JOLIĆ (priř.), <i>Dr. fra Dominik Mandić (1889.-1973.).</i>	
<i>Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog</i>	
<i>u prigodi 40. obljetnice njegove smrti</i> (Dijana Korac)	347
JURE KRIŠTO, <i>Partija, UDBA i svećenička udruženja.</i>	
<i>UDBin elaborat o Udruženjima</i>	
<i>i drugi dokumenti</i> (Marina Beus)	352

Riječ urednika

Časopis *Hercegovina* počeo je izlaziti 1981. godine. Iako je bio zamišljen kao godišnjak, ni u prijeratnom razdoblju nije izlazio redovito. A onda je rat dobroano uzdrmao i ovaj projekt, ali skupina entuzijasta na čelu s prijeratnim urednikom mr. Tomislavom Anđelićem ponovno je 1995. pokrenula *Hercegovinu*. Nakon stanke od nekoliko godina (do sada je posljednji broj bio onaj za 2011. godinu) časopis *Hercegovina* evo ponovno postaje dijelom zbilje naše kulturne javnosti. Do sada je izišlo 25 brojeva, pa i to možemo smatrati svojevrsnim jubilejom. Jedan od izdavača *Hercegovine*, Muzej Herceg Bosne, Mostar, izjavom od 17. prosinca 2014. prenio je ovlasti utemeljiteljskih prava na Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru. Tako, od ove, 2015., godine *Hercegovina* će izlaziti jednom godišnje. Izdavač joj je mostarski Filozofski fakultet, a suizdavač zagrebački Hrvatski institut za povijest. U časopisu je gotovo sve novo. Na naslovnici zadržana je ideja prijašnjih izdanja, ali se pojavljuje u potpuno novom dizajnu. Tu je možda najveća novost što su cijele korice zapravo stilizirani grb obitelji Kosača u crveno-bijeloj boji. Naravno, i unutrašnji izgled potpuno je nov. Osim ovih čisto vizualnih stvari, novo je uredništvo kao i uredničko vijeće, pa sukladno tomu onda i uređivačka politika časopisa. Kako se radi o novoj seriji, prvi će broj biti označen kao 1(26), a od sljedećega broja ići će samo broj nove serije, 2, tj. bez ovoga broja u zagradama.

U ovih 35 godina postojanja časopis je dao velik doprinos u istraživanju kulturnoga naslijeđa i povijesti Hercegovine. Ovom prigodom zahvaljujemo ponajprije mr. Tomislavu Anđeliću za nesebičan rad oko uređivanja ovoga časopisa, ali i za zdušno zauzimanje i svesrdnu podršku ideji da časopis preuzme Filozofski fakultet. Uz njega svakako valja zahvaliti cijelom prijašnjem uredništvu, suradnicima, tj. autorima članaka kao i svima onima koji su u ovom časopisu gledali važnu kariku u lancu poboljšavanja kulturnih prilika u Hercegovini.

Nastavljajući raditi na ovom projektu, pozivamo na suradnju sve kolege iz humanističkih znanosti koji se u svom znanstveno-istraživačkome radu na bilo koji način bave ovim prostorom i njegovim ljudima ali i fenomenima koji su utjecali na njegovu prošlost. Ovom prilikom zahvaljujemo autorima u ovom broju, svim recenzentima koji su izvan "svjetla reflektora" radili na jasnoći članaka, kao i znanstvenome vijeću koje je svojim korisnim savjetima doprinijelo poboljšanju priloga koje imate priliku čitati u ovome časopisu.

Urednik

Članci

Articles

OD ZEMLJE DO KRALJEVSTVA MJESTO BOSNE U STRUKTURI ARCHIREGNUMA

Mladen ANČIĆ

Sveučilište u Zadru
Odjel za povijest
Ruđera Boškovića 5
HR - 23000 Zadar
mancic55@hotmail.com

UDK 94(497.6)“11/14”

32(497.6)“11/14”

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 16. srpnja 2015.

Prihvaćeno: 3. kolovoza 2015.

Sažetak

Polazeći od okolnosti izdavanja isprave bosanskoga kralja Stjepana Tomaša o uzimanju pod zaštitu udovice Ivaniša Blažajskog 1446., autor raspravlja o sklopu odnosa Bosanske Banovine (Kraljevstva) s Ugarsko-Hrvatskim Kraljevstvom. Taj sklop odnosa i način na koji je on s vremenom konceptualiziran kod samih sudionika i uobličen u "slike u glavama" autor objašnjava u kontekstu političkoga sustava koji se u literaturi naziva *Archiregnum Hungaricum*. Pri tomu posebnu pozornost poklanja okolnostima pod kojima su ti odnosi uspostavljeni u drugoj četvrti 12. stoljeća. Autor upozorava na važnost pojma "zemlja" (*terra, land*) te razmatra proces okrupnjavanja političkih tvorbi kroz koncentraciju moći u dinastičkome središtu. U posljednjem dijelu rasprave, na temelju detaljne raščlambe zbiivanja iz 1435. i 1436. godine, autor razmatra misaone sheme iz kojih proizlazi praktično djelovanje političkih aktera.

Ključne riječi: Bosna, Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo, dinastička država, politički koncepti.

Kancelarija bosanskoga kralja Stjepana Tomaša izdala je 25. svibnja 1446. svečano ispisani dokument (zavjernica) kojim kralj formalno uzima pod zaštitu Doroteju, udovicu kneza Ivaniša Blagajskoga, i njezina sina Miklouša. Destinatarima je dokument očigledno bio potreban i važan te je pohranjen u obiteljski arhiv, u kojem je čuvan i sačuvan (kroza sve susljedne selidbe) sve dok taj obiteljski arhiv nije postao arhivska zbirka koja je u 19. stoljeću dospjela u Mađarski državni arhiv (Magyar orszagos leveltar - dalje MOL). Krajem 19. stoljeća dokumenti koji su preostali iz izvornoga obiteljskog arhiva knezova Blagajskih (jasno se može razabrati kako se zapravo radi o "ostacima ostataka"), a koji su tvorili arhivsku zbirku, tiskani su u posebnome izdanju, no isprava o uzimanju u zaštitu Ivanišove udovice i njezina sina (transkribirana s onoga

istog izvornika iz arhiva Blagajskih) stoji povjesničarima na raspolaganju mnogo dulje.¹ Unatoč dakle relativno lakoj dostupnosti, dokument nije pobuđivao interes modernih povjesničara jer je okolnosti njegova postanka teško razabrati, pa je samim time i on teško razumljiv - što je značio i zašto je bio potreban destinatarima (Doro-teji i njezinu sinu Mikloušu/Nikoli) podjednako je zagonetka kao i pitanje zašto ga je u toj formi i u tome trenutku izdala kancelarija bosanskoga kralja te što je stvarno prethodilo izdavanju toga dokumenta. Potraga za odgovorima na ta teška pitanja postaje međutim znatno lakša uzme li se u obzir činjenica da je sačuvana, ali ne u sklopu ostataka obiteljskoga arhiva Blagajskih i oporuka kneza Ivaniša Blagajskoga, napisana u Čazmi točno četiri godine prije izdavanja isprave o kraljevskoj zaštiti.²

* Zahvaljujem Uredništvu *Hercegovine* te anonimnim recenzentima na dragocjenim savjetima (od kojih neke, vjerojatno na svoju štetu, nisam prihvatio). Posebno zahvaljujem kolegici Nelli Lonzi na čitanju teksta i oštroumnim primjedbama koje su uvelike doprinijele njegovoj kvaliteti.

- 1 S obzirom da povijest arhiva knezova Blagajskih ovdje nije od interesa, jednostavno ću čitatelja uputiti na tiskanu zbirku dokumenata koja tvori današnju arhivsku zbirku u sklopu Mađarskoga državnog arhiva. Riječ je dakle o djelu: LAJOS THALLÓCZY - SAMU BARABÁS (prir.), *Codex diplomaticus comitum de Blagay* (dalje: *Codex Blagay*), Magyar Tudományos Akadémia (dalje: MTA), Budapest, 1897. Dokument što ga je izdala kancelarija kralja Stjepana Tomaša 25. svibnja 1446. tiskan je na stranicama 342-344, pod brojem CLXXXIV. Kako izgleda može se jasno vidjeti na fotografiji dostupnoj na internetskoj stranici Mađarskoga državnog arhiva (<http://mol.arcanum.hu/dldf/>) pod brojem 66589. Na toj su internetskoj stranici inače dostupni svi dokumenti koji tvore zbirku što se odnosi na razdoblje prije 1526. godine (neovisno o tomu je li riječ o dokumentima koji su fizički u posjedu toga arhiva, ili je riječ o fotografijama dokumenata koji se nalaze u različitim arhivima od Španjolske do Poljske), pa ću te dokumente nadalje citirati skraćenicom MOL i brojem pod kojim se vode u arhivu (pod tim su brojevima dokumenti i dostupni za internetski pregled). No, i prije tiskanja u zbirci dokumenata arhiva Blagajskih, isprava kralja Stjepana Tomaša objavljivana je najmanje četiri puta (između ostaloga u zbirkama dokumenata koje su priredili Franz Miklosich, Ivan Kukuljević Sakcinski te Đuro Šurmin), tako da je ovo bilo peto tiskano izdanje - za povijest izdavanja dokumenta usp. ĐURO ŠURMIN (prir.), *Hrvatski spomenici*, Zagreb, 1898., str. 167, bilješka uz dokument br. 94, koji zapravo predstavlja izdanje isprave od 25. svibnja 1446. s neznatnim razlikama u čitanju u odnosu na verziju objavljenu u *Codexu*.
- 2 Oporuka, sastavljena 22. svibnja 1442. u Čazmi, sačuvana je u dva primjerka, a oba se nalaze u Arhivu zagrebačkoga kaptola, no u ovoj sam se prigodi koristio fotografijama

Jedna od odredbi te oporuke eksplicitno povjerava "skrb i zaštitu" nad ženom i sinom testatora, u slučaju njegove smrti, "gospodi kralju Bosne, knezovima Celjskim, Lovri palatinu i banu Matku". S time već postaje mnogo jasnije kako je i zašto došlo do toga da kancelarija bosanskoga kralja Stjepana Tomaša izda zavjericu od 25. svibnja 1446. No, spominjanje kralja Bosne u istome kontekstu s "knezovima Celjskim" (a riječ je 1442. godine bila o Fridriku II. i Ulriku II. Celjskima, velikašima Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva³ i Svetoga Rimskog Carstva), "Lovrom palatinom" (tu je, pak, riječ o Lovri Iločkom, jednom od najutjecajnijih velikaša istoga Kraljevstva, koji je u tome trenutku obnašao jednu od najviših časti poslije samoga kralja, onu palatinsku) te "banom Matkom" (iza toga izričaja stoji Matko Talovac, tadašnji ban "Dalmacije, Hrvatske i cijeloga Slovinja", također u to doba jedan od najmoćnijih i najutjecaj-

njih velikaša), prigoda je u kojoj ću još jednom razmotriti poziciju bosanskoga kralja i njegov odnos spram ugarsko-hrvatskoga vladara, odnosno prigoda u kojoj se još jednom mogu pozabaviti pitanjima kojima sam se u posljednjih dvadesetak godina najizraavnije bavio u četiri navrata.⁴ Pokušat ću utvrditi okolnosti i značenje sklopa odnosa uspostavljenih u prvoj polovici 12. stoljeća, s time u svezi razmotriti razvojnu putanju oblika društvene organizacije vlasti na određenome teritoriju te se posebice osvrnuti na odnose nakon uspostave kraljevske vlasti u Bosni 1378. godine. Prije toga, međutim, ponukan činjenicom da je to jedno od rijetkih djela u kojem se uopće spominje zavjernica o zaštiti Doroteje i njezina sina, osvrnut ću se na jedno (a zapravo bi se moglo reći i jedino) djelo čiji se autor u međuvremenu nakon nastanka spomenutih tekstova pokušao baviti problemom odnosa bosanskoga kralja i ugarsko-hrvatskih vladara.

kojima raspolaže Mađarski državni arhiv. Prvi primjerak oporuke sačuvan je u formi autentičnoga (ovjerenoga) prijepisa zagrebačkoga kaptola, izdanog 29. kolovoza 1469. po zahtjevu "časnoga muža gospodina Jurja, župnika crkve sv. Nikole u opidumu Jastrebarsko", a u ime Martina Frankopana i njegove žene Doroteje, udovice kneza Ivana Blagajskoga (MOL DF 255574. Transkript cijeloga toga dokumenta donosim ovdje kao Prilog IV.). Drugi, mlađi, primjerak oporuke zapravo je neovjereni prijepis, po svemu sudeći iz 16. stoljeća, za kojega se ne zna kako je i zašto nastao.

3 Naziv "Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo" odavno je, barem u hrvatskoj historiografiji, prihvaćena konvencija, no takav kakav jest on ne odgovara u potpunosti kao oznaka za složenu političku tvorbu koju je na internacionalnoj razini najprikladnije označiti kao *Archiregnum Hungaricum* (taj će, pak, pojam biti detaljnije objašnjen dalje u tekstu). Kako bi stalno ponavljanje toga pojma s jedne strane, a s druge strane uvođenje novoga naziva otežalo čitanje teksta, nastavit ću koristiti već uobičajeni naziv "Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo" sa svim izvedenicama, uz posebnu pripomenu kako ga nadalje koristim upravo kao sinonim za *Archiregnum Hungaricum*.

4 Usp. MLADEN ANČIĆ, *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*, Zavod za povijesne znanosti HAZU - ZIRAL, Zadar - Mostar, 1997.; ISTI, *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Hrvatski institut za povijest - Dom i svijet, Zagreb, 2001., str. 12-28; ISTI, "Bilinopoljska abjuracija u suvremenom europskom kontekstu", u: *Prilozi*, 32, Sarajevo, 2003.; ISTI, "Bosanska banovina i njezino okruženje u prvoj polovici 13. stoljeća", u: FRANJO ŠANJEK (ur.), *Fenomen "krstijani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, Hrvatski institut za povijest, Sarajevo - Zagreb, 2005.

Riječ je o djelu Dubravka Lovrenovića, koje se pojavilo još 2006. godine, na koje sam se inače tek nuzgredno osvrnuo u jednom ranijem tekstu, ostavljajući detaljniju razradbu tada iznesenih primjedbi za neku drugu prigodu.⁵ Lovrenovićevo je djelo, inače, nakon pojave doživjelo nekoliko pohvalnih prikaza⁶ te se u historiografiji, vjerojatno slijedom logike fizičke impozantnosti, luksuzne opreme i dojma ozbiljnosti (koji proizlazi iz pogleda na golemi kritički aparat i bibliografiju) počelo i citirati kao relevantno i autoritativno, unatoč svim nedostacima o kojima će dalje biti riječi. Vjerojatno će biti čitatelja koje će iznenaditi nešto oštiji ton moga prikaza, no on je posljedica onih vrlo pozitivnih reakcija koje držim prilično neumjesnima, poglavito stoga što su autori dva od tri prikaza afilirani istoj instituciji za koju je vezan i sam D. Lovrenović, a to je Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Pozivajući se dakako na tiskano izdanje zavjernice kralja Stjepana Tomaša od 25. svibnja 1446., D. Lovrenović (na jedinom mjestu u svome fizički impozantnom djelu gdje se na nju

osvrće) iznosi nekoliko tvrdnji koje bi se mogle smatrati tipičnim za cijeli njegov pristup povijesnim vrelima i uopće njegovo shvaćanje načina rada povjesničara:

"Uzimajući ih u zaštitu (sc. Doroteju i Nikolu - op. M.A.) ... (i) ... postavljajući se u ulogu njihova seniora, napravio je Tomaš s hrvatskom vlastelom klasičan vazalni ugovor, ali se već sljedeće godine Doroteja Blagajska našla pod zaštitom gubernatora Ivana Hunjadija. Može se pretpostaviti da su Doroteju ugrožavali nasljednici vojvode Ivaniša Dragišića iz Donjih Kraja. To znači da joj svojim snagama bosanski kralj nije mogao jamčiti sigurnost i da je zaštita ugarskog gubernatora za nju ipak imala veću vrijednost. Tomaševa isprava Doroteji Blagajskoj ... odraz je njegova nastojanja da se blagajski knezovi u graničnoj feudalnoj oblasti župe Vrbas ... tješnje vežu za politički okvir bosanske krune. U svijetu parcelizirane feudalne politike - osobito na osjetljivim dodirnim graničnim točkama - svaka je strana nastojala vrbovati pristalice i 'podebljati' liniju razgraničenja. Feudalni klanovi oko kojih su se lomila koplja - vrijedno je podsjetiti na Hrvatiniće - znali su iz tih igara izvući maksimalnu dobit. Godine 1448. preudala se Doroteja za kneza Martina Frankapana donijevši mu u miraz utvrde Kozaru (Kozarac) u Sanskoj

- 5 Usp. DUBRAVKO LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387-1463*, Synopsis, Zagreb - Sarajevo, 2006. Usp. također MLADEN ANČIĆ, "Kako popraviti prošlost. Konstrukcija memorije na nadgrobnim spomenicima 15. stoljeća", u: *Povijesni prilozi*, 34, Zagreb, 2008., str. 86, bilj. 10.
- 6 Usp. ESAD KURTOVIĆ, "Legitimitet bosanske krune", u: *Zeničke sveske - Časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku*, 4, Zenica, 2006.; AMIR KLIKO, "Na klizištu povijesti", u: *Baština*, 2, Sarajevo, 2006.; EMIR O. FILIPOVIĆ, "Történelmi földcuszamlás - Magyarországnak Szent Koronája és Bosznia Szent Koronája, 1387-1463", u: *Klió történelmi szemléző folyóirat*, 3, Debrecen, 2007. - isti je tekst u prijevodu na engleski jezik objavljen dva puta, prvo kao "Between the Ottoman Hammer and the Hungarian Anvil (Dubravko Lovrenović)", u: *Hungarian Quarterly*, XLIX/109, Budapest, 2008., a onda pod naslovom "Dubravko Lovrenović: *Na klizištu povijesti (Sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska 1387-1463)*", Synopsis, Zagreb - Sarajevo, 2006., 808 pp.", u: *Radovi: Historija, Historija umjetnosti, Arheologija*, XIV/1, Sarajevo, 2010. s nekoliko sitnih razlika.

županiji i Vrbas s istoimenom župom. Posjed Levač s utvrdom i selom istoga imena založila je u ovoj pograničnoj županiji pred požeškim kaptolom 17. IX. 1449. vlasteoska porodica Dobra Kuća - ogranak Nelipčića - bratu kralja Tomaša Radivoju Ostojiću i njegovu tastu Nikoli Veličkom.⁷

Ovaj kratki ulomak na prvi pogled uobičajenoga povjesničarskog diskursa (u kojem postoji tanana ili nikakva veza u redanju činjenica i "činjenica" prikupljenih iz raznih dokumenata) zapravo je prepun općih mjesta, materijalnih pogriješki i promašenih izričaja. Zavjernicu o zaštiti u drugoj rečenici autor pretvara u "klasičan vazalni ugovor", a da pri tomu sam dokument ne daje niti najmanje mogućnosti za to. Da bi bio "vazalni ugovor" on bi morao sadržavati i barem naznaku obveza druge strane, čega u zavjernici nema ni u tragovima, a ni ne može biti jer takvih ugovora jednostavno u ovome dijelu svijeta u 14. i 15. stoljeću (kao vremenu na koje se autor fokusira) *nije bilo*. U sljedećoj se misaonoj cjelini (rečenici) Doroteja "našla pod zaštitom" drugoga moćnika, pa nije jasno je li ona tu zaštitu tražila ili joj je bila nametnuta. Čini se da autor smatra kako ju je Doroteja sama tražila (ali u tome se slučaju nije mogla "naći pod zaštitom") jer joj bosanski kralj nije pružao dostatnu zaštitu od nasljednika Ivaniša Dragišića, a "ugarski gubernator" (sukladno pravcu argumenta) jest. Tvrdnja možda čak i može izdržati provjeru u sačuvanim izvorima, ali je ona za središnju tezu autorova djela, onu o samostalnosti i suverenosti bosanskoga kralja, zapravo pogub-

na, jer su "nasljednici Ivaniša Dragišića" *podanici bosanskoga kralja*. Ako, pak, on nije bio u stanju pružiti zaštitu od svojih podanika a "ugarski gubernator" jest, onda to na odnose između "kralja" i "gubernatora" baca posve određeno svjetlo. No, nevolje s autorovim argumentima ovdje se ne završavaju: unatoč tomu što nije mogao pružiti dostatnu zaštitu od svojih podanika (osobi s kojom je sklopio "klasičan vazalni ugovor"), bosanski je kralj "blagajske knezove" (N.B.: Doroteja i njezin sin su se neopazice pretvorili u "blagajske knezove", samo je pitanje jesu li to i ostali nakon što se Doroteja ubrzo "preudala za Martina Frankapana") htio "tješnje vezati za politički okvir bosanske krune". Želja za nekom vrstom "vezivanja" svakako je u temelju zavjernice pa je pitanje zašto to uopće treba navoditi, no "politički okvir bosanske krune" posve je nerazumljiva kategorija (osim valjda samome D. Lovrenoviću). Što to znači i gdje se to značenje daje raspoznati? Takva, međutim, kakva je, ta kategorija posve korespondira s drugom kategorijom koja se pojavljuje po prvi put u ovoj rečenici - "feudalna oblast župe Vrbas", koja će se malo kasnije pretvoriti samo u "župu Vrbas", ali i u "županiju Vrbas". Čitatelj će se s pravom pitati: što je Vrbas? "Feudalna oblast", "župa" ili "županija"? No, u rječniku D. Lovrenovića nisu samo oblasti "feudalne" - takva je i "parcelizirana politika", ali su takvi i "klanovi" (dok značenje prvih dvaju kategorija, "feudalnih oblasti" i "feudalne parcelizirane politike" ostaje posve zagonetno, barem je za "feudalne klanove", poglavito kad se autor

7 D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti...*, str. 297.

pozove na primjer Hrvatinića, jasno da se radi o širim rodbinskim zajednicama, za koje se, posve neovisno o D. Lovrenoviću, doista barem u engleskome jeziku koristi oznaka *clans*, ali se nikad i nigdje ne nazivaju "feudalnim"). Ovakvo isprazno ponavljanje pojma "feudalni" kao neke vrsti poštapalice ili sinonima za pojam "srednjovjekovni" (što je i razumljivo za autora koji vidi "klasični vazalni ugovor" tamo gdje mu nema ni traga) natjeralo je prije dvadesetak godina (očigledno tada ogorčenu) englesku povjesničarku Susan Reynolds na pisanje još i danas popularne knjige,⁸ u kojoj taj rašireni običaj podvrgava temeljitoj raščlambi i utvrđuje puni besmisao takva postupka. No, u zadnjoj se rečenici "feudalni klanovi" promeću u "vlasteosku porodicu" koja u pravnim poslovima nastupa kao osoba, što pokazuje da autor nije ni pokušao razaznati tko su akteri transakcije o kojoj govori (u pravnim poslovima koji se završavaju pred srednjovjekovnim kaptolima u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu nikad "porodica" ne nastupa kao "osoba" ili "korporacija"). Riječ je zapravo o tomu da D. Lovrenović doslovce preuzima informaciju iz jednoga bizarnog teksta, objavljenog u još bizarni-

joj publikaciji koja danas teško da može služiti kao bilo što drugo do vrelo za poznavanje duhovnih i intelektualnih prilika kakve su vladale u Beogradu u prvoj polovici 90-ih godina 20. stoljeća. Riječ je o tekstu beogradskoga povjesničara Miloša Blagojevića, jedne od perjanica one vrsti "nacionalne povijesti" koja potječe iz 19. stoljeća i koja se u toj neizmijenjenoj formi grozničave potrage za Srbima kao "glavna struja" akademske produkcije održava poglavito u Beogradu.⁹ Upravo je odatle D. Lovrenović preuzeo dobar dio u najboljem slučaju čudnih tvrdnji koje se pojavljuju u ovome kratkom isječku iz njegove knjige - i "vlasteosku porodicu Dobrakuća" (samo što je to ispravio u Dobra Kuća), i "ogranak Nelipića" koji je on pretvorio u "ogranak Nelipčića" (iako je riječ zapravo o potomcima kneza Nelipca pa su "Nelipići" upravo zato da bi ih se razlikovalo od "Nelipčića" iz Cetine, s kojima naravno nemaju nikakve veze, a što se sve u historiografiji zna još od 1918. godine, odnosno objavljivanja jedne važne studije Ferde Šišića.¹⁰ Nelipac o kojemu je tu riječ inače je bio sin Grgura Pavlovića, pripadnika široke rodbinske zajednice donjokrajskih Hrvatinića, što je čini se znao i M. Blagojević,

8 Usp. SUSAN REYNOLDS, *Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted*, Clarendon press, Oxford, 1996.

9 Vidi: MILOŠ BLAGOJEVIĆ, "Severna granica bosanske države u XIV veku", u: SLAVENKO TERZIĆ (ur.), *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Istorijski institut SANU - Pravoslavna reč, Beograd - Novi Sad, 1995., str. 65. O specifičnoj "školi nacionalne povijesti" koja se razvila i održava u Beogradu pisao sam u dva navrata te tome ne bih ništa u ovoj prigodi dodavao (vidi: M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada...*, str. 143-146; ISTI, "Što je Bosna bez Hercegovine", u: *Status*, 8, Mostar, 2006., str. 71-73), ali bih upozorio na kratki prikaz trendova srpske medievistike u: NADA ZEČEVIĆ, "Medieval Studies in Serbia 1993-2008", u: *Annual of Medieval Studies at CEU*, 15, Budapest, 2009., gdje su izložena vrlo slična stajališta u blažoj formi.

10 Vidi: FERDO ŠIŠIĆ, "Iz arkiva grofova Pongraza", u: *Starine JAZU*, 36, Zagreb, 1918., str. 31.

jer on uz izričaj o "ogranku Nelipića" dodaje u zaporci objašnjenje *Nelepech* te sljedeću rečenicu započinje riječima "Nelipčevi unuci", samo što D. Lovrenović očito nije shvatio što stoji iza izričaja beogradskoga povjesničara). Iz istoga vrela potječe i "posjed Levač s utvrdom i selom istoga imena" - kod Blagojevića je to "posed Levač" koji se sastojao "od kastela po imenu Levač i sela (villa) istog imena". Dok je za M. Blagojevića očekivano da govori o "Levaču" jer je on "posed", valja ipak priznati da je čak i on bio toliko obziran te notirao činjenicu kako se na poleđini dokumenta o kojem je riječ nalazi suvremena ćirilična bilješka "založni list 'na Livač'"¹¹

pa je iz toga zaključio da su "Levač i Livač jedno te isto". Tko god pak drži do svoga posla povjesničara, naravno ako ne pripada "beogradskoj školi" koja svuda vidi "Srbe" i "ekavicu", odnosno dijeli svijet na "Srbe" i "one koji to nisu", koristio bi formu Livač kao izvorni oblik toponima, a ne po današnjoj logici "političke korektnosti" oblike "Ljevač" ili "Lijevče", jer nema nikakva dokaza da su oni bili u uporabi u srednjem vijeku.¹² No, kako god nazivali Livač, on svakako nije bio "selo" jer je tamo postojao franjevački samostan, izgrađen u 15. stoljeću, a tko god zna nešto o srednjovjekovnom svijetu zna i to da se franjevački samostani nisu gradili po

11 Tu informaciju donose priređivači ugovora u tiskanom izdanju. Usp. LAJOS THALLÓCZY - SÁNDOR HORVÁTH, *Alsó-szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék)*, MTA, Budapest, 1907., str. 178.

12 Tako primjerice STANKO ANDRIĆ, "O obitelji bosanskog protukralja Radivoja Ostojića", u: ANTE BIRIN (ur.), *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) - slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva*, Hrvatski institut za povijest - Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, Zagreb - Sarajevo, 2013., str. 119, koristi oblik "Ljevač", naznačujući u zaporci latinski oblik (*Lewach*), ali bez upute na ćiriličnu bilješku s oblikom "Livač". U posrednoj svezi, pak, s tim Livačom/Ljevčem potkrao se S. Andriću jedan prilično nespretan izričaj. Govoreći, naime, o sklapanju braka Radivoja, brata bosanskoga kralja Stjepana Tomaša, 1449. godine Andrić razlaže dokumente koji govore o sastavljanju i zapisivanju različitih ugovora između Radivoja i oca njegove buduće žene, Nikole Veličkoga, te precizira njihove datume - 19. lipnja 1449. i 17. rujna 1449. (S. ANDRIĆ, "O obitelji...", str. 115, 119). Nastojeći, pak, otkriti okolnosti koje su mogle spojiti Radivoja i Nikolu Veličkoga, uočava Andrić misiju mačvanskoga bana Ivana Korodškoga (čiji je familijar bio Nikola Velički) u Bosni precizno datiranu pisanom izjavom kralja Stjepana Tomaša izdanom 11. studenoga 1449., pretpostavljajući da su banov familijar i kraljev brat tada došli u kontakt i dogovorili brak te nastavlja: "Ubrzo nakon što su dogovorili brak između Radivoja i Katarine Veličke te utanačili uzajamne imovinske obveze, Nikola Velički i Radivoj Kotromanić zajedno su se latili širenja svojih sada združenih imanja." (S. ANDRIĆ, "O obitelji...", str. 118-119). Izgleda, dakle, da su Radivoj i Nikola dogovorili brak i u svezi s time združili imanja 19. lipnja 1449., potom 17. rujna iste godine ušli u zajednički pot-hvat uzimanja pod zalog Livča, da bi se nakon svega toga našli u Doboru 11. studenoga gdje su im se putanje preklapile na političkim pregovorima i tom se prigodom "upoznali"! Naravno, ukoliko su doista sudjelovali u dogovorima koji su rezultirali izjavom Stjepana Tomaša od 11. studenoga 1449. Radivoj (kraljev brat) i Nikola Velički (familijar ugarskoga izaslanika Ivana Korodškoga) već su bili punac i zet, a uzme li se u obzir da su 17. rujna bili zajedno pred požeškim kaptolom, moglo bi se čak pretpostaviti da su zajedno došli u Dobor (ako su tamo doista i bili). To, pak, opet baca posve drugačije svjetlo na odnose bosanskoga kralja i gubernatora Ivana Hunjadija, svakako ne onakvo kakvo bi primjerice želio D. Lovrenović.

"selima".¹³ Za postojanje franjevačkoga samostana u Livču ("Levču") značak i Lovrenoviću omiljena i u njegovu djelu često citirana autorica još jednoga ezoteričnog djela "beogradske škole", Jelena Mrgić-Radojčić,¹⁴ a o kakvu je djelu riječ dovoljno jasno govori činjenica da autorica "zna" kako pravoslavno pučanstvo u 14. stoljeću živi "u Glažu ... u blizini Otoka na Uni, Krbave i Modruša, Knina i Vrhrike (oko gornjeg toka Cetine), Vrbasa i Save (Sane?)".¹⁵ Kako je pak autorica došla do tih "revolucionarnih" spoznaja? To su odreda lokaliteti na kojima su podignuti u 14. stoljeću samostani franjevačke Bosanske vikarije, a kako se u papinskim bulama izdanim u svezi s podizanjem franjevačkih samostana, poglavito pak na području savsko-drinsko-dunavskoga interamnija - jugoistočni obod Pannonske nizine, redovito spominju i "šizmatici", jednostavno je zaključila da je ista takva situacija vladala svuda gdje su podizani samostani vikarije. Iz takvoga "znanja" onda proizlazi i zaključak koji izaziva pravu nevjericu, prema kojemu je na razmeđu 14. i 15. stoljeća "Split pretežno katolička sredina",¹⁶ uza što se odmah naravno

postavlja pitanje koliko je to "pretežno", 60 ili 70 %, i tko su, odnosno što su oni koji nisu katolici? Zašto je sve ovo važno? Zato što to i takvo djelo D. Lovrenović ubraja, ni više ni manje nego među "izuzetno vrijedne monografije srpske medievalistike",¹⁷ i jer je tu, po svemu sudeći, našao inspiraciju i za neka od svojih "velikih otkrića". D. Lovrenović, kao i J. Mrgić-Radojčić, "zna" stvari koje drugi povjesničari "ne znaju". Primjerice on "zna" da je "(p)ovremena hegemonija Bizanta uvela također grčko stanovništvo, posebno u Zadar i Split. Za vrijeme intervala vlasti Ugarske najveći dio grčkih crkava dan je katolicima. Godine 1314. posljednja pravoslavna crkva u Dalmaciji bila je konfiscirana, a njezini svećenici prisiljeni da obrede obavljaju u privatnim kućama".¹⁸ Odakle je crpio ove "spoznaje" sam D. Lovrenović ne otkriva. Ne bi valjalo nagađati zašto ne citira djelo kojim se služio, no nije bilo teško utvrditi vrelo ovih nebuloznih tvrdnji. Već u prvoj instanci provjere posegnuo sam za djelom episkopa Nikodima Milaša¹⁹ i naravno našao ono što sam tražio. Tu se mogu naći "informacije" o jakim "grčkim kolonija-

13 Za franjevački samostan u Livču vidi: NIKOLA BILOGRIVIĆ, *Katolička crkva na području današnje banjalučke biskupije do invazije Turaka*, Vrhbosanska katolička bogoslovija, Sarajevo, 1998., str. 270 i d.

14 JELENA MRGIĆ-RADOJČIĆ, *Donji Kraji. Krajina srednjovekovne Bosne*, Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd, 2002., str. 147. Osvrt vidi u: M. ANČIĆ, "Što je Bosna...", str. 71-73.

15 J. MRGIĆ-RADOJČIĆ, *Donji Kraji...*, str. 143.

16 *Isto*, str. 147.

17 D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti...*, str. 17.

18 *Isto*, str. 719.

19 E.N.M., *Pravoslavna Dalmacija*, Novi Sad, 1901. Ponajbolju karakteristiku toga "sočinenija" predstavlja činjenica da je njegov pretisak svjetlo dana ugledao 1989. godine u Beogradu, danas je to već posve izvjesno, kao dio priprema za rat u bivšoj Jugoslaviji, sa svim implikacijama koje to podrazumijeva.

ma u Splitu i Zadru",²⁰ o "progonima pravoslavnih" te pripovijest o "oduzimanju posljednje pravoslavne crkve u Šibeniku 1314."²¹ Zapita li se, pak, radoznali čitatelj odakle je N. Milaš sve to "znao", a da tim i takvim stvarima nema niti traga u relativno bogatom materijalu vrela po gradovima o kojima je riječ, odgovor je jednostavan - iz "Ljetopisa" još jednoga episkopa, Simeona Končarevića. (*Sapienti sat*).

Što je dakle pokazala raščlamba ovoga kratkog ali znakovitog ulomka iz

knjige D. Lovrenovića? Osim što nije istražio arhivski materijal za svoju knjigu (zapravo doktorsku disertaciju) pa ne zna za oporuku Ivaniša Blagajskog,²² ali ni za mnoštvo drugih dokumenata koji su ključni za ono o čemu želi pisati, D. Lovrenović ne zna ni što bi s onim što je uspio prikupiti (a što, valja i to priznati, ipak nije malo). Njegov se postupak, kako sam pokazao, svodi na asocijacije koje slijede prikupljene činjenice (i "činjenice"²³) "logikom zdravog

20 E.N.M., *Pravoslavna Dalmacija*, str. 115.

21 *Isto*, str. 153.

22 Onaj tko želi pisati o odnosima Bosanskoga Kraljevstva sa sjevernim i zapadnim susjedstvom *mora*, između ostaloga, neizostavno pregledati *sav* materijal arhiva zagrebačkoga kaptola iz toga doba jer će u njemu naći vrlo vrijedna vrela bez kojih će spoznaje o ovome dobu ostati nekompletne (*quod est demonstrandum*). U tome poslu tek je početna faza konzultirati *tri* sveska te građe koje je tiskao Andrija Lukinović (ANDRIJA LUKINOVIĆ, *Povijesni spomenici zagrebačke biskupije*, V./1992., VI./1994. i VII./2004.), od kojih D. Lovrenović zna za (i vjerojatno je vidio, ali nije sigurno i da je knjigu otvorio) samo *jedan*, onaj pod brojem V. (Dvojbe oko toga je li knjigu otvorio proizlaze iz činjenice da u opisu literature na kraju svoga djela - D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti...*, str. 730 - tu zbirku vrela citira prema naslovu na ovitku, gdje nema broja sveska, koji se međutim nalazi u sklopu naslova na prvoj stranici). No, prije nego što se povjesničar koji ima namjeru pisati o temi koje se poduhvatio D. Lovrenović upusti u istraživanje arhiva zagrebačkoga kaptola, *mora* podrobno istražiti fond isprava iz razdoblja prije 1526. godine u Mađarskom državnom arhivu (riječ je o dvije zbirke: Diplomatiškai Leváltár i Diplomatiškai Fényképgyűjtemény), što mu onda može uštedjeti i istraživanje u zagrebačkome arhivu, jer je najveći dio tamošnjih dokumenata pohranjen u Budimpešti u obliku fotografija. Naravno, D. Lovrenović taj dio posla nije obavio, pa je već na toj razini posve *diskvalificiran* za pisanje o temi koju je izabrao!

23 Iako umjesno (barem u početnom impulsu) inzistira na dekonstrukciji diskurzivne stigmatizacije političkih protivnika religijskim pojmovima (D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti...*, str. 587-613), D. Lovrenović nije iz toga izvukao dosljedne zaključke. Naime, ako uporaba vjerski diskvalificirajućih karakterizacija u pisanoj komunikaciji ukazuje na to da (službeni) dokument nije vjerno zrcalo stvarnosti, onda se taj zaključak mora ugraditi i u odnos spram drugih dijelova istih dokumenata, primjerice spram "naracije" kraljevskih privilegija, onoga dijela teksta dokumenta koji donosi "pripovijesti" o zaslugama destinatarata tih istih privilegija, a koje autor tretira kao posve neproblematično vrelo spoznaja o "događajima" (o čemu postoji i relevantna literatura o kojoj D. Lovrenović ništa ne zna). Čak i kada sam primijeti nesklapnosti u "naracijama" različitih dokumenata, D. Lovrenović ne zna što bi počeo s uočenim, jer nije istražio ono o čemu piše. Usp. D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti...*, str. 255: "Dok se prema opisu ugarske kancelarije Turci nisu usudili pružiti baš nikakav otpor, na drugom mjestu se kaže da su prilikom osvajanja Hodidjeda mnogi od Talovčevih znamenitih familijara izgubili život." U bilješci (bilj. 297) kojom je popraćen navod o Hodidjedu, koju prenosi iz Klaićeva davnoga djela koje rijetko tko uopće danas i citira, stoji međutim nešto posve drugo. Riječ je tamo o pohodima Matka Talovca koji su vodili do osvajanja *Sinja u Kraljevini Hrvatskoj*

razuma", pri čemu pokazuje zavidno nerazumijevanje kategorijalnoga aparata srednjovjekovnoga svijeta, iako popis korištene literature daje za pravo zaključiti kako je autor pročitao dovoljno djela da mu to ne bi smjelo predstavljati problem. No, i na toj se razini dade ipak razabrati gdje je problem D. Lovrenovića: pojava krajnje ezoteričnih naslova, jer se uz *Pravoslavnu Dalmaciju*, koju nije želio citirati, na popisu njegove literature i vrela nađu i već odavno zaboravljena djela poput *Opšte privredne istorije* Heinricha Cunowa ili "sočinjenja" franjevca Antuna Kneževića *Kratka Povijest kralja bosanskih* i *Pad Bosne*, pa čak i pseudo-znanstvena djela, kakva je Dvornikovićevo *Karakterologija Jugoslovena*, pokazuje da D. Lovrenović nije razvio i nema sposobnost razlikovati važno od nevažnoga (ba-

rem ako je riječ o znanstveno-istraživačkom postupku). Povjesničar koji ozbiljno tretira djela pisaca iz 17. i 18. stoljeća (Mavro Orbini i Daniele Farlati) kao prvorazredna vrela za krunidbu prvoga bosanskog kralja,²⁴ Tvrtka I. Kotromanića, očito ima problema s onim elementarnim postulatima i pravilima posla kojim se želi baviti. Takvome očito nije jasno da (doduše kvalificirani, a ne svaki) povjesničar danas zna mnogo više o tim zbivanjima no što su znali M. Orbini i D. Farlati, s njihovim skromnim vrelima spoznaja o nečemu što se dogodilo stoljećima prije nego što su oni pisali. Do istoga se, međutim, zaključka o nesposobnosti razlikovanja važnoga od nevažnoga dolazi i s pogledom na cjelinu Lovrenovićevo uratka. Sakupivši golemu količinu činjenica, autor se jednostavno izgubio

i Hodidjeda u Bosanskom Kraljevstvu (*in ... recuperacionibus castrorum Zyn in Croacie et Hodided in Bosnensi regnis*). Svaki bi povjesničar, koji se drži pravila svoga "zanata", krenuo tragom dostupnih vijesti i pokušao razabrati što je tu na stvari. Je li doista pohod Matka Talovca protiv turskih snaga u Bosni prošao relativno glatko a sukob pod Sinjem odnio živote njegovih familijara, ili je riječ o nečem drugom, trećem... No, zato treba biti povjesničar koji zna istraživati!

- 24 Danas povjesničari iz Farlatijeva monumentalnoga djela *Illyricum sacrum* citiraju gotovo isključivo dokumente koje on donosi, a koji se nisu kasnije pretiskavali. O krunidbi prvoga bosanskog kralja Farlati je znao samo ono što je našao kod Orbinija, pa je na tome temeljio svoja domišljanja, kako je to jednostavno i odavno sročio Đuro Basler tvrdeći kako ovaj "prepisuje Orbinija uz neke preinake". No D. Lovrenović na to odgovara "očaravajućim" argumentom koji doista izaziva nevjericu: "Teško je zamisliti da je učeni isusovac u igru omaškom uveo 'mitropolita ili igumana mileševskog bazilijanskog manastira' i predaju kraljevskih insignija, što su u odnosu na Orbinija novi detalji" (D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti...*, str. 647, bilj. 471). Što je i kako "učeni isusovac" doista "uvodio u igru" ponajbolje se vidi iz njegove tvrdnje da su Bijaći (mali kompleks kasnoantičke/ranosrednjovjekovne crkve, s gospodarskim objektima ranoga *curtisa*, gdje su hrvatski knezovi Trpimir i Muncimir dali sastaviti isprave u korist Splitske nadbiskupije) bili "najstariji i najslavniji grad" kamo su hrvatski vladari prenijeli svoje "kraljevsko sjedište" (citirano prema: DANIELE FARLATI, *Illyrici sacri tomus primus*, Venetiis, 1751., str. 481). Što se, pak, Orbinija tiče, on je znao ono što je pročitao u izgubljenoj *Istoriji Kotromanića* (djelu vjerojatno franjevačke provenijencije, čije je postojanje i temeljni sadržaj izvan svake razumne dvojbe dokazao Sima Ćirković), pri čemu je ipak, kao i Farlati, bio spreman koješta "uvoditi u igru", odnosno "domišljati" koliko mu je dopuštao horizont njegovih spoznaja. Tretirati ozbiljno takva djela kao prvorazredna vrela protivno je svim pravilima modernoga "povjesničarenja" (moderne historiografije)!

u "pripovjedačkoj šumi" (razvidno je to i po podnaslovima kroz cijelo djelo, koji daju "siže" svakoj kraćoj narativnoj sekvenci), pri čemu je to pripovijedanje samo sebi svrha, jer nema nikakvu organsku vezu s teorijskim dijelom teksta, u kojem autor konačno pokušava objasniti razlog zašto je knjigu naslovio onako kako ju je naslovio.

Tu valja odmah reći: D. Lovrenović sabrao je popriličnu količinu informacija koje govore o razvoju ideje vlasti i njezine reprezentacije za široki europski prostor, ali te informacije nije uspio dovesti u svezu s onim što je predmet kojim se sam bavi. Prvi je njegov problem činjenica da nigdje u sačuvanim vrelima nije mogao naći pojam "sveta kruna bosanska" koji je stavio u naslov svoga djela! To naravno ne znači negiranje mogućnosti da se taj pojam možda nekad i negdje doista i koristio, ali *ne postoji nijedno vrelo* u kojem se on pojavljuje. Ne samo to, ne postoji niti jedno pisano vrelo nastalo od domaćih autora (u bilo kojoj formi) kojim bi se moglo dokazivati da se pojam "kruna" uopće koristio kao apstraktna inačica ideje "države", barem kad je riječ o samome Bosanskom Kraljevstvu. U Bosni je, naime, redovito rabljen pojam "rusag". Indikativno je da D. Lovrenović ne ulazi u raščlambu etimologije toga pojma, jer bi ga to dovelo u krajnje neugodan položaj. Riječ je o posuđenici, riječi *ország*, koja potječe iz mađarskoga jezika, a i danas je u uporabi u tom jeziku u značenju "država" ili "zemlja". Pojam je ušao i u hrvatski i u srpski jezik kao "rusag" i "orsag", ali i u bo-

sanski, ako povjerujemo da su u srednjovjekovnoj Bosni, tome "rusagu", svoj jezik doista zvali "bosanskim". Još nitko, međutim, nije pronašao ni jedan pisani trag takvu nazivu, pa stoga zadržavam skepsu glede mogućnosti korištenja takvoga naziva za jezik u srednjem vijeku. Bilo kako bilo, trebalo bi prikupiti doista jasne dokaze da je "rusag" bilo kad i bilo gdje napušten za račun pojma "kruna" ili "sveta kruna". No, takvih dokaza u poznatim vrelima nema i uzaludno ih je tražiti. Što u takvoj situaciji radi D. Lovrenović? Poput studenta koji sprema ispit, on slaže tuđe ideje i praksu iz raznih dijelova srednjovjekovne Europe u neku vrst "skripte", a onda to proglašava "bosanskim iskustvom". Pogledajmo kako to izgleda:

"Pravna koncepcija *bosanske krune* (N.B.: nikad i nigdje zabilježen pojam - op. M.A.) razvila se pod utjecajem bliskog ugarskog modela. Preko apstraktnog shvaćanja države bili su *kruna* i *sabor* - prvo kao simbol vladarskog dostojanstva, drugo kao oličenje kolektivne volje bosanskog plemstva neraskidivo povezani u '*sav rusag bosanski*', oznaku zajedničkog okvira djelovanja najvažnijih konstituenata države. Na temelju ove koncepcije formirana je predodžba o kraljevstvu kao jednome '*tijelu*' s '*glavom*' i '*udovima*', ili jednoj na '*stupovima*' utemeljenoj '*kući*'."²⁵

Poslije ovoga bi čitatelj očekivao eksplikaciju takvih stajališta u kakvo-me opširno prenesenom vrelu, čime bi se potvrdilo gornje izvođenje. No, umjesto toga u bilješci će D. Lovrenović čitatelja uputiti na nešto što s Bosnom, ni onom srednjovjekovnom

25 D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti...*, str. 456.

ni bilo kakvom, nema nikakve, odnosno nikakve izravne veze - na enciklopedijsku odrednicu *Reich* u jednoj njemačkoj enciklopediji te na knjigu Jánosa Baka o kraljevstvu i staležima u srednjovjekovnoj Ugarskoj. Osjećajući da to ipak nije dovoljno, pokušat će D. Lovrenović dalje razvijati svoju teoriju svojevrstnom podvalom, pa veli: "Precizno raščlanjene uloge koje odslikavaju ovako shvaćen društveni poredak sadržane su u povelji kralja Stjepana Ostojića Dubrovčanima (5. III. 1419)." Čitanjem, ali i usporedbom toga dokumenta s drugim sličnim što su ih izdavali bosanski kraljevi nakon Tvrtka I. Dubrovniku,²⁶ nemoguće je pronaći ono što u njima "vidi" D. Lovrenović ("teoriju države", držimo li se pompozna Lovrenovićeva stila), kao što je nemoguće uočiti bilo kakve diskurzivne promjene (a o tomu je, valjda, riječ) u odnosu na ranije izdane privilegije (to je razlog zašto D. Lovrenović *ne citira* suvislu cjelinu teksta iz dokumenta na koji se poziva). No, zato će se u svim tim dokumentima naći nešto na što povjesničari dosad (ni oni prije Lovrenovića, uključujući i potpisnika ovih redaka) nisu obraćali pozornost, a što govori zapravo suprotno od onoga argumenta koji razvija autor. Riječ je, naime, o tomu da se u svim tim

dokumentima pojavljuje pojam "kraljevstvo" za oznaku kraljevske vlasti ali i osobu kralja,²⁷ što na iznenađujući način upućuje na duboko usidrene misaone strukture s ishodištem još iz ranoga srednjeg vijeka, ako ne i ranijih vremena. Naime, ta konstrukcija i njezina uporaba korespondiraju s onim što je u sklopu svojih "etnoloških" zabilješki nastalih iz posjete rubnim dijelovima Karolinškoga Carstva (Hrvatska Kneževina) i susjednim područjima koja su bila pod vlašću cara u Konstantinopolju ("gradovi na moru" Venecije i gradovi na istočnoj obali Jadrana) još sredinom 9. stoljeća (vjerojatno zapisao te) koristio kao argument teoloških rasprava Saksonac Gottschalk. Učeni karolinški teolog zapazio je jednu, iz njegova očista, neobičnost u govoru stanovnika "gradova" mletačkih laguna, gradova na istočnoj obali Jadrana ali i ruralnoga svijeta Hrvatske Kneževine u njegovu dubljem zaleđu te je to ovako opisao:

"Tako se, dakle, za boga kaže boštvo i božanstvo. Isto tako Dalmatinci, a na sličan način i Latini, (koji su - op. M.A.) pak podložni carstvu Grka, po čitavoj Dalmaciji, uistinu vrlo velikoj pokrajini, kažem, u svakodnevnome govoru kralja i cara nazivaju kraljevstvo i carstvo. Kažu naime: *Bili smo kod kraljevstva i Stali smo pred carstvo*

26 Vidi: FRANZ MIKLOSICH, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Apud Guilelmum Braumüller, Viennae, 1858., str. 220-222, br. CCVI, 17. 7. 1392.; 235-237, 5. 2. 1399., br. CCXXVI; 272-273, br. CCLIV, 4. 12. 1409.

27 *Isto*, str. 236: "i kraljevstvo mi slišav'se i razumiv'se"; str. 273: "stvori milost' kraljevstvo mi". Izrazito se jasno takav oblik oznake za vlast raspoznaje u ugovoru o miru između dubrovačke općine i Odole Predenića, predstavnika stanovnika Krajine (obalnoga područja između Neretve i Vrulje u Makarskome primorju), sastavljenome u Dubrovniku 11. veljače 1247. Slovom toga ugovora Odola se obvezao "da Krainanje ne pakoste Dubrovčanom' ... ni onem' ki su pod knez'tvo ih ... i u predelih' knez'tvo ih nikomurje". LJUBOMIR STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I., Srpska kraljevska akademija, Beograd - Sr. Karlovci, 1929., str. 22, br. 24.

i *Tako nam je reklo kraljevstvo* i *Tako nam je govorilo carstvo*.²⁸

No, vraćajući se D. Lovrenoviću valja upozoriti kako upravo isprava kralja Stjepana Tomaša od 25. svibnja 1446., o kojoj je bilo govora na početku ovoga teksta, jasno proturječi njegovim teorijskim "izvođenjima" jer se u njoj paralelno govori o dvama Kraljevstvima, onome Ugarsko-Hrvatskom i onome Bosanskom. Za vlast, odnosno vladare onoga prvog se i eksplicitno koristi pojam "kruna ugarska" ("što bi imali pravde i zapise ot *krune ugr'ske*" - naglasio M.A.; "što e sada pod' *krunom' ugr'skom*" - naglasio M.A.), dok za vlast svoga "gospodina" (i njegove prethodnike) pisar Stjepana Tomaša koristi pojam "kraljevstvo" ("što bi u rukah' kraljevstva našega"; "niedan' človek kraljevstva našega").

Zašto ideja o "kruni" kao "transpersonalnome simbolu" Bosanskoga Kraljevstva nije bila prihvaćena (ili barem to prihvaćanje nije zabilježeno u sačuvanome i poznatom fondu vrela), iako je to značenje bilo poznato ako nigdje drugdje ono u dvorskome kru-

gu sredinom 15. stoljeća (kako pokazuje upravo citirani primjer) teško je, ako ne i nemoguće odgovoriti. Jedini primjer uporabe pojma "kruna" koji je D. Lovrenović našao u sačuvanome fondu vrela jest zapravo jasna kasnija krivotvorina, što autora nije spriječilo da "razvije" svoju misao, kršeći pri tomu čak i temeljna pravila znanstvenoga rada glede načina postupanja s tuđim mislima kao intelektualnim vlasništvom. Evo kako to izgleda u Lovrenovićevoj izvedbi:

"(D)ok je banski period vladarske časti do proglašenja kraljevstva još uvijek obilježen patrimonijalnim konceptom države, a kralj Tvrtko I. i njegovi nasljednici - potvrđujući na prijelomu XIV. i XV. st. Dubrovčanima stare privilegije - već ističu da je to učinilo '*kraljevstvo mi*', dotle Stjepan Tomašević daruje 18. IX. 1461. gradove i zemljišne posjede stricu Radivoju za '*virna i prava posluženja koja posluži kruni kraljevstva našega*'. U izrazu 'kraljevstvo i kruna' riječ kruna služi da eliminira čisto geografsko-teritorijalni aspekt kraljevstva i da naglasi njegov nedvojbeno politički karakter koji je također uključivao emocionalnu vri-

28 Odlomak izvornoga Gotschalkova teksta glasi: *Sic ergo dicitur deitas et divinitas pro deo. Item homines Dalmatini, perinde idem similiter homines Latini Graecorum nihilominus imperio subiecti, regem et imperatorem communi locutione per totam Dalmatiam longissimam revera regionem regem, inquam, et imperatorem regnum et imperium vocant. Aiant enim: Fuimus ad regnum et Stetimus ante imperium et: Ita nobis dixit regnum et: Ita nobis loquutum est imperium*. Ulomak i prijevod na hrvatski jezik donosi ŽELJKO RAPANIĆ, "Kralj Trpimir, Venecijanci i Dalmatinci u traktatu teologa Gottschalka iz Orbaisa", u: *Povijesni prilozi*, 44, Zagreb, 2013., str. 40-41. Rapanićev sam prijevod ipak promijenio sukladno drugačijem tumačenju pojma *homines Dalmatini*. Dok Ž. Rapanić smatra da se taj pojam odnosi isključivo na stanovnike "dalmatinskih" gradova, moje je tumačenje da je taj pojam jasno povezan s izričajem o "golemoj provinciji Dalmaciji" (s obzirom na to da je njegovo znanje bilo duboko usidreno u antičko zemljopisno i upravno nazivlje, Gottschalk je vrlo dobro znao "prostranstvo" ili "duljinu" Dalmacije, jer je iz zadarskoga zaleđa s dvora kneza Trpimira otišao u Bugarsku), a da se za stanovnike gradova Gottschalk poslužio pojmom *homines Latini Graecorum imperio subiecti*. U kontekstu ovdje razmatranih problema upravo ovo tumačenje dobiva potvrdu činjenicom da se takav način govora o nositeljima vlasti ("kraljevstvo", a ne "kralj"), kako je iz već navedenoga razvidno, održavao do duboko u 15. stoljeće.

jednost domovine - 'kruna kraljevstva je zajednička domovina'.²⁹

Činjenicu da Tvrtko I. i njegovi nasljednici "već ističu" pojam *kraljevstvo mi* ne bi, s obzirom na prethodno rečeno, ni trebalo komentirati, a što se tiče "patrimonijalnoga koncepta" evo kako jedan od vladara koji je "napustio" takva shvaćanja opisuje što radi: "spodoblen' bjeħ' kralestvovati va zemlah' roditel' i praroditel' naših', tvore pravdu i ispralae pravila, čine milosti i zapisanija, vjeru že dae gradovom' i vladanijem', malim' že i velicim', vsakomu že po dostojenijego".³⁰ Dakle, sve to kralj radi sam, u zemlji na koju pravo polaže isključivo logikom biološkoga naslijeđa, ne videći nigdje "tijelo kraljevine" koje bi s njim sudjelovalo u vlasti (iako je u stvarnosti kraljeva volja na prijelomu 14. i 15. stoljeća bila i te kako ograničena voljom velikaša, tim je onda čudnije što ideja o "kruni" nije našla pogodno tlo u Bosanskoj Kraljevstvu). Nakon navoda iz krivotvorene darovnice stricu Radivoju dolazi, međutim, najzanimljiviji dio. U posljednjoj rečenici ulomka *samo* riječi "kruna kraljevstva je zajednička domovina" stavljene su u navodne znake, nakon čega slijedi bilješka u kojoj se autor poziva na djelo Ernsta

Kantorowicza, pa čitatelj nema druge do pomisliti da je *samo* tih pet riječi preneseno iz njegova djela, a da je ono prije toga tekst D. Lovrenovića kojim on komentira izričaj iz dokumenta (navodno) nastalog 18. rujna 1461. Pogleda li se međutim citirana stranica Kantorowiczeva djela,³¹ pokazat će se nešto posve drugo. Tu E. Kantorowicz razvija svoju misao koju treba u cijelosti prenijeti kako bi se moglo jasno razabrati što se od njegovih riječi toliko svidjelo D. Lovrenoviću da ih je pretvorio u svoju misao!

"U izrazu 'glava i Kruna', riječ Kruna služila je kako bi se dodalo nešto običnom fizičkom tijelu kralja i kako bi se naglasilo kako se time podrazumijevalo nešto više od kraljeva "prirodnoga tijela"; a u izrazu 'kraljevstvo i Kruna', riječ Kruna služila je da eliminira čisto geografsko-teritorijalni aspekt kraljevstva i da naglasi njegov nedvojbeno politički karakter koji je također uključivao emocionalnu vrijednost domovine - 'kruna kraljevstva je zajednička domovina' bila je misao pravnička što ju je citirao Jacques de Révigny, čiji je suvremenik, William Durand, opravdavao kraljeve izvanredne mjere 'za obranu domovine i Krune'.³²

Što je, dakle, uradio D. Lovrenović? Tuđu misao je preuzeo kao svoju i nadovezao je na izričaj iz krivotvo-

29 D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti...*, str. 457.

30 F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 235, br. CCXXVI, 5. veljače 1399.

31 ERNST H. KANTOROWICZ, *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*, Princeton University Press, Princeton, 1981., str. 341.

32 Kako bi se izbjegle sve moguće dvojbe, citirat ću ovdje izvorni Kantorowiczev tekst na engleskoj jeziku: *In the phrase "head and Crown" the word Crown served to add something to the purely physical body of the king and to emphasize that more than the king's "body natural" was meant; and in the phrase "realm and Crown" the word Crown served to eliminate the purely geographic-territorial character of regnum and to emphasize unambiguously the political character of regnum which included also the emotional value of patria "the Crown of the kingdom is the common patria" was the opinion of jurists quoted by Jacques de Révigny, whose contemporary, William Durand, justified the king's extraordinary measures "for the defense of patria and Crown".*

rene isprave, izvorni citat iz srednjovjekovnoga spisa kojim se poslužio E. Kantorowicz pretvorio je u njegovu misao te napravio nešto što bi na svakome iole ozbiljnijem sveučilištu bilo kažnjeno oduzimanjem titule (današnja stroga pravila kažu da je *više od četiri tuđe riječi izravno prenesene bez navodnih znakova* slučaj plagijata, što se najstrože kažnjava). Prilično sam, međutim, siguran da u sredini u kojoj živi i djeluje D. Lovrenović ovakav oblik plagiranja nikoga ne će ponukati na bilo kakvu reakciju. U toj je sredini tadašnji dekan Pravnoga fakulteta Univerziteta u Sarajevu Fuad Saltaga tuđe djelo, "skriptu" od 65 stranica, objavio kao svoj tekst, bez ikakvih posljedica nakon što je krađa otkrivena,³³ pa slijedom toga iskustva zaključujem kako se s "ugledom" autora ni u ovome (puno benignijem slučaju) ne će dogoditi ništa. Koliko, pak, ima takvih mjesta na kojima je autor tuđe misli, koje su mu se toliko svidjele da je pomislio kako ih je net-

ko njemu ukrao, zapisao kao svoje, ne mogu reći (možda ih doista nema više - ipak je samo jedan E. Kantorowicz), ali to ništa ne mijenja na stvari. Od autora koji tvrdi: "U ovoj terminologiji jasno se ogleda utjecaj *rimskog pravnog mišljenja* (naglasio M.A.), koji je u Ugarskoj *kao i u Bosni* (naglasio M.A.) vodio preciznom razdvajanju u označavanju '*državnih subjekata*'",³⁴ u situaciji kada je u poznatom korpusu vrela za povijest srednjovjekovne Bosne do sredine 15. stoljeća nemoguće naći ni jednoga obrazovanog pravnika koji bi tu boravio,³⁵ kao što je veoma teško pronaći i bilo kakvu informaciju o "pravnim shvaćanjima" u najširem smislu, svašta se može očekivati. Ta je očekivanja D. Lovrenović svakako u stanju ispuniti kako se jasno razabire iz doista briljantne misli prema kojoj "(i)ako *bazično identični* (naglasio M.A.), konstitucionalni razvoji u Engleskoj i Francuskoj pokazuju znatne i *fundamentalne razlike* (naglasio M.A.)".³⁶

33 Vidi: <http://www.oslobodjenje.ba/index.php?id=11289> (20. 5. 2015.).

34 D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti...*, str. 456.

35 Za prvotnu recepciju srednjovjekovne učene *interpretacije rimskoga prava* od ključne je važnosti bilo postojanje uređene i hijerarhizirane Crkve, uklopljene u sustav "papske monarhije", čega u Bosni u punome smislu nije nikada ni bilo. U kasnijim vremenima (14. i 15. stoljeće) utjecaj se "učenoga" prava u raznim dijelovima Europe osjeti i u djelovanju svjetovnih administracija (poglavito onih gradskih, ali i kraljevskih), no tome nema ni traga u Bosni, kao što ni u vrelima koja se odnose na njezinu povijest do sredine 15. stoljeća nema niti traga boravku (a kamoli djelovanju) kojega obrazovanog pravnika. To je li koji od pripadnika franjevačke Bosanske vikarije tijekom druge polovice 14. i u 15. stoljeću mogao steći ovakve ili onakve predodžbe o kanonskome, pa onda i civilnom pravu (zasad se, međutim, ne zna ni za jednoga "doktora prava" među njima), u kontekstu o kojemu je ovdje riječ ne znači ama baš ništa!

36 D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti...*, str. 458. Ovakvih i sličnih mjesta u knjizi ima bezbroj. Namjerno neprecizni izričaj iz privilegija Tvrtka I. Dubročanima (koji je u historiografiji doduše izazvao velike prijepore) prema kojemu se u kraljevo ime tvrdi "idoh' v' sr'b'skujo zemljo ... i tamo š'd'šu mi vjenčan' b'ih'" (F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 187, br. CLXXXI, 10. travnja 1378.), a što bi se moglo prevesti "išao sam u srpsku zemlju ... i tamo išavši bih ovjenčan" (a što ima smisla ako se želi ustvrditi da se dogodilo nešto što se zapravo nije dogodilo), D. Lovrenović naziva ni manje ni više no "itinerarom" (dakle: planom ili programom putovanja, koji uobičajeno donosi postaje toga putovanja) (D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti...*, str. 621).

Sve ovo zapravo ukazuje na "bazično i fundamentalno šarlatanstvo" autora - raščlamba njegove knjige iznijela je na vidjelo beskrajnu naraciju zbivanja s kraja 14. i najvećega dijela 15. stoljeća nastalu kompiliranjem činjenica i "činjenica" povadenih (gotovo) isključivo iz objavljenih vrela (već sam naznačio značenje činjenice da autor koji želi pisati o odnosima Bosanskoga i Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva nije istraživao u najvažnijoj arhivskoj instituciji u kojoj se čuvaju tisuće i tisuće neobjavljenih dokumenata, od kojih barem nekoliko desetina predstavlja ključni element za razumijevanje tih odnosa). Lovrenović doduše obilato citira dokumente iz dubrovačkoga arhiva, ali je nevolja s tim citatima što se u najvećem broju slučajeva radi o dokumentima koji su po nekoliko puta citirani u starijoj literaturi, a on sam ne daje njihovo novo tumačenje, pa se može zaključiti da je riječ o triku koji bi mu trebao priskrbiti legitimitet "istraživača", što se pokazalo uspješnim, barem kada je riječ o prikazivačima njegova djela, Esadu Kurtoviću i Amiru Kliki. Svaku činjenicu i "činjenicu" autor je prokomentirao slijedeći suvremene, ovodobne, postavke (najočitija je ona o "političkoj neovisnosti" i čak "suverenitetu" kao najvišim političkim vrijednostima), a ne one koje su proizašle kao rezultat istraživanja, što rezultira gotovo pa fascinantnim nepoznavanjem i nerazumijevanjem svijeta o kojemu piše (iz cjeline njegova djela jasno proizlazi zaključak da autor prošlost ne vidi kao "stranu zemlju" s drugačijim shvaćanjima, običajima itd.). Na temelju vlastite "narativne šume" (u kojoj se zagubio)

zamislilo je izvesti teorijske postavke, no kako mu naracija nema organske veze s idejama koje je (očito) sklopio u konstrukciju i prije no što je počeo raditi, ostao je pri kompiliranju stajališta iz širokoga spektra sekundarne literature koja i najdoslovnije nema (i ne može imati) bilo kakvu izravnu vezu sa srednjovjekovnom Bosnom (raščlanjivati sve promašene komparacije u koje se upušta nema nikakva smisla, jer to nikamo ne vodi). Ni one temeljne premise od kojih sam kreće nisu u kasnijem razlaganju razrađene niti su našle mjesto u njegovoj konstrukciji "modela" (ako u ovome slučaju uopće može biti riječi o tome), pa se čini da je posve zaboravio kako na početku svoga djela ispravno tvrdi "da značaj teme osmotren iz mađarskog ni izdaleka ne odgovara njezinu značaju sagledanom iz bosanskog ugla", odnosno da "značaj odnosa s Ugarskom kada je o Bosni riječ jedva se može precijeniti".³⁷ Ako ovako postavljanje početnih premisa ne vodi ka zaključku o nekoj vrsti hijerarhijskoga odnosa između dvaju društvenih/političkih zajednica o kojima je riječ, onda nešto nije u redu s logikom onoga tko piše.

Je li dakle sve ovo "bazično i fundamentalno šarlatanstvo"? Odgovor na to retoričko pitanje ne može biti jednostavan i jednoznačan - "prisvajanje" Kantorowiczeve misli, "bazično identično i fundamentalno različito", kao i "itinerar" sastavljen od "išao sam ... i išavši bio", jesu doista elementi šarlatanstva, no za cjelovitu prosudbu ovoga, kao i svakoga drugog povjesničarskog djela, valja uzeti u obzir i ono što se naziva "autorski meta-narativ". Riječ je o onome dijelu

37 D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti...*, str. 15.

povjesničarskoga pothvata koji ostaje prikriven ispod naracije i teorijskih postavki, a koji se može označiti kao "potraga za smislom", ili u nešto tvrđoj varijanti "proizvodnja smisla", u čemu kao povjesničari uvijek vrlo aktivno (što ne znači i uspješno ili učinkovito) sudjelujemo. Treba biti beskrajno naivan te pomisliti da se toga možemo riješiti. Jedino što kao misleće jedinice možemo uraditi jest nastojati "kontrolirati štetu", odnosno nastojati da nam "potraga za smislom" ili njegova "proizvodnja" ne zaklone previše pogled na izgubljenu prošlu stvarnost koju istražujemo i objašnjavamo (gradacija uspjeha u tome tvori razliku između onih koji se onda mogu nazivati "znanstvenicima", i onih koji nastupaju kao "pamfletisti"). Taj dakle element, "meta-narativa" kao "proizvodnje smisla", u djelu D. Lovrenovića nije moguće razumjeti ne uzimajući u obzir njegovu društvenu poziciju. On, naime, nije "obični" akademski povjesničar

zagubljen u starim papirima i pergamenama (vidjelo se da s njima teško da je i došao u dodir).

Naprotiv, D. Lovrenović je istaknuta figura u svijetu koji svoje središte ima u Sarajevu i koji kao (društveno konstruirana) stvarnost funkcionira na jednom dijelu teritorija države Bosne i Hercegovine. Ne samo da vrlo aktivno sudjeluje u prostoru "javnoga govora", nego je zauzima ili zauzima društveno važne pozicije (bio je zamjenik ministra, član je Akademije nauka i umjetnost BiH, sudionik važnih ritualnih čina javnoga života sredine kojoj pripada itd. itd.). Sve je to D. Lovrenović ponajprije zahvaljujući činjenici da ga se percipira i doživljava kao "antinacionalistu", posebice kritičnoga spram nacionalne zajednice kojoj je (valjda) pripadao po rođenju i odgoju sve dok se toga pripadanja nije i javno odrekao.³⁸ Stvaranje takve slike o sebi vidi se izrazito jasno i na stranicama knjige *Na klizištu povijesti*,³⁹ kao uostalom i u drugim

38 Vidi: <http://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/dubravko-lovrenovic-ja-sam-rijesio-za-sebe-hrvatsko-pitanje-bosanac-sam> (20. 5. 2015.). Ovdje me javno očitovanje ovoga tipa zanima samo u kontekstu produkcije "javne slike o samome sebi", pri čemu je iz samoga izričaja jasno kako je autor izjave prije toga bio "Hrvat". No, D. Lovrenović ide i korak dalje te svoj "osobni recept za rješenje hrvatskoga pitanja" želi, upravo iz svoje pozicije "autoritativnoga povjesničara", nametnuti i drugima: "Bili smo Bosanci i Hercegovci, postali smo Hrvati, sada je ponovo red da postanemo ono što smo oduvijek i bili". Vidi: <http://24sata.info/vijesti/intervju/198149-dubravko-lovrenovic-hrvatstvo-u-bih-je-fikcija.html#sthash.kq18SZIB.dpuf> (20. 5. 2015.).

39 Savršeno jasan signal u tome smislu, posve izvan misaonoga konteksta u kojem funkcionira, predstavlja autorovo stajalište iskazano na samome početku knjige, tamo gdje definira svoj pristup problemu kojim će se baviti. "Daleko iznad ovog (a referira se na tekst o 'fantomskom bogumilstvu' i pristup u kojem su 'povijesni fakti ništa, interpretacija je sve' - op. M.A.) je promišljanje zagrebačkog profesora Ive Goldsteina, koji intelektualno i znanstveno superiornom metodom sahranjuje *velikohrvatski mit o Hrvatskoj do Drine*" (D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti...*, str. 5, bilj. 22 - naglašeno u izvorniku). "Velikohrvatski mit" nije ni trebalo sahranjivati jer se sam od sebe urušio u sudaru sa stvarnošću, pa je danas tek "radioaktivni ideološki otpad" pravaštva ("radioaktivni" je jer se polako raspada), ali je zanimljivo svakako ukazati na činjenicu da je "zagrebački profesor" bio član povjerenstva na obrani doktorata D. Lovrenovića, a onda i recenzent knjige nastale iz toga doktorata (ne mogu se a ne prisjetiti ovdje čuvene crnogorske izre-

njegovim pisanim javnim istupima.⁴⁰ D. Lovrenović je, dakle, izraziti "antinacionalist" poglavito kritičan prema hrvatskome nacionalizmu, nešto manje prema bošnjačkome i ponajmanje prema srpskome. No, kao i većina "antinacionalista" on ne razumije da je *nacionalizam* temeljna misaona shema europske modernosti te je kao takav sastavni i neizbježni dio našega *mentalnog krajolika*⁴¹ pa je samo pitanje kako vrjednujemo koji *nacionalizam*. I tu konačno dolazimo do merituma problema. D. Lovrenović nije ni hrvatski, ni bošnjački (naravno ni srpski) nacionalist, on je *bosanski nacionalist*. Cijelo je njegovo djelo jasna eksplicacija toga *nacionalizma* za koji je sam autor duboko uvjeren da je veoma pozitivna stvar, za razliku od "partikularnih nacionalizama" koji "produbljuju mentalnu i političku disoluciju među pripadnicima zajedničkog duhovnopovijesnog prostora" (a to je mitska "Bosna" kao fizički okvir njegova nacionalizma), uslijed čega

"šanse za konstituiranjem u modernu državu sa zajamčenim osobnim i nacionalnim pravima svakim danom sve više kopne".⁴² Tome se, vođen očito u svojoj viziji isključivo plemenitim porivima "društvene koristi" i želje za "povijesnom istinom" (valjda ne primjećujući kako to, barem u njegovu slučaju, donosi i znatne materijalne koristi, vrlo čvrsto povezane sa simboličkim kapitalom koji skuplja kroza svoj "antinacionalizam"), odlučio usprotiviti D. Lovrenović razotkrivajući lažnu mitološku sliku prošlosti koju proizvode "nacionalisti" i suprotstaviti joj sliku samostalne, suverene srednjovjekovne Bosne, zemlje neobične vjerske tolerancije, koja bi danas trebala poslužiti kao nadahnuće onima koji društveno djeluju. Na taj način on stvara "patriotsku historiografiju" po modelu 19. stoljeća, iz vremena oblikovanja modernih nacija kada je i stvorena profesionalna akademska historiografija (koja se, naravno, u međuvremenu stubokom

ke: "Ja tebi vojvodo, a ti meni serdare ... a obojica znamo ...", koja tako plastično opisuje o čemu je tu riječ, poglavito pročita li se izvadak iz recenzije "zagrebačkoga profesora" otišnut na ovitku knjige). Iz ovoga očista postaje puno jasnije zašto je D. Lovrenović osjećao potrebu ubaciti u svoje djelo nebulozne "činjenice" prikupljene kod N. Mišića. One dokazuju kako on jasno raspoznaje hrvatski/katolički nacionalizam "na djelu" u negiranjima pravoslavne tradicije u Dalmaciji (jest da toga pravoslavlja u srednjemu vijeku tamo nije ni bilo, ali što je to u usporedbi s dokazivanjem vlastitoga "antinacionalizma").

40 Vidi primjerice javnu polemiku što su je D. Lovrenović i Ivo Lučić vodili na stranicama mostarskoga časopisa *Status* (14 - 2010., 15 - 2011. i 16 - 2013.).

41 Bjelodano je to već podavno pokazala i dokazala izvan svake razumne dvojbe LIAH GREENFELD, "Nationalism and the mind", u: *Nations and Nationalism*, 11/3, London, 2005., gdje su sumirani i rezultati autoričinih ranijih djela iz 1992. (*Nationalism: Five Roads to Modernity*) i 2001. (*The Spirit of Capitalism: Nationalism and Economic Growth*). Usporedi međutim: DUŠAN KEČMANOVIĆ, "Nationalism and Mental Health: A Critique of Greenfeld's Recent Views of Nationalism", u: *Nationalism and Ethnic Politics*, 13, (Routledge) 2007., za kritiku autoričinih zaključaka o korelaciji između društvene anomalije (kao stanja izazvanoga modernim, nacionalističkim svjetonazorom) i učestalosti psihičkih i mentalnih poremećaja. Za pojam *mentalnoga krajolika* i utjecaj koji u njegovoj izgradnji ima društveno okruženje vidi: EVIATAR ŽERUBAVAL, *Social Mindscapes: An Invitation to Cognitive Sociology*, Harvard University Press, Cambridge (MA), 1997.

42 Usp. D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti...*, str. 13, bilj. 72.

izmijenila), nesvjestan svega što je već ugrađeno u lokalnu varijantu modela kojim se koristi. Tu se, između ostaloga, mogu naći ostatci predmodernih shvaćanja *mileta* s franjevačkom zajednicom kao elitom i predvodnikom (nije slučajno što D. Lovrenović svoje radove vrlo često objavljuje na stranicama časopisa *Bosna franciscana*, koji još uvijek funkcionira kao "kovčević sve mudrosti" - malo "filozofije", malo "povijesti", malo "književnosti" i svega ostalog potrebnog za "duhovnu hranu" cijeloga "kršćanskog stada" - *mileta*); heglovsko shvaćanje "države" kao konačnoga smisla povijesnoga razvoja. Iz toga shvaćanja izvedene mitologije "nacionalnoga oslobođenja" od "tuđinske vlasti", što je bio inače utemeljiteljski politički mit prve Jugoslavije (odatle dolazi prijemčivost za pseudo-znanost Dvornikovića i diskurs srpske historiografije); klasne reinterpretacije toga mita po nacrtu Milovana Đilasa, koja je obilježila historiografiju socijalističke Jugoslavije (najjasnije se to vidi po prihvaćanju stajališta Nade Klaić). Lovrenovićeva se povijesna "bosanska arkadija" dakle razlikuje od one povijesne "bošnjačke arkadije" što su je oblikovale generacije bošnjačkih povjesničara, počevši s onom koja je promovirana zajedno s političkim priznanjem postojanja muslimanske (danas: bošnjačke) nacije potkraj 60-ih godina 20. stoljeća.⁴³ Njihov je ideal otomanski Bosanski

Pašaluk kao nacrt bošnjačke nacionalne države, a ta se razlika uglavnom svodi na tumačenje odnosa i pozicije vjerskih ("narodnih") zajednica. Dok "bosanska arkadija" podrazumijeva jednu vrst "bratstva i jedinstva", dotle "bošnjačka arkadija" podrazumijeva postojanje "temelnoga naroda" (naravno onoga bošnjačkog).

Kao i svaki pravi neosvijesteni nacionalist D. Lovrenović pati od viška patetike i treba posebnu poetiku kako bi nadomjestio nedostatak razumnih argumenata, pa odatle silna potreba za izričajima s jakim (ali često i besmislenim metaforama) poput onih o autorima koji su "znanstvenu metodu bacili pod noge političkog i nacionalnog pravovjerja", o "prevlasti ideološkog kiča, s historiografijom često kao bolesničkom štakom dnevne politike",⁴⁴ ili o "ispisivanju 'kataloga' konfesionalno-političkih psovki" što je onda stvaralo "verbalni 'barometar'" na kojem se "precizno ogledao rast i pad pritiska u ugarsko-bosanskoj feudalnoj 'trakavici'".⁴⁵

Da zaključim dakle, D. Lovrenović napisao je lošu knjigu koja je ostala nedorečena, na sredini između povjesničarskoga uratka (nedovršenoga jer svoj predmet nije istražio kako treba) i političkoga pamfleta (prikrivenoga i ostavljenoga na razini implikacija), pa nije ni jedno ni drugo. Kao povjesničar nije uspio integrirati naraciju

43 Za ogledni primjer te "historiografske" produkcije može se uzeti: MUSTAFA IMAMOVIĆ, *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture "Preporod", Sarajevo, 1997. Ta se produkcija, inače, po svemu ugleda i svojim nutarnjim značajkama (poglavito pristupom povijesnoj materiji u "patriotskom duhu") prati onu produkciju što je tijekom 20. stoljeća nastajala u sklopu "beogradske škole" pa se slobodno može govoriti o "beogradsko-sarajevskoj povjesničarskoj školi", a kojoj po svemu pripada i D. Lovrenović.

44 D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti...*, str. 14.

45 *Isto*, str. 589.

i teorijski segment svoga djela, a kao pamfletist, "nacionalni djelatnik", nije uspio na razgovijetan i jezgrovit način "progurati" svoju temeljnu političku agendu, onu "(građanskog) bosanskog nacionalizma" kojemu je nastojao osigurati povijesnu utemeljenost. U jednu riječ, knjiga je gotovo pa beskorisna (kako se može razabrati, čak ni naraciju nije moguće koristiti bez provjere) te je pravo pitanje zašto je i po kojim kriterijima uložena popriličan novac u njezino izdavanje.

Ostavljajući dakle otužnu sliku današnje bosansko-hercegovačke, ali i hrvatske stvarnosti u kojima ima dovoljno volje da se (relativno) velika sredstva "ulupaju" u super-luksuzno izdanje knjige koja je savršena eksplikacija "bazičnog fundamentalnog šarlatanstva", valja se okrenuti srednjovjekovnome svijetu i ogledati što se eventualno novoga može reći o odnosu Bosne (Banovine i od 1377. godine Kraljevstva) spram Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva. U onome što sam o tomu prije napisao nema puno toga što bih mijenjao te to ovdje ne mislim opširnije ponavljati, pa ću s pozivom na nekoliko dosad u ovome kontekstu nekorištenih dokumenata i drugačijim čitanjem onih odavno

poznatih pokušati izoštriti već ranije ocrtanu sliku. U tome smislu pokušat ću, u mjeri u kojoj to dopuštaju sačuvana i dostupna vrela, utvrditi kako su izgledale mentalne sheme ("slike u glavama"⁴⁶) koje su se odnosile na oblike organizacije društvenih zajednica i njihovu eksplikaciju do razine oblikovanja političkih zemljovida kod aktera srednjovjekovnih zbivanja - od kraljevskih dvorova do svijeta velikaša i njihovih "familijara", dakle onoga društvenog sloja čije djelovanje, pa onda i predodžbe (koje su nadilazile obzor lokalnih zajednica) na temelju kojih se djelovalo, mogu koliko-toliko biti istraženi.

Za polaznu ću poziciju uzeti već iznesenu temeljnu tezu da je Bosna (i kao Banovina i kao Kraljevstvo) bila integralnim dijelom složene političke tvorbe za koju mi se još uvijek najzgodnijom čini oznaka *Archiregnum Hungaricum*. Riječ je o sustavu političkih veza koji je osiguravao hegemoniju i ulogu "središta" izvorno ugarskim kraljevima i njihovu dvoru na širokome (i glede granica promjenljivom) prostoru srednje-istočne i jugo-istočne Europe, obilježenom etničkim, vjerskim i kulturnim šarenilom.⁴⁷ Taj je sustav funkcionirao u dugome razdoblju od preko četiri stoljeća (začet-

46 Pojam "slike u glavama" odavno je u literaturu uveo Walter Lippmann, a koristi ga kao sinonim za "stereotipe" KLAUS ROT, *Slike u glavama*, Čigoja štampa, Beograd, 2000., uz objašnjenje (str. 260) koje se ovdje može uzeti kao dostatno: "stereotipi su kognitivne formule, uvrežena uverenja koja služe asimilovanju okruženja i snalaženju u životu. To su istorijski promenljive, ali ipak prilično stabilne svakodnevne kategorizacije, tipizacije okruženja; međutim, pošto utiču na ponašanje, one imaju i povratno dejstvo na stvarnost, one mogu da utiču na stvarnost i da je stvaraju". O "slikama u glavama/stereotipima" kao kognitivnom oruđu vidi i tekstove u: CRAIG MCGARTY et al. (ur.), *Stereotypes as Explanations. The foramtion of meaningful beliefs about social groups*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

47 Etničko i kulturno šarenilo jasno se razabire iz raščlambe predočene u: JÁNOS M. BAK, "A Kingdom of Many Languages: The Case of Medieval Hungary", u: ISTI, *Studying*

ci mu se gube u "mračnome" dobu, za povjesničare neosvijetljenom zbog gotovo posvemašnjega nedostatka sačuvane pisane dokumentacije, odakle i proizlazi kronološka nepreciznost), a koji je konačni krah doživio porazom na Mohačkome polju 1526. godine u srazu s vojnom silom otomanskoga sultana. Tijekom toga vremena sustav se konfigurirao (velikim dijelom i zbog naznačenoga etničkog, vjerskog i kulturnog šarenila) u mozaik političkih jedinica različita statusa (pod zbirnim nazivom "zemlje", ili kasnije *regna*) i različite naravi veza sa "središtem" - od "jezgrenoga" područja Ugarske kojim je kralj izravno vladao, preko "zemalja" ili *regna* kojima je upravljao uglavnom iz središta odselani kraljevski zastupnik (Hrvatska, Transilvanija) ili je tu ulogu preuzela lokalna dinastija koja je svoj položaj legitimirala dinastičkim vezama sa "središtem" (Bosna), do "zemalja"/država koje su tek nepotpuno ili povremeno bile vezane uz to "središte" čuvajući najvećim dijelom svoje izvorne organizacijske i upravljačke strukture (Srbija, Bugarska, Vlaška, Moldavija).

U nastojanju da se razjasni i precizira status tih jedinica (barem što se tiče stanja kakvo vlada u kasnome sred-

njem vijeku, 14. i 15. stoljeću) čini se valjanim osloniti se za početnu poziciju daljnje raščlambe na ideju koju je svojedobno (još 1902. godine) artikulirao Otto Hintze, razlikujući provincije modernih unitarnih država kojima se vlada na isti način iz političkoga središta, od "provincija staroga režima" s njihovim zasebnim predstavničkim tijelima i autonomnim "guvernerima", koje su "bile svojevrsne male države, a veze koje su ih međusobno povezivale nisu daleko nadilazile jednostavnu personalnu uniju; u gospodarskome, pravnome i smislu upravljanja one su bile u nekoj mjeri prepuštene same sebi i jasno odvojene jedne od drugih".⁴⁸

Pojam pak "središta" ovdje se uzima ne u doslovnom fizičkom značenju, nego u onome društvenom kako su ga definirali Edward Shills i Clifford Geertz kao "fenomen područja vrijednosti i vjerovanja. To je središte sustava simbola, vrijednosti i vjerovanja koji upravljaju društvom... Središte je također fenomen područja djelovanja. To je struktura djelovanja, uloga i osoba unutar mreže institucija. Upravo se kroz te uloge utjelovljuju i promiču središnje vrijednosti i vjerovanja".⁴⁹ Tako shvaćena "središta" se "sastoje od

Medieval Rulers and Their Subjects: Central Europe and Beyond, Ashgate, Surrey, 2010. Valja svakako uz ovo upozoriti da János Bak raščlanjuje tek jezični mozaik na prostoru Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva, što se ne može izravno prevoditi u kategoriju etničnosti, ali bi svaka daljnja raščlamba toga problema zahtijevala tekst znatno veći i od ovoga koji čitatelj ima pred sobom. Dovoljno je za ovu prigodu samo naznačiti da je kulturni i etnički mozaik bio znatno složeniji od onoga lingvističkoga, dobrim dijelom i zbog vjerskih razlika.

48 OTTO HINTZE, "The Formation of States and Constitutional Development: A Study in History and Politics", u: FELIX CALIBRI (ur.), *The Historical Essays of Otto Hintze*, Oxford University Press, New York, 1975., str. 173.

49 EDWARD SHILLS, *The Constitution of Society*, University of Chicago Press, Chicago, 1982., str. 93-94. Usp. također i M. ANČIĆ, "Dva teksta iz sredine 14. stoljeća: Prilog poznavanja

točke ili točaka u društvu iz kojih dolaze vodeće ideje zajedno s njihovim vodećim institucijama da bi stvorile arenu u kojoj će se razvijati događaji koji će najvitalnije utjecati na živote članova toga društva", a tvore ih "i vladajuća elita i skup simboličkih oblika koji konstatiraju činjenicu da ta elita zapravo vlada". Pripadnici elite "opravdavaju svoje postojanje i uređuju svoje činove preko zbirki priča, ceremonija, ordena, formalnosti i svega što su naslijedili", što sve "označava središte kao središte i daje onome što se u njemu zbiva auru ne samo važnosti, nego i auru koja je na neki čudan način povezana s načinom na koji je izgrađen svijet".⁵⁰

Sustav, pak, označen kao *Archiregnum Hungaricum* teško je nazvati modernim pojmom "država", od kojega eu-

ropski povjesničari srednjega vijeka nerijetko (ali ipak bezrazložno) zaziru te ga nastoje izbjeći.⁵¹ No, uzimajući u obzir sve primjedbe glede uporabe toga pojma, čini se doista ispravnim kvalificirati ga na određen način te ću stoga nadalje, pristajući uz ideje što ih je izložio Pierre Bourdieu,⁵² koristiti izraz "dinastička (nad)država", i to bez navodnih znakova. Njihovo uklanjanje proizlazi ponajprije iz toga što su već i suvremenici bili jasno svjesni postojanja toga specifičnog i složenog oblika društvene organizacije. Dostatno je u tome smislu samo upozoriti na primjer iz početka 13. stoljeća kada je kralj Emerik (prema izričaju što ga je uporabio papinski legat Ivan de Casamaris) garantirao slobodan prolazak na papinski dvor bugarskim izaslanicima "cijelim Ugarskim Kraljevstvom (i zemljama) njegovih srod-

nju 'društvenog znanja' Hrvatskog Kraljevstva", u: *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, br. 40, Split, 2013., str. 184.

- 50 CLIFFORD GEERTZ, "Središta, kraljevi i karizma: Razmišljanja o simboličkoj moći", u: ISTI, *Lokalno znanje* (izv. *Local knowledge*, 1983.), AGM, Zagreb, 2010., str. 154, 156. Kako se ove generalne ideje primjenjuju na raščlambu srednjovjekovne stvarnosti može se razabrati iz: GERALD E. AYMLER, "Centre and Locality: The Nature of Power Elites", u: WOLFGANG REINHARD (ur.), *Power Elites and State Building*, Clarendon Press, Oxford, 1996., te JACQUES LE GOFF, "Il re nell'Occidente medievale: i caratteri originali", u: ISTI, *Il re nell'Occidente medievale*, Editori Laterza, Bari, 2008., 23-49 (izvorno je tekst 1993. godine bio objavljen na engleskome jeziku, potom u francuskoj verziji kao "Le Roi dans l'Occident médiéval: caractères originaux" 2004. godine; talijanska je verzija prijevod s francuskoga).
- 51 Vidi primjerice raspravu o uporabi pojma "država" za opis srednjovjekovne stvarnosti što su je na stranicama časopisa *Journal of Historical Sociology* (16 - 2003. i 17 - 2004.) vodili Reece Davies i Susan Reynolds. Primjer povjesničara koji izbjegava taj pojam za opis političke stvarnosti 14. i 15. stoljeća u Europi jest JOHN WATTS, *The Making of Politics: Europe, 1300-1500*, Cambridge UP, Cambridge, 2009. Kao suprotan primjer može poslužiti BERNARD GUENÉE, *States and Rulers in Later Medieval Europe* (izv. *L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Les États*, 1981.), Blackwell, Oxford, 1985. Širi kontekst unutar kojega se uporaba pojma "država" za političke tvorbe srednjega vijeka ukazuje opravdanim ocrtavaju TED LUELEN, *Uvod u političku antropologiju* (izv. TED C. LEWELLEN, *Political Anthropology: An Introduction*, 1992.), Gradina, Čačak - Beograd, 2001., str. 44-61, te DONALD V. KURTZ, *Political Anthropology. Paradigms and Power*, Westview Press, Boulder, 2001., str. 169-188.
- 52 PIERRE BOURDIEU, "From the King's House to the Reason of State: A Model of the Genesis of the Bureaucratic Field", u: *Constellations*, 11(1)/2004. Na ovdje izložene ideje još ću se tijekom razlaganja vraćati.

nika i prijatelja".⁵³ Kakav je dakle bio položaj Bosne u tome sustavu koji se spleo oko "krune sv. Stjepana" kao simbola dinastičke (nad)države? Na razini pripovijesti, "priča" koje opravdavaju i uređuju odnose i postupke, dinastija Kotromanića, koja je neprekidno vladala Bosnom do 1463. godine, svoju je legitimaciju gradila na (stvarnom ili izmišljenom) instaliranju "Kotromana Gota" (*Cotrumano Gotto*), rođaka (*parente*) kraljevske dinastije Arpadovića, za poglavara zemlje. Pripovijest o "Kotromanu Gotu" sačuvana je za moderne povjesničare tek u dvije posredne interpretacije - jedna je ona iz (ovdje već spominjane) izgubljene *Povijesti (Istorijske) Kotromanića*, kako ju je u svome djelu prenio Mavro Orbini, a druga, vrlo kratka, verzija je ona koju je dubrovački poklisar trebao izdeklamirati pred bosanskim kraljem Tvrtkom II. u svibnju 1432., podsjećajući ga na odnos njegovih predaka i Dubrovnička.⁵⁴ Obje su verzije skladne te se čak može naslutiti da ono što je poklisar trebao ispričovijedati potječe iz izgu-

bljene *Povijesti*, koja je u Dubrovniku bila poznata posve izvjesno početkom 15. stoljeća, što jasno signalizira da nije riječ o nekom ezoteričnom znanju nego naprotiv o naširoko poznatoj sklopu činjenica i zamisli. Pri tome valja naglasiti kako su poznavanje genealogije bosanske vladajuće kuće Dubrovčani pokazali u vrijeme teških nutarnjih sukoba u samoj Bosni i smjene kralja Ostoje s prijestola 1404. godine, kada su hercegu Hrvoju potkraj 1403. godine pisali o tomu kako kod njih boravi jedan od Kotromanića vrjedniji kraljevskoga naslova no aktualni kralj Ostoja.⁵⁵ Što se pak tiče vjerodostojnosti te "pripovijesti" kako je poznajemo u skraćenom obliku teško se može naći razlog za sumnju u to da u njoj postoje elementi koji imaju realno ishodište u stvarnim događajima druge polovice 12. i početka 13. stoljeća, no to ipak, zbog nedostatka vrela, mora ostati još uvijek otvoreno pitanje pa stoga i nisam preciznije definirao vremenski raspon vladavine Kotromanića.⁵⁶ Za prosudbu važnosti ove "pripovijesti" valja

53 Izričaj *per totum regnum Hungarie et amicitie ipsius et parentele* uporabio je Ivan de Casemaris u pismu upućenom na papinsku kuriju 10. lipnja 1203. - vidi: TADIJA SMČIKLAS et al. (prir.), *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* (dalje: *DZ*), III., JAZU; Zagreb, 1905., str. 36, br. 32. Za datum vidi M. ANČIĆ, "Bilinopoljska abjuracija...", str. 24, bilj. 18.

54 Vidi M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada...*, str. 20-21.

55 JÓSEF GELCICH - LAJOS THALLÓCZY (prir.), *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, MTA, Budapest, 1887., str. 134, br. 95, 16. 11. 1403.: *nui ve recordemo che sono degli Chotromanichi de meliori et plu discreti de Hostoia ... de quelli, che sono in Bossina nui non potemo havere cossi bon noticia, come vui. Ma de quello chi nui ve possemo recordar et testificar qui in Ragusa e uno el qual ha nome Pavel Radissich.*

56 Svakako je indikativno kako se u "patriotskoj historiografiji" (onoj "beogradsko-sarajevske škole") nerado govori o "njemačkome" podrijetlu vladajuće dinastije i srodstvu s dinastijom Arpadovića. Takvo bi podrijetlo značilo stigmatu "tuđinskoga" elementa. U tome je kontekstu onda razumljivo zašto se "pripovijest" (očito veoma važna u samodefiniranju dinastije, ali i u objašnjavanju odnosa s ugarsko-hrvatskim vladarima) uopće ne pojavljuje u Lovrenovićevoj knjizi te on čak i izriječkom tvrdi da Kotromanići nisu imali nikakve dinastičke veze s Arpadovićima (D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti...*, str. 55). S druge strane Lovrenović inzistira na dinastičkim vezama s Nemanjićima,

svakako naglasiti kako je dinastička država kao tip organizacije počivala na premisi da je vladar (kralj, u slučaju Bosne pak ban) zapravo "glava kućanstva", a područje je njegova vladanja bilo izjednačeno s "kućanstvom" (*oikos*) koje je on, rabeći tu dostupne resurse (u prvome redu simbolički kapital stvoren na ideji plemenitosti povezanoj s genealogijom) uspostavio kao administraciju (*oikonomia*) nad određenim teritorijem.⁵⁷ Transgeneracijski prijenos prava u tome se sustavu temeljio na biološkoj reprodukciji "vladajuće kuće" pa upravo iz toga konteksta dolazi važnost genealoške dimenzije dinastije Kotromanića kao nasljednika "Kotromana Gota" i nje-

zine rodbinske povezanosti s vladajućom ugarskom dinastijom.

Legitimacijsko ishodište vlasti Kotromanića u vezi s dinastijom Arpadovića vraća ovu raspravu na stanje u 12. stoljeću te u tome kontekstu traži barem osvrt na pitanje kako je i na koji način oblikovan, reproduciran i kroz tu reprodukciju odnosa tijekom tri stoljeća mijenjan njihov sadržaj. Pri tomu valja poći od onoga sklopa odnosa koji su koliko-toliko pouzdano posvjedočeni sačuvanim izvornim materijalom u mjeri koja dopušta sigurnije zaključivanje. Takvu polaznu poziciju tvori stanje kakvo je vladalo od sredine 13. stoljeća, kada je Bosna, iako pod izrav-

postupajući pri tomu s mnogo manje opreza od primjerice Sime Ćirkovića, koji s velikom rezervom uzima pozivanje Tvrtka I. iz 1378. godine na rodbinske veze sa srpskom dinastijom (usp. SIMA ĆIRKOVIĆ, "Sugubi venac. Prilog historiji kraljevstva u Bosni", u: ISTI, *Rabotnici, Vojnici, Dubovnici*, Equilibrium, Beograd, 1997., str. 280). Lovrenović vidi takvo inzistiranje čak i tamo gdje ga uopće nema pa tako primjerice tvrdi: "Pravni okvir za ustupanje Kotora određen je bio Tvrtkovim rodbinskim vezama sa svetorodnom dinastijom Nemanjića, što kralj nije propustio istaknuti potvrđujući 23. VIII. 1385. privilegije mletačkim trgovcima" (D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti...*, str. 36). Dokument, međutim, na koji se poziva ne pruža nikakve temelje za takvu tvrdnju, jer se u jedinjoj rečenici u kojoj se govori o kraljevu pravu na Kotor najizravnije i jedino poziva na "milost" njegove "sestre ugarske kraljice Elizabete" koja mu je grad prepustila (...*quod cum per gratiam largiflue dedi dispositionis et preclarissime sororis nostre domine regine Ungarie civitas predecessorum nostrorum Catharensis feliciter ad manus nostre maiestatis perpetualiter pervenit* - ŠIME LJUBIĆ, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike*, IV., JAZU, Zagreb, 1874., str. 221, br. CCCXV; *predecessorum* latinskoga izričaja svoju paralelu ima u "niegovjeh" prjegnjuh" iz isprava pisanih hrvatskim jezikom - primjerice: F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 210, br. CXCXVII, 9. 4. 1389. - što je, pak, bitno različito od izričaja iz privilegija izdanog 1378. godine, gdje se spominje "prjestol' moih' prjeroditel', gospode sr'bske". Usp. *Isto*, str. 187, br. CLXXXI, 10. 4. 1378.). Pripovijest nije našla mjesta ni u djelu Esada Kurtovića, koji je pošao tragom svih mogućih dubrovačkih vrela što potječu iz prvih desetljeća 15. stoljeća a odnose se na Bosnu, te je u tome kontekstu posvetio pozornost i dubrovačkome poznavanju genealogije Kotromanića i citirao isto ono pismo iz kojega je ovdje reproduciran izvadak (usp. ESAD KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009., str. 118-119).

57 P. BOURDIEU, "From the King's House...", str. 17. Kategorija "kućanstva" (*maison*) kod P. Bourdieua korespondira s kategorijom *oikos/das ganze Haus/casa come complesso* kako ga razmatra i razvija, razlažući predmodernu (moralnu) europsku ekonomiju, OTTO BRUNNER, "La 'casa come complesso' e l'antica 'economica' europea", u: ISTI, *Per una nuova storia costituzionale e sociale* (izv. *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte*, 1980.), Vita e Pensiero, Milano, 2000., str. 133-164, iako se onaj prvi ne poziva na ovoga drugog.

nom vlašću i upravom domaće dinastije, bila uklopljena u (ponekad tako nazivani) "Slavenski dukat" Rostislava Mihailoviča. Taj je, uz područje pod vlašću bosanskoga bana, obuhvaćao široki južni pojas drinsko-savsko-dunavskoga interamnija te bi se s puno prava moglo zaključiti da je tu zapravo riječ o "srpskome dukatu", na isti način na koji su pojmovi *Dalmacia et Croacia*, odnosno od 20-ih godina 13. stoljeća novi pojam *tocius Sclauonia* (uz koje je također bila vezana titula *dux*) označavao Hrvatsko Kraljevstvo kojim je od 1102. godine vladala dinastija Arpadoviča.⁵⁸ Da je riječ o trajnijoj političkoj tvorbi pokazuje i to što se ona nije posve raspala ni kada je u jesen 1272. bio ubijen Bela, Rostislavljev sin, a njegov dukat formalno razdijeljen na banovine Usoru i Sol, Bosnu, Mačvu, Braničevo i Kučevo, jer se nešto kasnije kao *ducissa de Machou et de Bosna* pojavljuje Elizabeta, majka kralja Ladislava IV. Kumanca, koja je u toj funkciji upravljala i županijama požeškom i vukovskom. Ona

je stvarno obnašala vlast u tim krajevima te vjerojatno dobivala stanovite prihode kao apanažu vezanu uza "slavenski dukat".⁵⁹ Dio tih "zemalja"/*regna* dobio je, nakon Elizabete, na upravu srpski raskralj Dragutin nakon što je svoj prijestol ustupio bratu Milutinu, pa je tim područjem upravljao još i početkom 14. stoljeća, kada je njegovu "državu" opisao u historiografiji poznati Anonim, autor jednoga od prvih opisa jugo-istočne i srednje-istočne Europe na europskome zapadu. Dragutinova "Srbija", prema tome opisu, sastojala se od tri "provincije": Bosne, Mačve i Marke (ovaj posljednji pojam se, po svemu sudeći, odnosio na Braničevo i Kučevo).⁶⁰

Korijene toga (kasnije zvanoga) "srpskog dukata" svakako valja tražiti duboko u 12. stoljeću, pa bi mu prvi pisani trag po svemu sudeći trebao biti u, inače u historiografiji dobro poznatoj, ispravi u kojoj se prvi put spominje "bosanski dukat". Riječ je o naknadno pisanoj bilješci u kojoj se začetak jed-

58 Za "dukat" Rostislava Mihailoviča, zeta ugarsko-hrvatskoga kralja Bele IV., vidi: ĐURA HARDI, "O Mačvi sredinom XIII veka", u: *Spomenica istorijskog arhiva "Srem"*, 10, Sremska Mitrovica, 2011.; ISTI, "Kada je umro gospodar Mačve Rostislav Mihailovič", u: *Spomenica istorijskog arhiva "Srem"*, 11, Sremska Mitrovica, 2012. te PÁL ENGEL, *The Realm of St Stephen: A History of Medieval Hungary, 895-1526*, I.B. Tauris, London - New York, 2001., str. 106. Kao "slavenski", taj je "dukat" označen u mirovnome ugovoru sklopljenom između ugarsko-hrvatskoga kralja Stjepana V. i češkoga kralja Otakara Premysla II. 1271. godine kada je njime upravljao Rostislavljev sin Bela. (Tekst ugovora u: GUSZTÁV WENZEL, *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, III., MTA, Budapest, 1862., str. 247-255, br. 152, 11. 7. 1271. U njemu je odredba prema kojoj je u mir bio uklonjen *totumque ducatum Sclavonie*, kao što je u popisu srodnika kralja Stjepana V. onda naveden i *Bela Dux de Machou et de Bozna frater noster*.)

59 Vidi posebice dokumente u *DZ*, VI., Zagreb, 1908., str. 421-422, br. 347, 1282. te M. ANČIĆ, *Putanja klatna...*, str. 71 bilj. 47, koji jasno potvrđuju stvarno obavljanje vlasti. U pisanome obećanju firmanskome biskupu Filipu, papinskome legatu, izdanom 19. kolovoza 1280. *Elisabet dei gracia maior regina Hungarie, ducissa de Machou et de Wazna* obezbezuje se *in ducatus de Machou et de Wazna, et in comitatibus de Posega et de Wolkou ceterisque comitatibus nostre iurisdictione suiectis* progoniti heretike - *DZ*, VI., str. 357, br. 300.

60 OLGIERD GÓRKA (priř.), *Anonymi descriptio Europae orientalis. "Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia" anno*

noga formalnog prijepora (*placitum*) oko zemljišnoga posjeda (koji će biti podijeljen novoutemeljenom samostanu) datira zasjedanjem kralja i njegova "vijeća" u Ostrogonu, kojom je prigodom (navodi se u dokumentu) uz punu suglasnost okupljenih velikaša (*communi regni consilio*) ugarsko-hrvatski kralj Bela II. podijelio "bosanski dukat" svome sinu Ladislavu.⁶¹ Iako je dokument/bilješka bila povjesničarima vrlo dobro poznata, te su se povodom onoga što u njoj piše vodile velike rasprave,⁶² rijetko je tko primijetio već i onaj najosnovniji problem koji proizlazi iz njezina sadržaja, a taj je pitanje datuma njezina nastanka.

Naime, tekst se uvijek reproducirao s datumom naznačenim samo godinom 1137., pri čemu su tek rijetki primijetili kako se u pripovijedanju jasno naznačuje da je *placitum* kao pravni postupak doista otvoren na zasjedanju u Ostrogonu (a na tome je zasjedanju i stvarni fokus teksta) kasnije ipak nastavljen kada se na prijestolu našao nasljednik Bele II., njegov sin Gejza.⁶³ Koliko sam mogao razabrati jedini koji su taj problem uočili bili su Imre Szentpétery i Nada Klaić. Szentpétery je stoga dokument okvirno datirao godinama 1141. do 1146.,⁶⁴ zacijelo računajući s time da se od 1146. Beloš (ovdje označen kao *dux*) pojavljuje u

MCCCVIII exarata, Cracoviae, 1916., str. 31: Secunda pars huius regni uocatur seruia... Continet [enim] in se tres prouincias, videlicet bosnam, maciam et marciam. Est enim hac pars regni sita circa ungarium. Postoji i novije izdanje Anonimova opisa, TIBOR ŽIVKOVIĆ et al. (pripr.), *Anonymi Descriptio Europae orientalis*, Istorijski institut, Beograd, 2013., no ono ipak, po preglednosti, ali i zbog brojnih neodrživih (pret)postavki priređivača, znatno zaostaje za onim O. Gôrke (odnosni tekst se u ovome izdanju nalazi na str. 122, dok komentar, ne baš najsjretiniji, vidi na str. 163-164, bilj. CXXX). Svakako je vrijedno primijetiti, zajedno s T. Živkovićem i njegovim suradnicima, da Anonimov opis navodi samo one "provincije" koje je Dragutin dobio od ugarsko-hrvatskoga kralja, odnosno velikaša koji su u to doba stvarno (dok je kralj provodio vrijeme s Kumanima) upravljali Kraljevstvom, iako je izgleda imao pod svojom vlašću i dio Raškoga Kraljevstva. Anonim je po svemu sudeći dobar dio svojih informacija prikupio "očevidom" i iz osobnih kontakata, putujući barem dijelom po krajevima koje je kasnije opisao (Živkovićeva suprotna pretpostavka nema nijednoga elemenata uvjerljivosti), pa o tome svakako valja voditi računa.

- 61 Cijela isprava tiskana je u: GEORGIUS FEJER, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, II., Budae, 1829., str. 88-92. Fotografija bilješke, koja se inače čuva u Beču, dostupna je kao: MOL DF 286312.
- 62 Pregled starije literature, one nastale prije Drugoga svjetskog rata, i mišljenja iznesenih u često žustrim raspravama vidi u: FERDO ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1301). Prvi dio (1102-1205) od Kolomana do Ladislava*, HAZU, Zagreb, 1944., str. 54-60. Noviju literaturu nastalu na hrvatskom i srpskom jezičnom području prikazuje TIBOR ŽIVKOVIĆ, "Rama u titulaturi ugarskih kraljeva", u: *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XLI., Beograd, 2004., str. 153-158.
- 63 G. FEJER, *Codex diplomaticus...*, II., str. 88: *His nihil contradicentibus, Bela Rex concessit Martino Comiti ad placitum sua ordinare. Gratiam, quam pater concesserat, concessit succedens filius in regnum Geuczha, praesente Belos duce.*
- 64 IMRE SZENTPÉTERY, *Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*, I., MTA, Budapest, 1923., str. 26, br. 74. Vrijedi ovdje tek nuzgredno primijetiti kako F. Šišić (bez davanja bilo kakva argumenta) uz citat izvoda dokumenta što ga je po Fejerovu izdanju tiskao Smičiklas (*DZ*, II., str. 46) ispravlja datum: "izpravu valja datirati 1139. a ne (kao Smičiklas) 1137." (F. Šišić, *Povijest Hrvata za kraljeva...*, str. 55, bilj. 22).

vrelima s titulom palatina i bana. No, Szentpétery nije uzeo u obzir činjenicu da je Beloš nosio titulu bana barem od 1144. godine, ako ne i ranije, kako se razabire iz datuma jedne isprave izdane u Splitu upravo te godine.⁶⁵ N. Klaić je pak ostala neodlučna glede vremena nastanka bilješke naznačujući samo to da je ona posve izvjesno nastala nakon smrti Bele II., "dakle nakon 1141. godine".⁶⁶ Čini se ipak da pitanje Beloševe titule i nema tako presudno značenje za datiranje "vijećanja" na kojemu je Ladislav dobio "bosanski dukat" kako bi se moglo pomisliti. Teško je, naime, povjerovati da bi se *placitum* započeo na zasjedanju u Ostrogonu pred kraljem Belom II. nastavio nekoliko godina kasnije, kada njega više nije bilo, dozvolom njegova nasljednika. Stoga, ako će se vjerovati onome što piše u ovome dokumentu, nastalom vjerojatno prije 1144. godine, a nema razloga tako ne postupiti, valja pretpostaviti da je "vijećanje" u Ostrogonu obavljeno ne mnogo prije smrti kralja Bele II. koji je inače umro 13. veljače 1141.⁶⁷ Činjenica da se u kasnijem dokumentu zbivanja datiraju upravo činom proglašenja Ladislava za *dux* daje naslutiti kako je riječ o događaju važnom za one koji su nazočili i nečemu što je obilježilo samo "vijećanje" kao najvažniji pojedinačni "događaj". S druge strane, s obzirom na to da je novi *dux* u tome trenutku

mogao imati šest ili sedam godina, ne bi trebalo imati iluzija glede toga je li on stvarno preuzeo upravu. Svakako to nije mogao učiniti, pa značenje toga događaja valja tražiti na drugoj strani. Sam bi čin, u svjetlu onoga što se i inače zna, valjalo promatrati u prvome redu kao neku vrst rituala opisanoga ukratko izričajem *communi regni consilio ... dedit*. "Vijećanje" i odnos ugarskih velikaša s vladarom ovoga doba opisao je u jednom, barem na prvi pogled, kontradiktornom izvješću Otto, biskup Freisinga, koji veli:

"Umijeće Grka imitiraju (Ugri) utoliko što nijednoj velikoj stvari ne pristupaju bez opetovanog i dugog vijećanja ... sakupljaju se na dvor svoga kralja svaki od najuglednijih noseći sa sobom svoju sjedalicu te ne zanemaruju baviti se i raspravljati o stvarima svoje države ... No svi se svome poglavaru tako pokoravaju da svaki smatra opačinom da ne kažem ogorčiti ga otvorenim protivljenjem, već povrijediti i potajnim šaptanjem ... Ako koji iz reda župana kralja ma i najmanje uvrijedi ili pak zbog toga, makar i nepravedno, bude optužen, bilo koji od najnižih službenika dvora poslan sam će ga, iako okružena pratiteljima, uhvatiti i staviti u okove te podvrći različitim mukama. Nijedna poglavarova presuda se, kako je u nas običaj, ne moli od jednakih, optuženome se ne daje sloboda obrane, već se od svih volja poglavara prihvaća kao zakon. Ako pak kralj poželi povesti vojsku svi se bez protivljenja kao jedno tijelo sakupe."⁶⁸

65 DZ, II., str. 54-55, br. 54, 1144.: *Temporibus ... Bellosi bani*.

66 NADA KLAJĆ, *Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*, Eminex, Zagreb, 1994., str. 45.

67 F. Šišić, *Povijest Hrvata za kraljeva...*, str. 60.

68 BERNHARD VON SIMSON (priř.), *Otonis et Rahewini Gesta Friderici I. imperatoris (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi)*, Hannoverae et Lipsiae, 1912., str. 50-51: *In hoc tamen Grecorum imitantur sollertiam, quod nullam rem magnam sine crebra et longa consultatione adgretuntur ... ad curiam*

Prividna proturječnost između predodžbe o živoj raspravi vladara i istaknutih pojedinaca (*primores*) o zajedničkim poslovima države (*rei publicae statu*) i na drugoj strani slike bespogovorne poslušnosti vladaru, rezultat je činjenice da Otto kao stranac jednostavno nije raspolagao "društvenim znanjem" potrebnim za dekodiranje obrazaca ponašanja. Elementi njegova pripovijedanja, poput donošenja vlastitih sjedalica, sam čin "vijećanja" kao i prividna poslušnost, svakako su ritualno ponašanje,⁶⁹ jer je u stvarnosti politički život Kraljevstva u 12. stoljeću obilovao uspelim i neuspjelim urotama, nasilnim smjenama na prijestolu, uz bezbrojne primjere su-

protstavljanja kralju, otvorenih pobuna i surovoga nasilja (nakon uspona Bele II. na prijestol samo je u jednome obračunu ubijeno 68 *barones*, kako su žrtve označene u mnogo kasnijem tekstu⁷⁰). Nije teško naslutiti kako je ritual "vijećanja" u takvim okolnostima trebao stopiti kralja i njegove velikaše u jednu društvenu zajednicu učvršćujući, upravo u slučaju davanja "bosanskoga dukata", položaj postojećega dinastičkoga "kućanstva" *loikos* koje je na taj način povećavalo svoj simbolički kapital u odnosu na druge moguće pretendente na prijestol, koji su također pripadali vladajućoj dinastiji.⁷¹ K tomu, valja svakako voditi računa i da je uređenje zasebnoga

regis sui, singulis ex primoribus sellam secum portantibus, conveniunt ac de suae rei publicae statu pertractare et discutere non negligunt ... At omnes sic principi suo obsecuntur, ut unusquisque, ne dicam manifestis illum contradictionibus exasperare, sed et occultis susurriis lacerare nefas arbitretur ... Quod si aliquis ex comitum ordine regem vel in modico offenderit vel etiam de hoc quandoque non iuste infamatus fuerit, quilibet infimae conditionis lixa a curia missus eum, licet satellitibus suis stipatum, solus comprehendit, in vinculis ponit, ad diversa toremntorum genera trahit. Nulla sententia a principe, sicut apud nos moris est, per pares suos exposcitur, nulla accusato excusandi licentia datur, sed sola principis voluntas apud omnes pro ratione habetur. Si quando vero exercitum rex ducere voluerit, cuncti sine contradictione quasi in unum corpus adunantur.

- 69 Literatura o ritualima je gotovo nepregledna, a ovdje se pojam rabi u širokom značenju koje mu daje Gerd Althoff, koji uz uzoran pregled literature raščlanjuje različite oblike rituala u društvima razvijenoga srednjeg vijeka: "O ritualima govorimo kada sudionici (društvenih transakcija) određene čine, ili radije nizove činova, složene naravi ponavljaju pod određenim okolnostima na isti ili vrlo sličan način i ako se ovo događa smišljeno, sa svjesnom namjerom ponavljanja poznatog. Idealni tip rituala postoji u umovima kako sudionika tako i promatrača te on dobiva materijalnu formu koja je lako raspoznatljiva u svojim različitim manifestacijama. Sudionici i promatrači postupaju svjesni toga da su ograničeni određenom shemom, što međutim ne znači da ritual neće imati željeni učinak" (GERD ALTHOFF, "The Variability of Rituals in the Middle Ages", u: ISTI et al. (ur.), *Medieval Concepts of the Past: Ritual, Memory, Historiography*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002., str. 71-72).
- 70 Opis "masakra" tradiran je u djelu nastalome dva stoljeća kasnije (ALEXANDER DOMANVSZKY (prir.), "Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.", u: EMERICUS SZENTPÉTERY (ur.), *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, I., Budapestini, 1937., str. 446-447) te ga se stoga ne čini uputnim podrobnije raščlanjivati.
- 71 Vladavina Bele II. i njegova sina i nasljednika Gejze II. bila je doista obilježena upornim pokušajima konkurentskoga pretendenta, Borisa, sina kralja Kolomana iz drugoga braka, da se uz vanjsku pomoć dočepa krune, o čemu mnogo informacija u već citiranome djelu donosi upravo biskup Otto. Za društvenu atmosferu stvorenu Borisovim nasto-

"dvora" za novoga *dux*a pripadnicima (još uvijek rodovske) elite otvaralo perspektivu za novi niz časti.⁷² No, s time u svezi odmah se postavlja pitanje kako je i kroz koje mehanizme bila alimentirana pozicija *dux*a i nje-

govih "dvorjanika", odnosno je li sam čin uspostave "bosanskoga dukata" značio da je tamo uspostavljena više ili manje učinkovita uprava makar i s rudimentarnom administracijom, slijedom čega bi iz zemlje dolazio i

janjima, za koja je potporu tražio kako u Bizantu tako i u Svetom Rimskom Carstvu, vidi: FERENC MAKK, *The Árpáds and the Komneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989., str. 31 i d. Kao i najveći dio moderne mađarske historiografske produkcije, međutim, i ovo je djelo u prvome redu fokusirano na formalnu stranu procesa stvaranja i izgradnje institucija "povijesne Mađarske", fiktionalne "nacionalne" političke tvorbe što ju je izgradila lokalna historiografija u političkoj atmosferi "dualizma" Austro-Ugarske u drugoj polovici 19. stoljeća kao "povijesnu podlogu" stvarnih političkih odnosa toga doba. Ta historiografska fikcija, izrasla iz "'historijske zablude' izjednačavanja podanika krune sv. Stjepana s etničkim-kulturnim Mađarima" (J. M. BAK, "A Kingdom of Many...", str. 47), a u kojoj se srednjovjekovni vladari ponašaju kao pravi vođe "nacionalnih pokreta" 19. stoljeća te vođe "vanjsku politiku" kao da su na čelu suvremene "suverene nacionalne države" okružene istim takvim političkim entitetima, i danas velikim dijelom zaklanja mađarskim povjesničarima pogled na stvarnost davno nestaloga svijeta u mjeri u kojoj njihova doista ozbiljna i obuhvatna istraživanja često ne daju odgovarajući konačan rezultat.

- 72 Organizaciju posebnoga "dvora" za hercega Ladislava posvjedočuje pojava stanovitoga *comesa* Petra, za kojega se u dva dokumenta iz 1146. godine veli da je *magister Ladislai ducis* (G. WENZEL, *Codex diplomaticus...*, I., Pest, 1860., str. 57, br. 24; str. 58, br. 25), što bi se moglo smatrati znakom da je zasebni "dvor" doista bio, barem u zametku, uspostavljen (značenje titule *magistra* i položaj onoga tko ju je nosio u dvorskoj hijerarhiji daleko su od jasnoga, ali se on svakako rabi barem kroz 12. stoljeće. Usp. *DZ*, II., str. 211, br. 201, 30. 9. 1187; str. 310, br. 290, 1198.). Na ta je dva dokumenta svojedobno upozorila N. Klaić (N. KLAJĆ, *Srednjovjekovna Bosna...*, str. 46), no onda je nastavila dokazivati kako titula *dux*, koja se tu rabi za Ladislava, nije ona "bosanskoga dukata" i to na način koji gotovo da izaziva nevjericu. Svoju pretpostavku izrečenu u jednoj rečenici, već je u sljedećoj pretvorila u nedvojbenu činjenicu. (*Isto*, str. 47: "Nije li dakle moguće da je Ladislav, u trenutku kada je njegov brat Geza proglašen vitezom - a to je upravo 1146. g.! - dobio naslov vojvode (*dux*), čast koju je, kao najodličniju nakon kraljevske, nosio do toga vremena Beloš? S obzirom na to da je sadašnja Ladislavova vojvodstva titula mnogo vrednija od one koju je po očevoj želji dobio 1139. g., neće biti nikakve sumnje da *Ladislav nije više dux bosnensis*, nego *dux = prestolonasljednik*, što drugim riječima znači da mu je brat Geza htio ili morao *prepuštiti čast koju je nakon očeve smrti nosio njihov ujak Beloš*" - sve naglašeno u izvorniku). Na osebujni stil rada i pisanja N. Klaić (u kojem se dokumenti proglašavaju krivotvorinama, samo kako bi se iz njih mogli odstraniti oni elementi koji autorici ne dogovaraju a uzimati oni koji autorici odgovaraju, pretpostavke u trenu postaju činjenice i sl.), njezinu slabu opremljenost za istraživanje srednjega vijeka (manjkavo znanje latinskoga i zastrašujuće nepoznavanje literature nastale izvan hrvatskoga i srpskoga jezičnog područja), nepoznavanje golemoga fonda neobjavljenih vrela za hrvatsku povijest toga doba te ezoteričnu ideološku koncepciju izgrađenu na postavkama Milovana Đilasa i Miroslava Krleže, dosad sam se osvrnuo u nekoliko navrata (a pripremam i posebnu raspravu o "avnojskoj koncepciji srednjega vijeka"). Ništa od toga ovdje ne bih ponavljao, no valja ipak upozoriti na činjenicu da se opus N. Klaić još uvijek, kao neka zlokobna sjenka, nadvija nad hrvatskom medievistikom, a gloriifikatorski duh, koji se očituje citiranjem autoričnih načelnih stajališta bez upuštanja u raščlambu odnosa tih načelnih stajališta sa samim njezinim postupkom "povjesničarenja" i njegovim rezultatima, obilježava gotovo cijeli zbornik posvećen njezini djelu - usp. TOMISLAV GALOVIĆ - DAMIR AGIČIĆ (ur.), *Nada Klaić i njezin znanstveni*

neki stvarni prihod.⁷³ Ako odgovor potražimo u spomenutom izvješću s kraja 12. stoljeća, o kojem je bilo riječi u bilješci,⁷⁴ on bi morao biti nižečan. To izvješće navodi Ramu kao zasebnu "zemlju" (*terra*), no u svezi s tom "zemljom" ne spominje se nikakva crkvena organizacija (za "zemlju" Ugarsku, koja je označena kao "glava" - *caput*, dat je popis svih biskupija s iznosima njihovih prihoda, dok je za "zemlju" Dalmaciju, očito u onome antičkome značenju toga pojma, navedeno tek toliko da ima dvije nadbiskupije, Zadarsku i Splitsku, koje zajedno imaju deset biskupa sufragana; prihodi tih dviju nadbiskupija izrazito su niski te je primjerice po ovome izračunu zagrebački biskup, kao jedan od biskupa s osrednjim приходima, godišnje ipak ubirao čak tri puta veći iznos od zadarskoga nadbiskupa). Od hrvatskoga je hercega, pak, kralj dobivao (navodno) 10.000 maraka (srebra), što bi, sudi li se logikom da je od županskih prihoda

kralj dobivao trećinu, moglo značiti da je hercegov ukupni prihod ovdje prikazan kao 30.000 maraka. No, P. Engel je s pravom iskazao popriličnu skepsu glede točnosti svih ovih podataka, a za predmet o kojem se ovdje raspravlja svakako je najvažnije da se "zemlja" Rama uopće ne pojavljuje kao izvor bilo kakvih prihoda. Bez obzira dakle koliki i kakvi kraljevski prihodi bili, i držeći se Engelova suda da izvješće ipak otkriva strukturu i proporcije tih prihoda, valja zaključiti da na njih realno nije ni na koji način utjecalo ono što je eventualno dolazilo iz "zemlje" Rame.

No, je li Rama u ovome izvješću, ali i u kraljevskoj tituli ugarsko-hrvatskih vladara doista identična s Bosnom? U historiografiji je, barem glede toga, vladalo jednoglasno prihvaćanje takva gledišta, sve dok ga u pitanje nije doveo srpski povjesničar Tibor Živković. Prije desetak godina on je objavio raspravu u kojoj je energično i samouvjereno ustvrdio

i nastavni doprinos razvoju historiografije, FF Press, Zagreb, 2014. (u tome je smislu više no indikativno da nijedan od autora priloga u tome zborniku nije primijetio pojam "historijska uloga" koji se u opusu N. Klaić relativno često pojavljuje, čak i u naslovima pojedinih rasprava ili poglavlja u knjigama, a koji je ključan za dekodiranje njezine cjelovite ideološke koncepcije povijesti). Posve očekivano, u tome zborniku o knjizi *Srednjovjekovna Bosna* govori tko drugi do D. Lovrenović i to na takav način da je posve nejasno što je napisala autorica a što je rezultat "suvremenih analiza", pri čemu je to tek drugi naziv za njegove vlastite tekstove (D. LOVRENOVIĆ, "Formiranje srednjovjekovne bosanske države i ugarsko-bosanski odnosi u knjizi *Srednjovjekovna Bosna* Nade Klaić", u: *Nada Klaić...*, str. 332 - vjerojatno je ovdje D. Lovrenović nadahnut postupkom same N. Klaić koja je za svoja vlastita djela često koristila naziv "kritička historiografija"). U usporedbi s ovim smušenim i nerazgovjetnim tekstom (u koji je strpano "sve i svašta", od Ericha Fromma do "*bill-boarda* Hrvatske stranke prava BiH") čak se i autorova knjiga kojoj sam posvetio početni dio ove rasprave doima kao ozbiljno znanstveno djelo.

73 Zasebna upravna područja Hrvatskoga Kraljevstva (*Dalmatia et Croatia* ili *tocius Sclavonia*, u dokumentima do sredine 70-ih godina 13. stoljeća) i Transilvanije su, prema jednome (i jedinom takvom) izvješću s kraja 12. stoljeća davala 6 %, odnosno 9 % ukupnih kraljevskih prihoda (o vremenu i načinu nastanka toga izvješća te njegovu sadržaju vidi: P. ENGEL, *The Realm...*, str. 61-63).

74 Tekst je uz mnoga izdanja dostupan u *DZ*, II., str. 133-134, br. 129, no s posve pogrješnim datiranjem, "1173-1176."

da Rama, kao "zemlja" u tituli ugarsko-hrvatskih kraljeva, i Bosna nisu ista stvar. Njegov temeljni argument polazi od sljedeće tvrdnje: "Uvidom u objavljene povelje ugarskih vladara uočava se da se Rama izjednačava sa Bosnom isključivo od XV veka."⁷⁵ Za svoje stajalište Živković nalazi potvrdu i u obliku titule bosanskoga bana zabilježene sredinom 14. stoljeća te iz toga, nekoliko rečenica dalje, jasno zaključuje: "Rama je, dakle, samo jedna od 'zemalja' koja ulazi u titulaturu bosanskog bana." U zaključku, međutim, svoje rasprave i pokušaju da odgonetne otkud Rama u tituli ugarsko-hrvatskih kraljeva napušta Živković sigurno tlo sačuvanih vrela i upušta se u kombinacije koje nemaju nikakvo uporište u sačuvanim pisanim tragovima. Posljednja njegova nesporna tvrdnja jest ona da je budući kralj Bela II. bio oženjen s kćeri srpskoga velikog župana Uroša I. Od te neprijeporne činjenice počinju se redati sve fantastičnije kombinacije bez ikakva pokrića. Prvo dolazi pretpostavka da je Jelena, a tako se zvala Belina žena, "kao srpska princeza mogla mladoženji da donese miraz iz Srbije, koji je u srednjem veku činila zemlja, odnosno neka od oblasti zemlje iz koje je dolazila nevesta".⁷⁶ Smatrajući kako je ranije dokazao,

pozivajući se na *Ljetopis popa Dukljanina* i interpretaciju toga teksta iz pera Vladimira Ćorovića, da je Rama pripadala Raškom Podgorju,⁷⁷ svoje raspravljanje završava Živković ovako: "Stoga se nameće zaključak da je Rama u titulaturu ugarskih vladara mogla ući onog trenutka kada je Bela II Slep postao ugarski kralj, a to je bilo 1131. godine."⁷⁸

Živkovićevu sam raspravu nešto iscrpnije prikazao jer me je njegova argumentacija doista uvjerila u neke od postavki, i to upravo one koje proturječe svim dosadašnjim mišljenjima, uključujući i ono moje. Naime, svojedobno sam upozoravajući na tekst Otta, biskupa Freisinga, u kojem on pozicionira Ramu kao "zemlju" u susjedstvu Ugarske, upravo to smatrao dokazom vrlo ranoga izjednačavanja Rame i Bosne.⁷⁹ Činilo mi se tada, kao uostalom i gotovo svim povjesničarima koji su radili na tim problemima, da se vremenski podudarna pojava "zemlje" Rame u tituli ugarsko-hrvatskih vladara (1138. godine) i "bosanskoga dukata" (1137. ili 1139. godine, ovisno o datiranju ranije raščlanjene bilješke) skladno dopunjuju, tim prije što je dovoljan jedan pogled na zemljovid da bi se zaključilo kako je lako "pomiješati" Ramu i Bosnu.

75 T. ŽIVKOVIĆ, "Rama u titulaturi...", str. 160.

76 *Isto*, str. 163.

77 *Isto*, str. 161. O ozbiljnosti i utemeljenosti tih i takvih interpretacija *Ljetopisa* ponajbolje govori činjenica da je V. Ćorović za svoja stajališta o fantazmagoričnom "Raškom Podgorju" (koje je dio povijesne stvarnosti isto onoliko koliko i "krunidba kralja Tomislava na Duvanjskom polju") potporu našao "u dva zanimljiva toponima severoistočno od Konjica, u području Radobolje prema Bosanskoj planini - Raška strana i Raški Dol". Po toj istoj logici mogao je zaključiti i da je Istra bila dio "Raškog Podgorja" jer se tamo nalazi rijeka Raša!

78 *Isto*, str. 163.

79 M. ANČIĆ, "Bosanska banovina...", str. 14.

No, je li doista sve tako jednostavno? Čini se ipak kako je T. Živković bio u pravu. Ova dva zemljopisna i političko-administrativna pojma poistovjećuju se tek početkom 15. stoljeća. Sačuvani (i poznati) dokumenti u kojima se oni spominju prije toga izrazito su rijetki i teško je među njima pronaći one u kojima se oba ta pojma pojavljuju zajedno, no na svu sreću ima i takvih. U jednome privilegiju što ga je izdala kancelarija kralja Bele IV. 31. listopada 1244. prepričan je jedan još stariji privilegij izdan u ime istoga kralja (ali bez navođenja njegova datuma) kojim je on svome bratu, tadašnjem hrvatskom hercegu Kolomanu, potvrdio neke posjede "u ono vrijeme kada je uzevši na se znak križa u Kristovo ime krenuo protiv patarena u Bosni i u zemlji Rami".⁸⁰ Nadovezujući se na to valja upozoriti i na činjenicu da već spominjani pogled na zemljovid i poziv na njega, koji je kod modernih povjesničara vrlo često i nesvjestan, jest zapravo jedna vrst optičke iluzije. Dovoljno je samo jednom proći danas relativno lako savladivim cestama od Tomislavgrada preko Rame do Jablanice, ili pak od Jablanice do Travnika, da bi se razumjelo kako su ovi izrazito planinski i teško prohodni krajevi u srednjem vijeku doista vrlo lako mogli biti doživljeni pa potom u imaginaciji

i predstavljeni kao zasebna "zemlja". Valja pri tomu svakako držati na umu da je doživljaj prostora u srednjovjekovnom svijetu bio bitno drugačiji od onoga današnjeg, određenoga u prvome redu duboko ukorijenjenom zemljovidnom predodžbom fizičkoga prostora, predodžbom s kojom smo u stalnom i bliskom dodiru još od najranijega djetinjstva. Nasuprot tomu sve do duboko u 15. stoljeću

"zemljovidi su bili poglavito itinerari koji su reprezentirali mreže međusobne povezanosti naselja i drugih mjesta s izrazitom društvenom, gospodarskom ili vojnom važnošću. Moguće je da su i oni 'mentalni zemljovidi', o kojima govore geografi, bili konstruirani na sličan način te su onodobni ljudi vjerojatno imali teškoća u koncipiranju međusobnoga odnosa velikih blokova dvodimenzionalnoga prostora ... Kroz najveći dio (predmoderne) povijesti objekt kontrole, ako ne već *de iure* a ono *de facto*, je bio demografski prostor: ono što je bilo važno bili su pučanstvo, resursi i prometne mreže te onaj fizički prostor koji su ti elementi zapremali, a ne fizički prostor kao takav".⁸¹

Uzimajući sve ovo u obzir nije teško razumjeti zašto je "zemlja" Rama doživljavana kao zasebno područje u odnosu na ("zemlju") Bosnu, kao takva onda ušla u vladarsku titulu te kako je spajanjem ta dva zemljopi-

80 G. WENZEL, *Codex diplomaticus...*, VII., str. 166-167, br. 109. Tekst cijeloga prepričanog i nedatiranog ranijeg privilegija glasi: ... *cum quasdam possessiones, que ob magnam et notoraim infidelitatem suorum possessorum ad manus Regias fuissent deuolute, nos eas karissimo fratri nostro Colomano Regi et Duci tocius Sclauonie pijsime recordacionis contulissemus, quasdam uero idem Rex, quas empcionis titulo possederat, uel alias quoquo modo iusto ad eundem deuenerant, sibi pleno et perpetuo iure cum omnibus ipsarum pertinencijs conferendo in perpetuum possidendas, ad petitione ipsius eo tempore, cum assumpto signo crucis contra Paterinos in Boznam et in terram Rame pro nomine Christi proficiscetur, confrimassemus* (naglasio M.A.).

81 JOHN LANDERS, *The Field and the Forge. Population, Production, and Power in the Pre-industrial West*, Oxford University Press, Oxford, 2003., str. 254, 264.

sno-upravna pojma stvorena podloga za koncipiranje "bosanskoga dukata". No, takvo postavljanje stvari odmah otvara i dva nova pitanja. Prvo: što je to "zemlja" 12. stoljeća, i drugo: što se promijenilo do početka 15. stoljeća pa se tada moglo početi izjednačavati te pojmove, ili drugim riječima kako se od izričaja *Bozna et terra Rame* došlo do izričaja *Ramae seu Boznae*. Na drugo od ovih pitanja vratit ću se malo kasnije, tek nakon što pretresem problem "zemlje" i s njime usko povezano pitanje stvarne vlasti u "bosanskome dukatu".

Prije petnaestak godina,⁸² potaknut idejama njemačkoga povjesničara Otta Brunnera, upozoravao sam na značenje što ga u srednjovjekovnome svijetu ima pojam zemlja/*terra/land* tada još nesvjestan da mentalna slika koja stoji iza toga izričaja privlači pozornost i srpske historiografije. Naime, tijekom druge polovice 90-ih godina 20. stoljeća beogradski povjesničari Miloš Blagojević i Siniša Mišić

objavili su nekoliko tekstova koji će se pokazati vrlo utjecajnim u srpskoj medievistici sve do danas,⁸³ a što se jasno razabire već i na razini kategorijalnoga aparata kojim se koristio T. Živković u svojim ovdje prikazanim raščlambama vezanim uz Ramu. No, naša se shvaćanja poprilično razlikuju. Dok sam ja smatrao, a i danas smatram, ideje O. Brunnera veoma poticajnim za razglabanje konceptualizacije i organizacije vlasti i društvenoga uređenja u fizičkome prostoru na vrlo širokom prostoru između Jadrana i Baltika, dotle su srpski povjesničari smatrali, kao što i danas drže, da je "zemlja" specifičnost i posebno obilježje srpskoga razvoja. Odatle je proizašao i izričaj "srpske zemlje" koji se obilato koristi u novijoj produkciji čiji je jedini cilj pokazati i dokazati "izvorno srpstvo" cijeloga onog područja koje na zapad seže sve do Une, a koji se zamišlja kao teritorij koji su Srbi "izvorno naselili" te im stoga po tome "pravu" i danas "pripada".⁸⁴

82 M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada...*, str. 30 i d.; 147 i d.

83 Riječ je o raspravama sabranim u: MILOŠ BLAGOJEVIĆ, *Državna uprava u srpskim srednjovjekovnim zemljama* (ćir.), Službeni list SRJ, Beograd, 1997. te posebice o raspravi: ŠINIŠA MIŠIĆ, "Zemlja u državi Nemanjića", u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2-3, Beograd, 1997.

84 Na tim misaonim temeljima postavljena je cijela produkcija o "srednjovjekovnim zapadnim srpskim zemljama" što je u posljednjih dvadesetak godina ugledala svjetlo dana u Beogradu, kako je reprezentiraju objavljene "monografije o istorijskoj geografiji" (riječ je o doktoratima ili magisterijima branjenim na Filozofskome fakultetu u Beogradu): S. MIŠIĆ, *Humška zemlja u srednjem veku* (ćir.), Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd, 1996.; J. MRGIĆ-RADOJČIĆ, *Donji Kraji...*; TANJA RIBAR, *Zapadne strane u srednjovjekovnoj bosanskoj državi* (ćir.), Svet knjige, Beograd, 2009. Iz naizgled sličnih shvaćanja polaze i radovi također beogradskoga povjesničara Nevena Isailovića (najveći dio je dostupan na internetskoj adresi: <https://iib-ac.academia.edu/NevenIsailovic> (20. 5. 2015.)), koji ipak imaju nešto drugačiju narav. Moglo bi se bez zazoru ustvrditi kako je N. Isailović zapravo prvi "srpski stručnjak za hrvatsku srednjovjekovnu istoriju" (što bi zapravo trebala biti legitimna i normalna pozicija - na hrvatskoj strani još ni izdaleka nema ničega sličnog). Cijelu ranije navedenu produkciju sumira u novije vrijeme S. Mišić, *Istorijska geografija srpskih zemalja* (ćir.), Magelan pres, Beograd, 2014. (o kakvoj vrsti literature je tu riječ posve je jasno već s pogledom na korice knjige, gdje u jednome medaljonu, valjda kao preporuka čitatelju, stoji: "slavna srpska istorija").

Kako sam o nekima od djela iz te produkcije već govorio a ne smatram korisnim vraćati se na promašaje jedne autistične produkcije koja, kao i ona Lovrenovića, ničemu ne služi dok tek rijetkima može donijeti korist (u ovome konkretnom slučaju oni koje bi trebalo uvjeriti da su "Srbi" to ne čitaju, jer već znaju da to nisu; oni koji eventualno čitaju djela preporučena kao "slavna srpska istorija", a tih je vrlo malo, ionako već znaju da su Srbi, pa im to samo osigurava ugodu ostanka u poznatom), okrenut ću se onomu što doista ima, barem po mome sudu, stvarno značenje u pokušaju objašnjenja načina na koji je nastao i kroz dugo vrijeme konstruiran svijet u kojem živimo. Dakle, "zemlja" (*terra, land* itd.) kao koncept i mentalna slika prihvaćena i ukorijenjena na veoma širokom prostoru nije ni "germanska" ni "slavenska" institucija, ili se barem ne može definirati u tim parametrima, iako je valja raščlanjivati ako je ikako moguće uz pomoć pisanih tragova na vernakularnim (govornim) jezicima pučanstva koje ju tvori. Ovo upozorenje O. Brunnera temelji se na činjenici da su "zakon" (kao jednu od temeljnih značajki "zemlje" i kad nije postojao u pisanoj formi) oblikovali ljudi koji su govorili njemački (hrvatski, srpski, poljski itd.) jezik, u kojem su bila artikulirana načela i norme njihova stvarnoga ponašanja i djelovanja,⁸⁵ pa

je tek naknadno taj "zakon" eventualno preveden u učeni jezik srednjega vijeka, latinski. Ta je mentalna slika podrazumijevala političku zajednicu koja posjeduje svoj (običajni, a tek mnogo kasnije i ne u svim slučajevima pisani) zakon koji se odnosi na određenu populaciju u demografskome prostoru (o kojem je gore bilo riječi). Zajednica svoje nutarnje odnose uređuje i održava sukladno svome zakonu te se na taj način konstituira u odnosu na vanjski, "drugi" svijet.

Nutarnja je struktura "zemlje" još uvijek poprilična zagonetka, a rijedak uvid u tu strukturu omogućuju dva dokumenta iz sredine 13. stoljeća na koja se u historiografiji nije obraćala posebna pozornost. Riječ je o dokumentima kojima se registrira postupak sklapanja mira stanovnika područja koje se zove Krajina, modernoga Makarskog primorja, dijela srednjovjekovne Humske zemlje, s Dubrovčanima i Rabljanima.⁸⁶ Okolnosti nastanka ugovora nisu ovdje (zasad) od posebnoga interesa, osim činjenice da su oba ugovora sastavili gradski bilježnici, pri čemu je razlika među njima ipak bitna. Ugovor o miru s Dubrovčanima napisan je govornim, hrvatskim jezikom, dok je onaj s Rabljanima napisao zadarski javni bilježnik latinskim jezikom. Razlike u načinu na koji se u tim ugovorima opisuje društvena stvarnost jasno potvrđuju vrijednost Brunnerove primjedbe o

85 O. BRUNNER, *Land and Lordship. Structures of Governance in Medieval Austria* (izv. *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*, 1965.), University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1992., str. 155.

86 Dokumenti su tiskani u: LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje...*, I., str. 21-23, br. 24, 11. 2. 1247. (ugovor s Dubrovčanima) te *DZ, Dodaci*, I., str. 214-216, r. 167, 29. 6. 1256. (ugovor s Rabljanima). O Humskoj zemlji, pa i Krajini kao njezinu dijelu, vidi: M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada...*, str. 141-176.

važnosti vernakularnoga izričaja pri raščlambi društvenih struktura. Prema tekstu ugovora s Dubrovčanima u grad je došao "is' Kraina sel'" (dakle, iz krajinskih sela) stanoviti Odola Predenić, i to "o' moih' starih', pris'nih' prijatelih' i od' vseh' ljodeh' Krainaneh'" sa zadatkom "postaviti vječ'ni mir' i ljobe'v' megu Krainaneh' i megu Dubrovčanih'". "Ljudi Krajinjani" su dakle posebna društvena zajednica koja kao vrh svoje vlastite organizacije ima tijelo u ugovoru nazvano "vijeće" (u posebnome tekstu kojim je proračeno polaganje prisege o pridržavanju odredbi pojavljuje se i pojam "općina" no ne čini se da se on odnosi na "Krajinjane"),⁸⁷ za razliku od "zemaljskoga shoda" koji predstavlja "zajednicu ljudi Humske zemlje", a koji se tradicionalno (i ritualno) okupljao kod "Bijele crkve" u Brotnju. Na čelu te zajednice nalazi se "knez" a tvore je rodovske zajednice njegove "bratie" - Dedomirića, Ježobodaca i Tvrđinića - te onih koji se očigledno ne ubrajaju u "braću" u užem značenju - Bjelimir i Stojanić, Gradiša Hodimirić i njegovi sinovci, kao i Razmen Vukašić, pri čemu se iza tih imena očito krije neka vrst lokalnih uglednika (sličnu sliku ocrtava prisega Dubrovčana, koji se obvezuju "da ne pakostimo tebe Odolje Prede-

niku ni tvoimi starimi ni pris'nim' ti ni Krajaninom'" - riječ je dakle o tri kategorije Odolinskih društvenih veza: "stari"/rodbina, "prisni"/društveno bliski i svi ostali, "Krajanini"; no, valja i to primijetiti: svi se "Krajanini" kao sudionici "vijeća" ipak mogu podvesti i pod pojam "bratia", kao u onome tekstu na posebnom komadu pergamene, gdje se za Odolu veli "pride Odola brat' naš'"). Kad su, pak, potvrđivali odredbe što ih je Odola ugovorio u ime cijele te zajednice, upravo su ti spomenuti obećali uskratiti mjesto u "vijeću" i solidarnost svakome onomu tko se prisegom ne bi obvezao na prihvaćanje dogovora s Dubrovčanima ("a ki Krajanin' se u semu ne roti da ga ne primemo megu nas' u veku, ne da bude sven' nas' i pače v'sje jegovo da zatiramo" - takav se očigledno više ne može podvesti pod pojam "brat' naš'"). Slika koju ocrtava u pisani oblik pretočeni dogovor dviju zajednica prilično je, dakle, jasna - "Ljudi Krajinjani" ugovaraju s "dubrovačkom općinom" određene odnose, pri čemu su iz cijeloga posla barem formalno isključeni na jednoj strani "humski zemaljski gospodar" a na drugoj mletački knez Dubrovnika kao izaslanik mletačkoga dužda. Ugovorene uvjete budućih odnosa i procedure za razrješavanje konflik-

87 Posebni tekst kojim je registrirano polaganje prisege o pridržavanju uredbi koje je Odola ugovorio bio je, kako veli izdavač, "Na komadiću pergamenta obešenu o pečat" (Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje...*, str. 23). Naziv "općina", koji se tu pojavljuje nije lako interpretirati jer se nalazi u sklopu izričaja "i ot' vse opštine pride Odola brat' naš' i Gr'gur' ot' kneza dubrovačkoga". Tako se artikulirani izričaj definitivno odnosi na vrijeme kad se Odola Predenić *poslije pregovora* u Dubrovniku vratio u Krajinu te se može tumačiti i tako (osim, dakako, da je on bio izaslanik "općine" Krajinjana) da je dubrovačka općina sklopila ugovor s Odolom pa on sada dolazi s tim ugovorom od "općine (Dubrovačke)", dok je u toj situaciji stanoviti Grgur izaslanik dubrovačkoga kneza iz Mletaka, koji zapravo kontrolira cijeli postupak pregovaranja kao vanjski (nadređeni) čimbenik. Takvo tumačenje nalazi potvrdu u tekstu ugovora, gdje se veli kako je Odola ugovarao mir "i s' sud'cje i s' vet'nici i s' svov' opkina Dubrovačka" - dubrovački je knez očito namjerno izostavljen.

tnih situacija prihvaćaju u Krajini u ime cijele zajednice ("braće" u širem značenju) "knez" i (po svemu sudeći) lokalni uglednici, no koji se (barem za ovu prigodu) ne odlikuju nikakvim posebnim titulama ili oznakama.

Ponešto je, pak, drugačija slika koju ocrtava ugovor s Rabljanima. Iz sadržaja se, naime, dokumenta razaznaje da je odredbe toga ugovora s "ljudima Krajine i Vrulje"⁸⁸ ugovorio rapski knez, pa je onda taj dogovor potvrđen na posebnome "vijećanju" između rapskih predstavnika i poimence navedenih čak četrnaestorice "Krajinjana i Vruljana" upriličenome u Zadru. Ovdje se niti jedan od četrnaestorice ne izdvaja a svi zajedno zastupaju svoje "srodnike i zajednicu" (*per se et suos parentes omnes et comunitatis sue se ... obligantes* - teško je oteti se dojmu da je riječ o formuli koju koristi javni bilježnik, a ne o izravnom prijevodu onoga što su sami izrekli "Krajinjani i Vruljani"). No, i ovdje se daje razaznati postojanje sloja lokalnih ugled-

nika koji su posjedovali ovlasti javnoga djelovanja, pa su slovom ugovora oni Krajinjani i Vruljani koji bi sudjelovali u nekom pothvatu tijekom kojega je nanesena šteta Rabljanima bili dužni po povratku u svoj kraj svoje "starije" (uglednije, *maiores*, ili "didiće" koji se spominju u poznatoj Povaljskoj listini) izvijestiti tko je sudjelovao u takvome pothvatu, da bi onda ti "stariji" (ugledniji) proveli istragu i oduzeli sva dobra koja su opljačkana Rabljanima.⁸⁹ Iako riječ *maiores* iz ugovora s Rabljanima nije izravni ili doslovni prijevod izričaja "dedišti (vladanje otočskomu)", a kojim se zajednički opisuju "knez otoka", "župan", "sudac" i "brašćik" u Povaljskoj listini iz 1184. godine,⁹⁰ nije teško raspoznati istu semantiku obaju pojmova. Upravo bi od osoba kakve su "knez", "župan" ili "sudac", jednom riječju "dedića vladanja" u smislu onih koji polažu nasljedno pravo na "vlast", trebalo očekivati provođenje istrage i oduzimanje onoga što se nije

88 "Vrulja" je do danas sačuvani toponim na obali između Makarske i Omiša kod Brela - oblici *Berulia* (taj se pojavljuje još u čuvenome djelu iz 10. stoljeća *De administrando imperio* što se uobičajeno pripisuje caru Konstantinu VII. Porfirogenetu), Vrulja, Brelo i Brela, očito se odnose na širi prostor i ljudsku zajednicu koja ga nastava, paralelnu barem još u 13. stoljeću onoj "Krajine". U samome pisanom dokumentu uporabljen je izričaj *homines de la Crayna et della Vrulla* koji ima jasnu paralelu u onome "v'si ljude Krainane" iz ugovora s Dubrovčanima i zapravo je izravni prijevod riječi kojima su sudionici pregovora sami sebe opisivali.

89 Krajinjani i Vruljani koji bi zbog spleta okolnosti sudjelovali u bilo kakvome nanošenju štete *quam citius ad suas terras uel loca reuersi fuerint, debent inquirere et suis maioribus palam manifestare illos qui Arbensibus dampnum fecerint, et ipsi sui maiores debent inquirere et exigere bona Arbensium et recuperare bona fide ab illis qui acceperint toto posse* - *DZ, Dodaci*, I., str. 215 (naglasio M.A.).

90 Usp. FRANJO RAČKI, "Najstarija hrvatska ćirilicom pisana listina", *Starine JAZU*, 13, Zagreb, 1881., str. 205-206. Otočni svijet, u organizaciju kojega uvid omogućuje Povaljska listina, u ovo se doba još nije bitno razlikovao od onoga na susjednome kopnu. Te će se razlike pojaviti prvo s utjecajem mletačke uprave od druge polovice 13. stoljeća nadalje, a onda još više produbiti s otomanskim osvajanjem kopnenih područja i istodobnim ostankom otoka pod mletačkom vlašću od 16. stoljeća. Stoga je Povaljska listina izvanredan usporedni materijal za ovakav tip raščlambi.

smjelo pljačkati, a što su prema slovu ugovora s Rabljanima trebali provesti *maiores*. S druge strane, kao i u slučaju ugovora s Dubrovčanima, nigdje se u ovome ugovoru ne može jasno razabrati bilo kakva uloga "zemaljskoga gospodara", što svakako valja dovesti u vezu s činjenicom da su inače oba ugovora usmjerena poglavito na sudjelovanje "Krajinjana" (i "Vruljana") u pothvatima s kojima njihov "zemaljski gospodar" i nije (barem formalno) imao ništa. Teško je, međutim, povjerovati da "zemaljski gospodar" na neki način nije sudjelovao u eventualnoj dobiti koja je za njegove podanike iz svega proizlazila pa susljedno tomu da ni u ovim ugovaranjima nije igrao nikakvu ulogu. Tu bi se možda onda moglo naslutiti objašnjenje asimetričnoga položaja "Krajinjana" (i "Vruljana") spram Dubrovčana i Rabljana. U oba ugovora oni su, naime, slabija strana te preuzimaju znatno veće obveze od druge ugovorne strane, pri čemu se dobiva dojam da su na neki način prisiljeni sklopiti ovakve sporazume. Objašnjenje bi se moglo tražiti u složenoj političkoj poziciji tadašnjega "humskoga gospodina", kneza Andrije,⁹¹ koji je svoje podanike jednostavno rečeno mogao prisiliti na sklapanje ovakvih ugovora za račun svojih odnosa s mletačkim duždom (i Rab i Dubrovnik su inače pod njegovom vrhovnom vlašću), a da pri tomu ipak ne ulazi u otvoreni sukob s omiškim Kačićima. Takvo tumačenje nalazi potvrdu u samome sadržaju obaju ugovora, jer se njima "Krajinjani" (i "Vruljani") zapravo obvezuju ne

sudjelovati nadalje u *pomorskim* pothvatima Omišana, odnosno na sebe posve preuzimaju odgovornost za takvo postupanje, oslobađajući svoga "gospodara" obveze da im pruži zaštitu u slučaju da ih napadnu oni koje su zajedno s Omišanima oštetili.

Sudjelovanje, pak, u pothvatima Omišana opisano je doduše u ugovorima na različite načine (čak i kao "davanje savjeta i vijeća" u slučaju sukoba Dubrovčana i Omišana), ali je ipak jasno o čemu se radi - "Krajinjani" i "Vruljani" očito su tradicionalno sudjelovali u onim pothvatima koji su Omišane na cijelome Jadranu iznijeli na "zao glas" te od njih napravili "gusare". Iako o tomu sačuvana vrela ne otkrivaju puno, prilično je jasno da su barem tijekom 12. stoljeća, ako ne i ranije, Omišani sa svojim brodovima praktično kontrolirali plovidbu uzduž istočnojadranske obale, od Molunta do Kvarnera ali i do obala Apulije, i iz toga izvlačili takvu i toliku korist da su protiv sebe u prvim desetljećima 13. stoljeća ujedinili ni manje ni više no Veneciju, papinstvo, cara Fridrika II. te ugarsko-hrvatskoga kralja. Nakon što su, pak, 1240. godine doživjeli pravi i veliki poraz od Splićana, morali su ovima predati čak šest svojih velikih i mnogo manjih brodova, a da su odnosi Omišana i Humljana uopće, pa i njihova "zemaljskoga gospodara", u prvoj polovici 13. stoljeća bili dobri, jasno se razabire iz činjenice da su humski knezovi u pravilu, sklanjajući se pred osvajačkim pohodima srpskoga kralja, pribježište nalazili upravo

91 Za položaj kneza Andrije tijekom 40-ih i 50-ih godina 13. stoljeća usp. M. Ančić, *Narubu Zapada...*, str. 153-158.

u Omišu.⁹² Brojno omiško brodovlje i široki prostor koji su s tim brodovljem njihovi vlasnici kontrolirali objašnjavaju zašto su im i kako bili potrebni i stanovnici Krajine i Vrulje, u prvome redu vjerojatno zbog pomorskih vještina, ali svakako i kao radna snaga u brodogradnji. No, upravo sudjelovanje u tim specifičnim pothvatima, koji su se uvelike razlikovali od uobičajenih aktivnosti agrarnoga svijeta istočnojadranskoga zaleđa iz kojih je izrastala i društvena organizacija, razlogom je zašto bi zaključke koji se iz ovakve raščlambe mogu izvesti ipak trebalo uzimati s određenom rezervom. Odnosi se to u prvome redu na, u ovim dokumentima izrazito vidljivu, visoku razinu samostalnosti društvenih zajednica koje su zapravo bile sastavni element složenih političkih organizacija, "zemalja". Isto bi se moglo reći i za vidljivo odsustvo jasne društvene raslojenosti - svi su (valja ipak dodati: slobodni⁹³) "ljudi sela Krajine" bili članovi "vijeća" i na taj način "braća", no raščlanjeni dokumenti ipak ukazuju (poglavito ako se prihvati postavka o istovjetnosti kategorija *maiores* i "didići") na postojanje nasljednoga prava na neki oblik (javne) "vlasti".

Ako su dakle društvene zajednice poput "sela Krajine" tvorile sastavne elemente teritorijalne i političke organizacije na sljedećoj razini, onoj "zemlje", valja ipak upozoriti kako su ishodište takvih širih zajednica, koje se gubi u tami svijeta usmene kulture, u velikom broju slučajeva bile etničke grupacije. No, kako je riječ o *političkim* zajednicama u živom i dinamičnom suodnosu (s izrazitom tendencijom okrupnjavanja, odnosno stalnoga smanjivanja broja zajednica) to vremenom etnicitet (kao sklop praksi uporabe i manipulacije simbolima) postaje jedna vrst simboličkoga kapitala s kojim se ulazi u društvene transakcije. (Samo polazeći iz takvih postavki moguće je primjerice objašnjavati kako je i zašto pojam "Srbliji", kojim su u najstarijim ispravama bosanskih banova do sredine 13. stoljeća označavani njihovi podanici, kasnije, u 14. stoljeću, zamijenjen izričajem "Bošnjani". Teritorij prvotne Bosne, planinsko područje između gornjega i srednjega porječja istoimene rijeke i Drine na istoku, utopio se, poglavito razvojem prilika u 14. stoljeću, u mnogo širu političku tvorbu pod vlašću vladara kojemu je ostala oznaka

92 O Omišu u 12. i 13. stoljeću, pa i vezama s Humom, vidi: M. ANČIĆ, "Srednjovjekovni Omiš", u: ŽARKO DOMLJAN (ur.), *Omiš i Poljica*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2006., str. 49 i d. s nešto drugačijim pogledom od onoga uobičajenog u historiografiji.

93 Za kategoriju "neslobodnih" ljudi, vidljivu primjerice u Povaljskoj listini, odnosno "montaneju" samostana sv. Ivana u Poveljima na Braču, u koji je uklopljena i "listina", ali ne i u ovdje raščlanjenim dokumentima (što je rezultat činjenice da se njima bilježi krajnje specifični sklop odnosa i obveza u kojima ti neslobodni ionako nisu participirali), vidi: LUJO MARGETIĆ, "Neka pitanja Povaljske listine", u: *Archaeologia Adriatica*, 2, Zadar, 2008., str. 617-618. Iako u citiranoj raspravi Lujo Margetić donosi prilično iscrpan pogled na raniju literaturu o "listini", vrijedi ipak upozoriti i na kratki ali informativni tekst Slavka Kovačića (SLAVKO KOVAČIĆ, "Povaljska listina i Povaljski prag", u: *Crkva u svijetu*, 19, Split, 4/1984.) koji govori o samostanskoj "kartularu" iako je, prema srednjovjekovnim shvaćanjima, ispravnije govoriti o "montaneju" (za tu kategoriju srednjovjekovnih vrela vidi: M. ANČIĆ, "Srednjovjekovni montaneji", u: *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., 24, Split, 1997.).

"bosanskoga" bana. U tim okolnostima pod vlašću dinastije našle su se nove populacije, kojima je srpska etnička oznaka očito bila strana, dok je istodobno sa srpskim vladarima preko Drine postojao gotovo trajni odnos suprotnosti i neprijateljstva, kojemu su svakako doprinosile i vjerske razlike, jer su Kotromanići bili i ostali katolici. Sve je to stvaralo pritisak na diskurs političkoga središta. Teško je primjerice povjerovati da bi donjokrajski Hrvatinići, koji su hrvatski etnonim koristili i kao osobno ime, prihvatili da ih njihov vladar naziva "Srblijima", a oni su, ako ne već najmoćniji, a ono svakako među najmoćnijim rodovskim zajednicama proširene "Bosne". Ovakav razvoj u političkome središtu nije naravno značio, po nekoj vrsti automatizma, promjenu etničke svijesti u dubini tek površno integriranoga društva, tamo gdje je diskurs već oblikovanoga političkog središta zbog rijetke naseljenosti i komunikacijske neprohodnosti ionako teško dopirao, pa valja pretpostaviti, unatoč posvemašnjem nedostatku vrela koja bi o tome govorila, da je srpska etnička oznaka neometano nastavila funkcionirati na najvećem dijelu izvorne "zemlje Bosne".) Kad uporaba pisane riječi počne uzimati maha u društvenome životu i kad se "zemlje" pojavljuju pred očima modernoga povjesničara, a to je 12. stoljeće, njihova je struktura

dograđena vlašću lokalnih dinastija, koje kroz međusobno natjecanje ali i fizičku eliminaciju uspijevaju staviti više "zemalja" pod svoju vlast, čime se stvaraju uvjeti za oblikovanje države.

Upravo se, međutim, u toj fazi utjecaj koji je dolazio iz Ugarske pokazao presudnim, o čemu najrječitije, u nedostatku pisanih vrela koja bi detaljnije osvijetlila zbivanja, pokazuje usvajanje pojma *ország* u inačicama "rusag", "orsag" itd. Razlozi koji su vodili konfiguriranju stanja što ga je jedan njemački povjesničar svojedobno, možda i ne baš najpreciznije (poglavito iz perspektive "nacionalnih povijesti" kakve su oblikovane u 19. i 20. stoljeću), opisao pojmom "ugarske hegemonije",⁹⁴ mogu se tek više ili manje uvjerljivo nagađati. Za polaznu poziciju bi se moglo uzeti stajalište Josipa Paulera, mađarskoga povjesničara druge polovice 19. stoljeća koji se među prvima pozabavio problemom odnosa ugarsko-hrvatskih kraljeva i Bosne, i ustvrdio kako "Mađari" u Bosni nisu zatekli nikakve državne organizacije.⁹⁵ Stajalište Paulera je u kasnijim vremenima, poglavito među hrvatskim, srpskim a onda i bošnjačkim povjesničarima s indignacijom odbijano, jer je očito (i barem donekle s pravom) shvaćano kao neka vrst uvrjede i (danas bi se reklo) jedna vrst "kolonijalnoga diskursa". Nevolja s tim i takvim pristupom jest međutim činjenica da se povijesni razvoj

94 GEORG STADTMÜLER, "Ungarns Balkan-politik im zwölften und dreizehnten jahrhundert", u: JOSEF GERHARD FARKAS (ur.), *Überlieferung und Auftrag. Festschrift für Michael de Ferdinandy*, Verlag Pressler, Wiesbaden, 1972.

95 Paulerov je članak objavljen na mađarskom, njemačkom i hrvatskom jeziku te je vrlo često citiran, a ovdašnjega čitatelja upućujem na ovu posljednju verziju tiskanu kao: JOSIP PAULER, "Kako je i kada Bosna pripala Ugarskoj", u: *Glasnik zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 2/1890.

sagledavao iz perspektive nacionalne povijesti u kojoj je "nacija" povijesni akter, pa je i proces "izgradnje države" promatran kao kolektivno djelo te iste "nacije". No, napusti li se to očiste u korist onoga iz kojeg se proces promatra kao izgradnja ne "nacionalne", nego dinastičke države, odnosno (nad)države, stvari će već izgledati posve drugačije. Nakon godine 1000. i vremena vladavine kralja sv. Stjepana nije teško jasno raspoznati nagli rast moći kraljevskoga središta i razvoj funkcija koje se uobičajeno povezuju s izgradnjom države,⁹⁶ pa i one dinastičke: održavanje nutarnjega reda (izgradnja utvrda i uspostavljanje županijskoga sustava, kao i uspostava kršćanskoga kulta i njegovo uređenje te susljedno definiranje crkvene organizacije); vojnička obrana/agresija (najvidljivije u širenju kraljevskoga autoriteta na prostor istočno od srednjega toka Dunava, uključujući i pripajanje Transilvanije); održavanje komunikacijske infrastrukture (ovdje poglavitu važnost svakako ima početak kovanja vlastitoga novca); ekonomska redistribucija (koja se najizrazitije zrcali u stvaranju velikih posjeda pripadnika rodovske aristokracije kroz vladarske nadarbine).⁹⁷ U tome su procesu znatnu ulogu imale i pridošlice iz zapadne Europe, poglavito klerici (koji su odigrali ključnu ulogu u razvoju pismenosti, kao jed-

noga od najvažnijih oruđa uspostave nadzora i autoriteta političkoga središta) i njemački vitezovi koji su dolazili sa svojom vojničkom pratnjom i bitno utjecali na transformaciju vojničke organizacije i načina ratovanja (od 108 velikaških rodova koje je oko 1285. pobrojao u svome djelu kroničar Šimun Kézai, njih četrdesetak bili su potomci "pridošlica" - *advenae*,⁹⁸ što samo po sebi dovoljno jasno govori o značenju te pojave). Sve je ovo predstavljalo komparativnu prednost u odnosu na društva i zajednice ("zemlje") koje su oblikovane u južnom, "balkanskom" susjedstvu Kraljevstva nasljednika sv. Stjepana, te se tako postupno stvarala asimetrija moći (uspješnija mobilizacija resursa pretvarala se jednostavno u praktičnu nadmoć). To bi bila stvarna podloga Paulerova stajališta o "nepostojanju države", stajališta koje bi se primjerenije moglo iskazati izričajem o transformaciji asimetrije moći u asimetričnu političku konstrukciju, čime su stvoreni preduvjeti za susljedno oblikovanje dinastičke (nad)države. Cijeli se proces na pojavnj razini može pratiti kroz postupnu uspostavu nadzora a potom i vlasti kraljeva Ladislava i Kolomana nad Hrvatskim Kraljevstvom na samome kraju 11. stoljeća, što je vodilo do Kolomanove krunidbe hrvatskom krunom u Biogradu 1102. godine. Kako je i u ko-

96 Vidi: MICHAEL MANN, "The Autonomous Power of State: Its Origins, Mechanisms and Results", u: JOHN A. HALL (ur.), *States in History*, Blackwell, Oxford, 1986., str. 120-121.

97 Sve su ove procese mađarski povjesničari detaljno istražili, a njihove rezultate, s pozivom na najvažnija djela, pregledno i razložno sumira Nora Berend (usp. NORA BEREND - PRZEMYSŁAW URBAŃCZYK - PRZEMYSŁAW WISZEWSKI, *Central Europe in the High Middle Ages: Bohemia, Hungary and Poland c. 900-c. 1300*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013., str. 125-137, 147-160, 163-164, 176-181, 189-194, 201-205).

98 Usp. P. ENGEL, *The Realm...*, str. 85, 122.

jim okolnostima uspostavljena neka vrst nadzora a onda i vlasti nad "zemljama" Ramom, Bosnom, Usorom i Soli, ostaje nepoznanicom, no pojava Rame u tituli ugarsko-hrvatskih kraljeva od 1135. godine⁹⁹ te nešto kasnije (potkraj života i vladavine Bele II.) instaliranje kraljeva sina kao *ducis Bosne*, bez obzira na već uočenu činjenicu da je tu bilo riječi o poglavito ritualnome činu, ipak jasno daju do znanja da je tijekom 30-ih godina 12. stoljeća ugarsko političko središte na tome području ostvarilo prevlast koja će se onda održavati stoljećima.

Ono što se ne može znati jest odgovor na pitanje jesu li sve ove "zemlje" u

ovo doba imale svoje zasebne dinastije i vladare, ili su već imale jedinstvenu dinastiju, kao što se ne može znati ni je li u tim "zemljama", odnosno bilo kojoj od njih postojala banska titula, ili je i ona rezultat uspostave vrhovne vlasti ugarsko-hrvatskoga kralja. Razloge za postavljanje takva pitanja pruža primjer Usore, kojom je još u prvoj polovici 13. stoljeća vladao *knez*, Sibislav, koji je pripadao vladajućoj dinastiji bosanskih banova (pretpostavljenih potomaka "Kotromana Gota") te, po svemu sudeći, kao pripadnik dinastije upravljao i vladao jednom od "zemalja" pod vlašću "velikoga bana".¹⁰⁰ Jedino što je u svemu ovome prilično jasno

99 Prvi se put Rama pojavljuje u tituli u ispravi što ju je napisao pisar kraljevske kancelarije i ovjerio pečatom kralja Bele II. 1135. godine (G. FEJER, *Codex diplomaticus...*, II., str. 82-85), no isprava nije sačuvana u izvorniku nego tek u mnogo kasnijem prijepisu kojega, međutim, mađarski povjesničari ne smatraju sumnjivim (usp. I. SZENTPÉTERY, *Regesta...*, I., str. 21, br. 59). Drugi put se Rama pojavljuje u tituli kralja Bele II. u ispravi kojom splitskome nadbiskupu 1138. godine dariva crkvu sv. Marije na solinskom otoku (DZ, II., str. 47, br. 46), koja također nije sačuvana u izvorniku nego u prijepisu iz 18. stoljeća, no koja ničim ne izaziva sumnju glede autentičnosti. S druge strane, tri isprave kralja Bele II. sačuvane u izvornoj formi (MOL DF 206809, 1135.; MOL DF 206811, 1137. te MOL DF 286216, 1138.) imaju titulu bez Rame. U potrazi za objašnjenjem ovakvoga stanja valja držati na umu da kraljevska kancelarija u prvoj polovici 12. stoljeća definitivno nije bila uređena institucija s uhodanim obrascima postupanja, a k tomu se mora dometnuti da povjesničari danas ne znaju gotovo ništa o tomu kako se, pod kojim okolnostima i na koji način uopće odlučivalo o obliku titule i njezinu korištenju pri pisanju dokumenata. Izdavanje isprava nije bila u ovo doba još uvijek uobičajena praksa (to će normirati tek 70-ih i 80-ih godina 12. stoljeća kralj Bela III. koji je donekle i uredio djelovanje kancelarije - usp. LÁSZLÓ VESZPRÉMY, "The Birth of a Structured Literacy in Hungary", u: ANNA ADAMSKA - MARCO MOSTERT (ur.), *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, Brepols, Turnhout, 2004., str. 163-165) pa ni izdani dokumenti nisu imali standardne forme. Čime je to moglo rezultirati ponajbolje se vidi iz odgovara kralja Gejze II. Splićanima na pismo koje su mu uputili nakon njegova uspona na kraljevski prijestol - dokument vidi u DZ, II., str. 49, br. 48. Dokument je sačuvan u izvorniku (vidi sliku prema MOL DF 290938), kraljevska titula sadrži Ramu, ali je umjesto *Croacia* (*Crowatia*, *Chroattia* ili slično) pojam Hrvatska napisan kao *Urquatia*. Uglavnom, Rama se nakon ovoga pojavljuje u svim onim slučajevima kada je u kancelariji ispisivana puna kraljevska titula (jedini je izuzetak Gejzina pisana zavjernica/privilegij za Split iz 1142. godine - DZ, II., str. 49-50, br. 49; tu se ponavlja titula *rex Hungarie, Chroatie atque Dalmatie*, kakva se koristila za Gejzina oca, Belu II.), što samo potvrđuje neuređeno postupanje pisara.

100 Sibislavu se s papinske kurije piše kao *Zibisclao* kenesio *de Woscura nato quondam Stephani bani de Bosna* (DZ, IV., str. 15, br. 12 - naglasio M.A.), pa se čini više no vjerojatnim da je bio barem vrlo bliski srodnik tadašnjega "velikog bosanskog bana", Mateja

jest činjenica da zbivanja u južnome susjedstvu, odnosno širenje prevlasti ugarsko-hrvatskoga kralja na jug od Save, nije realno imalo velikoga društvenog značenja za ugarsko političko (kraljevsko) središte. Odnosi toga središta s dvama Carstvima (Bizantskim i Svetim Rimskim), kao i odnosi s istočnim susjedima, pa čak i s vladajućom srpskom dinastijom, mnogo se jasnije ocrtavaju u sačuvanom i danas poznatome fondu vrela, pa o tomu svakako valja voditi računa. Ovdje nemam namjeru detaljnije razlagati kompleksni odnos ugarskoga kraljevskog središta i srpske vladajuće dinastije u 12. stoljeću, no okolnosti u kojima je kraljevska titula početkom 13. stoljeća proširena dodavanjem Srbije čini se da mogu baciti više svjetla i na to kako se i zašto Rama pojavila u tituli Bele II.

Polaznu poziciju raščlambe ovdje predstavlja stanje kakvo je vladalo i kako je prilično precizno opisano u vrijeme kad je car Fridrik I. Barbarossa 1189. godine preko Ugarske i bizantskih područja putovao na križarski pohod u Svetu Zemlju. U opisu se toga putovanja veli kako

je carska vojska, nakon što je prošla ugarsku pograničnu "marku" prema Bizantu, na današnjem području Srijema, prešla Savu tamo gdje se ona ulijeva u Dunav te se našla u "zemlji pod vlašću Grka", i da je blagdan presvetih apostola Petra i Pavla provela u "polurazrušenom grčkom" gradu Beogradu.¹⁰¹ Ubrzo nakon prolaska križarske vojske, krenulo je postupno osvajanje krajeva južno od Save, a središte iz kojega je polazilo to osvajanje postala je utvrda Mačva (do danas još taj lokalitet nije precizno ubiciran). Tijekom sljedećega desetljeća vlast se ugarsko-hrvatskoga kralja proširila daleko od Save na jug, dopirući gotovo do Rudnika, u današnjoj sjeverozapadnoj Srbiji, i obuhvaćajući osim već spomenutoga Beograda krajeve južno od Dunava, Braničevo i Kučevo. No, to nije bilo razlogom da kralj Emerik u svoju titulu uklopi i Srbiju (iako će se ti krajevi u kasnijim vremenima doista nazivati "Srbija" za razliku od "Raške). Do toga je naime došlo tek 1202. godine, nakon što je upravo njegovom intervencijom sukob među sinovima velikoga župana Nemanje, Vukanom i Stefanom

Ninoslava. Uz ovo svakako valja primijetiti: kad početkom 14. stoljeća braća Stjepan, Ivan i Radoslav Babonići dijele svoje goleme posjede, uključujući i ono što su stekli u "zemlji" Usori, spominju se tamošnji posjedi pojedinaca koje su im nekad darivali "pravi gospodari Usore" (*veri domini de Vzura*) - *DZ*, VIII., str. 360, br. 301, 12. 5. 1314. - što znači da je kolektivna memorija o "zemaljskoj" zasebnosti i njezinim "pravim gospodarima" (a koje se ne spominje s banskom titulom) barem u ovo doba još uvijek živa. Pojam "veliki" u banskoj tituli Mateja Ninoslava nije nikakva posebnost. Isti se lement nalazi i u titulama humskih gospodara (knez' veli hl'm'sk'i) kao i onih srpskih/raških (veli župan) te je posve izvjesno vezan uz unutarinastičke odnose i definira poziciju onoga pripadnika dinastije koji zauzima čelnu poziciju.

101 ANTON CHROUST (priř.), *Historia de expeditione Friderici imperatoris et quidam alii rerum gestarum fontes eiusdem expeditionis. Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum* NS V, Berolini, 1928., str. 26-27: *transeuntes ... Sauum seu Souuam fluium, ubi Danubium influit ... mox in terra dittonis Grecorum sumus constituti ... Festum ipsum beatissimorum apostolorum inibi id est in litore ipsius Souue in civitate semidiruta et greca ... sollempnizavimus.*

(kasnijim prvim srpskim kraljem, pa otuda "Prvovenčani"), završen pobjedom onoga prvog i njegovim (doduše kratkotrajnim) preuzimanjem svih "zemalja" nad kojima je dinastija već odranije imala vlast.¹⁰² Ako je dakle suditi prema ovome primjeru, a nema razloga koji bi govorio protiv toga, upravo je čin postavljanja vladara "zemlje" bio onaj odlučni trenutak od kojega se smatralo kako se određena "zemlja" (ili sklop "zemalja" pod jednom dinastičkom vlašću) nalazi pod vlašću kralja u toj mjeri da je se može unijeti u titulu. To bi pak značilo da je u prvoj polovici 30-ih godina 12. stoljeća upravo to bilo ostvareno u Rami te da je "zemlja" nakon toga ušla u kraljevsku titulu.

Što je, pak, značilo takvo uspostavljanje kontrole nad vladarom "zemlje" ili sklopa "zemalja"? Odgovor na taj upit trebao bi poći od činjenice koja se često naglašava u literaturi, a to je da predmoderni vladari, u odsustvu dobrih komunikacija, nemaju načina vladati udaljenijim krajevima drugačije nego preko lokalnih moćnika kao posrednika koji su im izravno podčinjeni, ali koji na određenome prostoru onda gotovo

samostalno vladaju te organiziraju to vladanje kao vlastito dinastičko "kućanstvo".¹⁰³ Njihova se podčinjenost, a tu dolazimo na područje ranije označeno kao "slike u glavama", područje shema i stereotipa kroz koje se organiziralo znanje o svijetu, iskazuje pojmom "vern'i klet'venik"¹⁰⁴ i ogleda prije svega u redovitom isplaćivanju neke vrsti tributa, vojnoj pomoći u okolnostima kad ona zatreba i sudjelovanju u ritualnim činima u političkom središtu koji na simboličan način pokazuju tu podčinjenost. Izostanak bilo kojega od ovih elemenata tumači se kao neposluh i obično je povod za kaznenu ekspediciju. Cilj takvih ekspedicija, koje na području južno od Save i istočno od Vrbasa zbog fizičkih predispozicija (planinski, slabo prohodni i relativno siromašni krajevi) nisu ni mogle biti zamišljene, a kamoli ostvarene kao dugotrajni pohodi velikih snaga, nije bio fizička eliminacija, odnosno uklanjanje neposlušnika, nego uspostavljanje ranije postojećih odnosa.

Upravo iz ovakvoga konteksta valja promatrati tzv. "križarske vojne" protiv "bosanskih heretika" iz 20-ih i 30-ih godina 13. stoljeća, za koje sam

102 O složenom kolopletu ratnih pohoda i s njima povezanih dinastičkih saveza i prijevora ni danas se ne zna mnogo više no što je bio u stanju napisati prije više od stotinu godina Konstantin Jireček (KONSTANTIN JIREČEK, *Istorija Srba*, I., Naučna knjiga, Beograd, 1952., str. 210-212; usp. i JOVANKA KALIĆ, *Beograd u srednjem veku*, Srpska književna zadruka, Beograd, 1967., str. 57-58). Prva isprava u kojoj Emerik koristi proširenu titulu datirana je samo 1202. godinom (MOL DF 258191).

103 Usp. G. E. AYMLER, "Centre and Locality...", str. 66; M. MANN, "The Autonomous...", str. 124.

104 U ugovoru između dubrovačke općine i humskoga župana Radoslava od 22. svibnja 1254. za ovoga se, u prvome licu, veli "ja župan' Radoslav' sem' verni klet'venik' gospodinu kraljo uger'skomu" (LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje ...*, str. 26, br. 27). Na drugoj strani te veze odnos se ugarsko-hrvatskoga kralja i bosanskoga bana opisuje, dakako u latinskom izričaju, kao "nama dužna vjernost" (*debita nobis fidelitas* - DZ, IV., str. 349, br. 313, 22. 4. 1244.).

već ranije ustvrdio kako su zapravo literarna fikcija stvorena u prepisci između papinske kurije i ugarsko-hrvatskih vladara i njihovih prelata, prepisci kroz koju je papinska kurija nastojala materijalizirati prerogative što ih je sama prisvojila u vremenu nakon pontifikata Grgura VII.¹⁰⁵ Ovdje bih tome dodao dvije stvari - vezivanje Bosne, kao sklopa "zemalja", s područjima južno do Save ("Srbija") prema sad već Raškom Kraljevstvu, područjima koja se s ugarske strane ponekad nazivaju i "Donji Srijem", počelo je čini se upravo u svezi s (fiktivnom) organizacijom "križarskih pohoda" protiv "bosanskih heretika". Prvi put su bosanska banovina i "Srijem" spojeni u neku vrst administrativne jedinice kada je kaločki nadbiskup 1225. godine, kao titularni posjednik "zemalja" Bosne, Usore i Soli, vođenje pohoda protiv "heretika" povjerio princu Ivanu (Kalojanu) Anđelu, koji je već upravljao "Donjim Srijemom", pa se čini vjerojatnim da je upravo na toj tradiciji oblikovan i "dukat" Rostislava Mihailoviča, s kojim je ovo razglabanje i započeto.

Druga stvar na koju bih upozorio odnosi se na često u historiografiji ponavljano tvrdnju prema kojoj su "križarski pohodi" protiv "bosanskih heretika" prve polovice 13. stoljeća bili zapravo tek opravdanje za pokušaje ugarsko-hrvatskih vladara da "pokore Bosnu". Nisam mogao utvrditi tko je i kada prvi put formulirao takvu postavku, no vrijedi ovdje svakako jasno i glasno reći: takva misaona konstrukcija razumljiva je i prihvatljiva *samo* ako se polazi iz mentalnoga koncepta ("slike u gla-

vi") koji podrazumijeva svijet uređen kao sustav suverenih država, i to u onoj modernoj varijanti s multilateralnim organizacijama poput Lige naroda ili Ujedinjenih naroda. U tome je i takvom svijetu doista potrebno naći opravdanje pri posezanju za "tuđim" teritorijem ili za fizičku/vojnu intervenciju na teritoriju druge suverene države. Takva međutim misaona konstrukcija posve je strana govori li se o srednjovjekovnom svijetu, pa je prvo pitanje koje se odmah nameće ono: kome su se to ugarsko-hrvatski vladari trebali "pravdati" ako su htjeli "pokoriti Bosnu"? Odgovora na tako postavljeno pitanje nema i ne može biti, jer su odnosi u svijetu dinastičkih država počivali na posve različitim premisama, što sam na prethodnim stranicama nastojao pokazati i dokazati.

Cijelo prethodno razlaganje prilika i odnosa u 12. i 13. stoljeću počiva na veoma slabašnim pisanim tragovima koji otvaraju široki spektar mogućih interpretacija i ne osiguravaju pouzdano zaključivanje. Stvari ne stoje puno bolje ni kada se govori o 14. stoljeću, ili barem njegovu većem dijelu, no količina sačuvanih pisanih tragova, vrela koja za svoje spoznaje koriste povjesničari, počinje naglo rasti kako se bliži kraj toga stoljeća. Pouzdan je to znak da je medij pisane komunikacije dobivao na društvenom značenju, odnosno da je sve više društvenih odnosa trebalo fiksirati pisanom riječju. Odnosi koji su se ranije uspostavljali izgovorenom riječju i na određeni način fiksirali i reproducirali ritual-

105 Vidi: M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada...*, str. 89-106.

nim činima, sada se sve češće pretiču u pisani dokument, pri čemu ne bi trebalo zanemariti pretpostavku da je postojalo vjerovanje kako sam čin zapisivanja nameće obvezu pridržavanja u budućnosti postavljenih normi. No, pretakanje složenih društvenih odnosa u formulaične izričaje pisanoga dokumenta bilo je i na početku 15. stoljeća još uvijek rijetka pa stoga i cijenjena vještina, iz koje će nastati ono što P. Bourdieu naziva "birokratsko polje" kao važan dio procesa transformacije dinastičke u modernu, teritorijalnu državu. Kako je to u stvarnosti izgledalo može se naslutiti iz činjenice da su dubrovački poslanici pri kraju pregovora s bosanskim velikašima o zaključivanju mira 1405. godine od vlasti svoga grada tražili posebnoga "čovjeka koji zna čitati i pisati na slavenskom jeziku" kako bi mogli u potpunosti kontrolirati sadržaj "povelje" kojom je trebalo zaključiti pregovore. Općinske su im vlasti doista i poslale takvoga čovjeka, stanovitoga Franu de Georgiisa, za kojega su tvrdili da "*dobro zna čitati i pisati*".¹⁰⁶ Nije to naravno značilo da su svi ritualni čini automatski izgubili svoju društvenu važnost, kako se dade razabrati iz situacije nastale kada je veliki vojvoda Sandalj predao dubrovačkim vlastima utvrdu Sokol iz koje se moglo nadzirati Konavle, polovicu kojih su od njega i kupili. Sam čin predaje proveden je ritual-

nim uvođenjem u posjed predstavnika dubrovačke općine po Sandaljevim izaslanicima, a kada su gradske vlasti tražile da se o tomu sastavi i poseban dokument, "povelja", bosanski je vojvoda to jednostavno odbio, smatrajući kako je posao završen samim činom uvođenja u posjed.¹⁰⁷

No, nije samo rast značenja pisanoga dokumenta ono što je obilježilo vrijeme prijeloma 14. i 15. stoljeća. U isto doba, i nedvojbeno vezano uz to, počinje se zamjećivati u društvenoj komunikaciji i novo i drugačije konceptualiziranje prostora, koji se također počinje vizualizirati u dvodimenzionalnoj slici. Prvi sačuvani zemljovid barem jednoga dijela *Archiregnuma Hungaricum* potječe upravo iz prvih desetljeća 15. stoljeća i dao ga je izraditi poznati službenik i kasnije vojskovođa tadašnjega ugarsko-hrvatskoga kralja Sigismunda Luksemburškoga, Filip Pipo Scolari, a prikazivao je upravo ono područje, južno od Save i Dunava, na kojemu je Pipo sam trebao urediti sustav obrane od Turaka popravkom starih i izgradnjom novih utvrda.¹⁰⁸

Sve je ovo trebalo naznačiti kako bi se razumjelo zašto upravo od ovoga vremena slika prilika i odnosa unutar još uvijek dinastičke (nad)države postaje mnogo izoštrenija i jasnija, što automatski znači i da se puno više zna o poziciji Bosanskoga Kra-

106 Izričaji *una persona che sapia leger et scriuer in sclauonesco, te el sa ben leger e scriuer* potječu iz pisma što su ga općinske vlasti uputile svojim poslanicima 21. svibnja 1405., a kojega izvadak reproducira E. KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda...*, str. 152 bilj. 515.

107 *Isto*, str. 243.

108 Za naručitelja i okolnosti izrade zemljovida vidi: LÁSZLÓ GRÓF, "Cartography at the time of Sigismund of Luxemburg (1368-1437)", u: ISTVÁN PETROVICS et al. (ur.), *"In my spirit and thought I remained a European of Hungarian origin": Medieval Historical Studies in Memory of Zoltan J. Kosztoľnyik*, JATE Press, Szeged, 2010.

ljevstva unutar toga sustava. Ovdje, pak, ocrtani kontekst treba u prvome redu objasniti jedan sklop činjenica koji je već bio predmetom povjesničarskih raščlambi, naime postupak tijekom kojega je, na zahtjev koji je došao iz Bosne, pretendent na krunu sv. Stjepana, a za mnoge suvremenike i legitimni ugarsko-hrvatski kralj, Ladislav Napuljski, potvrdio stare običaje i granice Bosanskoga Kraljevstva posebnim privilegijem izdanim 26. kolovoza 1406.¹⁰⁹ Traženje bosanske strane i samo izdavanje ovoga posebnog privilegija često je spominjano u velikom broju različitih povjesničarskih tekstova posvećenih burnim zbivanjima na dubokome prostoru istočnojadranskoga zaleđa početkom 15. stoljeća, pri čemu je uobičajeno dovođeno u svezu s ofenzivnim vojnim operacijama koje je u ovo doba poduzimao ugarsko-hrvatski kralj Sigismund Luksemburški.¹¹⁰ No, tek je Pejo Ćošković prije petnaestak godina posvetio cijelu raspravu raščlambi okolnosti pod kojima je došlo do nastanka privilegija/potvrđnice,¹¹¹ i to u klasičnome duhu patriotske historiografije s nedostatnim istraživačkim zahvatom i s polaznim pozicijama koje djeluju više no zbujujuće. Ćošković, naime, svoju raspravu otvara nizom tvrdnji o "državnim granicama" i "državnom suverenitetu" kao bezvremenskim kategorija-

ma i zaključkom po kojemu "nema bitne razlike u povijesnim procesima s obzirom na postupke i posljedice po pojedinim razdobljima, geografskim prostorima pa i konkretnim državnim, vladarskim i podaničkim sudbinama".¹¹² No, samo nekoliko rečenica dalje ustvrđuje nešto posve suprotno: "(p)oimanja srednjovjekovnog društva o mnogim pitanjima nerijetko su u toj mjeri različita od današnjih da mogu zbuniti ne samo istraživače jer ne odgovaraju našim shvaćanjima i sustavima vrijednosti. Ta primjedba podjednako vrijedi i za pitanja kojima smo u ovom radu kanili pokloniti posebnu pozornost, a tiču se promjene državnih granica, njihova utvrđivanja i potvrđivanja".¹¹³ Naravno, "zainteresirani čitatelj" već na početku ostaje zbunjen upravo ovim - ako postoje razlike shvaćanja određenih stvari i pojava u različitim vremenima i na različitim prostorima kako to onda "nema bitne razlike u povijesnim procesima... po pojedinim razdobljima, geografskim prostorima"? Ako je čitatelj ostao zbunjen ovako postavljenim početnim pozicijama, sam "istraživač" je slične prepreke uspješno "preskočio" te je svojim "istraživanjem" uspio složiti preciznu narativnu okosnicu uzročno-posljedičnog objašnjenja zahtjeva za potvrdom, kako on to veli, "držav-

109 Isprava što ju je izdala kancelarija kralja Ladislava Napuljskog tiskana je u: G. FEJER, *Codex diplomaticus...*, X./4, str. 549-551.

110 Samo kao najnovije primjere vidi: D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti...*, str. 130, te: E. KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda...*, str. 162.

111 PEJO ĆOŠKOVIĆ, "Bosna na prijelomu stoljeća i potvrda državnih granica 1406. godine", u: *Prilozi*, 31, Sarajevo, 2002., str. 64 i d.

112 *Isto*, str. 57.

113 *Isto*, str. 57-58.

nih granica".¹¹⁴ Tu njegovu narativnu okosnicu tvori zapravo tek jedan dokument - kako on veli Sigismundovo pismo "koje je 10. lipnja 1405. uputio sucima i stanovništvu grada Prešova (Eperjes), tražeći od njih da mu po Simonu Rozgonyju pošalju 500 forinti". Važnost toga "pisma" za Čoškovića je u činjenici da u njemu Sigismund obznanjuje svoju namjeru "krenuti protiv 'svoje kraljevine Rame ili Bosne' da bi prema njima ispravio i obnovio državne granice".¹¹⁵ Taj izričaj o "ispravljanju i obnavljanju državne granice" ključni je element Čoškovićeve naracije, jer se na nje ga nadovezuje djelovanje "Bošnjana" koji "su ozbiljno shvatili Sigismundove najave o ispravljanju i promjenama državnih granica prema Bosni", pa su se (navodno) u proljeće 1406. okupili na saboru. Iako se koristi klasičnim historiografskim iskazom, "kako se saznaje" da bi objasnio što se događalo na saboru,¹¹⁶ Čošković ne otkriva odakle se to "saznaje", jer to ni ne može, budući da ne postoji nikakav pisani trag o radu toga sabora, pa čak ni o tome je li uopće održan.

Cijela romaneskna pripovijest o Sigismundovu nastojanju na promjeni "državnih granica" i reakcijama Bošnjana u obrani svoga "državnog suvereniteta" zapravo je obična izmišljotina u duhu patriotske historiografije 19. stoljeća. Kraljevo "pismo" građanima Prešova od 10. lipnja 1405. zapravo je okružnica od koje su sačuvana dva primjerka (koliko ih je stvarno bilo teško je i pretpostaviti) - jedan ovaj na koji se poziva Čošković, dok je drugi primjerak, datiran u kraljevskoj kancelariji 9. lipnja sačuvan u arhivu grada Košica (danas u Slovačkoj), što bi znao i P. Čošković da je doista pogledao publikaciju na koju se poziva, diplomatarij Sigismundova vremena koji je priredio mađarski povjesničar Elemér Mályusz.¹¹⁷ Povezati, pak, u jedan narativni slijed sadržaj okružnice kojom kralj traži novac za svoj vojni pohod (od oba grada je tražio 500 zlatnih dukata), objašnjen uopćenom tvrdnjom o ispravljanju i obnovi granica Bosanskoga Kraljevstva, s u najmanju ruku pretpostavljenim ako ne već i izmišljenim saborom koji je navodno održan deset mjeseci ka-

114 Vrijedi svakako uočiti da Čošković smatra kako je jedan od najvažnijih zadataka povjesničara "processe objasni(ti) u uzročno-posljedičnoj uzajamnosti" - *Isto*, str. 57.

115 *Isto*, str. 69.

116 *Isto*, str. 71.

117 Podatci o sačuvanim primjercima okružnice s istovjetnim uvodnim tekstom o planiranome pohodu, i s različitim naputcima o načinu isplate i nadoknade novca te različitim datumima njezina slanja iz kraljevske kancelarije, u: ELEMÉR MÁLYUSZ, *Zsigmondkori oklevéltár*, II./1, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956., str. 483, br. 3956, 9. 6. 1405. i br. 3962, 10. 6. 1405. Čošković uza svoje navode citira diplomatarij (P. Čošković, "Bosna na prijelomu...", str. 71, bilj. 42 i 43), ali samo brojem stranice a ne i brojem dokumenta, po čemu se daje zaključiti da djelo zapravo nije ni vidio, jer bi inače, valjda, primijetio da se vrlo sličan dokument pojavljuje pod drugim brojem i datumom na istoj stranici. Usporedbom fotografija oba dokumenta (MOL DF 270083 i MOL DF 287056) postaje vidljivo da su pisani različitim rukama, očito kao serijski proizvodi kancelarijske produkcije.

snije, odnosno sa zahtjevom upućenim iz Bosne u Napulj više od godinu dana nakon slanja Sigismundovih okružnica, i to samo zato što se u obje instance spominju "granice", jednostavno je neozbiljan i nedopustiv postupak. Isto je tako neozbiljno u ovim dokumentima spomenute "granice" (*confinia et metae*) jednostavno pretvarati u "državne granice" bez ikakva objašnjenja, kao da je postojanje tih "državnih granica" samorazumljiva stvar.

No, dokumenti na kojima Ćošković gradi svoju patriotski nadahnjujuću pripovijest (srednjovjekovni Bošnjani su, njegova je poruka, itekako vodili računa o "granicama svoje države") ipak su važni u raspravi o statusu Bosanskoga Kraljevstva unutar *Archiregnuma*. U prvome redu, Sigismundova je okružnica jedan od prvih, ako ne i prvi sačuvani dokument u kojem se izjednačuju Bosna i Rama (*regnum nostrum Rame seu Bozne*), što je pozdan znak da više nije riječ o starim "zemljama" objedinjenim pod jednom dinastičkom vlašću nego o jedinstvenom političkom prostoru Kraljevstva, kojega doduše Sigismund smatra "svojim". No, to Kraljevstvo smatraju dijelom političke cjeline kojom vlada onaj tko raspolaže "krunom sv. Stjepana" i sami Bošnjani, koji međutim ne smatraju Sigismunda legitimnim vladarom i nositeljem te krune, pa se zato za potvrdu svojih prava, običaja i granica obraćaju onome koga oni smatraju legitimnim vladarom, a to je po njima Ladislav Napuljski. Kako bosanski kralj, u ovoj situaciji je to

Tvrtko II. Tvrtković, i njegovi velikaši, a poimence su navedeni samo splitski herceg i donjokrajski knez Hrvoje te veliki vojvoda Bosanskoga Kraljevstva Sandalj, odnosno baruni i prvaci kao i cijela zajednica Kraljevstva, doživljavaju i shvaćaju to svoje Kraljevstvo, vrlo je teško razabrati iz dokumenta sastavljenoga u Napulju. Iako se u samome dokumentu navodi kako je Ladislav potvrdio sve što su tražili bosanski izaslanici, a u latinskojme izričaju to glasi: *omnes et singulas consuetudines, statum, et iura antiquitus eis observatas, et observata, nec non confinia et metas ipsius Regni Boznae, possessa et possessas, per quondam spectabilem Culin, olim dicti regni Boznae Banum*,¹¹⁸ ipak nije tako jednostavno razaznati je li se ovdje nešto "izgubilo u prijevodu". Pojmovi *consuetudines* i *iura*, "običaji" i "prava", u tome smislu nisu nimalo problematični, a latinska konstrukcija rečenice i pretpostavljeni smisao traži da zamjenica *eis* ovdje stoji u ablativu množine, što znači da se potvrđuju "običaji i prava" kojih su se oni (svi pobrojani) u Bosanskome Kraljevstvu "od starine" (*antiquitus*) pridržavali. Problemi, međutim, nastaju s pojmom *statum* kad se on poveže uz *Regnum Boznae*. U pravnoj kulturi u kojoj su obrazovani činovnici napuljskoga dvora, koji su i sastavili dokument, taj je pojam bio sinoniman pojmovima *potestas*, *regimen*, *gubernatio* (moć, vlada, upravljanje) te je imao "smisao političkoga režima" kao začetka modernoga pojma "države" koju ostvaruje zajednica vladara i njegovih podanika.¹¹⁹ Jesu li bosanski izaslanici tražili potvrdu

118 G. FEJER, *Codex diplomaticus...*, X./4, str. 449.

119 Vidi o tome: B. GUENÉE, *States and Rulers...*, str. 5.

"državne zasebnosti" svoga Kraljevstva teško je reći, odnosno teško je i naslutiti koji su od njihovih zahtjeva činovnici napuljske kancelarije razumjeli na takav način da su ga preveli sa *statum ... Regni Boznae*. Najbliže što se u poznatome materijalu vrela može naći takvu izričaju jest formulacija iz privilegija što ga je 20. lipnja 1405. dubrovačkim vlastima ispostavila kancelarija kralja Tvrtka II., potvrđujući dogovoreni mir i posjede koje su Dubrovčani ishodili u pregovorima s bosanskim kraljem i njegovim velikašima.¹²⁰ Na jednom mjestu u tome privilegiju pojavljuje se izričaj: "tko godi e Boš'nanin' ali kralstva bosan'skoga",¹²¹ kojim se opisuju svi podanici Bosanskoga Kraljevstva, ali ostaje otvoreno pitanje jesu li u svijesti, barem pripadnika onoga vladajućeg sloja, svi ti podanici Kraljevstva tvorili jedinstvenu i zasebnu cjelinu, "politički režim", s kraljem i njegovim velikašima? Prisetimo li se ovdje načina na koji je svoju ulogu opisivao u ovo doba kralj Ostoja, a o čemu je bilo riječi na početku, teško bi bilo prihvatiti takvu mogućnost. Kakav god, međutim, odgovor na to pitanje bio,¹²² on ne mijenja činjenicu da su

sami Bošnjani vidjeli svoje Kraljevstvo, da se izrazim slikovito, *pod kruhom sv. Stjepana*.

Bez te početne premise, zapravo izravne eksplikacije onoga što sam označio kao "slike u glavama", ni traženje potvrde "običaja i prava", pa eventualno čak i *statusa ... regni* u Napulju ne bi zapravo imalo nikakva smisla. No, nije svako djelovanje informirano "slikama u glavi" imalo isti tijek, učinak i ishod. Okolnosti pod kojima je tražena a potom i dobivena potvrda u Napulju 1406. godine posve su nejasne, pa se stoga valja okrenuti nekoj od povijesnih situacija koje su, zahvaljujući sačuvanim vrelima, bolje poznate te se onda kroz detaljniju raščlambu takve situacije može preciznije ogledati odnos između "slika u glavama" i praktičnoga djelovanja. Jednu takvu situaciju moguće je naći u onih nekoliko mjeseci nakon smrti velikoga vojvode Bosanskoga Kraljevstva, Sandalja Hranića, kad je njegov nećak i nasljednik, budući herceg Stipan (tako u pravilu u ovo doba dubrovački dokumenti bilježe njegovo ime) Vukčić Kosača, nastojao očuvati naslijeđene posjede. Za potrebe raščlambe u ovome ću se slučaju

120 O dugotrajnim i na trenutke mučnim pregovorima koji su prethodili izdavanju privilegija posljednji je opširno pisao E. KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda...*, str. 137 i d.

121 LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje...*, I., str. 493, br. 513.

122 Jedino što je ovdje doista posve izvjesno jest spoznaja da u ovo vrijeme pojam "država" još uvijek nema one konotacije koje će kasnije dobiti. Kada 1419. godine veliki vojvoda bosanski izdaje dokument kojim registrira čin ustupanja (prodaje) svoga dijela Konavala Dubrovčanima onda se u tome dokumentu veli: "Mi ... Sandal' Hranić' ... budući va velikoi slavi i gospoctvi i državi moih' praroditel' plemenito naše" (LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje...*, I., str. 293, br. 314, 24. 6. 1419.). "Država" je dakle još uvijek ono što netko "drži", vlasništvo, pa je eventualna svijest o "zasebnoj državnosti" Kraljevstva mogla eventualno biti iskazana tek pojmom "rusag" i vezana uz prava dinastije Kotromanića. Takvo tumačenje, naime, ima snažnu potporu u činjenici da bosansko plemstvo nikako nije bilo spremno prihvatiti Sigismundovu ideju da ga se u posebno me ritualu okruni za bosanskoga kralja.

ograničiti samo na jedan segment tih složenih zbivanja, na pokušaj da se iz sklopa Sandaljevih posjeda izdvoji stara politička tvorba, Humsko Kneštvo, i dodijeli jednome od najvjernijih Sigismundovih službenika, Matku Talovcu. Raščlamba bi, pak, trebala funkcionirati na tri razine - na prvoj razini ona eksplicira model odnosa političkoga "središta" i onoga što se u tome kontekstu može nazvati "periferijom", model koji je teorijski postavljen na početku ovih razmatranja. Na drugoj razini nastojat ću, kako je već rečeno, prikazati na koji su način "slike u glavama", sa svim razlikama koje je podrazumijevalo pozicioniranje pojedinca ili pripadnika zajednice koja dijele takve "slike" u društvenim odnosima, bile ishodište praktičnoga djelovanja. Na trećoj razini naracija i interpretacija su postavljene kao kontrapunkt historiografskome pristupu kakav obilježava cijelu produkciju ("beogradsko-sarajevske škole") koju

predstavlja na početku ove rasprave raščlanjeno djelo D. Lovrenovića.

Zbivanja u vremenskom rasponu od 15. ožujka (Sandaljeve smrti) do kraja kolovoza 1435. (kad je postalo posve jasno da od plana oblikovanoga na Sigismundovu dvoru ne će biti ništa) već su privukla pozornost povjesničara. No, nitko od njih nije na žalost ni pokušao ocrtati panoramski prikaz tih zbivanja, pa su uglavnom ostali ograničeni na ono očište koje se otvara iz lokalne bosanske perspektive, što zbivanja čini praktično nerazumljivima.¹²³ Početnu točku raščlambe predstavlja svakako posjet bosanskoga kralja Tvrtka II. caru i kralju Sigismundu u zimu 1435., tijekom koje su dva vladara boravili u Požunu (Bratislavi) i Beču, a prvi dokument koji se može uvezati u narativnu cjelinu jest pismo što ga je iz Požuna 19. ožujka 1435. svome službeniku ("familijaru") i kaštelanu utvrde Kalnik Petru Horvatu uputio tadašnji kovin-

123 Usp. SIMA ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba* (ćir.), SANU, Beograd, 1964., str. 10 i d., s pogledom na stariju literaturu; PAVO ŽIVKOVIĆ, *Tvrtko II Tvrtković - Bosna u prvoj polovini 15. stoljeća*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1981., str. 170 i d.; ĐURO TOŠIĆ, *Trg Drijeva u srednjem vijeku* (ćir.), Veselin Masleša, Sarajevo, 1987., str. 140 i d.; D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti...*, str. 258 i d. Iz drugačijega očišta zbivanja promatra EMIR O. FILIPOVIĆ, "Boravak bosanskog kralja Tvrtka II Tvrtkovića u Beču 1435. godine", *Radovi: Historija, Historija umjetnosti, Arheologija*, XVI./2, Sarajevo, 2012., koji uspješno prikazuje kako je bosanski kralj, posredovanjem tadašnjega cara i kralja Sigismunda, ušao u "srednjoevropsku političku arenu". Pri tomu se autor ipak ne može otestiti utjecaja "patriotske" historiografije, kakav se vidi primjerice u stajalištu (str. 242) usidrenom u suvremeni politički mit o "borbi protiv tuđina": "O razlozima kraljevog povratka u zemlju također se može samo pretpostavljati. Vjerovatno shvativši da mu *prisustvo ugarske vojske u njegovom kraljevstvu neće donijeti ništa korisno* u dugoročnom pogledu, Tvrtko II se vratio u Bosnu gdje se izmirio sa Stjepanom Vukčićem" (naglasio M.A.). Ovakvo postavljeno razlaganje (opreka između "ugarske vojske", što znači prijateljstvo i suradnju sa Sigismundom, "strancem", i "izmirenja sa Stjepanom Vukčićem" koji je onda valjda "domaći" akter) posve gubi smisao uzme li se u obzir da se i Stipan Vukčić nešto kasnije "izmirio" s carem Svetoga Rimskog Carstva i ugarsko-hrvatskim kraljem Sigismundom (vidi S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan...*, str. 22), što onda nuka na posve drugačije tumačenje tih postupaka "mirenja", koji očito ne korespondiraju s "nacionalnim" ("domaći/naši" i "stranci") tumačenjem koje im se pridaje.

ski župan i gubernator zagrebačke biskupije Matko Talovac.¹²⁴

No, prije eksplikacije samoga narativnog slijeda zbivanja i njihove interpretacije valja se ipak osvrnuti na one simbolične čine koji su u stvarnosti, dakako za vrlo određeni (a relativno uski) krug promatrača i sudionika, utjelovljavali "sliku" odnosa dvaju vladara. Tvrtkov posjet Sigismundu svakako je imao mnogo elemenata političkih rituala onoga doba (dakako različitih od sklopa rituala 12. i 13. stoljeća o kojima je bilo riječi ranije). Bosanski je kralj zapravo u posjet krenuo kako bi ovjerio vojne i političke uspjehe postignute tijekom 1434. godine te je to bila realna pozadina ritu-

ala koji se mogu tek nazrijeti. U prvome redu kralja je u Požun dopratio tadašnji kovinski župan i gubernator zagrebačke biskupije Matko Talovac, u ovo doba Sigismundov glavni pouzdanik za pitanja odnosa s Turcima, a ta se i takva njegova uloga u kasnijim vremenima posebice apostrofirala,¹²⁵ iz čega se već daje iščitati elemente rituala. Po dolasku u Požun Tvrtko je posebnim činom, čije pojedinosti kao i publika ostaju nepoznanicom no koji kao cjelina smisao nalazi samo u sklopu obrasca odnosa u dinastičkoj (nad)državi,¹²⁶ potvrdio svoju vjernost ugarsko-hrvatskome kralju, a ovaj ga je za nagradu poveo sa sobom u Beč, gdje se očekivalo rođenje

124 Tvrtkov posjet i boravak u Beču detaljno razlaže E. O. FILIPOVIĆ, "Boravak bosanskog kralja...", str. 231 i d. Pismo, pak, Matka Talovca Petru Horvatu donosim ovdje kao Prilog I.

125 U svečanoj darovnici što ju je Sigismundova kraljevska kancelarija ispostavila Matku Talovcu 27. rujna 1437. (darovnica je tiskana u: LAJOS THALLÓCZY - ANTAL ÁLDÁSY (prir.), *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum*, 2, MTA, Budapest, 1907., str. 111-123, br. CLXXXIV) posebice se navodi: *memoratus Mathko banus illustrem Stephanum Twertk regem scilicet Bozne pretactum simulcum baronibus et notabi..... ipsam Posonium in conspectum nostre adduxit maiestatis* (Isto, str. 116; točnicama je označen dio teksta nečitljiv zbog velikoga oštećenja pergamene).

126 U istome se dokumentu pripovijedanje o Talovčevu dovodenju bosanskoga kralja nastavlja riječima: *quem tandem regem simulcum suis baronibus et nobilibus predictis nos accepto ab eis..... [ob]servando fidelitatis homagio* (Isto, str. 116). Pojam *homagium* koji je ovdje uporabljen imao je vrlo široko značenje te je mogao podrazumijevati ritualne radnje sa simboličkim gestama (komendaciju, polaganje sklopljenih ruku u tuđe raširene ruke), ali i svečano polaganje prisega, no uvijek je podrazumijevao element *podređenosti*, kao u izričaju "prisega vjernosti i *omagium* podaništva" (*sacramentum fidelitatis et subiectionis omagium*) što su, primjerice, potvrdili članovi dubrovačkoga Velikog vijeća pred izaslanicama kraljice Marije i kralja Sigismunda 24. srpnja 1387. u Dubrovniku (dokument nastao tom prigodom s upravo citiranim izričajem tiskan je u *DZ*, XVII., str. 74-75, br. 57). Ritualni *homagium* očekivao se i od nositelja visokih dužnosti u Svetom Rimskom Carstvu, a S. Reynolds upozorava kako nije uputno koristiti "feudalno-vazalni rječnik" za opisivanje takvih prigoda u kojima je riječ o dužnostima i položajima u "državnom" aparatu (S. REYNOLDS, *Fiefs...*, str. 404-405). Tvrtkov čin valja svakako smještati u takav kontekst, kako se razabire iz načina na koji je car i kralj svoje dubrovačke podanike izvijestio o tomu što je bosanski kralj učinio za vrijeme svoga boravka na njegovu dvoru "zadao je vjeru (i obećao) dužnu poslušnost carskome veličanstvu" (izričaj *facta fidelitate et obediencia debita imperiali maiestati vestre* nalazi se u pismu što su ga dubrovačke vlasti uputile Sigismundu 7. svibnja - J. GELCICH - L. THALLÓCZY, *Diplomatarium relationum...*, str. 391, br. 240 - te vrlo vjerojatno i doslovno reproducira iskaz iz originalnoga pisma).

prvoga carskog i kraljevskog unučeta. Nakon što su, po rođenju i brznoj smrti (dijete je živjelo samo tri sata) carskoga i kraljevskog unučeta, pribivali svečanostima Fašnika u Beču Sigismund i Tvrtko su se vratili u Požun, pa je i tamo bosanski kralj bio počašćen sudjelovanjem u Sigismundovim političkim konzultacijama i pregovorima a za njegova boravka car i kralj je i formalno objavio dva važna dekreta - tzv. *Decretum maius*, kojim su regulirane sudbene i administrativne procedure, te posebni dekret o uređenju obrambenoga sustava na granici prema Češkoj i Moravskoj.¹²⁷ Tek kada je sve to bilo obavljeno, Sigismund je Tvrtka II. "otpravio kući" (*ad propria duximus remittendum*), što također podrazumijeva formalizirani postupak "otpuštanja" a ne samovoljnu odluku.

Slijed je svih tih ritualnih čina zapravo jednostavan i lako čitljiv - "vjernost" je kralj Tvrtko II. iskazao sudjelujući u ratnome naporu i sukobu s Turcima (od ljeta 1434. godine), potom je iskazao *homagium* "podaništva" dolaškom (početak 1435. godine) u pratnji kovinskoga župana u Požun i po-

bliže nepoznatim činom (*homagium*) koji se odigrao u nazočnosti dvorjanika i (kako će se vidjeti nemaloga broja) gostiju, a za sve je bio nagrađen carskom i kraljevskom "milošću" (*gracia*). Taj čin "milosti" bio je poziv da sudjeluje u Sigismundovoj pratnji i pribiva svečanostima tijekom kojih je dio štovanja namijenjenoga caru i kralju prenesen i na njega, pa su tako dva vladara u Beču "pod skupim, zlatom izvezenim baldahinom, posebno izrađenim za ovu priliku o trošku građana, zajedno odjahali do crkve sv. Stjepana".¹²⁸ K tomu su tijekom tih zbivanja u raznim prigodama kolali darovi - računi bečke općine pokazuju da su Sigismund, Tvrtko II. i Sigismundov tast Herman II. dobili od tamošnjih gospođa posebno izrađene kopče, a jedna srebrna plitica s ugraviranim imenom Sigismundova češkoga kancelara Gašpara Schlicka pojavila se čitavih šezdeset godina kasnije u inventaru stanovitoga splitskog građanina, kamo je valjda prispjela iz ostavštine nekoga od članova Tvrtkove pratnje.¹²⁹ Sve su to, pak, bili elementi koji su konstituirali "kompleksnu arenu gesti i ritualnih

127 Dekreti su formalno objavljeni 8. (*Decretum maius*) i 12. ožujka (dekret o organizaciji obrane granice) 1435. Vidi: FRANCISCUS DÖRY et al. (prir.), *Decreta Regni Hungariae 1301-1457*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976., str. 258-276 i 277-282. Je li objavljivanje dekreta u pisanoj formi bilo praćeno kakvim formalnim činom, i ako jest kako je on izgledao te je li u njemu bilo mjesta i za bosanskoga kralja, ostaje zasad nepoznata.

128 E. O. FILIPOVIĆ, "Boravak bosanskog kralja...", str. 235.

129 Za darovane kopče vidi: *Isto*, str. 236. Stavku iz splitskoga inventara napravljenog 1494. godine svojedobno je objavio Marko Šunjić, a prenosi ju E. O. Filipović (*Isto*, str. 233, bilj. 19) povezujući to upravo s ovim posjetom s obzirom na to da je Gašpar Schlick pisao isprave na češkome jeziku u kojima se spominje boravak bosanskoga kralja na Sigismundovu dvoru početkom 1435. godine. Ukoliko je pretpostavka ispravna, svakako se nije radilo o tomu da je pliticu "uvaženi kancelar Kaspar Schlick (1396-1449) dobio upravo tom prilikom", jer je teško i zamisliti kako bi ona iz njegovih ruku dospjela u Split; u svakome slučaju Gašpar Schlick je bio naručitelj i osoba koja darivala pliticu, a tko ju je iz pratnje bosanskoga kralja dobio ostaje do daljnjeга zagonetka.

čina" čije je značenje danas teško razaznati i čitati, velikim dijelom i zbog šturih i nejasnih opisa.¹³⁰ Jedino što se čini nešto razgovjetnijim jest spoznaja da se kroza sve to reprezentiralo i reproduciralo upravo "slike u glavama" o odnosima ugarsko-hrvatskoga i bosanskoga kralja, odnosima koji su imali jasno iskazanu hijerarhijsku dimenziju u strukturi dinastičke (nad) države, pri čemu je bosanski vladar zauzimao precizno definiranu podređenu poziciju.

Osim ritualnih čina i svečanosti, međutim, Tvrtkov je posjet Požunu i Beču svakako imao i drugu dimenziju, onu praktičnih političkih dogovora i planova, koji su trebali biti praktična eksplikacija istih ovih ideja. Prvi je zabilježeni signal postojanja tih planova upravo ono ranije spomenuto pismo Matka Talovca svome kaštelanu Kalnika, Petru Horvatu. Tim

pismom nalaže Matko Petru da predstavnika zagrebačkoga kaptola, donositelja pisma, odmah uvede u posjed palače, koja je bila vezana uz utvrdu, i njezinih pripadnosti. U pismu se inače objašnjava kako je Matko, kad je prošloga ljeta, 1434. godine, krenuo po kraljevskome nalogu u pohod na Bosnu svoju suprugu ostavio upravo u Kalniku, posve izvjesno u spomenutoj palači, a Petru je tada naredio da ljude zagrebačkoga kaptola, koji je kao institucija polagao prava na nju, privremeno udalje odatle. Matko u pismu naglašava privremenost takve odluke i objašnjava da njome nije prejudicirao ništa glede prava zagrebačkoga kaptola, kojemu su ona sad očigledno bila priznata. Ostavljajući ipak po strani sve implikacije okolnosti pod kojima je Matko smjestio obitelj u Veliki Kalnik (očito kao gubernator zagrebačke biskupije),¹³¹ valja ukazati na jasno iskazanu privremenu narav

130 Ovdje se oslanjam na razlaganja predočena u: GERD ALTHOFF, "(Royal) Favor: A Central Concept in Early Medieval Hierarchical Relations", u: BERNHARD JUSSEN - PAMELA SELWYN (ur.), *Ordering Medieval Society: Perspectives on Intellectual and Practical Modes of Shaping Social Relations*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2001., odakle potječe i ovaj izričaj (str. 245).

131 O fizičkim ostatcima Velikoga Kalnika vidi: GJURO SZABO, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Matica hrvatska, Zagreb, 1920., str. 94-97; LANA OKROŠA ROŽIĆ, "Arheološka istraživanja na starom gradu Veliki Kalnik u 2005. i 2006. godini", u: *Cris*, IX./1, Križevci, 2007. Veliki Kalnik bio je u posjedu zagrebačkoga biskupa, odnosno biskupije, u vrijeme biskupa Ivana Albena, nakon čije je smrti biskupska stolica ostala upražnjena a kao gubernator se pojavio upravo Matko Talovac (što objašnjava smještanje obitelji tamo). No, iako je Matko svome kaštelanu dao nalog za uvođenje predstavnika kaptola u posjed njihovih prava 19. ožujka 1435., ipak je daljnja sudbina Velikoga Kalnika (kao i ona susjedne utvrde Mali Kalnik) još neko vrijeme bila vezana na neki način uz Bosnu. Naime, poslije Matka kao posjednik tih utvrda pojavljuje se bosanski kralj Tvrtko II. i to kao onaj tko ih formalno drži "pod zalogom" za stanovitu sumu pozajmljenu kralju Sigismundu. Vidi o tomu: PÁL ENGEL, "Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa", u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 16, Zagreb, 1998., str. 61. Stvarni parametri odnosa nisu, međutim, jasno vidljivi kroza sačuvana vrela, a vrijedi također primijetiti kako je krajem 14. i početkom 15. stoljeća Kalnik bio u posjedu Hrvoja i Vuka Vukčića. Teško je povjerovati da su sve ovo slučajna podudaranja, pa se "iza" sačuvanih vrela dade naslutiti složeniji, no teško razgovijetni sklop odnosa.

toga rješenja. To, pak, stoji u uskoj vezi s činjenicom da Talovci (a riječ je zapravo o četiri brata¹³²), unatoč svim zaslugama za kralja Sigismunda i vjerojatno velikim stvarnim sredstvima koja su stekli služeći mu, još uvijek nisu imali posjedovnu bazu kakvu su imali drugi Sigismundovi velikaši s dubljim plemićkim korijenima i golemim vlastelinstvima koja su osiguravala lokalnu moć (poput Gorjanskih, Celjskih, Frankopana ili Nelipčića, da ostanemo samo u južnim dijelovima *Archiregnuma*).¹³³ Vraćanje kalničke palače zagrebačkome kaptolu upravo u tome kontekstu smatram signalom da je Matko u ožujku 1435. imao na obzoru rješenje toga problema, i to rješenje koje je bilo izravno vezano uz planove koji su zacrtani, ako ne i posve elaborirani, za vrijeme Tvrtkova boravka u Požunu i Beču.

Nedugo, naime, nakon upućivanja ovoga naloga kaštelanu Kalnika krenule su iz političkoga središta, carskoga i kraljevskoga dvora, poruke koje su, dakako u interpretaciji koja uzima u obzir i kasnija zbivanja, ocrtavale široki okvir tih planova. Najranija takva poruka, među onima sačuvanim

i poznatim, jest ona iz Sigismundova pisma upućenog u Dubrovnik 31. ožujka, koje na žalost samo nije sačuvano ali na čiji se sadržaj dubrovačke vlasti referiraju u odgovoru sastavljenom tek 7. svibnja (komunikacija u ovo doba, čak i s carskim i kraljevskim dvorom, nije uvijek bila promptna). Sukladno, dakle, informaciji koja se otuda može razabrati, osnovicu cijeloga plana predstavljala je činjenica da se Sigismundu ukazala mogućnost preuzeti punu kontrolu nad starim Humskim Kneštvom, koje je dotad stajalo pod vrhovnom vlašću bosanskoga kralja i velikim dijelom bilo uklopljeno u "državu" Sandalja Hranica. Naime, Sigismund je u pismu od 31. ožujka tražio od Dubrovčana da budu na pomoći "humskim barunima", nekad "vjernim podanicima kruni", koji su se nakon Sandaljeve smrti "vratili u uobičajenu vjernost kruni".¹³⁴ Cijela je stvar, dakle, u pismu od 31. ožujka predstavljena kao već gotovo posao - Sandalj je umro, a "baruni" su se vratili pod okrilje i u vjernost kruni, no takav opis stvarnosti može samo na prvi pogled izgledati neproblematičan. Naime, Sandalj

132 O Talovcima vidi vrijednu raspravu: ELEMÉR MÁLYUSZ, "The Four Tallóci Brothers", u: *Questiones medii aevi novae*, 3, Warsaw, 1998., s neobičnom idejom autora da braću, iako podrijetlom s otoka koji je u to doba integralni dio Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva, pa time i podanike ugarsko-hrvatskoga kralja, ipak tretira kao "strance"! Riječ je dakako o tomu da su oni "etnički stranci" i to po današnjim mjerilima, što otkriva u podlozi istu misaonu matricu kakva je zamijećena kod E. O. Filipovića.

133 Matko je zapravo *prvi posjed* dobio tek negdje 1431. godine, prije no što je krenuo u Italiju u Sigismundovoj pratnji. Riječ je bila o posjedu Tallouch u virovitičkoj županiji (E. MÁLYUSZ, "The Four Tallóci...", str. 147). Posjed, o kojemu se i inače ne zna gotovo ništa, očito je bio takav da tamo nije mogao ostaviti ženu kad je krenuo u Bosnu u ljeto 1434.

134 Sadržaj ranijega Sigismundova pisma prepričan je ovako: *Altera (littera facta Posonii ultimo marcii - op. M.A.) nos fideles eiusdem hortatur ad subsidia exhibenda baronibus terre de Chomlian olim fidelibus corone sue, qui, extincto voivoda Sandagl, ad obedienciam solitam corone eiusdem redierunt*. J. GELCICH - L. THALLÓCZY (priř.), *Diplomatarium relationum...*, str. 391, br. 240.

je umro 15. ožujka, pa ni uz najbolju volju nije moguće zamisliti da su se u međuvremenu, u nekih petnaestak dana, "baruni" Humske zemlje našli, sporazumjeli oko svoje budućnosti i onda o tomu izvijestili cara i kralja u Požunu. K tomu i tvrdnja da je to vraćanje u "vjernost kruni" omogućeno tek Sandaljevom smrću isto se tako pokazuje vrlo problematičnom. Još od vremena onoga pohoda Matka Talovca u Bosnu u ljeto 1434. Sandalj po svemu sudeći nije kontrolirao veći dio Humske zemlje, odnosno barem onaj dio na zapad od Neretve. Usporedo, naime, s Matkovim napredovanjem dolinom rijeke Bosne tekao je i sukob na zapadnim granicama Sandaljeve oblasti, gdje je napredovao i svoga suparnika potiskivao drugi velikaš Bosanskoga Kraljevstva, nećak i stvarni nasljednik hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića, Juraj Vojsalić. Njegova je intervencija omogućila humskoj vlasteli Vlatkovićima, jedina koji su u tim krajevima doista mogli reflektirati na status "baruna", da se "otresu" Sandaljeva "patronata", doduše po cijenu prihvaćanja Jurjeva "patronata".¹³⁵

Formulacija, dakle, iz Sigismundova pisma Dubrovčanima očito ne odgovara stvarnome tijeku zbivanja, pa se može postaviti teza da ona nastoji uklopiti političko pregovaranje i krojenje planova iz vremena Tvrtkova boravka u Požunu i Beču u postojećem fond "slika u glavama" - Humsko Knešto (latinski izričaj *terra de Chulmia* i mađarski *Halomfelde* izravni su prijevod hrvatskoga "Humska zemlja") kako ga koristi autor Sigismundova pisma jedna je od takvih slika: na dvoru se ugarsko-hrvatskoga kralja doista dobro znalo da je Humska zemlja "nekad" (u doba vladavine kralja Ludovika) bila dio dalmatinsko-hrvatske kraljevine pod upravom hrvatskoga bana,¹³⁶ kao što se i u samome Humu to također dobro znalo.¹³⁷ Nije u tim okolnostima teško naslutiti da je netko doista na Sigismundovu dvoru pokušavao izazvati kraljevsku intervenciju pozivajući se upravo na to staro stanje i na navodnu volju "baruna". Pri tomu se može ići korak dalje i ustvrditi da su to mogli biti samo vlastela Vlatkovići, koji su u takvoj priželjkivanoj intervenciji vidjeli šansu izvući se sada ispod "pa-

135 Dokumentarnu osnovicu ovakve rekonstrukcije tvori privilegij što ga je Vlatkovićima 12. kolovoza u Pod-Kreševu izdao Juraj Vojsalić, potvrđujući njihove posjede. Vidi: F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica*, str. 377-379, br. CCCXIX. Interpretaciju kakva je ovdje predočena daje i P. ŽIVKOVIĆ, *Kralj Tvrtko II...*, str. 173, a prihvaća je i J. MRGIĆ-RADOJČIĆ, *Donji Kraji...*, str. 116.

136 Vidi tekst dalje uz bilj. 176.

137 Usp. raščlambu o tome kako se takvom vrsti informacija upravo u Humu manipuliralo u nastojanjima oko stjecanja i očuvanja društvenoga položaja prema MLADEN ANČIĆ, "Kako 'popraviti' prošlost: Konstrukcija memorije na nadgrobnim spomenicima 15. stoljeća", u: *Povijesni prilozi*, 34, Zagreb, 2008. U historiografiji se inače uzima kao "gotova stvar" da je bosanski kralj ponovno zauzeo onaj dio Humske zemlje (zapadno od Neretve), kojega se morao odreći 1356. godine, odmah po smrti kralja Ludovika, 1382. godine, no do toga nije došlo posve izvjesno sve do 1387. godine (usp. argumente za takav zaključak prema M. ANČIĆ, *Putanja klatna...*, str. 210-212).

tronata" Jurja Vojsalića, koji im je kao "gospodar" zamijenio Sandalja,¹³⁸ a vremenska sekvenca o kojoj je ranije bilo riječi nagoni na pretpostavku da su "odluku o vraćanju u vjernost" dojavili na kraljevski dvor i prije no što je Sandalj umro (ne bi valjalo posve isključiti ni mogućnost da su Vlatkovići u cijelu akciju ušli zajedno s kraljem Tvrtkom II. koji je s takvim idejama mogao doći pred Sigismunda; njegov je interes, nakon što je svoj položaj popravio intervencijom Matka Talovca, zacijelo išao za tim da smanji utjecaj velikaša, u ovome slučaju Jurja Vojsalića, i s druge strane osigura trajnu potporu Sigismunda).

No, ako su doista stvari i stajale tako te su pozivi na praktično djelovanje bili informirani "slikama u glavama" izgrađenim na starijem iskustvu, stvarni je plan izgleda bio znatno složeniji te je vjerno zrcalio pravu imperijalnu atmosferu Sigismundova dvora. U prvome redu valja upozoriti

da je plan koji ocrtavaju zbivanja iz proljeća i ljeta 1435. bio dio "velike strategije" sukoba s Turcima, jednoga od onih problema koji su bili Sigismundova trajna preokupacija, te da je njegov obzor daleko nadmašivao i Humsko Kneštvo i Bosnu. U isto vrijeme kad je od Dubrovčana tražio potporu za humske "barune", Sigismund je poslao jednoga od svojih vitezova, Fružina, a riječ je zapravo o sinu posljednjega bugarskog cara Ivana Šišmana, u Albaniju, što je bio rezultat pristizanja na dvor vijesti o uspjesima albanskih ratnika u sukobima s Turcima, poglavito o njihovoj pobjedi nad vojskom koju je početkom 1435. godine predvodio poglavar Skopskoga krajišta, Isak.¹³⁹ Fružinova je misija imala zapravo tek obavještajnu narav, jer se on u Albaniji zadržao samo mjesec dana, a na povratku je prošao opet kroz Dubrovnik pa se zahvaljujući tomu zna da je vodio četvoricu albanskih poglavara, koji su očito trebali u političkome središtu,

138 O nastojanjima pripadnika vlastelinskoga roda Radivojevića-Jurjevića-Vlatkovića da steknu položaj samostalnih "gospodara" ("rusaške gospode") vidi: M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada...*, str. 74-78, pri čemu se interpretacija zbivanja iz 1435. koju ovdje predočujem unekoliko razlikuje od one koju sam ranije zastupao. Interpretaciju prema kojoj su upravo Radivojevići-Jurjevići-Vlatkovići bili ti koji su zazivali Sigismundovu intervenciju nalazi potporu u njihovu vrlo ranom pokušaju da preuzmu Sandaljev udjel u Drijevimama. Takav njihov zahtjev došao je Dubrovčanima već prije 29. ožujka 1435. (vidi: Đ. TOŠIĆ, *Trg Drijeva...*, str. 156, bilj. 6). Temeljem toga može se čak naslutiti kako su, iz svoga skućenog lokalnog obzorja, humski vlastelini zamišljali ishod svoje akcije, no na to ću se još vratiti.

139 O pobjedi albanskih ratnika nad Isakovom vojskom Dubrovčani su detaljno izvijestili Sigismundu u pismu od 16. veljače 1435. J. GELCICH - L. THALLÓCZY (prir.), *Diplomatarium relationum...*, str. 389, br. 237. Fružina kao sina Ivana Šišmana identificira S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan...*, str. 10, a njegovo se ime javlja u pismu što ga je dubrovačka općina uputila kovinskome županu Matiji 7. svibnja (MOL DF 290437). Kratko izvješće o njegovu dolasku i boravku u Dubrovniku dio je pisma dubrovačke općine Sigismundu od 28. svibnja (MOL DF 290439), no iz toga se izvješća ne može razabrati što je bio Fružinov zadatak. Jedino je izvjesno da je taj zadatak bio protivan turskim interesima te su se zbog toga Dubrovčani bojali da spoznaje o tomu da su mu pružili pomoć ne dospiju do turskih dužnosnika.

na dvoru, sklopiti prave i čvrste dogovore.¹⁴⁰ Sljedeća je uporišna točka plana, kojemu epizoda s Fružinovom obavještajnom misijom daje snažne elemente sofisticiranosti, bila predviđeno preuzimanje Humskoga Kneštva od strane Matka Talovca. Osim Dubrovčana, Matku su u preuzimanju kontrole nad Kneštvom, sudeći barem prema pisanim tragovima, trebali pomoći hrvatski banovi, Ivan i Stjepan Frankopani, kojima je kralj u tome smislu izdao pisani nalog 26. travnja 1435.¹⁴¹ Kraljevska je kancelarija u ovome pismu stvari predstavljala bitno drugačije no u onome pismu upućenom mjesec dana ranije u Dubrovnik. Dok je tamo bilo riječi o već donesenoj odluci "baruna", ovdje se govori o tomu da "svi plemići, stanovnici i oni koji tamo žive" iskazuju spremnost (*offerunt se redituros*) za ponovno podčinjavanje ugarskoj kruni. Iz toga proizlazi kraljevo traženje da banovi u njegovo ime okupiraju Humsku zemlju (*volumus ipsam terram Homlyan per vestras fidelitates nomine nostre maiestatis occupari*), pri čemu trebaju tražiti i očekivati pomoć

bosanskoga kralja, Jurja Vojsalića, Ivaniša Nelipčića (autor pisma očito nije znao, ili je samo zaboravio da je ovaj umro nekoliko mjeseci ranije) i krbavskih knezova te plemića i Vlaha kraljevine Hrvatske (*cum subsidiis et auxiliis fidelium nostrorum illustris regis Bosne, et magnificorum Georgii filii Woyzali et Johannis filii Iwan comitis Cetine, comitum Corbavie ac nobilium et walahorum dicti regni nostri Croatiae*). Razlike vjerojatno treba pripisati tomu da su tekstove diktirale različite osobe, no svakako valja primijetiti da je ovaj cirkularni nalog (vjerojatno je vrlo sličan nalog otišao i na adrese svih u pismu spomenutih,¹⁴² možda čak i već odavno mrtvome Ivanišu Nelipčiću), bio upravljen dobrim dijelom osobama čiji se boravak u Požunu (ako ne i u Beču) preklapao s onim kralja Tvrtka II.

Naime, dvadesetak dana prije naloga banovima Ivanu i Stjepanu, kraljevska je kancelarija uputila nalog zagrebačkome kaptolu za provođenje presude u teškome prijeporu koji se vodio u najužem krugu Sigismundovih velikaša Ugarsko-Hrvatskoga

140 Dubrovačka vrela koja govore o Fružinovu povratku sabrala je DUŠANKA DINIĆ-KNEŽEVIĆ, *Dubrovnik i Ugarska u srednjem veku*, Novi Sad, 1986., str. 100.

141 Taj je nalog tiskan u LAJOS THALLÓCZY - SAMU BARABÁS (priř.), *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus*, I. (dalje: *Codex comitum*), MTA, Budapest, 1910., str. 265-266, br. CCLXXII.

142 U pismu se to i izrijekom veli jer se nabranje onih koji trebaju sudjelovati nastavlja riječima *quibus scripta nostra superinde direximus*. Ovaj cirkularni nalog stavlja pod drugačije svjetlo i vremenski slijed postupaka već spominjanoga Jurja Vojsalića, koji je izazvao nesporazume u historiografiji. Naime, Dubrovčani su 6. travnja 1435. namjerali pisati Jurju i preporučiti mu svoje carinike u Drijevim (Đ. Tošić, *Trg Drijeva...*, str. 156, bilj. 7) što se povezivalo s činjenicom da je sredinom svibnja doista uslijedila Jurjeva vojna intervencija u Drijevim (S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan...*, str. 9, bilj. 12, s citiranim odlukama dubrovačkoga Vijeća umoljenih od 16. svibnja, iz kojih se vidi da je Juraj u Drijeva poslao svoje ljude na barkama, koje je onda zaplijenilo tamo stacionirano dubrovačko brodovlje). No, pretpostavi li se da je Juraj bio u pratnji kralja Tvrtka II. za njegova posjeta Požunu i Beču i da se početkom travnja vratio na svoje posjede (a očito ih je imao i negdje na jadranskoj obali, jer je raspolagao barkama) te odatle "pustio glas" o predstojećim promjenama u Humu i Drijevim, stvari izgledaju posve drugačije. U

Kraljevstva, i to među relativno bliskim rođacima. Rijec je o devetorici braće Frankopana, sinovima kneza Nikole, s jedne strane, i knezu Ulriku II. Celjskom, s druge strane.¹⁴³ Uzrok prijepora ležao je u teškim i dramatičnim zbivanjima tijekom kojih je, kako izgleda, Ulrikov otac Fridrik II. Celjski ubio njegovu majku, Elizabetu, sestričnu Nikole, oca Ivana, Stjepana i ostale braće (dakle, kćer njegova strica Stjepana).¹⁴⁴ Kao rezultat tih dramatičnih zbivanja Ulrik II. nikad nije uspio dobiti miraz svoje majke, golemu svotu od 32.000 dukata, pa je Sigismund za vrijeme boravka u Požunu prvih mjeseci 1435. godine morao razriješiti taj prijepor s obzirom na to da su Ivan, Stjepan i ostala braća bili nasljednici Elizabetina oca. Iz teksta naloga upućenoga zagrebačkom kaptolu nije moguće niti naslutiti kad je konačna odluka u postupku donesena i koliko je on trajao,¹⁴⁵ no

ona je bila krajnje nepovoljna za hrvatske banove i njihovu braću jer je kralj presudio da su Ulriku II. dužni prepustiti golemi dio svojih nasljednih posjeda, između ostaloga i polovicu otoka Krka. No, nije to bila i jedina nepovoljna vijest koja je za Ivana i Stjepana dolazila sa Sigismundova dvora. Samo tri dana prije ispostavljanja naloga za sudjelovanje u preuzimanju Huma, 23. travnja, ispostavila je kraljevska kancelarija, i to po "izvješću" (*Relatio*) Matka Talovca, nalog banovima Ivanu i Stjepanu da bezodvlačno knezu Nikoli Šubiću Zrinskom vrate utvrdu Slunj sa svim pripadnostima ili isplate novac za koji je tu utvrdu svojedobno založio njihov otac Nikolinu ocu, Pavlu.¹⁴⁶ Uzimajući ovo u obzir nije nikakvo čudo što je nalog za sudjelovanje u pohodu na Hum ostao bez ikakva odziva banova Ivana i Stjepana,¹⁴⁷ a može se u tome smislu krenuti i korak dalje te

tome slučaju i njegova intervencija sredinom svibnja postaje razumljiva kao odziv na (cirkularni kraljevski) nalog kojega je jedan primjerak sačuvan u arhivu Frankopana.

- 143 Kraljevski nalog zagrebačkom kaptolu od 4. travnja 1435. u: L. THALLÓCZY - S. BARABÁS (prir.), *Codex comitum*, str. 258-263, br. CCLXX.
- 144 Dramatičnu pripovijest o nesretnom Elizabetinu kraju i svim zapletima koji su iz toga proizašli opširno razlaže VJEKOSLAV KLAJČ, *Krčki knezovi Frankopani*, I., Matica hrvatska, Zagreb, 1901., str. 209 i d., oslanjajući se između ostaloga i na ovdje citirani kraljevski nalog.
- 145 Na početku naloga donošenje kraljevske presude datira se ovako: *Noveritis, quod nobis tempore date presencium unacum prelati et baronibus ac dicti regni nostri proceribus pro nonnullis regni nostri negotiis expediendis hic Posonii* (L. THALLÓCZY - S. BARABÁS (prir.), *Codex comitum*, str. 258 - naglasio M.A.), no iz daljnje se teksta vidi da je donošenje odluke bio dio dugotrajnijega procesa raspravljanja: *diversisque inter partes utrasque per certos prelatos et barones nostros per maiestatem nostram ad id deputatos colloquiis seu interlocutionibus prehabitis.* (Isto, str. 260). Naslućena duljina postupka u podlozi je tvrdnje da se boravak Tvrtka II. na Sigismundovu dvoru barem (dijelom) preklapao s boravkom hrvatskih banova i Ulrika II. u Požunu (valja ovdje podsjetiti da je Ulrikov djed, Herman II., boravio u Beču zajedno sa Sigismundom i Tvrtkom II.). Njihova nazočnost, što onda podrazumijeva i nazočnost mnogih drugih velikaša Kraljevstva, stvara drugačiju pozadinu ritualnoga *homagiuma* bosanskoga kralja.
- 146 L. THALLÓCZY - S. BARABÁS (prir.), *Codex comitum*, str. 264-265, br. CCLXXI.
- 147 U prosudbi reakcije banova Ivana i Stjepana valja voditi računa o tomu da je njihov društveni položaj, velikaša Kraljevstva, bio takav da su oni kraljevske odluke u prije-

ustvrditi da je ovaj niz dokumenata iz travnja 1435. otvorio spiralu pogoršanja odnosa banova Ivana i Stjepana s kraljevskim središtem pa slijedom te logike i s Matkom Talovcem. Pri tomu nije nevažno primijetiti kako se u nevelikom izvornom materijalu koji se odnosi na krajeve južno od Save ipak jasno raspoznaje da je u prvim mjesecima 1435., nakon što je dopratio kralja Tvrtka II. u Požun, Matko Talovac uspio uspostaviti kontrolu nad komunikacijskim kanalima koji su od dvora vodili k tim krajevima. Usljed toga ne samo da su nalozi braći Ivanu i Stjepanu išli preko njega, nego je upravo on bio osoba koja je naložila kraljevskoj kancelariji 28. lipnja 1435. izdavanje kraljevskoga privilegija s potvrđnicom za posjede kneza Antonija Blagajskoga.¹⁴⁸ Braća Ivan i Stjepan očito s Matkom nisu uspostavili dobre odnose i iz toga

će se, nakon kraha planova vezanih za preuzimanje Huma, razviti puno neprijateljstvo koje će eskalirati do te mjere da će Ivan i Stjepan izgubiti svoj banski položaj te čak biti oglaseni za pobunjenike protiv kraljevske vlasti. Od kraja 1435. godine buknut će između dvije strane puni oružani sukob oko naslijeđa Ivaniša Nelipčića, s obzirom na to da je Ivan bio oženjen Katarinom, Ivaniševom kćeri te je nizom pravnih radnji, čak i uz privolu samoga Sigismunda, postao nasljednikom svoga punca. Ishod je toga sukoba odlučio tek puki slučaj, prirodna smrt Ivana Frankopana potkraj 1436. godine, i to u vrijeme i pod okolnostima koje nisu izgledale povoljno za Talovca i njegovu braću.¹⁴⁹

Za ovdje razmatrane probleme odnosi braće Frankopan i Matka Talovca važni su na dvije razine. Na prvoj jer je izgleda upravo u ovo vrijeme

porima o kakvima je ovdje riječ "vagali" ne logikom utemeljenosti u običaju ili zakonu, nego logikom relacija "naklonosti" ili "nenaklonosti". Drugim riječima, to su bila "politička suđenja" u onom značenju koje koristi Hanna Vollrath, objašnjavajući da su to "suđenja koja koriste sudbena sredstva u političke svrhe" (za ovakvu definiciju vidi: HANNA VOLLRATH, "Rebels and Rituals: From Demonstration of Enmity to Criminal Justice", u: G. ALTHOFF et al. (ur.) *Medieval Concepts...*, str. 91. Uzastopne odluke na svoju "štetu" (a na "korist" Ulrika II. Celjskog i Nikole Šubića Zrinskog) nisu mogli tumačiti drugačije no kao iskaze "nenaklonosti" i nastojanja da ih se udalji od političkoga središta. Istodobno, postojanje naloga za određene pravne radnje (uvođenje u posjed), pa čak i njihovo provođenje, nije automatizmom značilo i stvarnu promjenu - primjerice nemogućnost da se dalje ubiru prihodi posjeda i ostvaruju druge koristi od njega, o čemu se u našoj historiografiji nikad nije vodilo računa, a što je vrlo često u srednjovjekovnome društvu bilo vrelo društvenih konflikata.

148 L. THALLÓCZY - S. BARABÁS (prir.), *Codex Blagay*, str. 312, br. CLXVIII. Doda li se tomu da je za vrijeme svoga pohoda u Bosnu u drugoj polovici 1434. izgradio i uspješno širio takvu predodžbu o sebi da su u Dubrovniku razmišljali bi li bilo uputno tražiti od njega potvrdu ugovora kojim je gradska općina od bosanskoga vojvode Radoslava Pavlovića kupila polovicu Konavala (P. ŽIVKOVIĆ, *Tvrtko II...*, str. 173, bilj. 61), ne će biti teško razabrati kako je Matko raspolagao uzornom vještinom društvene komunikacije. Ne treba naime zaboraviti kako je on u ovo vrijeme još uvijek bio samo kovinski župan i beogradski kapetan, pa bi slijedeći takvu logiku bilo vrlo teško razumjeti i samu ideju traženja njegove potvrde kupoprodajnoga ugovora.

149 Stjepan Frankopan i Matko Talovac su zajedno bili u Sigismundovoj pratnji tijekom pohoda u Italiju 1432. godine (E. MÁLYUSZ, "The Four Tallóci...", str. 147), pa je moguće da neka vrst neslaganja, ili čak otvorenoga neprijateljstva tinja još od tada. Otvo-

aktualizacije plana za preuzimanje Huma i u sklopu toga trga u Drijevim, došlo do približavanja i sklapanja savezništva (vjerojatno na temelju zajedničkoga suparništva s Matkom) između hrvatskih banova i Sandaljeva nasljednika te su oni čak sklopili i neku poblize nepoznatu rodbinsku vezu.¹⁵⁰ Na drugoj razini ti su odnosi važni s pogledom na ono što će o Ivanu Frankopanu nakon njegove smrti i preuzimanja naslijeđa Ivaniša Nelipčića kao njegovu "sliku" producirati Sigismund i Matko, što se razaznaje iz one ovdje već spominjane svečane potvrđnice Talovčevih posjeda izdane nekoliko mjeseci pred kraj Sigismundova života, 27. rujna 1437. Ta je darovnica začudo ostala nepoznanicom u hrvatskoj historiografiji iako je tiskana još 1907. godine te su je srpski povjesničari relativno često koristili. Za ovdje predočenu raščlambu važno je uočiti da je pri naraciji Matkovih zasluga u tome dokumentu između ostaloga navedeno kako se nekadašnji ban Ivan odmetnuo od kraljevske vlasti te si

je za saveznike uzeo turskoga sultana i vojvodu Stipana, namjeravajući se, ni više ni manje, no proglasiti hrvatskim kraljem, odnosno okruniti se za kralja kraljevina Dalmacije i Hrvatske.¹⁵¹ Cijela konstrukcija, s uvidom u postojeći i poznati fond vrela, čini se krajnje nevjerodostojnom (Ivan Frankopan mogao je eventualno biti optužen tek zbog ogluhe na kraljev nalog za pohod u Hum) i osmišljenom kako bi se prikrla jednostavna činjenica da je rat za naslijeđe Ivaniša Nelipčića bio pokrenut unatoč tomu što je dotadašnji hrvatski ban bio posve pravno "pokriven" kao njegov zakoniti nasljednik. U tome kontekstu optužba zbog (navodno) planirane krunidbe za hrvatskoga kralja istaknuta je kao krajnji oblik izdaje "kraljevskoga veličanstva". U projiciranoj slici kralj povjerenim zemljama vlada po "Božjoj milosti" na vrhu društvene piramide, pa je pokušaj remećenja toga poretka jednak nastojanju za promjenom "Božje volje" te je stoga naglasak u tekstu naracije tako i postavljen (*contra culmen nostrum*), dok

reni sukob iz 1435./36. godine temeljem tada dostupnih vrela relativno detaljno prikazao je V. KLAJČ, *Krčki knezovi...*, str. 224 i d. Danas bi ipak, s arhivskim materijalom različite provenijencije, bilo moguće puno više reći o tim zbivanjima, između ostaloga i o Talovčevim neuspjesima.

150 Usp. S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan...*, str. 21 i d.

151 Odnosni dio teksta glasi: *Tandemque perfidissimum Omorat Turcorum dominum, necnon Stephanum nepotem [cete]rosque quamplurimos nostros et regni nostri emulos in suam amicitiam et favorem acquirendo, plurimos nobiles et alterius status dictorum regnorum nostrorum Dalmatie et (Croatie - op. M.A.) nil aliud intendens nisi ut se contra culmen nostrum regium in ipsis regnis nostris in regem coronari facere potuisset - L. THALLÓCZY - A. ÁLDÁSY (priř.), *Codex diplomaticus partium...*, str. 117. Vrijedi tek pripomenuti kako S. Čirković koristi ovaj tekst i uzima iz njega informacije pri razmatranju uloge vojvode Stipana u sukobu Frankopana i Talovca (S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan...*, str. 22), izbjegavajući spomenuti optužbu o krunidbi za hrvatskoga kralja. Kod toga valja znati da su upravo ovakvi elementi povijesne naracije u ondašnjoj društvenoj atmosferi bivše Jugoslavije imali ključno značenje u učvršćivanju i reprodukciji nacionalnih identiteta, pa ovaj primjer zorno ilustrira razinu surevnjivosti nacionalnih historiografija ali i način na koji su svoj "društveni zadatak" shvaćali i razumijevali profesionalni povjesničari.*

protubožansku narav pobune samo potvrđuje savezništvo s turskim sultanom, ovjerenim "neprijateljem Krista i križa". Sličnu ulogu ima i vojvoda Stipan, no, a to valja posebice naglasiti, svečana je darovnica Matku izdana upravo u vrijeme kada se s tim istim vojvodom Stipanom pregovaralo o "izmirenju", možda čak i u vrijeme kada je dogovor bio postignut te je Sandaljev nasljednik već dobio i odgovarajući kraljevski privilegij.¹⁵² Tu prividnu (iz naše današnje perspektive) nesklapnost, međutim, razrješuje sam svečani privilegij Talovcu. Iz njegova se daljega teksta vidi kako čak i ovakvi "akti izdaje" iz kojih je proizlazio i fizički, odnosno vojni sukob, i koji se opisuju kao ono "za što bi dostoino plemenitim' ludem' glave od'sići i nih' plemen'štine uzeti",¹⁵³ nisu konstituirali konačni kraj odnosa vladara i njegova podanika. Naime, u završnome se dijelu naracije o Matkovim uspjesima pojavljuje misao, izrečena u prvome licu kraljevskoga plurala, prema kojoj su vojni uspjesi kraljevskoga povjerenika tako "ukrotili razuzdanost" Ivana Frankopana da bi ovaj, samo da ga u tome nije spriječila smrt, "morao, htio ne htio, doći i osobno moliti milost našega veličanstva".¹⁵⁴ Traženje i davanje kraljevske (ili čak carske) milosti nakon (neuspješnih) akata izdaje dakle rekonstituiralo je pokidano društve-

no tkivo te je kao slijed čina imalo sve značajke rituala koji su "maskirali" društvene procese pregovaranja i pogađanja. Čak i onda kada su konflikti izazvani tim procesom eskalirali do otvorene uporabe nasilja, u njihovu se saniranju nastojalo održati sliku beskonfliktnoga društva kao beskrajno važan element u održanju ukupne socijalne konstrukcije.

Takav jedan proces društvenoga pregovaranja i pogađanja bio je i pokušaj preuzimanja Humskoga Kneštva, ili još preciznije onoga što su neki akteri još uvijek tako doživljavali. O tomu, kao potpunome neuspjehu, nema dakako ni riječi u svečanome privilegiju za Matka Talovca, gdje naracija s ritualnoga dovođenja kralja Tvrtka II. u Požun neosjetno "preskače" na sukob s Ivanom Frankopanom. No, u tome se segmentu naracije vojvodi Stipanu pridaje izrazito negativna uloga te ga se, kako je rečeno, povezuje s turskim sultanom, čime se pripovijest zapravo neizravno referira na humski neuspjeh. No, prije nego što pretresem tu tursku ulogu u cijelome sklopu zbivanja, valja se vratiti na zbivanja iz svibnja 1435. Iako su se tada banovi Ivan i Stjepan Frankopani oglušili na kraljevski nalog za poduzimanje pohoda i preuzimanje "Humske zemlje", čini se da je i ono što je poduzeo Juraj Vojšalić bilo dovoljno za neku vrst opće-

152 S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan...*, str. 22, bilj. 7, citira jedan znatno kasniji dokument iz kojega se vidi da je vojvoda Stjepan doista imao Sigismundov privilegij te njegov nastanak datira između lipnja i (8.) prosinca, kada je Sigismund umro.

153 Izričaj potiče iz ovdje već citirane potvrđnice posjeda braće Vlatkovića i Vuka Vukičevića što ju je 12. kolovoza 1434. izdao Juraj Vojšalić. F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 377, br. CCCXX.

154 L. THALLÓCZY - A. ÁLDÁSY (priř.), *Codex diplomaticus partium...*, str. 118: *sicque eius ferocitatem edomavit, ut idem comes Johannes nisi morte preventus fuisset, temporaliter personaliter ad inquirendam nostre maiestatis gratiam, velit, nolit, venire debuisset.*

ga priznavanja Sigismundova kraljevskog autoriteta, odnosno vlasti nad tim područjem. Sve do toga trenutka konačni cilj, predaja Humskoga Kneštva u vlasništvo Matku Talovcu, nikad nije bio eksplicitan, mada se može prilično uvjerljivo tvrditi da to i nije bila potpuna nepoznanica. Najuvjerljiviji argument u prilog toj tvrdnji predstavljaju razlike u pismima što ih je dubrovačka općina uputila caru i kralju Sigismundu te "kovinskome županu" Matku Talovcu 7. i 28. svibnja 1435. Upućivanje para pisma kralju i Matku uvela je općina u praksu još početkom 30-ih godina, ali je to postalo pravilo upravo nakon onoga posjeta Tvrtka II. Požunu i Beču. Obično su se ta pisma sadržajno vrlo malo razlikovala, no pisma od 7. i 28. svibnja ipak imaju jednu važnu razliku - u oba slučaja u pismu upućenome Sigismundu preporučuje se Sandaljeva nasljednika, vojvodu Stipana,¹⁵⁵ dočim te i takve preporuke nema u pismima Matku Talovcu.

Uglavnom, tek je potpuno preuzimanje Humske zemlje (ili barem onoga dijela na zapad od Neretve) stvorilo uvjete u kojima je konačni dio plana mogao biti obznanjen, pa je to, doduše ne zna se u kojoj prigodi i kada, car i kralj doista i učinio. Prvo je ob-

znatio da je s preuzimanjem zemlje preuzeo i solnu komoru, odnosno da ona odsad pripada njemu, a potom je Humsku zemlju, sad očito kao Humsko Kneštvo, posebnom ispravom (*patentes litteras*) predao na "upravljanje i vladanje" (*gubernationem et regimen*) Matku kojemu je onda (kao *regalia*) pripadalo i pravo ubiranja prihoda od soli na drijevskom trgu, što ga je za života uživao Sandalj.¹⁵⁶ Cjeloviti plan koji se otkriva tek s ovim pojedinostima doista je bio dostojan imperijalnoga središta kakvo je nastojao izgraditi Sigismund i počivao je s jedne strane na iskustvu što ga je Matko Talovac stekao kao kovinski župan i beogradski kapetan organizirajući obranu od Turaka na savsko-dunavskoj crti,¹⁵⁷ a s druge strane na sposobnosti dvodimenzionalne vizualizacije prostora u formi koliko-toliko realističnoga zemljovida. Dobivši Humsko Kneštvo i solni trg u Drijevimama, s relativno velikim prihodima, mogao je Matko organizirati dovoljnu vojnu silu na sjeverozapadnoj bojišnici spram Turaka te preko Korčule i Dubrovnika još i pomagati Albance, koji su pokazali da se mogu nositi sa snagama skopskoga zapovjednika Isaka. To je bilo tim lakše što uvjeti ratovanja na ovoj strani, isključivo u planinskim predjelima, nisu bili ni izbliza takvi

155 Vidi tekst pisma od 7. svibnja kralju Sigismundu prema J. GELCICH - L. THALLÓCZY (prir.), *Diplomatarium relationum...*, str. 392, br. 240, a onoga od 28. svibnja prema MOL DF 290439, gdje je u kraćoj formi ponovljen dio informacija iz pisma od 7. svibnja.

156 Parafrazu Sigismundova pisma o tomu kako pravo na prihod s Drijeva poslije Sandaljeve smrti prelazi na kralja vidi prema dubrovačkome pismu od 25. srpnja 1435. u Đ. Tošić, *Trg Drijeva...*, str. 156, bilj. 9. Opis cijeloga postupka predaje Huma, u smislu Humskoga Kneštva, Matku Talovcu, koji je uslijedio nakon toga, najjasnije je prikazan u pismu što ga je dubrovačka općina uputila ovome izvješćujuć ga o neuspjehu postupka 31. kolovoza iste godine - vidi ovdje Prilog II.

157 Usp. detaljni prikaz te organizacije prema E. MÁLYUSZ, "The Four Tallóci...", str. 144-146.

kakvi su bili u savsko-dunavskoj ravnici, gdje se moglo očekivati doista velike neprijateljske snage. Plan je, međutim, išao i korak dalje jer je u međuvremenu Matko dobio i bansku čast u kraljevini Slovinju (*banatus regni Sclavonie*)¹⁵⁸ te je tako mogao ostvariti dotad teško zamislivu koncentraciju resursa koji su mu, očito prema takvoj zamisli, omogućavali i punu kontrolu nad Bosanskim Kraljevstvom, u kojem je i nadalje zadržao neke utvrde (moguće je čak i da je predaja Velikoga i Maloga Kalnika Tvrtku II., o čemu je ranije bilo riječi, bila neka vrst nadoknade za utvrde koje je zadržao Matko).

No, cijeli se plan sredinom kolovoza 1435. srušio kao "kula od karata" kad se u blizini Drijeva, kamo je došao Matkov izaslanik kako bi preuzeo trg, pojavio odred od 1500 Turaka - Matkov je izaslanik, stanoviti Juraj Cher, pobjegao iz Huma "glavom bez obzira" i to takvom brzinom da su Dubrovčani ironično pisali i Sigismundu i Matku da ga nisu mogli sustići ni njihovo pismo, koje su mu uputili, ni poklisar koji je osobno s njim trebao stupiti u dodir. Razlozi raspada na prvi pogled dobro osmišljene i nekoliko mjeseci građene konstrukcije moraju se, po mome sudu, tražiti u razlikama "slika u glavama" koje su informirale djelovanje svih sudionika. Pokretanje akcije u Humu s idejom "povratka u vjernost ugarskoj kruni", zamisao, kako je već rečeno, najvjerojatnije Radivojevića-Vlatkovića, polazilo je od toga da će autorima zamisli "zahvalnost" kralja,

kome su "vratili" njegova "prava nad zemljom", omogućiti preuzimanje Sandaljeva udjela u Drijevimama. Kada su vidjeli da od toga nema ništa, humska se vlastela po svemu sudeći "ohladila" u odnosu na ono što su sami započeli, pa se iz dubrovačkoga objašnjenja Cherova neuspjeha razabire kako su se njihovi predstavnici u Drijevimama prilično neprijateljski ponašali spram Matkova izaslanika.¹⁵⁹ S druge strane, Sigismund i Matko su polazili od vlastitih "slika u glavama" o tomu kako je uređeno ubiranje prihoda od soli kroz "solne komore", ne vodeći računa o tomu da to u Bosanskom Kraljevstvu nisu više bila klasična *regalia*. U tome je smislu znakovita uporaba pojma "kraljevski prihodi koji proizlaze iz gospodstva nad Humskom zemljom" (*terre Halomfelde prouentuum regabilium sibi racione dominii prouentientium*), a što je po takvu tumačenju podrazumijevalo prihode od solnoga trga u Drijevimama, kako su to očito zamišljali Sigismund i Matko. No, solni je trg u Drijevimama već odavno prestao biti *regalia* "humskoga gospodina", odnosno bosanskoga kralja kao neke vrsti nasljednika te pozicije, na isti način na koji su tradicije političke zasebnosti Humskoga Kneštva, klasične "zemlje" kopnile pod vlašću bosanskih vladara (kako je to vidljivo u vernakularnome imenu *contrate*, kako se to područje najčešće nazivalo administrativnim nazivom u 15. stoljeću). I ne samo to - čak je i bosanski kralj početkom 20-ih godina 15. stoljeća izgubio pravo na ubiranje prihoda od

158 Na tome mu Dubrovčani čestitaju u pismu od 30. kolovoza 1435. J. GELCICH - L. THALLÓCZY (priř.), *Diplomatarium relationum...*, str. 394, br. 242.

159 Vidi tekst u: Đ. Tošić, *Trg Drijeva...*, str. 156, bilj. 11.

trgovine solju, pa se taj prihod kad se situacija konačno kristalizirala dijelio na tri djela - polovicu je dobivao bosanski veliki vojvoda Sandalj Hranić Kosača, a po četvrtinu prihoda ubirali su vojvoda Radoslav Pavlović, odnosno pripadnici šire rodbinske zajednice Radivojevića-Vlatkovića.¹⁶⁰ Upravo u tome kontekstu valja tumačiti i objašnjenje koje Dubrovčani daju Matku, a prema kojemu Drijeva nisu *oppidum* već *burgum*, što zapravo opet zrcali razlike u "slikama u glavama". U *oppidumu* se vlast preuzima jednostavno pojavom zastupnika, u *burgumu* treba pokazati spremnost na nasilje, ako već ne treba doista i primijeniti to nasilje.

Uz to valja svakako primijetiti još jednu važnu stvar. Slika o "protuturskim ratovima" kakva je izgrađena u političkom središtu¹⁶¹ nije posvuda bila prihvaćena u istome obliku. Na razlici u toj slici gradila se (poglavito) i reakcija Dubrovčana na Sigismundove

planove. Jasno je to iskazano već i u načinu na koji su postupali s njegovim izaslanikom Fružinom, nastojeći svoje usluge u toj misiji prikriti u što je moguće većoj mjeri. Neizgovorena no svakako (pre)važna spoznaja u ovoj situaciji bila je to da je područje na kojem su dubrovački trgovci (a trgovinu Dubrovčani uvijek ističu kao temelj svoje egzistencije) operirali i razgranali svoje poslovanje već uvelike bilo pod većom ili manjom kontrolom Turaka. U takvim okolnostima, kada je njihova egzistencija doista u dobroj mjeri ovisila o toleranciji lokalnih turskih zapovjednika, sama zamisao da njihov grad postane jedno od središta protuturskoga ratnog napora (a to je bilo neizbježno ukoliko bi se ostvarili planovi vezani za Albaniju) morala je biti neke vrsti "noćne more". Prikrivena nekooperativnost Dubrovčana koja je iz svega ovoga proizlazila, "pokrivena" stvarnim i izmišljenim objašnjenjima,¹⁶² svakako je jedan od važnih razloga za propast planova napravljenih u politič-

160 Sandalj Hranić postao je važan čimbenik uređenja prilika u Drijevimaj još 1404. godine (E. KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda...*, str. 135), ali se kod zakupa prihoda od trga pojavljivao i kralj sve do početka 20-ih godina 15. stoljeća (Đ. TOŠIĆ, *Trg Drijeva...*, str. 126-127), od kada se može pratiti naznačeni sustav podjele prihoda. Okolnosti i tempo ovih promjena nisu u historiografiji dobili dostatna objašnjenja (usp. E. KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda...*, str. 347-351), pa to ostaje otvoreni problem.

161 Za evoluciju Sigismundova shvaćanja važnosti turskoga čimbenika, u što se ovdje rekonstruirani plan za izgradnju sustava obrane na zapadnome boku izvrsno uklapa, vidi: JÁNOS M. BAK, "Sigismund and the Ottoman Advance", u: ISTI, *Studying Medieval Rulers...*, str. 1 i d.

162 Kada su "vojvodu Stipana" preporučivali u svibnju Sigismundu pozivali su se Dubrovčani na njegovu izrazitu naklonost spram njihovih trgovaca (vidi ovdje bilj. 153), no u pismu Matku Talovcu stvari su predstavljali na posve oprečan način te isticali vojvodinu spremnost da im pričinu velike štete, pozivajući se pri tome i na "opće znanje" o tomu "kakvi su ljudi Bošnjani", prevrtljivi i sumnjičavi (vidi: Prilog II.). No, tome su "sumnjičavom vojvodu Stipanu" ipak dojavljivali što kralj i Matko namjeravaju uraditi s drijevskim prihodom (Đ. TOŠIĆ, *Trg Drijeva...*, str. 157, bilj. 13). U pismu Matku Dubrovčani se pozivaju na ugovor koji su sklopili s (tada već pokojnim) Sandaljem, a koji je stupio na snagu 1. travnja 1435., no u stvarnosti je ugovor odmah po vijesti o Sandaljevoj smrti storniran te nije stupio na snagu sve do listopada iste godine, kada su ga obje strane potvrdile (S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan...*, str. 14-15). Posebno bi se

kome "središtu", a koliko su toga bili svjesni Sigismund i Matko Talovac posve je drugo pitanje.

Raščlambu svih razlika "slika u glavama" moglo bi se nastaviti u vrlo opširnoj formi i to poglavito temeljem dubrovačkoga pisma Matku Talovcu, kojega upravo zbog toga i donosim kao Prilog II. ovoj raspravi. No, ono od čega sam pošao i što me je prvenstveno zanimalo u ovoj prigodi jest samo jedna takva "slika u glavi", ona koja govori o tomu gdje je i kakvo je mjesto Bosne (Banovine, Kraljevstva) u sustavu koji sam označio kao *Archiregnum Hungaricum*. Sve što je dovede rečeno jasno potvrđuje da su sami Bošnjani vidjeli svoje Kraljevstvo, bez obzira na to u kojoj je mjeri eventualno bila razvijena svijest o njegovoj zasebnosti, kao dio političke zajednice kojom se vlada iz ugarskoga političkog središta, odnosno da su razumijevali kako ugarsko-hrvatski kralj ima određena prava i u njihovom Kraljevstvu. Takva je predodžba uključivala i samoga bosanskoga kralja, onoga istog koji je dinastičkim, nasljednim pravom bio "gospodar" Kraljevstva, kako se to dade razabrati već i iz spominjanoga naloga za ba-

nove Ivana i Stjepana Frankopana. Sukladno sadržaju toga dokumenta (a na užas cjelokupne "patriotske" historiografije, koja vjerojatno zbog toga nikad taj dokument nije detaljnije ni pretresala)¹⁶³ prvi na popisu onih koji su trebali pružiti pomoć hrvatskim banovima u pohodu na Humsku zemlju (ne treba zaboraviti: u tome trenutku dio Bosanskoga Kraljevstva) bio je bosanski kralj, a odmah iza njega slijedio je njegov bosanski velikaš Juraj Vojsalić. Ovdje naravno nije od ključne važnosti to je li Tvrtko II. tako doista i postupio (za Jurja Vojsalića je to prilično uvjerljivo dokazano), nego to što se takva mogućnost uopće mogla koncipirati na Sigismundovu dvoru, a što opet savršeno precizno ocrtava "sliku u glavama" o tome odnosu, barem što se tiče političkoga (kraljevskoga) središta. Konačnu potvrdu da se tako stvari razumijevalo i na bosanskoj strani tvori kratki posjet kralja Tvrtka II. Tvrtkovića kralju Sigismundu krajem 1435. i početkom 1436. godine.¹⁶⁴

Ostavlajući po strani okolnosti i političko značenje Tvrtkova kratkotrajnog boravka na dvoru cara i kralja Sigismunda, ovdje u prvi plan stavljam

detaljno dalo raščlaniti ponašanje dubrovačkih vlasti spram Matkova izaslanika Jurja Chera, no već i ovo što je rečeno dostatan je argument za iznesene zaključke.

163 Indikativan je u tome smislu primjer S. Ćirkovića, koji registrira nalog bez ikakva spomena osoba koje su banovima u tome trebale pružiti *subsidia et auxilia*, ali dodaje kriptičnu opasku prema kojoj je u Sigismundovu planu djelovanja protiv vojvode Stjepana kralju Tvrtku II. "svakako bila namenjena uloga", što jasno potvrđuje da je nalog ipak čitao - vidi: S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan...*, str. 8 i bilj. 9.

164 Sve što se u literaturi ranije znalo o tome posjetu sabrao je D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti...*, str. 273-276. U novije vrijeme, međutim, spoznaje o tomu obogaćene su "otkrićem" dvaju neobjavljenih dokumenata na kojima svoje raščlambe temelje SRĐAN RUDIĆ, "Nekoliko novih podataka o Restoju Milohni", u: *Istorijski časopis*, 58, Beograd, 2009., str. 173-180, te NEVEN ISAILOVIĆ, "Nekoliko novih podataka iz 1436. godine o familijarima Hrvatinića u župama Zemunik i Glaž", u: *Istorijski časopis*, 60, Beograd, 2011., str. 154-177.

dva privilegija što ih je za toga kratkoga posjeta izdala Sigismundova kraljevska kancelarija članovima Tvrtkove pratnje. Jedan od tih privilegija izdan je tadašnjem Tvrtkovom komorniku, u historiografiji dobro poznatom Restoju sinu Milohne pod nadnevkom 18. siječnja 1436. i predstavlja zapravo potvrđnicu za Restojeve posjede, kako one nasljedne, tako i one koje je kao nadarbinu dobio od svoga "gospodara", kralja Tvrtka II. Tvrtkovića.¹⁶⁵ Drugi dokument, privilegij, ispostavila je Sigismundova kancelarija pod nadnevkom 20. siječnja 1436. na ime stanovitoga Milivoja Kresovog, zvanog Mačić, iz Gernice i njegove braće, odnosno njegovih srodnika, a i on predstavlja potvrđnicu darovnice što ju je Milivoju i njegovim srodnicima svojedobno izdao donjokrajski vojvoda Juraj Vojsalić od Sokola, nećak i stvarni nasljednik čuvenoga splitskog hercega i donjokrajškoga kneza Hrvoja Vukčića Hrvatinića.¹⁶⁶

Teško je uopće precijeniti značenje ovih dvaju dokumenata iz perspektive ocrtavanja misaonih shema kojima su bili uređeni status Bosanskoga Kraljevstva i njegova kralja kao i njihovi odnosi s ugarsko-hrvatskim kraljem. Pri tome valja u prvome redu naglasiti da je već i čin izdavanja ovih potvrđnica teško zamisliti bez intervencije samoga bosanskog kralja, koji je kraljevsku "milost" (*gracia*) ugarsko-hrvatskoga kralja u obliku potvrđnice tražio za svoje vlastite podanike, i to one koji su bili u njegovoj

pratnji. Svi posjedi koji se potvrđuju pripadnicima Tvrtkove pratnje bili su na području vladanja bosanskoga kralja, u Bosanskome Kraljevstvu, a ugarsko-hrvatski kralj, u slučaju Restoja Milohne navodi i izriječkom da je Restoje služeći svome kralju služio "uzvišenju našem i krune našega Kraljevstva Ugarske" (*celsitudini nostre coroneque regni nostri Hungarie*) te njemu i njegovu potomstvu ostavlja punu slobodu služenja bosanskome kralju, ali i bilo kojem drugom vjeronom podaniku ugarsko-hrvatskih kraljeva (*tribuimus atque damus facultatem vt ipsi temporibus semper successiuis vniuersis regibus dicti regni nostri Bosne pro tempore constitutis seu aliis nobis nostrisque successoribus regibus ac sacre corone et regno nostris Hungarie fidelibus et obedientibus libere et secure seruire et famulari valeant atque possint*). No, i ovo valja posebice naglasiti: kancelarija je dokumente izdala dakako sukladno volji samoga kralja, ali je osoba koja je tu volju prenijela i praktično izdala nalog za sastavljanje privilegija (to je značenje primjedbe *Relatio*, koja se uobičajeno stavljala iznad ili ispod teksta samoga dokumenta, a koja je unesena u oba privilegija) bio Matko Talovac, tadašnji ban Slovinja. Formalno to očito nije mogao uraditi bosanski kralj. S druge strane, privilegiji za Restoja i Milivoja tvore pozadinu na kojoj posve razumljivim i jasnim postaju brojni izričaji u sačuvanome fondu dokumenata 15. stoljeća koji su na određeni

165 Dokument, koji se u Mađarskom državnom arhivu čuva pod signaturom MOL DL 44077, prepričava S. RUDIĆ, "Nekoliko novih podataka...", no kako su neka mjesta loše pročitana, a iz prepričavanja nije vidljiva ni cjelina, pa onda ni pravo značenje dokumenta, donosim ga ovdje u transkripciji kao Prilog I.

166 Dokument u cjelini donosi N. ISAILOVIĆ, "Nekoliko novih podataka...", str. 174-175.

način mogli i jesu izazivali dvojbe u historiografiji. Za ilustraciju ću uzeti samo slučaj vojvode Sandalja, koji je u onome ovdje već spominjanom dokumentu o ustupanju Konavala objašnjavao narav svojih prava na svoje "plemenito" (kojega dio odstupa Dubrovniku). To njegovo "plemenito" bilo mu je "dan'no i zapisanno" po kralju i cijelom rusagu bosanskom, od istih potvrđeno, ali je i "od kraljev' ugrscih' i car' tur's'cih' potvrđevano po nih' krasnih' listih'".¹⁶⁷ Upravo na te "krasne liste" se vjerojatno oslanjao Sandaljev nećak i nasljednik, budući herceg, Stipan Vukčić Kosača prije no što je počeo otvoreni sukob oko Humske zemlje (o kojem je ovdje već bilo riječi), kada je tražio jednoga dubrovačkog plemića koji bi s "njegovim poveljama" nastupao pred kraljem. Konačno, "milosti i privilegije" (*gratias et privilegia*) što ih je Sigismund podijelio Sandalju, a u kojima su i poimenično (poput privilegija što ih je izdala Sigismundova kancelarija 18. i 20. siječnja 1436. Restoju i Milivoju) bili navedeni posjedi, spominju se i u potvrdnici Stipanovih posjeda što ju je ishodio od njemačkoga kralja i budućega cara Svetoga Rimskog Carstva, Fridrika Habsburškoga.¹⁶⁸

Teško bi, pa i praktično nemoguće, bilo braniti stajalište kako su, barem u prvim desetljećima 15. stoljeća, potvrdnice posjeda bosanskoga plemstva što su ih izdavali ugarsko-hrvatski

kraljevi imale isto značenje i istu težinu kao sultanove potvrdnice za iste posjede, kako to proizlazi iz ovdje prenesenoga teksta Sandaljeva privilegija iz 1419. godine i kako stvari, temeljem ovoga izričaja, tumači primjerice E. Kurtović.¹⁶⁹ Prva bi poteškoća pri tomu bila ta da se, zasad, ne zna za izdavanje takvih potvrdnica prije vladavine kralja Sigismunda, što automatski otvara pitanje kako su se i zašto uopće počeli izdavati takvi formalni dokumenti? (Isti slijed pitanja bi valjalo postaviti i za sultanove potvrdnice, no posve sam siguran da bi se odgovori uvelike razlikovali). Odgovor bi na to pitanje, čini se, trebao ići tragom pojave dvaju kraljeva, odnosno pretendenta na krunu sv. Stjepana, Sigismunda Luksemburškoga i Ladislava Napuljskog. U sličnoj situaciji krajem 13. stoljeća, kada je (također iz Napulja) Andriji III. bilo osporeno pravo na krunu sv. Stjepana i kada su pretenzije na tu krunu malodobnoga Karla Roberta već postale ozbiljne, počele su s napuljskoga dvora dolaziti darovnice za nove i potvrdnice za stare (ili uzurpirane) posjede svima koji bi iskazali spremnost priznati Karla za kralja. Upravo u tim okolnostima uslijedila je i prva poznata potvrdnica posjeda u tada Bosanskoj Banovini izdana od (tada doduše i tehnički još neokrunjenoga) ugarsko-hrvatskoga kralja. Bila je to potvrdnica posjeda donjokrajskoga kneza Hrvatina i nje-

167 LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje...*, I., str. 293, br. 314, 24. 6. 1419.

168 Izvadak iz Fridrikove potvrdnice, izdane 20. siječnja 1448., u kojem se navode *omnes et singulares gratias et privilegia - olim patruo suo Sandal per dive memorie Sigismundum imperatorem, necnon regem Ungarie etc concessas et concessa ... in quibus infrascripta castra forent comprehensa* donosi E. KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda...*, str. 231, bilj. 824.

169 E. KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda...*, str. 230-231.

govih srodnika, izdana na intervenciju tadašnjega bana Hrvata, Pavla Šubića Bribirskoga.¹⁷⁰

Nepuno stoljeće kasnije, 1391. godine, opet će Hrvatinići biti prvi među bosanskim plemićima (no sada već i bez posrednika) koji će od također neokrunjenoga (dakle, tehnički od još uvijek pretendenta, i k tomu malodobnoga) ugarsko-hrvatskoga kralja iz Napulja tražiti i dobiti darovnice/potvrdnice za posjede koje su ionako već držali u svojim rukama.¹⁷¹ U kasnijim vremenima izdavat će kralj Ladislav privilegije i potvrdnice svojim pristašama gotovo bi se moglo reći "na tekućoj traci", pa valja pretpostaviti da je upravo to natjeralo i Sigismunda, koji je ipak kontrolirao veći dio Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva, da i sam prihvati tu praksu, kako se to dade razabrati iz ovdje navedenih primjera. Upravo u takvu svjetlu valja dakle sagledati i ideju bosanskih plemića iz 1406. da zatraže u Napulju potvrdu svojih "starih običaja i prava".

Spominjanje, pak, "granica" u potvrdnici iz 1406. godine, ali i Sigismundova ideja o "popravljanju i obnovi" granica prema Bosanskom Kraljevstvu, trebalo bi, barem ako je suditi po sadržaju

zasad poznatih vrela, vezati u prvome redu upravo uz djelovanje braće Vukčića Hrvatinića. Oni su zapravo narušili dotadašnje stanje i "granice" koje su dotad bile uređene sukladno tradiciji. Hrvoje i Vuk su, kako je rečeno, posebnom darovnicom dobili dalmatinsko-hrvatski banat, no izgleda da je Vuk već i prije toga dobio čast dalmatinsko-hrvatskoga bana, po svemu sudeći od kralja Tvrtka I.¹⁷² Banska je čast bila *officium* koji se odnosio na određeni, iako ne precizno ograničeni teritorij, a darivanje banata (ne čak ni banske časti) u vlasništvo uvelike je narušavalo to načelo. S druge strane, njihov brat Dragiša dobio je, onom darovnicom od 17. srpnja 1391., varoš Sridu u sanskoj županiji, koja je tada pripadala Hrvatskome Kraljevstvu, ali i selo *Zabich* u okolici Ključa, u Bosanskom Kraljevstvu. Još jasnije narušavanje granica u kojima je funkcionirala državna administracija Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva uslijedilo je 1403. godine, kad je aktom također Ladislava Napuljskog Hrvoje postao "Splitski herceg". Valja uz ovo svakako pripomenuti kako je Hrvoje imao neke vrsti "prekogračnoga" iskustva još iz vremena vlasti kralja Ludovika i relativno uređenih prilika.

170 Dokument je u skraćenoj formi regesta, u kojem se ipak, iako prilično nerazgovjetno, navodi kako se Hrvatinići posjedi u Donjim Krajima nalaze u "zemlji Bosni" (*partes provinciarum inferiores terre Boczinensis*), tiskan je u: *DZ*, VII., str. 342-343, br. 295.

171 Braća Hrvoje i Vuk Vukčići Hrvatinići poslali su u ljeto 1391. kao svoga izaslanika u Napulj Ladislava Crniljevića iz Sane, pa su ovome 17. srpnja u Napulju izdana čak tri privilegija (*DZ*, XVII., str. 372-377, br. 272, 273 i 274). Jednim privilegijem je braći darivan cijeli dalmatinsko-hrvatski banat, drugim privilegijem je sam Ladislav dobio posjed u vukovskoj županiji, a trećim privilegijem je trećem bratu, Dragiši Vukčiću Hrvatiniću darivana varoš Srida u sanskoj županiji te selo *Zabich*, koje se vodilo kao pripadnost ključke utvrde.

172 Usp. nalog što ga je kao *regnorum Dalmacie et Crouacie banus* izdao 16. travnja 1391., dostupan sada prema izdanju u: MLADEN ANČIĆ (priř.), *Registra Splitskoga kaptola. Registri Zadarskoga i Splitskog kaptola*, V: *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest*, 20, Zagreb, 2014., str. 144, br. 38a. Darovnica Ladislava Napuljskoga uslijedila je tek tri mjeseca kasnije.

Svoju dugu političku karijeru započeo je 1376. godine kao "vjerni kraljevski vitez" (*fidelis miles noster*) na Ludovikovu dvoru,¹⁷³ njegovi bliski rođaci ne mnogo prije toga postali su slavonski plemići s velikim vlastelinstvima u Dobroj Kući i Bršljanovcu koje su dobili u zamjenu za svoja vlastelinstva u Bosanskoj Banovini od kralja Ludovika, a sam je vrlo brzo postao "veliki bosanski vojvoda". U okolnostima, pak, stabilne kraljevske vlasti sve to izgleda nije predstavljalo problem, naprotiv. No, kad je pravo na krunu sv. Stjepana, nakon smrti kralja Ludovika 1382. godine i ubojstva Karla Dračkog 1386. godine, postalo predmetom prijepora, Hrvojevo "poigravanje" s "granicama" postalo je sporno i opasno, barem iz perspektive kralja Sigismunda, jer je iz te pozicije omogućavalo kontrolu širokoga prostora u zaleđu istočnojadranske obale te samim time širom otvaralo vrata pretendentu iz Napulja i posve destabiliziralo njegovu poziciju u političkom središtu. Stoga i Sigismundovu zamisao o "popravljanju i obnovi granica" valja promatrati u tome kontekstu, pri čemu bi svakako trebalo voditi računa i o onome što je ranije rečeno o promjeni percepcije prostora i usvajanju dvodimenzionalne slike toga prostora na podlozi kartografskoga znanja kakvo je demonstrirano u slučaju izrade zemljovida za Pipa Scolarija i kakvo je demonstrirano na kraljevskome dvoru 30-ih godina 15. stoljeća u projektima za uređenje obrambenoga sustava protiv otomanskoga sultana.

Sigismundove intervencije u uređenje teritorijalno-administrativnih pitanja nisu se pri tome ograničavale na pitanje "granice" prema Bosanskom Kraljevstvu. On je, naime, precizirao i u pisanoj formi definirao i administrativne granice između banovina (*regna*) Slovinja i Dalmacije-Hrvatske,¹⁷⁴ pa je posve jasno temeljem svega toga da "granice" o kojima je ovdje riječ on nije vidio kao "državne granice". Da su stvari doista stajale upravo tako ponajbolje se potvrđuje činjenicom da Sigismundu, nakon što je 1409. godine definitivno "iz slike" izbačen Ladislav Napuljski, čime je i Bosna izgubila značenje ključne uporišne točke oporbe njegovoj vlasti, više nije smetalo ni Hrvojevo "plitsko herceštvo", ni *status regni Bozne*, pa čak ni stvarno širenje teritorija Bosanskoga Kraljevstva na račun Hrvatskoga, odnosno Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva, čega je bio savršeno dobro svjestan. Posve se to jasno zrcali i u slučaju izdavanja potvrđnice posjeda Restoju, njegovu bratu Medoju i njihovu rođaku Nikoli, čija se važnost vidi i na toj razini. Kad je, naime, odlučio doista izdati tu potvrđnicu, Sigismund je dobro znao da je županija (*districtus*) Livno s gradom Bistricom, gdje su se nalazili nasljedni posjedi Restoja, Medoja i Nikole, ranije pripadala "kraljevini" (*regnum* kao područje upravljanja) Hrvatskoj. Ta je informacija predstavljala dio fonda znanja kojim se raspolagalo na kraljevskome dvoru, pa je i eksplicitirana u projektu kraljevskoga dekreta

173 Kao takav se spominje u dokumentu što ga je 21. lipnja 1376. izdala kancelarija kralja Ludovika u kontekstu iz kojega jasno proizlazi da je doista boravio na kraljevskome dvoru - vidi: M. ANČIĆ, *Registar Splitskoga kaptola...*, str. 76-77, br. 16a.

174 Usp. M. ANČIĆ, "Dva teksta...", str. 182.

kojim je trebalo urediti sustav obrane 1432. ili 1433. godine, a koji nikad nije dobio konačnu službenu formu te je ostao sačuvan samo u kasnijim prijepisima.¹⁷⁵ U tome tekstu između ostaloga stoji i ovo:

"Zna naime gospodin palatin Nikola de Gara, kao i mnogi drugi, da su zemlje i provincije (županije) kao što su Humska zemlja, Livno, Bistrica i druge, koje sada kao okupirane drže kralj Bosne i Bošnjani, pripadale gospodinu kralju Ludoviku i bile držane po banu kraljevine Hrvatske. Zna također gospodin palatin, kao i mnogi drugi, kako su utvrdu Greben i okolne utvrde sa svojim pripadnostima u vrijeme pokojnoga gospodina kralja Ludovika držali Ugri. Znaju također kako je (područje) bosanske biskupije, čiji biskup sada rezidira u Đakovu, preko Save i kako ga sada, zajedno s posjedima (biskupije) drže Bošnjani ... (potom se dalje nabrajaju i druge zemlje i 'kraljevine' koje su nekad pripadale pod 'krunu' Ugarskoga Kraljevstva) ... Glede svega ovoga želi kraljevsko veličanstvo očitovanje gospode prelata i baruna i ostalih stanovnika Kraljevstva hoće li se iskazati voljnima inkorporirati rečene kraljevine Ugarskome Kraljevstvu, podrazumijeva se uključiti ih i držati unutar granica istoga."¹⁷⁶

Unatoč dakle svemu ovome što se "znalo" u očito širokome dvorskom krugu pristao je Sigismund potvrditi Restojeve posjede u Livnu, pri čemu je u samome dokumentu i eksplicitno izrečena misao kako je livanjska županija "u krajevima Bosne" (*in districtu Hlywno in partibus Bosne*), i legalizirati sve darovnice i druge privilegije koje su u međuvremenu izdali bosanski kraljevi. U tome kontekstu valja promatrati i ponašanje kralja Tvrtka II. - tražeći i dobivajući potvrđnicu posjeda za svoga komornika, čime je priznavao nadvlast ugarsko-hrvatskoga kralja, bosanski je kralj međutim posredno dobio i potvrdu svoga prava na livanjsku županiju. No, čita li se privilegij pozornije primijetiti će se da su ipak ostavljena barem "odškrinuta vrata" za naknadne intervencije kroz izričaj da je Restoju, Medoju, Nikoli i njihovim nasljednicima ostavljena sloboda birati hoće li služiti bosanskome kralju ili kojemu drugom kraljevskome službeniku ili plemiću.

Nije ovdje zbog ograničenja prostora moguće detaljnije razglabati način na koji je Livno postupno inkorporirano u Bosansko Kraljevstvo, no

175 Tekst nikada usvojenoga i odobrenog dekreta, nastalog po svemu sudeći između studenoga 1432. i siječnja 1433. tiskan je, s uvodnim komentarom, u: F. DÖRY et al. (prir.), *Decreta Regni...*, str. 405-424.

176 F. DÖRY et al. (prir.), *Decreta Regni...*, str. 416-417: *Scite enim dominus Nicolaus de Gara palatinus et quamplures alii, quod terre et provincie, ut sunt Halomfeold, Hlewna, Berzezhel et alie, que nunc occupate tenentur per regem Bozne, et Boznenses ipsi predicto domino regi Ludouico tenebantur et possidebantur per banum regni Croatie. Scit etiam dominus palatinus et quamplures alii, qualiter castrum greben et alia castra ibi circumquaque existentia cum suis pertinentiis tempore dicti quondam domini regis Ludouici tenta fuerunt per Hungaros. Item sciunt quod ecclesia Boznensis, cuius episcopus nunc in Dyak residet, est ultra Zavum, que similiter nunc cum suis terris a Boznensibus possidetur ... His igitur respectibus maiestas regia per prelatos et barones ac regnicolas regni se vult declarare, utrum iidem dicant et velint esse dicta regna incorporata fore regno Hungarie, intelligentque includi ac existere sub metis eiusdem.*

ono bosansko pozivanje na "granice" iz vremena bana Kulina, što je i ušlo u potvrđnicu sastavljenu u kraljevskoj kancelariji u Napulju 1406. godine, posve izvjesno nije bilo iskaz želje za "uređenjem" ili "održanjem" neke "državne granice". Riječ je tu bila zapravo o upravo obrnutoj stvari, pri čemu je poziv na "starinu" bio tek dio strategija kakvima je širen teritorij pod vlašću bosanskih vladara, a što je bilo moguće ponajprije stoga što je u svijesti suvremenika ono što se nazivalo Bosna ipak trajno bilo uključeno u široki okvir dinastičke (nad)države pod krunom sv. Stjepana (dakle, priznanje nadvlasti otvaralo je mogućnost širenja teritorija na kojem se vlast stvarno i praktično ostvarivala). U tim okolnostima bosanski je kralj mogao biti doživljen kao jedan od velikaša te dinastičke (nad)države, upravo onako kako je to u svojoj oporuci, od koje sam ovdje i pošao, učinio Ivaniš Blagajski, stavljajući ga u isti niz s "knezovima Celjskim", "Lovrom palatinom" i "banom Matkom", a da pri tomu u formalnome smislu nije doista imao takav status, kako se to jasno vidjelo već i na primjeru izdavanja naloga kraljevskoj kancelariji za sastavljanje privilegija Restoju sina Milhne i Milivoju Mačiću (taj je nalog, kako je rečeno, izdao ban Matko Talovac, iako je posve izvjesno da je inicijativa potekla od bosanskoga kralja u čijoj su pratnji bili i Restoje i Milivoj).

Što je dakle pokazala ovdje predložena raščlamba? Uvjeren sam da je ta raščlamba učvrstila stajalište koje sam branio u ranijim prigodama, a prema kojemu je "Bosna", bez obzira

radilo se o onoj "zemlji" iz 12. stoljeća između rijeka Bosne i Drine, o dinastičkoj banovini 13. i 14. stoljeća, kao konglomeratu starih "zemalja" pod vlašću potomaka (stvarnoga ili legendarnoga) "Kotromana Gota", ili o Kraljevstvu oblikovanom nakon 1377. godine, trajno ostala dio velikoga političkog sustava, dinastičke (nad)države za koju smatram kako ju je najzgodnije nazivati *Archiregnum Hungaricum*. U tome sustavu "Bosna" se razvijala u doista zasebni politički organizam, čiji su vladari i velikaši uspješnim strategijama, a zahvaljujući poglavito položaju zasebnosti *unutar* dinastičke (nad)države, uspijevali širiti teritorij pod svojim nadzorom i vlašću. Pri tomu su "žrtve" postale lokalne tradicije starih "zemalja" (poglavito u planinskome pojasu istočnojadranskoga zaleđa, gdje se prilike kontroliralo a onda i vladalo na poseban način) koje su se, negdje brže, negdje sporije, utapale u onaj jedinstveni politički organizam obilježen u prvome redu vlašću dinastije Kotromanića. Zbog nedostatnih vrela (riječ je tu kako o malome broju, tako i o njihovoj naravi) nemoguće je razabrati kako je tekao razvoj predodžbi a s njima i svijesti o "državnoj zasebnosti" dinastičke države, no posve je izvjesno da se taj razvoj poprilično razlikovao od razvoja već u najbližem susjedstvu, ponajprije zbog razlika u formi i širini društvene strukture. U tome smislu, zapreka razvoju takvih predodžbi posve je izvjesno bila nedostatak uređene Crkve, čiji su pripadnici drugdje dali neprocjenjiv doprinos razvoju teorije vlasti i stvaranju "slika u glavi" o njezinoj naravi i uređenju društva.

From *land* to kingdom

Position of Bosnia within the structure of *Archiregnum*

Summary

The author discusses the complex problem of primarily political relations between Bosnia (the Bosnian Banate, later on the Bosnian Kingdom) and Hungary (the Hungarian-Croatian Kingdom). Prior to explaining his own view, the author criticizes the work of Dubravko Lovrenovic, taking it as an example of approach to the historical analysis of a school developed during the 20th century and provisionally called "the Belgrade-Sarajevo school". In the second part of paper the author, referring to the concept of *Archiregnum Hungaricum*, defined as "dynastic (super) state", analyzes oldest written records that shed light on the relations of the Hungarian-Croatian kings with Bosnia. In that regard, he tries to define the concept of "land" (*terra, Land*) calling upon the ideas of Otto Brunner and using them as tool in the analysis of relevant sources from the 12th and 13th centuries. Based on this analysis the author draws conclusions about transformation of the Bosnian Banate in the framework of dynastic (super) state, seeing it as a conglomerate of "lands" ruled by the Kotromanian dynasty, otherwise descendants of certain "Kotroman Got" who was installed as 'ban' by the intervention of the royal authority in the late 12th or early 13th century.

The author accepts the view that the "land" Rama, which was present in the style of Hungarian-Croatian kings from the 30s of the 12th century, was not the same as "land" Bosnia of that time. Consequently, equation of those geo-political terms happened only at the beginning of the 15th century due to the fact that the central authority managed to largely integrate the old "lands" and abolish their political independence. In the third part of the paper the author analyzes how this complex system worked in the 15th century using the data that concern the course of events from 1435 and 1436. He uses the example of (unsuccessful) attempt of the Emperor and King Sigismund to organize a system of defense against the Turks on his western flank (from Bosnia to Albania). The relationship between the political center and periphery is portrayed through (unsuccessful) appropriation of the old principality of Hum (already integrated into the political framework of Bosnian Kingdom). At the same time the author tries to pinpoint mental pictures regarding "constitutional order" of *Archiregnum* based on the

historical experience as well as trying to discern how they have influenced the practical actions of actors. In that vein he also warns that various ways of interpreting experience with differences in thought schemes derived through those processes was one of the main reasons for the failure of the planned venture. However the acceptance of the main schemata defining position of Bosnian Kingdom in the political framework of *Archiregnum* is illustrated through the analysis of the short visit of Bosnian King Tvrtko II to the Hungarian court at the beginning of 1436. In conclusion the author defines the Bosnian king as hereditary official of the royal apparatus of government who, apart from fulfillment of certain obligations to the political centre (many of which had a ritual dimension), really ruled autonomous political formation - the Bosnian Kingdom. Acceptance of such a position on the part of Bosnian rulers resulted in the possibility of constant expansion of the territory under the practical rule of the Bosnian king.

Keywords: Bosnia, the Hungarian-Croatian Kingdom, dynastic state, political concepts.

Prilog I.¹⁷⁷

19. ožujka 1435., Požun.

Matko Talovac, kovinski župan i gubernator zagrebačke biskupije, traži od svoga kaštelana u Velikom Kalniku da bezodvlačno uvede predstavnika zagrebačkoga kaptola u vlasništvo palače u utvrdi i njezinih pripadnosti.

Mathko de Talloucz comes Couiniensis gubernator episcopatus Zagrabienensis etc. nobili viro Petro Horwath castellano nostro castris Kemlek vocati salutem cum dilectione. Licet nos nuper tempore scilicet illo quo in estate proxime preterita ad seruicia regalia nos in Boznam contuleramus conthoralemque nostram in ipso castro Kemlek relinqueramus permanensuram homines honorabilis capituli ecclesie Zagrabienensis in eodem castro eotunc existentes per te ad tempus ex certa causa de eodem castro fecerimus sequestrare, tamen nos nolentes in hac parte ipsi capitulo aliquod preiudicium irrogare dilectioni tue firmissime

precipimus et mandamus quatenus mox visis presentibus vltiori nostro mandato superinde non expectato homines prefati capituli Zagrabienensis presentium ostensores in palacium et totam portionem ipsum capitulum in eodem castro concernentem intrmittere debeas et aliud prout nostram indignacionem cupis euitare non facturus in premissis, presentes tandem post lecturam reddi iubemus exhibenti. Datum Posonii sabbato proximo ante festum sancti Benedicti abbatis et confessoris, anno domini millesimo quadringentesimo tricesimo quinto.

177 MOL DF 256385.

Prilog II.¹⁷⁸

31. kolovoza 1435., Dubrovnik.

Dubrovačka općina detaljno izvješćuje Matka Talovca zašto je i kako pokušaj njegova zastupnika, Jurja Chera, da preuzme drijevski trg završio neuspjehom.

Domino Mateo de Tallouç

Magnifice et potens amice noster dilectissime de mense iullii proxime lapso a cursoribus nostris ab imperiali maiestate redeuntibus vestras recepimus litteras quibus nobis intimabatis prelibatam regiam maiestatem magnificencie vestre commisisse regimen terre Halomfelde prouentuum regabilium sibi ratione domini prouentium rogantes vt tributum in opido Driua exigere consuetum quod certis pactionibus a voiuoda Sandagl tenebamus et post eius mortem perceperamus vobis siue nomine vestro Georgio Cher homini magnificencie vestre quem ad terram Halomfelde dirigebatis exhibere vellemus. Super qua re etiam patentes litteras ab imperiali maiestate pretacta tunc accepimus eiusdem effectus. Post quarum receptione litterarum distulit idem Georgius Cher Narentum venire vbi est gabella pro qua dictum tributum debetur, qui locus vt nouit magnificencia vestra est burgum et non opidum, usque ad diem decimam septimam augusti presentis ad quem locum cum attigisset ad nos scripsit vt ad eum mitteremus vnum ex nostris cui referre possit aliqua nobis explicanda parte imperialis maiestatis et magnificencie vestre, cui cum

responsum nostris litteris daremus et vnum ex nostris ad eum mitteremus accidit quod aduentu Teucrorum in Bosnam ad petitionem voiuode Stipani nepotis Sandagl tota terra Halomfelde commota est dubitatione ne a Teucris invaderetur cuius causa ipse Georgius concipiens timorem inde celleri fuga se absentauit adeo quod responsales littere nostre nec nuntius quem ad eum mittebamus et qui eum secutus est illum attingere minime potuerunt. Cuius rei causa vt gestorum et sequutorum magnificenciam vestram informaremus has dare volumus significantes quod summo gaudio nobis est et complacenciam grandem accipimus quod imperialis maiestas huiusmodi regimen terre Halomfelde et prouentuum suorum et ea debitorum magnificencie vestre comiserit ceu qui omni bono augmento et honore magnificencie vestre amicissime et nobis valde dilecte meritis et beneficiis suis in nos et patriam hanc suam et gaudemus et id ipsum optamus et eo pro bona parte participamus. Verum ut res ex serie innotescat auisamus quod adhuc viuentem voiuoda Sandagl eam gabellam Narenti conduximus pro parte spectante dicto Sandagl pro quinque annis futuris inceptis in kalendis

178 MOL DF 290441.

aprilis proxime preteriti cui Sandagl extunc quia sic pactum erat in principio anni solutionem fecimus de parte ipsius tributi sibi debiti et quia magnificencie vestre perspectum est cuiusmodi homines sunt isti domini Bosignani et quam suspiciosi et quoniam aduersantes nobis et nostris ubi ullam causam contra nos inuenire et habere possunt optarem ualde ut nos et nostros mercatores a damnis uouode Stipani predicti qui successit dicto Sandagl in toto dominio et per cuius dominium et terras ipsi nostri mercatores ut nostis conuersationem et transitum habent perseuaremus que quod nobis et nostris contingerent scimus non esse bone mentis imperialis maiestatis nec magnificencie vestre quod in re ipsius gabelle quandocumque ad eam leuandam de manibus nostris deueniri uellet ea animaduersione eoque modo et ordine eaque potencia ad id procederetur et deueniretur quod cunctis palam et notissimum esset nos compulsos esse eam derelinquere potencia et ipsa vi propria uestra, non propterea quod ullo pacto resistenciam ullam facere intendamus quoniam nec nostrum est dare nec illam tutari ab impedire uolentibus sed dumtaxat hoc dicimus ne videamur nos ultro et magis

uoluntate et fidelitate qua maiestati pretacte tenemur quam ulla ui uel compulsione reliquere ipsam. Quod si secus actum fuerit defugi (?)¹⁷⁹ quin imputationem et damna recipiamus a dicto uouoda Stipano qui suspiciosus semper rem trahet ad deteriore partem et tributum ipsius gabelle tocius temporis quinque annorum a nobis consequi uolet et inde mercatores nostros penis et damnis affiget inuendo nos semper non coacte sed uoluntarie gabellam dimisisse ut serenissimo domino nostro et magnificencie vestre placeremus in qua re iteratis /partibus presentibus?/ exoramus si nos si res nostra publica ut fides et spes est cara est et nos ab imputatione et damnis seruare uultis ea diligencia et cautione quandocumque ad id deueniri uoluerit agatur quibus et intencione vestre satisfactum sit et nos insontes habeamur et a nobis damna arceantur cautumque fiat nobis quod solutionem salis nostri quod extabit in gabella ex primis denariis gabelle accipiemus. Que ut eo modo et ordine fiant rogamus etiam atque exoramus, alia digna nota non emergunt preter que paulo ante aliis nostris magnificencie vestre fecimus nota.

Rector et consilium etc.

Ragusii die ultimo augusti 1435.

179 Na ovome mjestu na rubu lista je dopisano: non poterimus.

Prilog III.¹⁸⁰

18. siječnja 1436., Stolni Biograd.

Car Svetoga Rimskog Carstva, ugarsko-hrvatski i češki kralj Sigismund Luksemburški potvrđuje komorniku bosanskoga kralja Tvrtka II. Tvrtkovića, Restoju sina Milohne, njegovu bratu Medoju i njihovu rodaku Nikoli, posjed utvrde Sberchyky te nasljedne posjede u livanjskoj županiji.

Relatio Matkonis de Talloucz
regni Sclauonie bani

Sigismundus dei gracia Romanorum imperator semper Augustus ac Hungarie, Bohemie, Dalmacie, Croacie etc. rex memorie commendamus tenore presencium significantes quibus expedit vniuersis quod nos attentis et consideratis fidelitatibus et fidelium seruiciorum preclaris meritis, virtuosus gestis et sinceris complacenciis fidelis nostri egregii Resteye(!) filii Mylohwe(!) de Bogouinagora camerarii illustris Stephani Twertk regis Bosne fidelis nostri dilecti per ipsum in comitiua et familiaritate eiusdem Stephani regis domini sui in nonnullis nostris et regnorum nostrorum ipsiusque regis Bosne domini sui agendis et expeditionibus presertimque contra seuissimos Turcos crucis Christi persecutores dictique regni nostri Bosne et fidelium incolarum eiusdem diros et infestissimos ac continuos inuasores aliosque nostros et dicti regni Bosne rebelles et infideles se opponendo cum omni fidelitatis constancia iuxta tocious sue facultatis exigenciam celsitudini nostre coroneque regni nostri Hungarie exhibitis et impensis ac in futurum fideliter exhibendis ca-

stellum Sberchyky appellatum in dicto regno nostro Bosne habitum cum omnibus et singulis suis pertinenciis et vtilitatibus quibuslibet, item possessiones Sobrystye, Buczynryno, Saderdye et Sagoryczani vocatas in districtu Hlywno in partibus Bosne habitas in cuius et quorum dominio pacifico idem Restoye suos ac Medoye fratris carnalis et Nicolai consobrini suorum progenitores ab antiquo perstitisse et se ipsos persistere asserit eciam de presenti simulcum vniuersis suis vtilitatibus et pertinenciis quibuslibet, terris scilicet arabilibus cultis et incultis, agris, pratis, siluis, nemoribus, montibus, vallibus, vineis et vinearum promontoriis, aquis, fluuiis, aquarumque decursibus, molendinis et molendinorum locis et generaliter quarumlibet vtilitatum integritatibus quouis nominis vocabulo vocitatis ad idem castellum et possessiones prenotatas de iure spectantibus et pertinere debentibus sub suis veris metis et antiquis ex certa nostre maiestatis sciencia et animo deliberato prefatis Restoye filio Mylohne ac Medoye et Nicolao eorumque heredibus et

180 MOL DL 44077.

posteritatibus vniuersis premissis sic vti superius maiestati nostre exposita sunt et narrata stantibus et se habentibus dedimus, donauimus et contulimus ymmo damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irreuocabiliter possidendum, tenendum pariter et habendum nichilominusque ad eiusdem Restoye supplicacionis instanciam vniuersa et singula priuilegia iuraque et litteralia instrumenta necnon litteras quaslibet regum Bosne super quibuscumque castellis, fortaliciis, terris, tenutis, possessionibus et villis et generaliter quibuslibet bonis ipsius Restoye pro parte predecessorum suorum et per consequens eiusdem sub quibusuis formis et tenoribus confecta et emanata seu concessas quorum omnium et singulorum tenores, capitula, clausulas, continencias et articulos volumus et decernimus perinde et precise sufficienter hic habere pro expressis ac si eadem et eodem de verbo ad verbum essent presentibus inserta et inclusa quo ad omnes earundem tenores, clausulas et articulos eatenus quatenus ipsa rite et legitime concessa dinoscuntur rata, grata et accepta habentes pro prefatis Restoye ac Medoye et Nicolao eorumque heredibus vniuersis ex certa nostre maiestatis sciencia et animo deliberato prelatorumque et baronum nostrorum ad id acceden-

te consilio prematuro in perpetuum valitura roboramus, ratificamus atque confirmamus presentis nostri priuilegii patrocinio mediante sine tamen preiudicio iuris alieni. Annuimus nichilominus et indulgemus eisdem Restoye, Medoye et Nicolao ipso- rumque heredibus ac omnimodam tenore presencium tribuimus atque damus facultatem vt ipsi temporibus semper successiuus vniuersis regibus dicti regni nostri Bosne pro tempore constitutis seu aliis nobis nostrisque successoribus regibus ac sacre corone et regno nostris Hungarie fidelibus et obedientibus libere et secure seruire et famulari valeant atque possint. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam presentes concessimus litteras nostras pendentis et autentici maioris noui dupplicis sigilli nostri quo vt rex Hungarie vtimur munimine roboratas. Datum in ciuitate nostra Albaregali per manus venerabilis domini Mathye de Gathalowcz prepositi ecclesie Quinqueecclesiensis aule nostre summi cancellarii fidelis nostri dilecti, feria quarta proxima ante festum beatorum Fabiani et Sebastiani martirum, anno domini millesimo quadringentesimo tricesimo sexto, regnorum nostrorum anno Hungarie etc. quadragesimo nono, Romanorum vigesimo sexto, Bohemie sedecimo, imperii vero tercio.

Prilog IV.¹⁸¹

23. svibnja 1442., Čazma.

Knez Ivaniš Blagajski sastavlja oporuku, ostavljajući određeni dio svojih dobara pojedinim crkvenim institucijama i namirujući one koje je za života ošteti, dok svu svoju pokretnu i nepokretnu imovinu ostavlja ženi Doroteji i sinu Nikoli. Također imenuje poglavare svojim familijarima, a ženu i sina ostavlja na skrb bosanskome kralju, knezovima Celjskim, palatinu Lovri i banu Matku.

In nomine domini. Amen. Anno eiusdem millesimo quadringentesimo quadragesimo secundo ego Iohannes comes de Blagay eger corpore sanus tamen per omnia mente de bonis michi a deo collatis condo et facio tale testamentum; primo et principaliter recordor me multa dampna intulisse abbati Toplicensi pro eo pro eisdem dapnis si me in presenti infirmitate contingat mori vestimenta mea meliora de auro adornata et contexta subducta pellibus mardurinis, item eidem claustro lego vrcellas seu ampullas de argento fabricatas et deauratas cum duabus candelabris similiter de argento fabricatis simulcum campana argentea et deaurata, item in eodem claustro eligo michi sepulturam si in hac infirmitate me mori continget; item comitto consorti mee vt familiam meam in ipsorum statu per me disposito conseruet in nullo eosdem turbando sed potius apud se tanquam fideles conseruando; item duabus ecclesiis sub Zrynio videlicet beate virginis et beati Stephani pro dapnis que eisdem intulo lego duas scutellas argenteas; item ecclesie in possessione Drascha similiter lego

vnam scutellam argenteam; item si me continget mori in presenti infirmitate tunc omnes littere nobilibus dictis Ladihowychi sine pecuniis et absque aliquali solutione pecuniali reddantur et restituantur et in hoc conthoralis mea aliud non sit factura quia pro anima mea hoc facere curauit; item omnes possessiones super quibus non haberem litteras autenticas et firmissimas illis quorum fuerunt sine solutione pecuniali remittantur; item si alique pecunie decimales que concernunt prepositum Zagrabiensem super facta nostra sunt exposite eidem de pecuniis meis restituantur; item omnia bona mea mobilia et immobilia lego conthorali mee et Nicolao filio meo ad guebrnandum et possidendum et committo eidem conthorali mee et filio meo supradicto vt ipsi de bonis meis iam dictis pro alleuiacione anime mee sepe sepius elemosinas et exequias facere debeant et teneantur; item Ladislao Zalawych de Egidowcz familiari meo lego septem florenos auri et octoginta solidos quibus sibi pro vno equo suo et pro vno boue obligor; item conthoralem meam cum filio meo supradicto co-

181 MOL DF 255574.

mmitto tuicioni et protectioni dominorum regis Bozne, comitum Cilie, Laurencii palatini et Mathkonis bani; item committo vt Stephanus Kolbas, Ladislaus filius Zala, Nicolaus filius Bank, Martinus Aytych et Nicolaus Polasaych ac Lucas castellanus omnium familiarum meorum sint directores et omnes familiares mei ipsos au-

diant et eisdem obediant. Hoc autem testamentum feci coram egregiis viris Stephano Biczkele, Hennyng magistro, Martino lectore, Thoma cantore Chasmensis ad hoc specialiter vocatis, sigillis meo proprio ac dicti Mathkonis bani consignatum. Datum Chasme feria quarta proxima post festum penthecostes, anno supradicto.

29. kolovoza 1464., Zagreb.

Zagrebački kaptol izdaje na zahtjev kneza Martina i njegove žene Doroteje, udovice kneza Ivaniša Blagajskog, podnesen po svećeniku Jurju, župniku crkve sv. Nikole iz Jastrebarskoga, ovjereni prijepis oporuke kneza Ivaniša Blagajskog.

Nos capitulum ecclesie Zagrabiensis memorie commendamus per presentes quod honorabilis vir dominus Georgius plebanus ecclesie beati Nicolai in opido Iazthraberkza nominibus et in personis spectabilis et magnifici domini Martini de Frangapan Segnie, Vegle et Modrussie comitis ad domine Dorothea vocate relicte condam spectabilis et magnifici domini Iohannis comitis de Blagay nunc vero consortis dicti domini Martini comitis exhibuit et presentavit nobis quoddam testamnetum prelibati condam domini Iohannis comitis de Blagay alias domini et mariti prefate domine Dorothee comitis quibusdam duobus sigillis ab extra sigillatum vti prima facie apparebat de quibus in fine eiusdem testamenti sit mencio specialis petens nos debita cum instancia vt tenorem huiusmodi testamenti de verbo ad verbum in transcripto litte-

rarum nostrarum patencium prefato domino Martino et domine Dorothee conthorali eiusdem dare dignamur iuris ipsorum ad cautelam, cuius tenor is est:

(slijedi oporuka kneza Ivaniša Blagajskog)

Nos igitur supplicacionibus prefati domini Georgii plebani nomine quorum supra ad nos porrectis annuimus prescriptum testamentum preallegati condam domini Iohannis comitis de verbo ad verbum sine diminucione et augmento presentibus litteris nostris patentis inseri, transsumi et transscribi sigilloque nostro consignari facientes prefato domino Martino comiti et domine Dorothee conthorali eiusdem duximus concedendum iuris ipsorum pro cautela. Datum in festo decollacionis beati Iohannis Baptiste, anno domini millesimo quadringentesimo sexagesimo quarto.

SEDAM STOLJEĆA OTOKA MRKANA U NASLOVU TREBINJSKIH BISKUPA

Ivica PULJIĆ

Župni ured Neum
Trg Gospe od Zdravlja 1
BiH - 88390 Neum
E-pošta: don.ivica.puljic@tel.net.ba

UDK 272-773(497.5/6)*10/16"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 6. travnja 2015.

Prihvaćeno: 6. svibnja 2015.

Sažetak

Trebinjska biskupija utemeljena je u drugoj polovici X. stoljeća. Kad su početkom XIV. stoljeća srpski vladari prognali njezina biskupa, našao je on utočište u bivšem benediktinskom samostanu na otočiću Mrkanu. Otada trebinjski biskupi nose i mrkanski naslov. Predmet ove studije jest istraživanje kada i kako se taj progon zbio i kako se kroza stoljeća ustalio današnji naziv Trebinjsko-mrkanska biskupija.

Ključne riječi: Trebinje, Mrkan, Trebinjsko-mrkanska biskupija, Dubrovnik.

1. Prva stoljeća Trebinjske biskupije

Papa Benedikt VIII. (1012.-1024.) u buli od 27. rujna 1022.¹ potvrđuje metropolitanska prava dubrovačkoga nadbiskupa onako kako je to odredio papa Grgur (V., 996.-999.). Među sufraganskim biskupijama navodi se i Trebinjska. Očito je, dakle, Trebinjska biskupija ušla kao već postojeća u sastav nove Dubrovačke metropolije. Budući da nije spomenuta na splitskim saborima 925. i 928.,² utemeljena je najvjerojatnije u drugoj polovici X. stoljeća kada je kneževina Trebinje³ (latinski Tribunia, u dokumentima istočne provenijencije Travounia ili Travunja, u aktima kancelarije Bosanskoga kraljevstva Trebinje) postala ne samo neovisna o Bizantu i o njemu podložnom Dubrovniku,⁴ nego je prema Ljetopisu kojega je na-

pisao *Presbyter Diocleatus* neko vrijeme igrala i vodeću ulogu u Crvenoj Hrvatskoj,⁵ što je bila prigoda za uspostavu biskupije. Prvotne granice biskupije poklapale su se najvjerojatnije s granicama pokrajine Trebinje pa nije nevjerojatna tvrdnja da se, kao i pokrajina, prostirala u početku umalo do zidina Dubrovnika.⁶ Porfirogenet piše da je zemlja Trebinjana i Konavljana jedna zemlja.⁷ On navodi gradove: "Terbounia, Ormos, Rissena, Lukavetai, Zetlivi",⁸ a Dukljanin žup(anije): "Libomir, Vetanica (Fatnica), Rudina, Crusceviza, Vrmo (Korjenići), Rissena, Draceviza, Canali, Gernoviza (Župa)". Dukljanin piše da je Belo-Pavlimir iznenada umro "u jednom gradu Tribunije" i pokopan u crkvi sv. Mihaela u istom gradu⁹ što je najvjerojatnije prva katedrala biskupije koja je i danas pod zaštitom sv. Mihaela.

- 1 *Državni arhiv Dubrovnik* (dalje: DAD), *Bečka skupina*, b.b.; JAKOV STIPIŠIĆ - MILJEN ŠAMŠALOVIĆ (sakupili), MARKO KOSTRENCIĆ (prir.), *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (dalje: *Cod. dipl.*), I., Zagreb, 1967., str. 61-62. Druge sveske priredio je TADIJA SMIČIKLAS.
- 2 IVICA PULJIĆ, "Prva stoljeća trebinjske biskupije", u: *Tisuću godina trebinjske biskupije* (dalje: *Tisuću godina*), Sarajevo, 1988., str. 47-80.
- 3 ANTE FIGURIĆ, *Trebinje nekada i danas*, Ljubljana, 1930.; VOJISLAV J. KORAĆ, *Trebinje*, I., Trebinje, 1966.; ĐURO TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, Beograd, 1988.; ESAD ARNAUTOVIĆ, "Oblici imena oblasti i grada Trebinja u istorijskim izvorima", u: *Tribunia*, I., Trebinje, 1975., str. 91-99.
- 4 KONSTANTIN PORFIROGENET, *O upravljanju carstvom*, prijevod i komentari NIKOLA TOMAŠIĆ, *Konstantin Porfirogenet - O upravljanju carstvom*, Zagreb, 2003., str. 64, 242 (dalje: K. PORFIROGENET, *nav. dj.*).
- 5 FERDO ŠIŠIĆ, *Letopis popa Dukljanina*, Beograd, 1928., str. 320 i 322 (dalje: F. ŠIŠIĆ, *Letopis*); VLADIMIR MOŠIN, *Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb, 1950., str. 71-72 (dalje: V. MOŠIN, *Ljetopis*); ĐURO TOŠIĆ, *Trebinjska oblast*, str. 73, bilj. 24. Po svojoj prilici dio Ljetopisa zapravo je izgubljena trebinjska kronika!
- 6 "... ad montem qui situs est ante ciuitatem Ragusinum." *Cod. dipl.*, IV., str. 483.
- 7 K. PORFIROGENET, *nav. dj.*, str. 89, 280-281. O povijesti Konavala: *Konavoski zbornik*, osobito I., Dubrovnik, 1982., str. 13-104.
- 8 K. PORFIROGENET, *nav. dj.*, (poglavlje 34), str. 89-90, 280-281.
- 9 F. ŠIŠIĆ, *Letopis*, str. 322, 326; V. MOŠIN, *Ljetopis*, str. 72, 75.

2. Vrijeme progona trebinjskih biskupa na otok Mrkan

Krajem XII. stoljeća veliki raški župan Nemanja osvaja katoličke primorske pokrajine pa i Trebinje.¹⁰ Prognao je biskupa iz Stona. Iako trebinjski biskup nije protjeran, zlatna su vremena potpune slobode nakon nekoliko stoljeća minula.

2.1. Prvi progon trebinjskoga biskupa

Nemanjin sin Rastko - Sava kao metropolit i organizator Srpske pravoslavne crkve utemeljio je u Raškoj šest novih pravoslavnih episkopija te po jednu u Duklji i Stonu, dok je Trebinje zaobišao. Od toga vremena skoro svi srpski kraljevi vrše više ili manje snažan pritisak da u strukturu Srpske pravoslavne crkve uklope prije svega katolike slavenske službe Božje, a da katoličkim biskupima ostave samo neslavensko pučanstvo.¹¹

Do prvoga progona trebinjskoga biskupa došlo je polovicom XIII. stoljeća. Papa Inocent IV. (1243.-1254.) izuzeo je 1246. godine bosanskoga biskupa iz Dubrovačke metropolije i podvrgao ga Kaloči¹² čime je Dubrovačka metropolija ugrožena jer joj je kao sufraganska ostala samo Trebinjska biskupija. Zato je nadbiskup

Ivan (1238.-1252.) krenuo na put da od pape isposluje ukinuće Barske metropolije i podvrgavanje njezinih sufragana Dubrovniku. Na tom putu je u Veneciji za trebinjskoga biskupa posvetio lokrumskoga opata Salvija (Salvius, Slavius).¹³ Kobno je bilo to što je papa Inocent IV. u sporu Dubrovnika i Bara za metropolitansko pravo delegirao upravo trebinjskoga biskupa kao svoga legata. Dubrovački nadbiskup je pred papom dobio parnicu. Kralj Stefan Uroš I. (1243.-1276.) iskoristio je opće nezadovoljstvo katoličkih premeta i puka u državi. Kad je u Baru pročitana odluka da se Bar (crkveno) treba podvrći Dubrovniku, revoltirano je prisutno mnoštvo čak vikalo: "Quid est papa? Dominus noster Urosius est nobis papa!"¹⁴ Uroš je 1252. godine napao Dubrovnik, prognao trebinjskoga biskupa, a dubrovačkom je nadbiskupu poručeno da ni on ni papa nemaju nikakve vlasti u njegovu kraljevstvu jer ono ima svoje nadbiskupe, jedne Slavene i druge Latine, i svoga papu koga moraju i jedni i drugi slušati! Iz dokumenata spora vidi se da je i Urošev prethodnik, njegov brat kralj Vladislav (1234.-1243.), koji je bio u lošim odnosima s Dubrovnikom,¹⁵ jer su pružili utočište njegovu prethodniku kralju Radoslavu (1228.-1234.), bio neprijateljski raspoložen prema

10 Nemanja je Trebinje osvojio oko 1186. godine. Đ. Tošić, *Trebinjska oblast*, str. 77.

11 KONSTANTIN JIREČEK, *Istorija Srba*, II. (koristimo prijevod Jovana Radonića, Beograd, 1981.), str. 73.

12 *Cod. dipl.*, IV., str. 277-279, 322.

13 Salvius se kao opat spominje na Lokrumu 1239. i 1245. *Cod. dipl.*, IV., str. 89, 176.

14 STANOJE STANOJEVIĆ, *Borba za samostalnost Katoličke Crkve u nemanjičkoj državi*, Beograd, 1912., str. 121, bilj. 2; VLADIMIR ČOROVIĆ, *Istorija Srba*, I., Beograd, 1989., str. 157-158.

15 K. JIREČEK, *nav. dj.*, I., str. 172.

Katoličkoj crkvi. On je ovom prigodom izrekao užasne pogrde o papi.¹⁶

Kako su Dubrovčane napustili svi saveznicu u ovom ratu, mir su sklopili 1254. godine pod vrlo nepovoljnim uvjetima. Dubrovački je nadbiskup izgubio svaki utjecaj u srpskoj državi.¹⁷ A budući da je kralj Uroš nastojao podvrći sebi i Dubrovnik isto kao Bar i Kotor, odnosi su bili trajno napeti i nije bilo mogućnosti da se prognani trebinjski biskup vrati u biskupiju.¹⁸ Spominje se na Lokrumu kao "biskup opat".¹⁹ Papa Grgur X. (1271.-1276.) ne prihvaća 1275. godine molbu da se trebinjskoga biskupa postavi na jednu upražnjenu biskupsku stolicu u Apuliji, obrazlažući to da ništa manje "Tribunien. quam eidem Iuvenacien. Ecclesiis potest existere fructuosus".²⁰ Papa Ivan XXI. (1276.-1277.) ipak ga je sljedeće godine premjestio na dubrovačku nadbiskupsku stolicu,²¹ pa je tako Trebinjska biskupija ostala upražnjena.

2.2. Obnova Trebinjske biskupije nakon 1286. godine

Kada je kralja Uroša I. kod Gacka 1276. godine pobijedio sin Stefan Dragutin (1276.-1316.),²² prilike su se u državi prema katolicima korjenito promijenile. On je darovao katolkinji majci kraljici Jeleni u izravnu upravu katoličko primorje od Dubrovnika do Skadra. Dragutin je od 1282. godine uzeo za suvladara mlađega brata Stefana Uroša II. Milutina (1282.-1321.). Kraljica Jelena započela je opću obnovu vjerskih prilika u primorju. Među crkveni odnosi u njezino vrijeme bili su dobri. Arhiepiskop Danilo hvali njezinu dobrotu, darežljivost, pobožnost i primjeran život.²³ Obnavljala je i gradila crkve²⁴ i katolicima i pravoslavicima pa je i kod jednih i kod drugih ostavila najljepšu uspomenu. U dogovoru s barskim nadbiskupom ustanovila je biskupiju u Sapi na Skadarskom jezeru. Obnovila je stradalo Trebinje u tatarskoj provali te u nje-

16 *Cod. dipl.*, IV., str. 420, 445-447, 494-495, 500-507; S. STANOJEVIĆ, *nav. dj.*, str. 136-137.

17 K. JIREČEK, *nav. dj.*, I., str. 179.

18 Dubrovčani su utvrđivali gradske zidine. K. JIREČEK, *nav. dj.*, I., str. 185.

19 *Cod. dipl.*, V., str. 76, 342.

20 DANIELE FARLATI - JACOBO COLETO, "Ecclesiae ragusinae historia", u: *Illyricum sacrum*, VI. (dalje: D. FARLATI, *nav. dj.*, VI.), Venetiis, 1800., str. 293.

21 AUGUSTINUS THEINER, *Vetera monumenta Slavorum meridionalim historiam illustrantia*, I., Rim, 1863., str. 93 (dalje: *VMSM*); *Cod. dipl.*, VI., str. 177-178.

22 K. JIREČEK, *nav. dj.*, I., str. 186.

23 K. JIREČEK, *nav. dj.*, I., str. 181.

24 Pripisuju joj gradnju katoličke crkve u Orahu. LJUBO SPARAVALO, "Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske", u: *Tribunia*, 5, Trebinje, 1979., str. 80-81; Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast*, str. 21.

mu uredila svoj dvor.²⁵ Da je oživjela i biskupiju u Trebinju možemo zaključiti iz pisma pape Martina IV. (1281.-1285.) dubrovačkom nadbiskupu Bonaventuri 1284. godine u kome papa piše kako mu je do ušiju doprlo da "trebinjska i stonska katedralne crkve" već toliko vremena nemaju pastire pa piše da ih, prema svojoj uviđavnosti, popuni. Papa Martin je uskoro umro pa je nadbiskup 1286. godine upitao njegova nasljednika Honorija IV. (1285.-1287.) kako postupiti, a on mu je odobrio da izvrši naredbu pape Martina.²⁶ Iz ovih se pisama vidi da do pape nije došla vijest preko nadbiskupa nego s druge strane. A budući da se kraljica Jelena dopisivala s papama,²⁷ ne treba dvojiti da je ona tražila popunjavanje spomenutih biskupija. Nadbiskup Bonaventura je jedva dočekaio ispuniti papin nalog zbog nedostatka sufragana. Ubrzo se u više dokumenata spominje stonski biskup Petar.²⁸ Nemamo, na žalost, izravne potvrde da je nadbiskup posvetio i trebinjskoga biskupa, ali da je biskupija doista

popunjena, doznajemo iz pisma pape Ivana XXII. (1316.-1334.) iz 1325. godine kojim naređuje da palij dubrovačkom nadbiskupu Tomi predaju biskupi kotorski i trebinjski.²⁹

3. Mrkan - sjedište trebinjskoga biskupa

Pred Cavtatom je nekoliko manjih otoka: Mrkan, Supetar i Bobara.³⁰ Mrkan je otočić (školj). Površina mu je 0,197 km², dužina obale 3,26 km, a najviši vrh 65 m nad morem. Uz nje ga je i mala hrid zvana Mrkanac. Bio je posjed plemićke obitelji Theophilis (Tefla).³¹ Otočić Supetar ima nisko položenu obalu, najviša mu je točka samo 8 m nad morem. Otočić Bobara ima površinu 0,064 km², dužinu obale 1,25 km. Najviši vrh je 45 metara. Otočići su naziv po sv. Marku, sv. Petru i sv. Barbari morali dobiti prije dolaska benediktinaca. Vjerojatno su im ga dali pustinjaci koji su, kako piše sv. Jeronim, ispunili "samoću dalmatinskih otoka".³² Benedik-

25 DAD, *Lam. de fori*, X., f. 326; VLADIMIR ČOROVIĆ, "Prošlost Hercegovine", u: *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, juli - august, 1937., str. 15; ISTI, *Historija Bosne*, I., Beograd, 1940., str. 231-232; DOMINIK MANDIĆ, *Bosna i Hercegovina*, I., Chicago, 1960., str. 329; Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast*, str. 35, 80, 90, bilj. 17, 18.

26 A. THEINER, *VMSM*, I., str. 100; *Cod. dipl.*, VI., str. 551. (U svesku III., str. 142 pismo je bilo pogrješno pripisano papi Honoriju III.).

27 K. JIREČEK, *nav. dj.*, I., str. 181 i II., str. 76-77, 265; DRAGOMIR MARITCH, *Papstbriefe an serbische Fürsten in Mittelalter*, Sremski Karlovci, 1933.

28 *Cod. dipl.*, VII., str. 303 i VIII., str. 253, 580; D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 328.

29 D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 125; PANDŽIĆ naprotiv papin nalog stavlja, prema Vatikanском arhivu, u 1327. godinu. BASILIUS PANDŽIĆ, "De dioecesi tribunienensi et mercanen-si", u: *Studia Antoniana*, 12, Romae, 1959., str. 85, bilj. 7.

30 Postojala je i hrid Superka koja je nestala u eksploataciji kamena za gradnju kuća u Cavtatu.

31 D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 294.

32 JACQUES-PAUL MIGNE, *Patrologiae cursus completus, series latina*, Parisiis, 1844.-1855., Vol. XXII., str. 517, 547, 594, 965; JOSIP BUTURAC, "Povijesni pregled redovništva u Hrvatskoj", u: *Croatia Sacra*, 20-21, Zagreb, 1943., str. 132. Tradicija kaže da je samostan sv. Petra sagradio sv. Jeronim! IVAN OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, II., Split, 1964.,

tinci su na Mrkanu imali opatiju, na Supetru priorat ili eremitažu, dok na Bobari vjerojatno nije bila neka monaška nastamba.³³

3.1. "Episcopus Mercanae"

Crkvene su odredbe strogo propisivale u kakvim se naseljima smiju a u kakvim ne smiju uspostavljati biskupije kako ne bi devalvirao ugled biskupske časti,³⁴ pa otočić Mrkan nikad nije imao uvjeta da se na njemu uspostavi biskupija.³⁵ Ipak prve spomene "biskupa Mrkana" susrećemo 1322. i 1323. godine, kada dubrovačko Malo vijeće odlučuje, kao zavjet da bi Bog čuvao Dubrovnik od zala, podijeliti milostinju od dva perpera "biskupu Mrkana".³⁶ Biskup Mrkana se spominje i u testamentu Gervazija Junija Bunića 8. veljače 1325., u testamentu Perine, žene Ostojine 28. lipnja iste godine...³⁷ Kako trebinjski biskup Nikola u testamentu iz 1326. godine piše da je "ep(isco)p(us) Tribunii

atquae Mercane" doznajemo da je taj biskup Mrkana zapravo prognani trebinjski biskup.³⁸ Zbog stvarne opasnosti od srpske države, biskupa se u Dubrovniku uporno ne zove trebinjskim nego samo mrkanskim sve do kraja srpske vladavine! Tek kad je ta opasnost minula, Veliko vijeće, prigodom darivanja školja Molonta 28. srpnja 1423. kaže da ga dariva "episcopatui Mercanae, scilicet(!) tribuniensi".³⁹

3.2. Vrijeme progona trebinjskoga biskupa na Mrkan

O vremenu i razlogu progona biskupa iz Trebinja nemamo vijesti u izvorima. Vremenski se okvir ipak može dosegnuti na temelju podataka o benediktinskom samostanu na Mrkanu i na temelju prilika u srpskoj državi.

Vijesti o benediktinskom samostanu na Mrkanu počinju od 1218. godine i sežu do kraja XIII. stoljeća.⁴⁰ Posljednji

str. 470; SERAFIN RAZZI, *La storia di Ragusa*, izdanje Dubrovnik, 1903., str. 220, bilj. pod tekstem.

33 I. OSTOJIĆ, *nav. dj.*, I., str. 73 i II., str. 465-470.

34 Odredaba se strogo držala i crkva u Dalmaciji. NADA KLAČIĆ, *Historia salonitana maior*, Beograd, 1967., str. 82 (615r).

35 Zato u nekim edicijama čitamo da je Mrkan grad! "Mercana o Merca fu già città nell'isola del suo nome, in cui dopo il X secolo fu erreta una sede vescovile." GAETANO MORONI, *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica da s. Pietro sino al nostri giorni*, Vol. XLII., Venezia, 1847., str. 232-233.

36 *Monumenta ragusina, Libri reformationum*, I., u: *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, X., Zagreb, 1879., str. 73, 102.

37 D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 293.

38 DAD, *Sig. 12. ser. I*, No. 2, f. 56; MARIJAN SIVRIĆ, "Oporuke biskupa trebinjsko-mrkanske biskupije od 14. do 18. stoljeća", u: *Hercegovina*, 24, Mostar, 2010., str. 80; B. PANDŽIĆ, *De dioecesi*, str. 17, osobito bilj. 4. Zabunom je godina 1326. zapisana kao 1236.

39 "Prima pars est ob reverentiam omnipotentis Dei de donando episcopatui Marchane scilicet Tribuniensis scolium de Malonto..." DAD, *Odluke Velikog vijeća*, 28. srpnja 1423.

40 JOSIP LUČIĆ (prir.), *Spisi dubrovačke kancelarije - Zapisu notara Tomazina de Savere 1282-1284*, u: *Monumenta Ragusina*, knjiga II., Zagreb, 1984., str. 297, 327, 330, 374, 379

poznati opat Mato Ranjina Grubišin spominje se 1294., a posljednji poznati monah "frater Petrus de Mercana" preselio se na Lokrum gdje se spominje 1296. godine.⁴¹ Prema tradiciji samostan je opustio od kuge.⁴²

Nije vjerojatno da se progon trebinjskoga biskupa zbio za života obnoviteljice biskupije, kraljice majke Jelene, koja je sve do 1308. upravljala trebinjskim krajem⁴³ i umrla 1314., a vjerojatno ni do smrti kralja Dragutina 1316. godine. Kralj Stefan Uroš II. Milutin (1282.-1321.) od početka XIV. st. odvaja se od bratove politike,⁴⁴ iako se četiri puta i tijekom njegove vladavine pregovaralo o sjedinjenju Srbije s Katoličkom crkvom (1291., 1303., 1306. i 1308.).⁴⁵ Pregovori s papom Benediktom XI. (1303.-1304.) pružali su nadu u uspjeh, a 1308. papi Klementu V. (1305.-1314.) Milutin je obećao da će pristupiti Katoličkoj crkvi.⁴⁶ Ipak se on u svemu oslanja na Pravoslavnu crkvu, gradeći joj brojne

crkve i manastire,⁴⁷ zbog čega ga ona naziva "svetim kraljem". Vjerojatno je taj prisni odnos s Pravoslavnom crkvom doprinio sve lošijim odnosom prema katolicima. Počinju se sve češće javljati pritužbe na progone katolika. Još se 1308. godine jedan zapadni putopisac u opisu istočne Europe potužio: "U ovom primorskom kraju stanovnici su čisti katolici, jednako kao Latini. Drugi pak ovoga kraljevstva i kralj nevjerni su raskolnici i zbog toga jako progone katolike i vrlo često razaraju i nište crkve Latina, napadaju crkvene dostojanstvenike, robe ih i mnoga neopisiva zla čine, pa su zbog toga navedene crkve siromašne."⁴⁸ S vladavinom kralja Milutina počinje opasnije razdoblje od neprijateljstava u vrijeme kralja Uroša I. polovicom XIII. stoljeća.⁴⁹ Papa Ivan XXII. kaže za njega da je u svemu neprijatelj kršćanske vjere.⁵⁰ Milutin je nakon smrti kralja Dragutina 1316. godine zaposjeo njegove krajeve i bacio mu sina nasljednika Vladislava u

(dalje: J. LUČIĆ, *Monumenta Ragusina*). Opat Andrija spominje se 1285. godine; ISTI: *Monumenta Ragusina*, III., Zagreb, 1988., str. 82; *Cod. dipl.*, IV., str. 561.

41 I. OSTOJIC, *nav. dj.*, II., str. 465 s bilješkama.

42 GIACOMO LUCCARI, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, Venezia, 1674., str. 101; I. OSTOJIC, *nav. dj.*, II., str. 465.

43 Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast*, str. 80, 84.

44 MIHAILO DINIĆ, "Odnos između kraljeva Dragutina i Milutina", u: *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XLIV., knj. 3, Beograd, 1955., str. 49-82.

45 ĐOKO SLIJEPCHEVIĆ, *Istorija Srpske pravoslavne crkve*, I., Beograd, 2002., str. 137.

46 K. JIREČEK, *nav. dj.*, I., str. 197, osobito bilješke ispod teksta.

47 K. JIREČEK, *nav. dj.*, I., str. 202.

48 OLGIERD GÓRKA, *Anonvmi descriptio Europae Orientalis... anno 1308*, Krakov, 1916., str. 30s. (prema: D. MANDIĆ, *Bosna i Hercegovina*, III., *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, reprint-izdanje, Mostar, 1982., str. 535).

49 RADOŠLAV GRUJIĆ, *Srpska Pravoslavna Crkva*, Beograd, 1921., str. 23, 36; D. FARLATI, *nav. dj.*, VII., str. 63-64; IVAN MARKOVIĆ, *Dukljansko-barska metropolija*, Zagreb, 1902., str. 111-112 i dr.

50 Prema: V. ČOROVIĆ, *Istorija Srba*, I., str. 178.

tamniciu.⁵¹ Kako je počeo progoniti i prekrštavati katolike, papa je pokrenuo križarski rat protiv "nevjernoga raškog kralja".⁵² Ocjenjuju ga da je bio "velik kao vladar, ali rđav kao čovek".⁵³ Znatno je na njega utjecalo i to što je s Dubrovnikom umalo trajno bio u lošim odnosima. Osobito je žestok rat bjesnio 1317.-1318. kada su Dubrovčani u strahu porušili franjevački samostan na Pilama.⁵⁴ Ovaj rat je krajnji termin progona biskupa i njegova nastanjenja na Mrkanu.

3.3. Posjedi mrkanskoga biskupa

Samostanska zgrada na Mrkanu imala je kulu i dvije crkve: crkvu sv. Marije (Navještenja ili Gospe Snježne) po kojoj se samostan uglavnom zvaao, te crkvu sv. Mihaela po kojoj se npr. 1252. godine⁵⁵ samostan zove samostanom sv. Mihaela. Biskup je vjerojatno dobio sve bivše benediktinske posjede. Povremeno se (kao i u vremenima prije uz opata) kaže da se za samostanske posjede brinu i baštinići (haeredes, haereditarii). Vijeće umoljenih traži od nadbiskupa da imenuje prokuratora "duos in episcopatu

Margane" da se očuva samostanska imovina. Izabrana su dva klerika i dva laika. Među samostanima "koji sada nemaju rektora" navodi se 1327. godine i "monasterium Mergane".⁵⁶ Mogli bismo zaključiti da je to učinjeno poslije smrti biskupa Nikole 1326. godine.⁵⁷ Samostan se spominje 1347., 1349. pa čak i 1352. godine.⁵⁸ Kao "prebendato" mrkanskoga područja 1360. godine spominje se Marin de Saraca.⁵⁹ Ovi podatci mogli bi se tumačiti da je u vrijeme upražnjene trebinjske (mrkanske) biskupske stolice brigu za samostan preuzimao dubrovački nadbiskup, kao npr. spomenute 1349. godine,⁶⁰ što bi mu kao metropoliti i bila dužnost.

Trebinjski je biskup, osim Mrkana, dobio i benediktinsku nastambu sv. Petra na Supetru. Spominje se u testamentu iz 1234. godine, pa više puta kroz XIII. stoljeće pod imenom sv. Petar "in Medio Mari", "de Medio Mari", "de Dimidio Mari" ili "Sanctus Petrus in Pelago". U jednom testamentu iz 1284. godine nastamba se zove samostanom. Obnovljen je 1295. godine. Biskup je na njemu imao ovlast vršiti

51 K. JIREČEK, *nav. dj.*, I., str. 199.

52 AUGUSTINUS THEINER, *Vetera monumenta historiam Hungariam sacram illustrantia* (dalje: A. THEINER, *VMHH*), Rim, 1859., I., str. 830-831; K. JIREČEK, *nav. dj.*, I., str. 201; Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast*, str. 84.

53 V. ČOROVIĆ, *Istorija Srba*, I., str. 165.

54 K. JIREČEK, *nav. dj.*, I., str. 199-200; V. ČOROVIĆ, *Istorija Srba*, I., str. 177.

55 *Cod. dipl.*, IV., str. 561; I. OSTOJIC, *nav. dj.*, I., str. 196, 241 i II., str. 467.

56 *Monumenta Ragusina*, V., str. 245-247; I. OSTOJIC, *nav. dj.*, II., str. 466.

57 JOSIP SOPTA - BERNARDIN ŠKUNCA (priř.), *Nekrologij Provincije sv. Jeronima u Dalmaciji i Istri*, Dubrovnik, 2006., str. 144; D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 294; B. PANDŽIĆ, naprotiv kaže da mu Nekrologij godinu smrti bilježi 1333., *De dioecesi*, str. 85, bilj. 7.

58 *Cod. dipl.*, XII., str. 86; I. OSTOJIC, *nav. dj.*, II., str. 467.

59 *Monumenta ragusina*, II., str. 290.

60 D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 296.

sve biskupske čine i nitko ga u tome nije ometao.⁶¹ Cavtaćani su kamen samostana odvezli kao građevinski materijal, a crkva se duže vremena održala. Biskup je dobio i otočić Bobaru koji je također pripadao mrkanskom samostanu.⁶² Spomenuta opatija i nastambe imali su neke posjede (vino-grade) u Župi pa i drugdje.⁶³ Župu s okolicom (Astarea) susjedni su vladari često pustošili, ali je poslije sklapanja mira ostajala u posjedu Dubrovnika. Jedino je kralj Milutin 1302. godine zauzeo Cavtat koji je vraćen Republici tek 1426. godine.⁶⁴

Republika je 1377. godine mrkanski samostan s otocima odredila za karantenu.⁶⁵ Podignute su drvene barake okružene zidom. Trgovci iz okuženih krajeva tu su boravili 30 (kasnije 15) dana. Biskup je dobio u naknadu kuću u samom gradu i još neke zemlje na vodovodu (Konalu) i u Župi. Domalo je karantena premještena na otoke sv. Andriju, Lokrum i Mljet, dok nije 1466. godine počela

izgradnja Lazareta, neposredno uza sam grad.⁶⁶

3.4. Prilike u Biskupiji nakon progona trebinjskoga biskupa

Kad je kralj Milutin umro 1321. godine, izbio je sukob za prijestolje u kome je odnio pobjedu njegov sin Stefan Uroš III. Dečanski (1321.-1331.). Njega je naslijedio Stefan Dušan kao kralj 1331.-1346., a onda do 1355. kao car. U odnosu prema Katoličkoj crkvi oba su išli stopama kralja Milutina. Uskoro nakon Dušanova nastupa izbio je ustanak u katoličkom primorju pa je protiv njega pripreman i križarski rat.⁶⁷ Čak četiri članka njegova zakonika⁶⁸ donose oštre odredbe protiv "latinske jeresi". Kad je 1346. godine proglašen carem ponadao se da će biti postavljen na čelo kršćanske vojske u borbi protiv Turaka pa je stupio u kontakt s papom. Iz pisama pape Klementa VI. (1342.-1352.) njemu, hrvatsko-ugarskom kralju i bosanskom banu⁶⁹ na svjetlo izlazi da su

61 D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 294, 296; I. OSTOJIC, *nav. dj.*, II., str. 469-470, s popratnim bilješkama.

62 I. OSTOJIC, *nav. dj.*, II., str. 465-470.

63 "... terra ecclesie mercane" spominje se 1297. J. LUČIĆ, *Monumenta ragusina*, III., str. 275; MARIJAN VUJNOVIĆ, "Dobra i posjedi trebinjsko-mrkanijske biskupije", u: *Vrhbosna*, LI, br. 4-5, Sarajevo, 1937., str. 103-107.

64 JOSIP LUČIĆ, "Iz prošlosti Župe dubrovačke", u: *Zbornik Župe Dubrovačke*, Dubrovnik, 1985., str. 93; ISTI, *Prošlost dubrovačke Astareje (Župe, Šumeta, Rijeka, Zatona, Gruža i okolice grada do 1366)*, Dubrovnik, 1970.

65 I. OSTOJIC, *nav. dj.*, II., str. 468. Usp. odluku Maloga vijeća od 17. lipnja 1390. NELLA LONZA - ZDRAVKO ŠUNDRICA, *Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392*, Zagreb - Dubrovnik, 2005., str. 80.

66 BRANKO KOJIC - RADOJICA BARBALIĆ, *Ilustrirana povijest jadranskog pomorstva*, Zagreb, 1975., str. 59; I. OSTOJIC, *nav. dj.*, II., str. 468.

67 K. JIREČEK, *nav. dj.*, I., str. 213.

68 NIKOLA RADOJČIĆ, *Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354.*, Beograd, 1960., str. 44-45, 90-91; ŠIME LJUBIĆ, *Listine o odnošajih između južnog Slavenstva i mletačke Republike*, III., Zagreb, 1872., str. 186; K. JIREČEK, *nav. dj.*, I., str. 233.

69 *Cod. dipl.*, XI., str. 179-180, 264-267; K. JIREČEK, *nav. dj.*, I., str. 265-266 i II., str. 78.

u proteklom vremenu srpski vladari katolike koje nisu uspjeli uklopiti u srpsko pravoslavlje podvrgavali kotorskom biskupu. Jurisdikcija kotorskih biskupa proširila se na katolike sve do Dunava. Bilo je to kompromisno rješenje u sukobu (nad)biskupa Dubrovnika i Bara za metropolitansku vlast⁷⁰ nad biskupijama Gornje Dalmacije koji je trajao (s kraćim zatišjima) već od uspostave Barske nadbiskupije 1089. godine. Upravo je ta borba bila često povod ratova srpskih vladara s Dubrovnikom pa posredno i uzrok nevolja Trebinske biskupije. Kotorski biskup, da izmakne posljedice toga sukobljavanja, podvrgao se još 1178. metropolitu u talijanskom Bariju i pod njegovom vlašću ostao sve do 1828. godine.⁷¹ Na vrijeme uprave kotorskih biskupa uspomena je širenja štovanja sv. Tripuna što svjedoče crkve na Uskoplju⁷² i u Cavtatu. Papa Klement VI. u pismima Dušanu iz 1345. godine svjedoči da kotorskom biskupu kao dijecezanskom pripadaju mnoge crkve i na području Trebinske biskupije: "sancte Marie de Resson, sancti Petri de Campo... sancti Triphonis de Zeptat, sancti Martini de Canal... necnon de Molonat". Sljedeće godine papa piše da je kotorski

biskup "tamquam diocesanus" upravljao preko svojih vikara i službenika Trebinjem, Konavlima, Dračevicama, Risnom, Lastvom..., dakle čitavom povijesnom Trebinskom biskupijom. Navodi se čak i "Chelminia" (Humska zemlja) i katolici sve do Save i Beograda. Papa piše i bosanskom banu Stjepanu da je Humska zemlja pod jurisdikcijom kotorskoga biskupa.⁷³ A caru Dušanu piše da su neki njegovi prethodnici navedene crkve i krajeve oteli kotorskom biskupu te da ih i on drži. Pritisci srpskih vladara i na kotorske biskupe poznati su i iz drugih izvora.⁷⁴ Od pregovora s papom Dušan je ubrzo odustao te se već 1350. godine javljaju vijesti da je silio katolike da prijeđu na pravoslavlje i da se ponovno krste. Međutim, opet je 1354. godine pisao papi Inocentu VI. (1352.-1362.) kako je zabranio da se katolici ponovo krštavaju te da je naredio da se svrgnuti katolički biskupi i svećenici mogu vratiti i da im se vrata oteti samostani i crkve. I ovi su pregovori ipak bili kratkoročni. Već sljedeće godine papini su poslanici naišli na hladan doček.⁷⁵

Dok se u Dubrovniku iz političkih razloga desetljećima ne spominje

70 I. MARKOVIĆ, *Dukljansko-barska metropolija*; I. PULJIĆ, "Uspostava dubrovačke metropolije", u: *Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije*, Dubrovnik, 2001. Usp. i S. STANOJEVIĆ, *nav. dj.*, zatim djela: IVAN JOVOVIĆ, *Iz prošlosti dukljansko barske nadbiskupije*, Bar, 2004.; EDUARD PERIČIĆ, *Sclavorum regnum Grgura barskog - Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb, 1991.

71 K. DRAGANOVIĆ, *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1939., str. 229 i *Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji*, Zagreb, 1975., str. 276.

72 Lj. SPARAVALO, *nav. dj.*, str. 67-69; Đ. TOŠIĆ, *Trebinska oblast*, str. 23.

73 A. THEINER, *VMSM*, I., str. 216; ISTI, *VMHH*, I., str. 701; *Cod. dipl.*, XI., str. 265.

74 *Cod. dipl.*, IX., str. 517-525; K. JIREČEK, *nav. dj.*, I., str. 255-266 i II., str. 78; I. PULJIĆ, *Tisuću godina*, str. 71.

75 K. JIREČEK, *nav. dj.*, I., str. 233-235.

trebinjski biskup, u rimskim dokumentima u proteklom razdoblju susrećemo nasljednike biskupa Nikole. Papa Klement VI., premještajući 1344. godine biskupa Bonifacija na šibensku biskupsku stolicu, piše za njega: "eidem Tribuniensi ecclesiae laudabiliter prefuisti",⁷⁶ što je vjerojatno samo uobičajena formulacija. Spominje se i trebinjski biskup Ivan de Mobili (od 1345.). Papa Klement VI. o upravljanju biskupijom govori i 1349. godine prigodom imenovanja biskupa Ivana de Rupella (1349.-1351.). U rimskim dokumentima slijede biskupi Matia de Altamuta (de Alta Muta, Altamura, odnosno Hohenmaut, od 1355.) i Nikola de Paden (od 1371.).⁷⁷ Neki noviji istraživači tvrde da biskup Crafto (1350.-1355.) nije bio makarski nego mrkanski biskup,⁷⁸ a možda i neki drugi iz popisa zbog sličnosti naziva biskupija što se ne može kategorički ni tvrditi ni nijekati jer se u dubrovačkim aktima biskupi Mrkana spominju doista samo usputno, kao npr. 1361. godine kada Malo vijeće dodjeljuje "fratri Dese episcopo Mercane" pet perpera za korizmene propovijedi.⁷⁹ Možda je Deša (imao je ime i Ulija) i onaj mrkanski biskup koji se spominje 1362., 1366. ... Abdicirao je i otišao u rodni

Trogir gdje je po svoj prilici 1370. godine umro. U presudi pape Urbana VI. iz 1386./1387. u sporu oko njegove ostavštine u Trogiru papa ga zove "episcopus Marchanensis"⁸⁰ što je prvi spomen mrkanskoga biskupa u papinskim dokumentima.

4. Ujedinjenje trebinjskoga i mrkanskoga naslova

Dušanov sin i nasljednik car Stefan Uroš (1455.-1471.) također je izazvao protiv sebe pokretanje križarskoga rata.⁸¹ Za vrijeme njegove vladavine država brzim koracima propada. Na trebinjskom području ojačao je knez Vojislav Vojnović. Poslije njegove smrti njegovu je udovicu 1368. godine protjerao Nikola Altomanović. On je svojom okrutnošću izazvao protiv sebe savez svih susjeda (bana Tvrtka, kneza Lazara, zetske braće Balšića i hrvatsko-ugarskoga kralja Ljudevita) koji 1373. godine podijeliše njegove posjede. Trebinjsko područje dobili su Balšići.

4.1. U susret slobodi

Dolaskom trebinjskoga područja pod vlast zetske braće Balšića prilike su se promijenile. Posredstvom svačkog biskupa Balšići su često komuni-

76 A. THEINER, *VMSM*, I., str. 210-211; *Cod. dipl.*, XI., str. 112-113, 170-171; D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 204; B. PANDŽIĆ, *De dioecesi*, str. 85.

77 D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 294-295; B. PANDŽIĆ, *De dioecesi*, str. 86.

78 MARIJAN ŽUGAJ, "Hrvatska biskupija od 1352. do 1358. godine", u: *Croatica christiana periodica*, 17, Zagreb, 1986., str. 102.

79 Deša (Desa) se zvao i Ulija. GIOVANNI LUCIO, *Memorie storiche di Tragurio ora detto Trau*, Venecija, 1674., str. 331; D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 295-296; *Cod. dipl.*, XVII., str. 12.

80 D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 295.

81 Š. LJUBIĆ, *nav. dj.*, III., str. 327; K. JIREČEK, *nav. dj.*, I., str. 239.

cirali s papom⁸² i vratili se Katoličkoj crkvi. Osobito je važno to što su bili u prijateljskim odnosima s Dubrovnikom,⁸³ ali i to što su bili u sukobu s Kotorom!⁸⁴ Dubrovčani su očito odlučili iskoristiti prijateljstvo s Balšićima s obzirom na Trebinjsku biskupiju dok su im među legatima poslali i mrkanskoga biskupa.⁸⁵ Mrkanskoga biskupa Franju, koji se spominje 1370., zovu 1373. trebinjskim biskupom, a i on se sam 1374. godine predstavlja: "Dei gratia episcopus Tribuniensis et Merchantium."⁸⁶

4.2. Osvrt na posljedice srpske vladavine

Premalo je izvorne građe na temelju koje bismo mogli procijeniti koliko su štete nanijeli progoni katolika na području Trebinjske biskupije u vrijeme srpske vladavine. Neke nas vijesti naprotiv ostavljaju u nedoumici jer je teško povući jasnu crtu između katoličkoga svećenstva slavenske službe

Božje i službenika Pravoslavne crkve. Zašto bi srpski *sinodici* proklinjali uz heretike i "popove" ako je riječ o pravoslavnim popovima? Uz druge heretike proklinju se i "pop Tvrdoš... pop Braten" te "pop Drug".⁸⁷ Ako već nisu pravoslavni, očito su mogli biti katolički glagoljaši. Zapadna ćirilica dominantno je pismo na stećcima i u praktičnoj uporabi i na trebinjskom području, čak i u natpisu koji spominje popa Bokčina u Trebinju!⁸⁸ Začuđujuće je velik broj porušenih crkava iz srednjega vijeka⁸⁹ za koje se danas ne može utvrditi konfesionalna pripadnost, ali da su bile pravoslavne ne bi bilo razloga za njihovo rušenje. Brojne su vijesti o preotimanju starih katoličkih crkava sve do kraja turske vladavine.

Zanimljivo je da se na ovim prostorima nije zatrlo ni hrvatsko ime. Valjda je Dukljanin bolje znao kako mu se domovina zove kad je zove Crvenom Hrvatskom⁹⁰ od autora koji to nakon

82 A. THEINER, *VMSM*, I., str. 261-264; D. FARLATI, *nav. dj.*, VIII., str. 279-280; K. JIREČEK, *nav. dj.*, I., str. 243, 248.

83 V. FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika do 1808.*, I., Zagreb, 1980., str. 217-226; K. JIREČEK, *nav. dj.*, I., str. 243.

84 Papa Urban V. posredovao je za Kotor kod Balšića: A. THEINER, *VMHH*, II., str. 86.

85 B. PANDŽIĆ, *De dioecesi*, str. 87, bilj. 2.

86 *Cod. dipl.*, XIV., str. 64 i XV., str. 64, 415; D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 295; B. PANDŽIĆ, *De dioecesi*, str. 20, 87. Franjo je vjerojatno trebinjski biskup koga je papa imenovao 1378. godine posrednikom u sporu između stonsko-korčulanskoga biskupa i Dubrovnika. Farlati misli da je Deša-Ulija. "Damianus nepos episcopi mercanensis" spominje se 1379. *Monumenta ragusina*, IV., str. 51, 230.

87 DOMINIK MANDIĆ, *Bogumilska crkva bosanskih krstjana - Bosna i Hercegovina*, izdanje, Chicago - Roma - Zürich, 1979., str. 50; FRANJO ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, Zagreb, 2003., str. 312.

88 MARKO VEGO, "Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja* (dalje: *GZM*), Sarajevo, 1964., str. 178-179; Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast*, str. 35.

89 Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast*, str. 12-42, osobito 47-48; LJ. SPARAVALO, *nav. dj.*, str. 53-137.

90 Usp. F. ŠIŠIĆ, *Letopis*, (poglavlje IX.), str. 306; V. MOŠIN, *Ljetopis*, str. 54. O Crvenoj Hrvatskoj napisane su brojne rasprave, usp. SAVO MARKOVIĆ ŠTEDIMLIJA, *Crvena Hrvatska*, Zagreb, 1937. i Split, 1991; DOMINIK MANDIĆ, *Crvena Hrvatska u svjetlu povijesnih izvo-*

više od tisuću godina niječu! Slijede ga i dubrovački kroničari (Ranjina, Orbini, Lukarević, Crijević, Rastić). Znakovita je i česta uporaba osobnoga imena Hrvat i Hrvatini na ovim prostorima,⁹¹ čak i u početku turske vladavine.⁹²

5. Prilike u biskupiji u sklopu bosanske države

Ban Tvrtko se 1377. godine okrunio za kralja. Izjasnio se kao "biljka Katoličke crkve".⁹³ U ovo je vrijeme u prijateljskim odnosima s Dubrovni-

kom. Kancelara kancelarije stonskoga kneza, svećenika don Ratka Priboju, uzeo je od 1375. za dvorskoga kapelana te ga domalo imenovao svojim protovestijarom.⁹⁴ Ratko je na dvoru igrao veliku ulogu kao jedan od rijetkih učenih ljudi u kraljevju okruženju pa mu se ime spominje u brojnim dokumentima.⁹⁵ Malo je vijeće iz zahvalnosti 1378. godine uputilo molbu nadbiskupu da ga kao kanonika uvrsti u kaptol. Kao protovestijar posljednji se put spominje 1382. godine kad se vjerojatno vratio u Dubrovnik.⁹⁶

ra, Chicago - Rim, 1973.; NIKOLA ZVONIMIR BJELOVUČIĆ, *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*, Zagreb, 1929. i dr.

- 91 Godine 1319. spominje se Hrvatini s Rudina: MIHAILO DINIĆ, *Humsko-trebinjska vlastela*, Beograd, 1967., str. 79. Godine 1301. spominje se "Croatinus de Trebigna" pa opet 1319., 1325. i 1330. kao i ugledni vlastelin Hrvatini i brat mu Vojin iz dubrovačkoga zaleđa: VINKO FORETIĆ, "Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku s naročitim obzirom na Crvenu Hrvatsku", u: *Dubrovnik*, IV., Dubrovnik, 1969., str. 94-96 i bilj. 73; MARIJAN SIVRIĆ, "Srednjovjekovna župa Dabar", u: *Srednjovjekovne humske župe*, Mostar, 1999., str. 210; DOMAGOJ VIDOVIĆ, "Razvoj hrvatskog sustava osobnih imena u istočnoj Hercegovini", u: IVICA LUČIĆ (ur.), *Hum i Hercegovina kroz povijest*, I., Zagreb, 2011., osobito str. 813, 815. Godine 1381. spominje se Hrvatini Pivčević s područja Trebinja: V. FORETIĆ, *Smještaj Hrvata i Srba*, str. 94-96; M. DINIĆ, *Humsko trebinjska vlastela*, str. 35-36. Za njega se 1383. godine kaže "Chervatinus Picheuich de Deber": M. SIVRIĆ, *Srednjovjekovna župa Dabar*, str. 210. Godine 1395. spominju se Hrvatini Slavogostić, (Slavogostići su i "Vochaz" [njegov čovjek je Jurko] pa Novak i Dobrašić) kao i Hrvatini Tvrtković s Plane, DAD, *Lam. de for.*, 8, fol. 141 i 9, fol. 112; M. DINIĆ, *Humsko trebinjska vlastela*, str. 84-85. Godine 1397. spominje se Hrvatini Trkuljić iz dubrovačkoga zaleđa: V. FORETIĆ, *nav. dj.*, str. 94-95. Godine 1445. spominje se župan Ratko Hrvatinić kao svjedok i Hrvatini Mrdenović. Usp. M. DINIĆ, *Humsko trebinjska vlastela*, str. 65, 85.
- 92 U Biogradu na području Nevesinja popis navodi Vukasa i Vukašina sinove Hrvatina, zatim Bogdana sina Hrvatova, u nahijama Samobor, Goražde i Popovo postojao je "timar kneza Hrvatina, Stjepana i Radonje" kao i posjed "Gornja Vrba" u "Dubštici". AHMED S. ALIČIĆ (prir.), *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo, 1985., str. 323, 334, 372, 446-447, 571-572.
- 93 D. FARLATI, *nav. dj.*, III., str. 334; MARKO PEROJEVIĆ, u: *Povijest Bosne i Hercegovine*, knjiga I., Sarajevo, 1942.-1991., str. 345. (Služimo se Napretkovim reprint-izdanjem, Sarajevo, 1991. (dalje: *Povijest BiH*, I.); Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast*, str. 87.
- 94 *Monumenta ragusina*, IV., str. 157, 161, 164-165, 172, 174, 244; ĐURO TOŠIĆ, "Dubrovčanin prevziter Ratko, stonski kancelar, kapelan i protovestijar kralja Tvrtka I i trebinjsko-mrkanjski biskup", u: "Godišnjak" *Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XXVIII-XXX (1977.-1979.), Sarajevo, 1979., str. 39-58.
- 95 ĐURO TOŠIĆ, "Dubrovački prevziter Ratko", str. 42-50 i brojni citati dubrovačkih dokumenata u bilješkama.
- 96 Đ. TOŠIĆ, "Dubrovački prevziter Ratko", str. 49.

5.1. Trebinjsko-mrkanski biskupi u vrijeme bosanske države

Od početka 1383. godine Ratko, bivši protovestijar kralja Tvrtka, u dubrovačkim dokumentima zove se trebinjsko-mrkanskim biskupom.⁹⁷ Kako je prema oporuci umro 1397. godine,⁹⁸ biskupske se stolice očito odrekao više godina prije 1391., kada trebinjsko-mrkanski biskup Jakov Norvegius plaća neki dug svoga prethodnika biskupa Ivana, koji je vjerojatno naslijedio biskupa Ratka. O njemu nemamo drugih vijesti. Biskupa Jakova je 1416. naslijedio dominikanac Ivan Muzarić (Masdrach), po nekim autorima član ugledne trebinjske porodice, u rodbinskim vezama čak i sa Sandaljom Hranićem.⁹⁹ Dubrovačko Veliko vijeće 28. srpnja 1423. odlučuje da se dade "episcopatus Mercanae, scilicet tribunienis, scholium de Molonto".¹⁰⁰ Time je senat stekao pravo imenovanja trebinjskih biskupa. Biskupa Muzarića je 1425. naslijedio Dominik Grancorve koji je vjerojatno umro 1435. godine. Senat je imenovao biskupom nekoga Ivana.

Međutim, nadbiskup se tomu usprotivio pa je za novoga biskupa 1436. godine posvećen Mihael Natalis.¹⁰¹

O pastoralnom djelovanju biskupa u Trebinjskoj biskupiji nemamo skoro uopće vijesti. Teško ih je i očekivati jer se umalo sve vijesti u dubrovačkom arhivu odnose na političke i trgovačke odnose, na pljačke i sukobe... Pa i vijesti o biskupu najvišega ugleda, biskupu Ratku, odreda su usputne u određenim prigodama civilnoga karaktera. O njihovoj biskupskoj službi vijesti su također usputne i to o onome što su činili u Dubrovniku kad su zamjenjivali nadbiskupa kao delegati, prokurator ili vikari.¹⁰²

Kroničar Resti piše da su Dubrovčani u ratu s braćom Pavlovićima (1430.-1433.) za njihov dio Konavala i neke druge predjele tražili od sultana da im preda Pavlovića posjede, argumentirajući to činjenicom što se još uvijek vide po Trebinju crkve i samostani koje su Dubrovčani gradili, te dodaju kako "le prime dignita prelaticie di quei loughi conservarsi a Ragusa, come il vescovo di Trebine".¹⁰³

97 DAD, *Diversa Canc.*, XXV., f. 171', 177', XXVI., f. 101, 136 i dalje, zatim *Lettere di Lev.* IV., f. 69; Đ. Tošić, "Dubrovački prevziter Ratko", str. 49, bilj. 57. Ponekad se i kasnije zove samo mrkanskim: 1385. "Dei gratia episcopus Mercanensis", a 1390. "Rachus episcopus Merchanensis"... D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 296; N. LONZA - Z. ŠUNDRICA, *nav. dj.*, str. 63, 73.

98 M. SIVRIĆ, *Oporuke*, str. 80. Sivrić je ispravio Pandžićevo mišljenje da je umro oko 1393. godine.

99 D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 296; B. PANDŽIĆ, *De dioecesi*, str. 86, 88.

100 DAD, *Odluke Velikog vijeća*, 28. srpnja 1423.; D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 297; B. PANDŽIĆ, *De dioecesi*, str. 23, bilj. 3.

101 Biskup Dominik je biskupijom upravljao 1425.-1435. D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 297; B. PANDŽIĆ, *De dioecesi*, str. 88.

102 Đ. Tošić, "Dubrovački prevziter Ratko", str. 51, bilj. 64, 65.

103 SPERATUS (NATKO) NODILO, "Chronica Ragusina", u: *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, XXV., Zagreb, 1893., str. 249. Dubrovčani su i kralju Tvrtku ukazivali na to kako njihov prelat nosi naslov trebinjskoga biskupa! ĆIRO TRUHELKA,

Sa sigurnošću iz ove vijesti slijedi ipak samo to da je u vrijeme spomenutoga rata biskup boravio u Dubrovniku.

Vjerski život na području biskupije nije bio predmet zanimanja dubrovačkih notara. Ipak, znamo da se 1411. godine slavio sv. Martin u Mratinju¹⁰⁴ kod Plužina. U sklopu crkve sv. Stjepana na Šćepan-Polju pod Sokolom ima prostorija zvana "misa".¹⁰⁵ Bez obzira gdje su biskupi duže ili kraće stanovali u vrijeme bosanske vladavine, nemamo drugoga objašnjenja tko bi upravljao vjernicima u biskupiji osim trebinjskih biskupa. Njihovo rezidiranje i na području biskupije potvrđuje kroničar Lukarević koji piše da se biskup Mihael povukao 1456. godine u Dubrovnik "raccomandata la dioecesi alli canonici di San Pietro di Cicevo et a Ivan conte di Popovo et di Trebigne".¹⁰⁶ Biskupi su, dakle, imali rezidenciju i u drevnom benediktinskom samostanu sv. Petra u Polju gdje su imali i kaptol.¹⁰⁷

Lukarićeva bilješka o Ivanu knezu (conte) Trebinja i Popova, kojemu biskup Mihael povjerava biskupiju, također je dragocjena jer je Popovo

župa Humske zemlje, a ne Tribuni-je. U vrijeme srpske vladavine, kako smo vidjeli, i Humska se zemlja spominje u jurisdikciji kotorskoga biskupa. U vrijeme vladavine Šubića čitava Humska zemlja bila je u jurisdikciji duvanjskoga biskupa.¹⁰⁸ Kod kroničara godine nisu tako pouzdane kao zemljopisno nazivlje i događanja. Farlati je Ivaniša poistovjetio s Ivanišem Pavlovićem.¹⁰⁹ Napuštanje biskupije bi se onda moralo zbiti znatno prije, jer je Ivaniš 1450. umro, a osim toga, Pavloviće je herceg Stjepan istisnuo iz Trebinja još 1436. godine.¹¹⁰ Trebalo bi možda dublje proučiti i ulogu Ivaniša Vlatkovića u ratovanju na ovim prostorima.

Počeci samostana sv. Petra u Polju, sudeći prema arheološkim nalazima, sežu u kasnu antiku. Veoma je dragocjena bilješka Anastazija, bibliotekara svete Rimske crkve, u *Epitomama* (Izvodu) *Montekasinske kronike* koja je prepisana prema naredbi pape Stjepana II. (752.-757.), gdje piše da je car Justinijan (527.-565.) darovao svom suvremeniku sv. Benediktu mnoga zemljišta, pa među onima u onodobnoj

"Konavoski rat 1430-1433", u: *GZM*, Sarajevo, 1917., str. 195; Đ. Tošić, *Trebinjska oblast*, str. 108.

104 MARKO VEGO, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1980., str. 427.

105 DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1978., str. 302 i literatura u bilj. 80.

106 G. LUCCARI, *nav. dj.*, str. 101.

107 Prema tradiciji i kanonici su se povukli pred Turcima u Bobane gdje im se zameo trag. U neobjavljenim spisima don MARJANA VUJNOVIĆA, župni arhiv u Trebinju.

108 Hvaranin Vitus de Ruschis zove se "episcopus Dumnensis et totius terre Cumnensis". D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 190; ANTE ŠKEGRO, *Na rubu opstanka. Duvanjska biskupija od utemeljenja do uključenja u bosanski apostolski vikarijat*, Zagreb, 2002., str. 178-179.

109 D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 298.

110 V. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, Beograd, 1964., str. 120, bilj. 5. Ivaniš nema neke vlasti nego od 1441. Đ. Tošić, *Trebinjska oblast*, str. 115, 208.

Dalmaciji *Pontem Tiluri, Lausinium i Salluntum*.¹¹¹ Carevom politikom da unaprijedi carstvo u svakom pogledu benediktinci su dobivali posjede u poljima da, sukladno svom nepisanom geslu "moli i radi", njihove nastambe budu učilišta ne samo slova nego i uljudbe uopće. *Lausinium* arheolozi i povjesničari različito lociraju. *Tabula Peutingeriana* postaju *Leusino* smješta na cesti od *Narone* do *Scodra* u smjeru kroz unutrašnjost preko Nikšića prema postaji *Sallunto*, i to kao prvu postaju nakon raskrižja *Ad Zizio*, odakle drugi krak ceste vodi na jug prema *Epidaurumu* (*Cavtatu*).¹¹² Na istom putnom pravcu postaju *Leusinio* spominje i *Itinerarium Antonini*.¹¹³ Raskrižje (*Ad Zizio* (*Ad Dzidzio*, *Ad Zizio*, *Zidion*)) treba tražiti na području gdje je uvijek bilo prirodno križanje putova iz doline Neretve prema istoku i onih od mora prema unutrašnjosti, a to je šire područje Huma, Duži, Drijena... Brdo i selo Cicina sugeriraju na postaju *Zizio(n)*. Prva postaja od ovoga križanja na ogranku prema unutrašnjosti bila je *Leusino* (*Leusinio*)

i najlogičnije ju je locirati u užu trebinjsku okolicu.

Prostrana antička bazilika u dživarском polju (pisci kažu u Čičevu, Crnču, riječ je o Bihovu, čiji je zaseok Crnač)¹¹⁴ porušena je najvjerojatnije prvi put tijekom seobe naroda. Dubljim istraživanjima prepreka je novopodignuta pravoslavna crkva 1906. godine u središtu bazilike. U siromašnijim vremenima srednjega vijeka benediktinci je nisu mogli obnoviti pa su ostatke njezinih zidova adaptirali za samostan što se vidi po prezidivanjima. U neposrednoj blizini u sklopu samostanskoga kompleksa podigli su skromniju, znatno manju, srednjovjekovnu crkvu.¹¹⁵ Pučka tradicija ovu je manju crkvu sv. Petra pripisala sv. Pavlu, ne razlikujući da jednu i drugu dijele stoljeća! Samostan se stoljećima spominje kao samostan ili crkva svetoga Petra (*Sancti Petri in Campo... de Campo... di Campo... di Tribigna... di Cicevo*), a sv. Pavao se nikad ne spominje u povijesnim vrelima.¹¹⁶ Samostan je bio mjesto ukopa vladara.

111 I. OSTOJIĆ, *nav. dj.*, I., str. 80; I. PULJIĆ, *Tisuću godina*, str. 56.

112 KONRAD MILLER, *Tabula Peutingeriana*, u: *Itineraria romana*, Stuttgart, 1916., IV., 468. prema: NENAD CAMBI - UROŠ PASINI, "Antički izvori o Naroni i Neretvi", u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Split, 1980., str. 288-289.

113 GUSTAV PARTHEY - MORITZ PINDER, *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, Berlin, 1848., prema: N. CAMBI - U. PASSINI, *nav. dj.*, str. 289; IVO BOJANOVSKI, "Rimska cesta Narona Leusinium", u: *Godišnjak*, X., centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 8, str. 168; E. PAŠALIĆ, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960., str. 62.

114 Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast*, str. 69, 75, bilj. 48.

115 Đ. BASLER, "Arheološki spomenici na području trebinjske biskupije", u: *Tisuću godina trebinjske biskupije*, str. 35. ISTI, *Kršćanska arheologija*, Mostar, 1990., str. 121.

116 Samostan nema sreće s istraživačima, razlozi su uglavnom nepovijesni i neznanstveni. Prva površna istraživanja obavio je 1883. godine general Babić. Istraživanja Vladimira Čorovića puno su obećavala (usp. *Jugoslavenski istorijski časopis*, I., Beograd, 1935., str. 750-751), a onda se sva dokumentacija tijekom Drugoga svjetskog rata "izgubila". Članak koga je objavio S. DELIĆ ("Petrov manastir kod Trebinja", u: *GZM*, XXIV., Sarajevo, 1912., str. 275-282) samo je površni šturi prikaz o samostanu. Za srednjovjekovnu

Dukljanin piše da je tu pokopan kralj Radoslav,¹¹⁷ a Orbini navodi osim Radoslava i velikoga župana Dešu.¹¹⁸ Samostan je i kasnije igrao važnu ulogu. Tu se odvijaju i važni politički događaji, kao npr. 1401. godine pri rješavanju jedne zavjere.¹¹⁹

5.3. Prisutnost bosansko-humskih "krstjana" na području Trebinjske biskupije¹²⁰

Nemanjin sin Vukan, kralj Duklje, optužio je papi 1199. godine bosanskoga bana Kulina i njegovu sestru, udovicu humskoga kneza Miroslava, da su preveli u herezu više od deset tisuća osoba.¹²¹ Ne znamo da li se optužba odnosi i na trebinjsko područje. Kako su srpski vladari bili nesno-

šljivi prema svim "hereticima",¹²² (a u heretike su ubrajali ne samo "krstjane" nego nerijetko i katolike!), širenje "krstjana" na trebinjskom području u doba srpske vladavine teško je pretpostaviti. Međutim, iako su bosanski banovi i kraljevi ispovijedali katoličku vjeru, visoka ih bosanska vlastela uglavnom u tome nije slijedila. Po osvajanju trebinjskoga područja, najveći dio biskupije (Trebinje, Vrm, Bileća, Fatnica, pola Konavla...) dobili su sinovi ubijenoga velikaša Pavla Radinovića, Petar i Radoslav, po kome su prozvani Pavlovići. Radoslavljevi sinovi Petar i Nikola priznavali su se sljedbenicima krstjana, jer otvoreno kažu da su se posavjetovali "s našimi savitnici po običaju s gospodom strojnici crkve bosanske..."¹²³

crkvu sv. Petra prihvaća pučko nagađanje da je bila sv. Pavla. Naziv crkva sv. Pavla upotrebljava i MARKO POPOVIĆ, svjestan da nije opravdan pa ističe da je to "samo kao tehnički termin". "Manastir svetog Petra de Campo kod Trebinja", u: *GZM*, XXVII./XXVIII., Sarajevo, 1983., str. 313-338 s prilogama i crtežima, posebno bilj. 4. Neke je autore zbnujvalo što papa Klement VI. samostan spominje u jurisdikciji kotorskoga biskupa pa su ga smještali u Boku, jer nisu znali da je poslije progona trebinjskoga biskupa ne samo Trebinjem nego i Humom upravljao kotorski biskup! Konačno, nakon novijih istraživanja samostan neki prozvaše "Petro-Pavlovskim"! Kontroverzni arheolog ĐORĐE JANKOVIĆ: "Pokretni nalazi ranovizantijskog doba iz kasnoantičke krstionice - crkva manastira svetih apostola Petra i Pavla kod Trebinja", u: *Tribunia*, 10, Trebinje, 2003., str. 55-76. Usp. i: "Na putu otkrivanja predanja o crkvi u Trebinju", u: *Vidoslov*, Trebinje, 2003., božićni broj., str. 151-164; ALEKSANDAR RATKOVIĆ, "Novi podaci o crkvi svetog ap. Pavla u Trebinju", u: *Vidoslov*, vaskršnji broj, 2007., str. 221-226.

117 F. ŠIŠIĆ, *Letopis*, str. 360; V. MOŠIN, *Ljetopis*, str. 96; J. RESTI, *nav. dj.*, str. 43.

118 MAVRO ORBINI, *Kraljevstvo Slavena*, Franjo Šanjek (prir.), Zagreb, 1999., str. 297, 311 (u originalnom izdanju 233, 245); I. OSTOJIĆ, *nav. dj.*, II., str. 541.

119 DAD, *Lib. Mal.*, I., fol 13; Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast*, str. 97, 118, bilj. 23.

120 Bit i nauka, pa i samo ime, Crkve bosansko-humskih krstjana nije predmet ove studije, želi se samo konstatirati prisutnost ove specifične zajednice na području Biskupije.

121 *Cod. dipl.*, II., str. 333-334; kopija: FRANJO ŠANJEK, *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb, 1975., šesta stranica umetka nakon str. 32.

122 O odnosu srpskih vladara prema herezi: LAZAR MIRKOVIĆ, *Spisi sv. Save i Stevana Prvo-venčanog*, Beograd, 1924., str. 181-182; MILIVOJE BAŠIĆ, *Stare srpske biografije*, Beograd, 1924., str. 155.

123 LJUBOMIR STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I/2, Beograd - Sremski Karlovci, 1934., str. 149; MEDO PUČIĆ, *Spomenici srpski*, I., Beograd, 1858., str. 68, 70.

Šire područje oko spomenutih posjeda Radinovića - Pavlovića i drugu polovicu Konavala držao je moćni Sandalj Hranić, koji je također bio sljedbenik Crkve bosanske. Dubrovnik mu 1405. godine predlaže da posrednik u sukobu između njih bude "lo diedo, che e signor et padre spirituale de la glexia vostra di Bosna".¹²⁴ Njegov sinovac i nasljednik herceg Stjepan Vukčić Kosača, čija je sestra Teodora bila majka braće Pavlovića, određuje da se razmirice u obitelji rješavaju "gospodinom djedom crkve bosanske i 12 strojnikom, među kojimi strojnici bude gospodin gost Radin za života".¹²⁵ Spomenuti Radin je kao krstjanin službovao na dvoru Pavlovića. Kasnije je prešao na dvor hercega Stjepana, gdje je postao starac, pa gost te bio utjecajni na Hercega i od samih njegovih sinova.¹²⁶ U službi ovih dviju velikaških porodica bili su i *krstjani* Vlatko Tumarlić, Tvrdisav, Cernika, Cvjetko, Petko Jeremija, Radovac, Radišin, Divac, zatim *starac* Radosav, kao i *gosti* Ma-

iša, Dmitar, Gojsav, Radivoj Priljubović, Radosav Bradijević, Radin Seoničanin, Radin Butković, Vuk Radivojević i dr.¹²⁷ Može se, dakle, pretpostaviti da su se krstjani uz potporu spomenutih velikaških porodica brzo širili. Spominje se više njihovih "hiža" na području biskupije: Uskoplje, Bijela, Humsko kod Foče, zatim u Konavlima...¹²⁸ Dubrovčani 1431. godine izjavljuju da su opkoljeni patarenima i manihejima,¹²⁹ ali ta vijest može biti i političko pretjerivanje. Tako u vrijeme ratova Dubrovčani za Radoslava Pavlovića kažu da je opaki i svetogrđni heretik pataren, dokazani neprijatelj i "bič katoličke vjere".¹³⁰ Za hercega Stjepana pišu, također u ratu, da "odrie crkvu konavosku i ne ostavi njoj nego mire",¹³¹ da im je crkve pretvarao u konjušnice, konjima Kristov lik gazio i da su neki svećenici u Župi ubijeni...¹³²

Visoka vlastela izgleda nije nasilno širila Crkvu bosansku¹³³ jer u vrijeme mira vijesti su bile sasvim drugačije.

124 Citirano prema: M. PEROJEVIĆU, *Povijest BiH*, I., str. 416.

125 LJ. STOJANOVIĆ, *nav. dj.*, I/2, str. 66-72; S. M. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, str. 198-199; BARE POPARIĆ, *Tužna povijest hercegove zemlje (1437-1482)*, Zagreb, 1942., str. 140, bilj. 143.

126 K. JIREČEK, *nav. dj.*, II., str. 81-82.

127 F. ŠANJEK, *nav. dj.*, str. 115-120; D. MANDIĆ, *Bosna i Hercegovina*, II., str. 154; ĆIRO TRUHELKA, *Povijest BiH*, I., str. 767-793.

128 ĆIRO TRUHELKA, u: *GZM*, 1913., str. 373; VLADISLAV SKARIĆ, u: *GZM*, 1934., str. 79-82.

129 JOVAN RADONIĆ, *Dubrovačka akta i povelje* 1/1, Beograd, 1934., str. 155 i dr. Usp. i: MIHAILO DINIĆ, *Iz dubrovačkog arhiva*, III., Beograd, 1967., str. 181-236.

130 JÓZSEF GELCICH - LAJOS THALLÓCZY, *Diplomatarium relationum reipublicae ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest, 1887., str. 338-341, 514-524.

131 V. FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika*, I., str. 223; M. PEROJEVIĆ, *Povijest BiH*, I., str. 522.

132 LJ. STOJANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 65; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, str. 155.

133 Opširnije: IVICA PULJIĆ, "Crkvene prilike u zemljama Stjepana Vukčića Kosače", u: *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini*, Sarajevo - Zagreb, 2005., str. 239-267.

Sandalj je 1419. godine sudjelovao u procesiji sv. Vlaha.¹³⁴ Zaželio je sagraditi crkvu-zadužbinu na dubrovačkom području "da hvata duši mjesto",¹³⁵ a na dubrovačkom području mogla je biti samo katolička. Herceg Stjepan je u oporuci ostavio Dubrovčanima "naiprvo za moju dušicu" čak tisuću dukata¹³⁶ na slavu i na službu Božju, a ta služba Božja u Dubrovniku također je mogla biti samo katolička. Papa Pavao II. (1464.-1471.) piše Dubrovčanima 1469. godine da nema ništa pobožnije ni na veću slavu Božju, a darovatelju spasonosnije, nego da se taj novac upotrijebi u obranu svete vjere. Tom zgodom papa Hercega zove "pokojnim dragim sinom", kako zove samo pripadnike Katoličke crkve.¹³⁷ Na dvoru je držao mitropolitu Davida te mu omogućavao da prevodi heretike u pravoslavlje, ali ni Pravoslavna crkva mu ne priznaje pra-

vovjernost, kako svjedoči carigradski patrijarh Genadije.¹³⁸

Biskupija je znatnije teritorijalno oštećena kad su Dubrovniku 1419. Sandalj, a 1433. godine¹³⁹ i Pavlovići prodali Konavle, jer su ovi krajevi morali biti još uvijek pretežno katolički.

6. Duboka kriza u tursko doba

Turci su već 1386. godine prodrli do Neretve. Puno stoljeće vlada "metus Turcorum" i bježanje u sigurnije krajeve. Dubrovački senat je 1432. godine silom obustavio migracije na dubrovačko područje, od čega se kasnije odustalo.¹⁴⁰ Velika nevolja pred osvajanje bilo je savezništvo Turaka s Vlasima, koji hvataju i prodaju Turcima domicilno pučanstvo kao roblje.¹⁴¹ Uz gotove domove izbjeglih katolika otimaju i crkve, a pritisak na preostale katolike da prijeđu na pra-

134 V. FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika*, I., str. 191-195.

135 Ć. TRUHELKA, *Povijest BiH*, I., str. 209-211; M. PEROJEVIĆ, *Povijest BiH*, I., str. 490; V. ČOROVIĆ, *Historija Bosne*, I., str. 162.

136 MARIJAN SIVRIĆ, "Oporuka i smrt hercega Stjepana Vukčića Kosače", u: *Motrišta*, 18, Mostar, 2000., str. 78-84.

137 J. GELCICH - L. THALLÓCZY, *nav. dj.*, str. 629.

138 AUGUSTIN PAVLOVIĆ, "Katolici i pravoslavni u našim krajevima prema grčkim vrelima 15. stoljeća", u: *Croatica christiana periodica*, 25, Zagreb, 1991., str. 95-108; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*, str. 319-323; ISTI, "Crkva bosanska: dualistička sljedba ili evanđeoski ideal zajedništva u duhu prackrke", u: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, Studia Vrhbosnensia, IV., Sarajevo, 1991., posebno str. 159-161; DRAGOLJUB DRAGOJLOVIĆ, *Krstjani i jeretička Crkva bosanska*, Beograd, 1987.

139 Ć. TRUHELKA, *Konavoski rat*, str. 145-211; V. FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika*, I., str. 190-200. Možda je Dubrovnik darovanjem otoka Molonta htio biskupiji ublažiti gubitke. Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast*, str. 114.

140 DAD, *Cons. Rog.*, V., fol. 57'; Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast*, str. 102, bilj. 63 i str. 130, bilj. 11; VELJAN ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, Beograd, (1979.), *passim*.

141 Usp. DAD, *Lam. de for.* XXXVIII., f. 77, XLI., f. 76 i L., f. 100-101; Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast*, str. 20, s popratnom bilj. 38 na str. 51, zatim str. 23 s popratnom bilj. 64 na str. 52 i str. 133.

voslavlje trajao je tijekom cijele turske vladavine.¹⁴²

6.2. Prilike u biskupiji u prvom stoljeću turske vladavine

Vijesti o katolicima na području Trebinjske biskupije u vrijeme turskih osvajača i utvrđenja njihove vlasti iz godine u godinu su sve rjeđe i samo usputne. Tako usput doznajemo da je bilo katolika u Poljicu, jer 1474. godine Ljubisava, kći Miloradova, optužuje muža Ratka Bijeljčića Vragančića iz Poljica da ju je istjerao iz kuće "contra omnem sanctionem sacrosanctae romane ecclesie".¹⁴³ Don Vlaho Gabriellis 1488. godine gradi crkvu sv. Barbare u Kočeli¹⁴⁴ kod Trebinja, što nas ne ostavlja u sumnji kako su katolici bili toliko brojni da im je zatrebala nova crkva. Anonimni mletački izvjestitelj piše u XVI. stoljeću da u dubrovačkom zaleđu ima 12.000 katolika, a početkom XVII. stoljeća u

svom izvješću Masarechi piše "najmanje" 10.000.¹⁴⁵ Prigodom imenovanja biskupa Franje zapisano je da Trebinjska biskupija u nevjerničkim krajevima ima "quamplures clericos, et Laicos Christianos".¹⁴⁶ Spominje se u ranim turskim dokumentima uz crkvu sv. Petra u Zavali svećenik "sin Ivke".¹⁴⁷ Za crkve na Trebinji i Veljoj Međi kaže se "nema svećenika". Turcima je to bilo neprihvatljivo, jer nema tko plaćati porez pa su crkvene posjede prepuštali pravoslavnim službenicima.¹⁴⁸ U rukama katolika ostale su npr. crkva sv. Petra u Kaladžurđevićima, sv. Mitra - Dimitrija u Ravnom, sv. Nikole u Rupnom Dolu, sv. Petra u Zavali, sv. Stjepana u Novom i dr. Početkom XVI. stoljeća turske vlasti naređuju rušenje crkava i križeva pokraj putova koji nisu postojali u staro "nevjerničko" vrijeme.¹⁴⁹ Otada su se, uza skupo plaćene dozvole u Carigradu, mogle samo obnavljati porušene katoličke crkve.

- 142 Katolici su svako nekoliko godina morali tražiti od sultana fermane da se obrane od pravoslavnoga klera. Usp. DONATO FABIANICH, *Firmani inediti dei sultani di Costantinopoli ai conventi franciscani e alle autorità civili di Bosnia e Erzegovina*, Roma, 1923.; KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje hrvatskog govornog područja u vrijeme vladavine Turaka*, Mostar, 1991., *passim*.
- 143 DAD, *Lam. de for.*, XLV., 6', document od 16. VII. 1474. Usp. i *Liber Dotum*, IV., fol 145', V., fol 45, fol 60, VI., fol 128, VII., fol 42; V. ATANASOVSKI, *nav. dj.*, str. 90, bilj. 31; Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast*, str. 249, bilj. 132.
- 144 DAD, *Diversa notariae*, N° 68, f. 129.
- 145 ŠIME LJUBIĆ, "Marijana Bolice Kotoranina. Opis sandžakata skadarskoga", u: *Starine*, JAZU, XII., Zagreb, 1880., str. 201; KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, "Izvjeshće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni god. 1623. i 1624.", u: *Starine*, JAZU, XXXIX., Zagreb, 1938., str. 47.
- 146 D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 304.
- 147 A. S. ALIČIĆ, *nav. dj.*, str. 488.
- 148 *Popis poreza Vlaha kaze Nevesinje*, nedatiran, nastao poslije 1537. godine. Vidi i IVICA PULJIĆ, "Nekoliko svjedočanstava o katoličkoj crkvi sv. Petra u Zavali", u: ISTI (prii.), *Od Dubrave do Dubrovnika*, Humski zbornik, XIII., Neum - Dubrovnik, 2011., str. 321. Posjed crkve sv. Petra u Zavali preuzeo je kaluđer Dragila, I. PULJIĆ, "Nekoliko svjedočanstava o katoličkoj crkvi sv. Petra u Zavali", str. 326.
- 149 HAZIM ŠABANOVIĆ u ediciji: SKUPINA AUTORA, *Kanuni i kanun-name - za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak - Monumenta turcica*, I., serija

6.3. Trebinjsko-mrkanska biskupija "episcopatus titularis"

Kada je početkom 1464. godine¹⁵⁰ umro biskup Mihael, papa Pio II. (1458.-1464.) je na trebinjsku biskupsku stolicu premjestio biskupa "barionensis", dominikanca Blaža Dubrovčanina, kome se kao mjesto rezidiranja određuje Dubrovnik.¹⁵¹ Ni njegovi nasljednici Donat Georgi (1481.-1492.), Georgius de Cruce (1492.-1513.), Augustin Nalješković (1514.-1527.), Franjo Pucić (1528.-1532.), Toma Crijević (1532.-1562.) i Jakov Lukarević (1562.-1575.)¹⁵² očito nemaju veze s biskupijom čiji naslov nose, s vremenom su postali neke vrste pomoćnih biskupa dubrovačkom nadbiskupu. Zanimljivo je da biskup Kružić 1513. godine u oporuci ostavlja biskupiji kupljenu kuću za 255 dukata u predgrađu Ploče ne "ex debito" nego "ex amoris"!¹⁵³ Konačno prigodom imenovanja biskupa Šimuna Menčetića (1575.-1609.), kardinal Sabellus u konzistoriju¹⁵⁴ podnosi izvješće u kojemu izričito kaže da je Mrkanska i Trebinjska biskupija na-

slovna i da nema uopće brige za duše. Trebinjska je biskupija zaposjednuta od nevjernika i Turaka, a Mrkan je mali pusti školj u dubrovačkoj vlasti. Postojanje biskupa održava se u Dubrovniku samo za sjaj i ukras grada. Biskup Menčetić je prigodom imenovanja dobio dozvolu da zadrži službu dubrovačkoga kanonika, a 1588. godine podnosi izvješće samo o Mrkanskoj biskupiji.¹⁵⁵

Nekoliko vijesti svjedoče da brigu o katolicima pod Turcima praktično vode svećenici u službi dubrovačkoga nadbiskupa. Krajem XVI. stoljeća isusovac Mancinelli svjedoči da ima nekrizmanih staraca od 90 godina.¹⁵⁶ U Popovu djeluju svećenici iz samostana u Slanom. Fra Siksto je 1526. godine slavio o Petrovdanu svetu misu s mnoštvom puka u Zavali i Hutovu.¹⁵⁷ Fra Bazilio je zapisao na margini kamene ploče da su Andrijaševići (dvojica Nikola i Boško) 1574. godine obnovili crkvu Male Gospe u Ravnom, koju je blagoslovio stonski biskup Bonifacije Drkolica,¹⁵⁸ kao vizitator na turskom području. Poznati

1, *Zakonski spomenici*, sv. 1, Sarajevo, 1957., str. 19, 31, 56, 66; BRANISLAV ĐURĐEV u istom zborniku, str. 31, 43.

150 Sačuvana je njegova oporuka sastavljena 1464. godine kada je i umro. M. SIVRIĆ, *Oporuke*, str. 82. Nije dakle umro 1456. (B. PANDŽIĆ, *De dioecesi*, str. 89 i bilj. 4).

151 B. PANDŽIĆ, *De dioecesi*, str. 89-90 s bilješkama.

152 D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 300-307; B. PANDŽIĆ, *De dioecesi*, str. 90-94.

153 M. SIVRIĆ, *Oporuke*, str. 87.

154 D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 307-308; B. PANDŽIĆ, *De dioecesi*, str. 90-95.

155 BAZILIJE PANDŽIĆ, "Trebinjska biskupija u tursko doba", u: *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, Studia Vrhbosnensia, II., Sarajevo, 1988., str. 92.

156 K. DRAGANOVIĆ, *Masovni prijelazi*, str. 38-54, 127; MIJO KORADE, "Julije Mancinelli o dubrovačkoj okolici (1575/76)", u: *Vrela i prinosi*, 16, Zagreb, 1986., str. 133-151.

157 Opširnije: IVICA PULJIĆ, "Nekoliko svjedočanstava o katoličkoj crkvi sv. Petra u Zavali", str. 306-310.

158 IVICA PULJIĆ, "Stariji sakralni objekti na području Popova", u: *Ravno, Popovo*, Humski zbornik, III., Ravno - Zagreb, 1997., str. 151-154 i dr.

su župnici Popova fra Filip Dobrosravić i don Marko Natali.¹⁵⁹ U Gracu je župnikovao bezimeni dubrovački svećenik. Tako je očito za održanje katolicizma na ovim prostorima zaslužna isključivo Dubrovačka nadbiskupija, ali i Republika preko svojih legata u Carigradu.

6.4. Obnova rezidencijalne Trebinjsko-mrkanske biskupije početkom XVII. stoljeća

Barski nadbiskup fra Toma Medvedović, rodom iz Orahova Dola, odmah je po imenovanju 1599. godine¹⁶⁰ pokušao proširiti barsku nadbiskupiju na sva područja pod Turcima. Papa Klement VIII. (1592.-1605.), na molbe iz 1600. i 1604. godine, dopustio mu je da obnavlja utrnule biskupije i prima svećenike-dragovoljce čak i protiv volje njihovih poglavara. Na našim širim prostorima odlučio je obnoviti antičku naronsku biskupiju sa sjedištem uz crkvu sv. Stjepana u Gabeli. Za vikara u toj naronskoj ili "stjepanskoj" biskupiji postavio je 1605. godine župnika Popova fra Filipa Dobrosravića. U Zažablje je poslao za župnika fra Blaža Gračanina koji je potjerao dubrovačkoga svećenika, krivo ga optužujući u Rimu da je bio oženjen i imao djecu te da je i on bio sin oženjenoga svećenika i počinio zla u puku slična kalvinizmu.¹⁶¹ Na sreću ove klevete demantira pismo domini-

kanskoga vikara Hrvatske Danijela Splićanina iz 1589. godine papi Sikstu V. (1585.-1590.) u kome ga moli da se zauzme za katolike Zažablja od uskočkih napada, za koje kaže da su "veoma dobri kršćani i drže pravu vjeru rimsku, a njihov župnik je jedan dubrovački svećenik jer oni graniče s Dubrovčanima, i netom vide svećenika po svojoj mu se velikoj prostodušnosti kao klanjaju, a ovo mogu posvjedočiti jer sam bio više puta kod njih..."¹⁶²

Pokušaj barskoga nadbiskupa Tome da promijeni crkveni ustroj u Hercegovini imao je pozitivnu posljedicu da je Trebinjsko-mrkanska biskupija ponovno postala rezidencijalnom. Naime, Tomina nasljednik u Baru nije išao njegovim putem pa se pojavio problem koji biskup treba upravljati ovim područjem. Osim toga, 1606. godine imenovan je trebinjsko-mrkanskim biskupom liječnik laik Toma Budislavić kome je Pavao V. (1605.-1621.) dopustio da primi sve redove u roku 6 mjeseci.¹⁶³ Kao liječnik svjetskoga glasa stekao je veliko bogatstvo (liječio poljskoga kralja pa i samoga turskog sultana te dobio od njega "u aparluk" Bobane na području biskupije). Kao laik nije poznavao titularni status biskupije pa je u svom žaru odlučio odmah "svoju siromašnu zaručnicu" uzdići, ostavivši joj u oporuci veliko bogatstvo za utemeljenje kolegija u Dubrovniku da se

159 RATKO PERIĆ, *Da im spomen očuvamo*, Mostar, 2000., str. 71-72; B. PANDŽIĆ, "Trebinjska biskupija u tursko doba", str. 93.

160 I. JOVOVIĆ stavlja 1598. kao godinu Tomina nastupa, *nav. dj.*, str. 120-124, 221.

161 B. PANDŽIĆ, *De dioecesi*, str. 92-93, 112-113.

162 STJEPAN KRASIĆ, "Izvjestaj iz 1589. godine", u: *Mostariensia*, 9, Mostar, 1988., str. 105-114.

163 D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 308-309; B. PANDŽIĆ, *De dioecesi*, str. 43-51, 95-96.

u njemu odgajaju mladići za rad u biskupiji i za to zadužio bratovštinu sv. Roka.¹⁶⁴ Zato je dobio izričitu zabranu da biskupsku službu ne smije vršiti izvan Dubrovnika. Umro je već 1608. godine,¹⁶⁵ ali je njegov pokušaj vjerojatno utjecao na nasljednika biskupa Ambrozija Gučetića, koga je senat izabrao, a Pavao V. 1609. godine potvrdio, da započne oživljavanje biskupije. On je već sljedeće godine poslao u Rim prvo izvješće u kojemu piše da je počeo vizitirati biskupiju te da mu u Herceg Novom iskazuje poslušnost dvanaest obitelji, a ima i četiri sela u Popovu... Na Mrknu su uzgor i biskupska kuća i uz nju crkva sv. Mihaela kao i crkva Gospe Snježne na obali za koju kaže da je posvećena i sv. Dominiku. U izvješću iz 1613. godine piše da ga priznaju osim vjernika u Herceg Novom i katolici Popova, Orahova (Dola), Bobana i još neki drugi.¹⁶⁶ Kada je biskup Gučetić 1615. godine premješten za stonskoga biskupa, započeo je, izgleda, sličnu akciju da Stonskoj biskupiji vrati njezinu povijesnu Humsku zemlju pa je nastao spor oko jurisdikcije nad većim dijelom Popova i nad Zažabljem. Dubrovački nadbiskup je naprotiv tražio da mu se vrati jurisdikcija na ovom području. U spor se

uključio i novi trebinjsko-mrkanski biskup Krizostom Antić. Fra Blaž se opredijelio za biskupa Antića, posluživši se "glasom naroda", koji je "tvrdio" da su od predaka čuli kako ovim krajevima nitko drugi nije upravljao osim trebinjskoga biskupa i da drugoga ne će prihvatiti niti poštovati.¹⁶⁷ Biskup Antić i fra Blaž su neko vrijeme složno radili: fra Blaž je uz pomoć naroda organizirao obnovu nekoliko više ili manje porušenih crkava, a biskup ih je Antić blagoslivljao te usput vršio biskupske obrede. Osposobio je i zgrade na Mrkanu za obitavanje te tu povremeno i boravio.¹⁶⁸ Suradnja je trajala dok se nisu dva domaća biskupa franjevca, biskup Skadra fra Dominik Andrijašević i biskup Lješa fra Benedikt Medvedović, vratili zamisli barskoga nadbiskupa fra Tome. Službeno su pismom iz 1622. godine opet pokrenuli "obnovu" Naronske ili "stjepanske" biskupije.¹⁶⁹ Akciju su pojačali kad je Dominik domalo prognan iz Skadra. Fra Blaž se odrekao biskupa Antića te opširnim izvješćem u Rim 1624. godine¹⁷⁰ ponajviše doprinio stvarnoj uspostavi "stjepanske biskupije". U Rim je opet stiglo "pismo naroda" Neretve, Graca i Popova u kome sad "narod" tvrdi da trebinjsko-mrkanski i makarski

164 M. SIVRIĆ, *Oporuke*, str. 90-92.

165 O Budislaviću i njegovu kolegiju postoji pozamašna literatura. U novije vrijeme konzicno je o tomu napisao studiju RATKO PERIĆ, "Budislavićev pravovjerni zavod u Dubrovniku", u: *Da im spomen očuvamo*, str. 401-412.

166 D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 308-309; B. PANDŽIĆ, *De dioecesi*, str. 109; ISTI, "Trebinjska biskupija u tursko doba", str. 93.

167 D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 311-312.

168 *Isto*, str. 310-311.

169 DOMINIK MANDIĆ, *Acta franciscana Hercegovinae*, Mostar, 1934., str. 75.

170 Njegovo dragocjeno, ali u mnogim tvrdnjama tendenciozno i pogriješno izvješće objavio je B. PANDŽIĆ, *De dioecesi*, str. 112-116.

biskupi nisu nikad upravljali ovim područjem kako "svjedoče" stogodišnjaci dostojni vjere i povjerenja i kako su to oni čuli od svojih očeva, djedova i pradjedova.¹⁷¹ Kongregaciji *De propaganda fide*, premda je sa svih strana tražila i dobivala izvješća, nije se bilo lako snaći u mnoštvu kontradiktornih tvrdnji pa je donosila kontroverzne odluke te ih opet mijenjala nakon novih informacija. Konačno je stvar raščistila te 1631. godine presudila u korist trebinjsko-mrkanskoga biskupa.¹⁷² Trebinjsko-mrkanska biskupija je tada utvrdila jurisdikciju sve do Neretve. Biskup Antić poslao je u Rim opširniju povijest biskupije na temelju tada postojećega arhiva koji je stradao u kući izvan grada u vrijeme napoleonskih ratova u kojoj piše da biskupiji pripadaju Dračevica s Risnom, Herceg Novi, Čičevo, Ljubomir, Trebinje, Popovo, Zažablje i "Balaniae" u Nevesinju.¹⁷³ Poslije Morejskoga/Bečkoga rata (1683./1684.-1699.), nakon 1703. godine, biskupija je izgubila oslobođeni dio Zažablja u korist makarskoga biskupa.¹⁷⁴

7. Novo doba Trebinjsko-mrkanske biskupije

Nakon što je Austro-Ugarska poslije napoleonskih ratova dobila Dalmaciju, pristupila je reorganizaciji crkvenih prilika, pri čemu je i Trebinjsko-mrkanska biskupija bila u sferi njezinih interesa. Poslije smrti biskupa Nikole Ferića nije dopustila imenovanje njegova nasljednika. Bulom *Locum beati Petri* iz 1828. godine pape Leona XII. (1823.-1829.) Dubrovačka nadbiskupija svedena je na rang biskupije.¹⁷⁵ Iz bule *Apostolici nostri muneris* 1839. pape Grgura XVI. (1831.-1846.), kojom se uprava Trebinjsko-mrkanske biskupije povjerava dubrovačkim biskupima, vidi se da austrijske vlasti nisu birale sredstva do cilja: u buli stoji da je Trebinjska biskupija s 5 župa na području austrijske Dalmacije, a da je Mrkanska bez puka i pod Turcima!¹⁷⁶

Prigodom odvajanja hercegovačkih franjevaca od Bosne, apostolski vikar fra Rafael Barišić pokušao je u Carigradu isposlovati dozvolu da se Tre-

171 EUSEBIUS FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, Zagreb, 1892., str. 385-386.

172 Kad je Andrijašević umro u Rimu 1632. godine, Kongregacija piše dubrovačkom nadbiskupu da se njegove stvari predaju trebinjskom biskupu. D. MANDIĆ, *Acta franciscana*, I., str. 82-115; K. DRAGANOVIĆ, "Tobožnja 'stjepanska biskupija - ecclesia stephanensis'", u: *Croatia Sacra*, IV., Zagreb, 1934., str. 29-58; RATKO PERIĆ, "Sporovi i sporazumi oko 'stjepanske biskupije' (1622.-1631.)", u: *Da im spomen očuvamo*, Mostar, 2000., str. 384-399.

173 D. FARLATI, *nav. dj.*, VI., str. 298.

174 B. PANDŽIĆ. *De dioecesi*, izvješće biskupa Righia, str. 120.

175 Opširnije: MILE VIDOVIĆ, *Povijest Crkve u Hrvata*, Split, 1966., str. 278-282.

176 Na prijearu je Propagandu upozorio 1856. godine već vizitator o. Basile. MITAR PAPAĆ, "Trebinjska biskupija sredinom XIX. stoljeća po izvješću apostolskog vizitatora o. Vinka Basila D. I.", u: *Vrela i prinosi - Fontes et studia*, Sarajevo, 1938., str. 91.

binjsko-mrkanska biskupija pripoji njegovu vikarijatu, ali se ta opasnost uspjela otkloniti.¹⁷⁷ Trebinjski je kler od sredine XIX. stoljeća u više navrata molio pape da se ispravi nepravda pa da biskupija dobije vlastitoga biskupa. Odluku kongregacije *De propaganda fide* pred Hercegovački ustanak (1875.-1878.) spriječile su au-

stro-ugarske vlasti.¹⁷⁸ Uskoro po okupaciji Bosne i Hercegovine austrijske vlasti su isposlovale da se Trebinjsko-mrkanska biskupija preda na upravu mostarsko-duvanjskom biskupu "donec Sanctitas Sua et Apostolica Sedes aliter decernendum statuerit", što vrijedi i danas.

177 Usp. *Arhiv trebinjsko-mrkanske biskupije* u *Arhivu dubrovačke (nad)biskupije, Opći spisi*, dokumenti od 5. veljače, 8. i 18. ožujka i 27. lipnja 1846. te u *Provikarskom arhivu u Stocu*, godište 1846., dokumenti od 5., 26. i 27. veljače i 13. kolovoza.

178 IVICA PULJIĆ, *Hrvati katolici donje Hercegovine i Istočna kriza - Hercegovački ustanak 1875.-1878.*, Humski zbornik, VII., Dubrovnik - Neum, 2004., str. 84-88.

Seven centuries from the first mention of the island of Mrkan in the title of the Trebinje bishops

Summary

The diocese of Trebinje was first mentioned in 1022 in the papal bull of Pope Benedict VIII (1012-1024) from which it could be concluded that the diocese was established at the end of the tenth century. Until the second half of the 12th century it enjoyed freedom whereas with Nemanja's conquest of the coast it was brought to a subordinate position comparing to the Raska (Serbian) orthodoxy. In the mid 13th century, its first bishop was expelled but some time after 1286 the diocese was restored again. The beginning of the 13th century brought the news on the violent persecution of Catholics in the Serbian kingdom. The bishop of Trebinje, who lived in the former Benedictine monastery on the bestowed island of Mrkan, was exiled by King Milutin, at the latest in the war with Dubrovnik from 1217 to 1218. Since then the name Mrkan has been preserved in the title of the Bishop of Trebinje.

Keywords: Trebinje, Mrkan, the Diocese of Trebinje-Mrkan, Dubrovnik.

LUDOVIK I. VELIKI (1342.-1382.) U SREDNJOVJEKOVNIM ISPRAVAMA BOSANSKO-HUMSKIH VLADARA*

Milko BRKOVIĆ

Grabovčov put 10
HR - 23241 Poličnik, Briševo
E-pošta: brkovicmilko@gmail.com

UDK 94(497.5/.6)"13"

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 19. prosinca 2014.
Prihvaćeno: 18. ožujka 2015.

Sažetak

Srednjovjekovni bosansko-humski vladari u svojim ispravama Ludovika I. Velikog smatraju "kraljem sretne uspomene" iz činjenice da je on njihov suveren preko nasljednoga Hrvatskoga Kraljevstva, kojemu je on posvećivao osobitu pozornost, u što je u doba njegovih prethodnika pripadao i Bosanski Banat; zatim on je bosansko-humski zet; on je Dalmaciju uspio vratiti u Hrvatsko Kraljevstvo svoga velikoga Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva. Nakon njegove smrti i velikih smutnji na ugarskom dvoru, bosanski su se vladari, osobito kralj Tvrtko, nadali da će njima pripasti dio Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva, točnije rečeno teritorij Hrvatskoga Kraljevstva, osobito kada su hrvatski i dalmatinski gradovi vojno potpali pod bosansku vlast.

Ključne riječi: Zadarski mir, Ludovik I., Dalmacija, bosansko-humski vladari, srednjovjekovne isprave, Hrvatsko Kraljevstvo.

* Rad je u skraćenom obliku (18 minuta) izložen na skupu pod nazivom "Zadarski mir - ishodište jedne epohe. Znanstveni skup povodom 650. obljetnice Zadarskoga mira", održanog u Zadru, 20.-22. studenoga 2008.

U srednjovjekovnim ispravama bosansko-humskih vladara hrvatsko-ugarskoga kralja Ludovika I. Velikog (1342.-1382.) po prvi put nalazimo u ispravi njegova tasta Stjepana II. Kotromanića (oko 1326.-1353.), bana Bosne, Usore, Soli, Duvna, Krajine, Rame i cijeloga Huma. Ova je isprava, u obliku međudržavnoga ugovora, izdana u Kninu 23. lipnja 1345.¹ Tom ispravom ban Stjepan II. Kotromanić sklapa ugovor s maloljetnim cetinskim knezom Ivanom, sinom pokojnoga istoimenog oca kneza Nelipića, gospodara Knina, i njegovom majkom kneginjom Belislavom, koji trebaju odmah kralju Ludoviku I. predati gradove Unac, Počitelj, Srb i Stog, a gradove Knin i Breč mogu zadržati u svojim rukama sve dok im ne budu vraćeni njihovi gradovi Klis i Cetina. Cijela isprava odiše Ludovikovom aktivnošću u Hrvatskom Kraljevstvu i dogovorima s hrvatskom i bosanskom gospodom oko priprema za oslobađanje Dalmacije ispod mletačke vlasti. Nama je ta isprava izvorni pokazatelj da je bosanski ban vazal hrvatsko-ugarskoga kralja, o čemu jasno svjedoče njezini sljedeći dijelovi u slobodnom prijevodu: "Mi Stjepan, Božjom milošću ban Bosne kao i ze-

malja Usore, Soli, Duvna, Krajine, Rame kao i knez i gospodar cijeloga Huma, javno oglašavamo u ovoj ispravi da je nedavno po ovlasti *presvijetloga vladara i našega gospodara, gospodina Ludovika, milošću Božjom kralja Ugarske*, trebalo vratiti i primiti natrag za *rečenoga kralja našega gospodara*, zemlje, gradove, sela i posjede, *koji po kraljevskom pravu pripadaju istomu našem gospodaru i svetoj kruni i da se ispita što po pravu pripada kruni*, te da se moću naše vojske ograniči vlast buntovnika i nevjernika *kraljeva dostojanstva* dolaskom naše vojske u Hrvatsku."² Nadalje: "To jest da knez Ivan prije svega četiri grada, naime Unac, Počitelj, Srb i Stolac, *koje je oduzeo iz kraljevih ruku*, vrati sa svime što je u njima, a da gradove Knin i Breč sa svim njihovim pripadnostima zadrži sve dok mu se ne potvrde i vrate Cetina, sa svim što joj pripada i porezima, zajedno s gradom Klisom i da mu se doznače *našom ili kraljevskom vlašću*, i da tako rečene gradove, to jest Cetinu i Klis, može posjedovati umjesto gore rečenih gradova, to jest Knina i Breča, *kojih se treba bez pogovora odreći i predati u kraljeve ruke*."³ U ispravi dalje piše: "Također, sve prije rečeno, koje je *sadržano u*

- 1 TADIJA SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (dalje: *Codex diplomaticus*), XI., JAZU, Zagreb, 1913., str. 207-208.
- 2 *Nos Stephanus dei gratia banus Bosne, nec non terrarum Vsore, Salis, Dolinne [Dolmine], Crayne, Rame ac totius Cholm princeps et dominus publice recognoscimus in his scriptis, quod cum nuper ex mandato serenissimi principis et domini nostri, domini Ludouici dei gratia regis Hungarie ad recuperandum et recipiendum pro prefato domino nostro rege terras, castra, villas et possessiones, que ad ipsum dominum nostrum et ad ius regni et sancte corone de iure pertinere noscuntur, et ad coercendum brachio potentie nostre quo suis rebelles et infideles regie maiestati cum potencia nostri exercitus Croatiam intrassemus...* T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, XI., str. 207.
- 3 *...quod idem comes Johannes ante omnia castra quatuor videlicet Vnaz, Potčitel, Serb et Stok ad manus regias libere cum omnibus que in suis sunt manibus resignabit, et castrum Tign ac castrum Breč cum omnibus suis pertinenciis et debitis et castrum Clissia insimul presententur*

prijašnjim kraljevskim privilegijama, trebaju obdržavati knez Ivan i njegova majka te, kako je ondje doneseno, nepovredivo držati. A mi i sam knez Ivan sve primljeno, posjedovano i zadržavano i sve drugo primljeno od rečenoga kralja, našega gospodara i nas i od rečenoga gospodina bana Nikole (bana Slavonije), darovano, dobiveno ili primljeno, hoćemo i obećavamo da će biti čuvano od ljudi, a protiv svakoga čovjeka, *izuzevši samoga kralja našega gospodara...* Stoga, sve doneseno, u pojedinačnom i općem, *po dostojanstvu i autoritetu rečenoga kralja našega gospodara* da se prizna s dopuštanjem i ispunjenjem volje rečenoga gospodina bana Nikole... *skupa s dvanaesticom naših knezova, barona i plemića*⁴ zapovijedamo da se ovo čvrsto obdržava sve dok bude u

rečenomu i u drugomu spomenutom *vjeran kralju našem gospodaru. ...i da će uvijek služiti rečenoga kralja našega gospodara i biti vjeran svetoj kruni, i da će opsluživati sve što je zapovjedenom od kralja...*⁵

Polovicom 1357. godine bosanskoga bana Tvrtka nalazimo u Ugarskoj na dvoru kralja Ludovika I., kamo ga je kralj pozvao da rasprave o međusobnim feudalnim odnosima. Tom je prilikom ban Tvrtko ponovno, ne znamo već po koji put, priznao Ludovika I. vrhovnim suverenom, ustupio mu posjed Humske Zemlje, odnosno Hum (*totam terram Holm*), navodno kao miraz svoje stričevičke Elizabete koja je bila udata za Ludovika, obećao da će vojno biti podređen kraljevoj vojsci, kao što je prethodno bio i njegov stric

et assignentur nostra seu regia potestate, et tunc cum prefata castra, scilicet Ceth(!) et Cliss et ad ipsa spectantia habuerit dictus comes castra predicta, videlicet Tign et Breç, ad manus regia sine questione ac more subterfugio resignabit... T. SMČIKLAS, *Codex diplomaticus*, XI., str. 207.

- 4 Izraz "skupa s dvanaesticom naših knezova, barona i plemića" upućuje na predstavnike dvanaest hrvatskih plemena, koja se, između ostaloga, spominju i u *Pacti conventi* iz 1102. godine. Iz toga proizlazi da je bosanski ban predvodnik te dvanaestorice predstavnika u Hrvatskom Kraljevstvu, u što pripada i tadašnja Bosna s ostalim hrvatskim državnim jedinicama, naime, Usorom, Soli, Duvnom, Krajinom, Ramom i cijelim Humom, kako se navodi u intitulaciji predmetne isprave, koje su pak te jedinice u to doba pod banom Stjepanom II. Kotromanićem, i to u Kninu - središtu Hrvatske i Dalmacije. U prilog toj pretpostavci ide i "kronotaksa" hrvatsko-dalmatinskih banova, kojih pak u to doba, nakon vojnoga poraza Mladena II. Bribirskog kod Blizne, u Hrvatskoj i Dalmaciji nema, dakle upravo od oko 1322. pa do 1356. godine, kada ugarsko-hrvatski kraljevi veliku pozornost poklanjaju bosanskom banu Stjepanu II. Kotromaniću (oko 1326.-1353.) i njegovu nasljedniku i sinovcu Tvrtku, banu od 1353. do 1377. te kralju do 1391. godine.
- 5 *Omnia eciam preter predicta que in prefatis literis priuilegialibus regiis continentur, salua eidem comiti Johanni et domine matri sue, prout inibi sunt expressa, inuolabiliter permanebunt. Nosque ipsum comitem Johannem ad optinendum, possidendum et retinendum omnia quecumque sibi per prefatum dominum nostrum regem et nos, ac dictum dominum Nicolaum banum donata, concessa seu promissa existunt, volumus et assumimus fideliter pro uiribus adiuuare, adhoc contra omnem hominem, solo prefato domino nostro rege excepto... Prefata igitur omnia et singula de benignitate ac auctoritate, prefati domini nostri regis confisi, de concessu et plena uoluntate predicti domini Nicolai bani ...cum duodecim de nostris comitibus, baronibus et nobilibus iurauimus, vt hec ei quamdiu in predictis et aliis prefato domino nostro regi fidelis existet, firmiter obseruentur... vt semper sint domino nostro regi et sancte corone fideles...* T. SMČIKLAS, *Codex diplomaticus*, XI., str. 207-208.

Stjepan II. Kotromanić, primjerice 1345. godine u vraćanju Knina iz ruku hrvatskih velmoža pod kraljevu vlast, da će na kraljev poziv s bosanskom vojskom biti na raspolaganju kralju, da će progoniti navodne heretike te da će za sve navedeno jamčiti svojim ili svojih bližnjih stalnim boravkom na kraljevu dvoru u Budimu. Zauzvrat Ludovik I. potvrdi Tvrtku I. banstvo nad Bosnom i Usorom.⁶ U svezi potojnega M. Perojević navodi kao izvor pismo *bežimskog* arhiđakona Gala od 17. srpnja 1357., upućeno zagrebačkom biskupu Stjepanu III. (oko 1356.-1374.), a na istom mjestu i Mavra Orbinija koji donosi "da je Tvrtko bio svladao i uhvatio Pavla Kulišića, koji se bio odmetnuo i proglasio banom, pa da je onda Ludovik pozvao Tvrtka u Ugarsku i da ga je zadržao sve dotle, dok ga nije prisilio da mu vrati kneževinu (contando) Hum, jer da je to očevina njegove žene Elizabete. Tvrtka i bosanske velikaše, koji su mu bili u pratnji, kralj prisili da mu dadu u Humu Neretvanski trg (il mercato di Narenta = Drijeva) i sav onaj komad zemlje, koji je između rijeke Neretve i Cetine s gradovima Imotskim i Novim (Krajinu i Završje). Nakon toga da je kralj pustio Tvrtka da se vrati u Bosnu".⁷

Naime, oba se izvora temelje na činjenici da je u doba Elizabetina oca, bana Stjepana II. Kotromanića, oko 1326. godine, Hum došao pod vlast bosanskoga bana, ne bez znanja i pomoći ugarsko-hrvatskoga vladara, kao

njegova suverena, Ludovikova pret-hodnika, pa je time realno da je taj posjed, odnosno država, djelomično ili u potpunosti nasljedstvo Stjepanove kćeri Elizabete koja se udala za ugarsko-hrvatskoga kralja Ludovika I., tim više što godine 1358. nalazimo u ispravama da je u ime kralja Ludovika I. gospodar dijela Huma, odnosno Humske Zemlje, hrvatsko-dalmatinski ban.⁸ Međutim, pozadina svega toga jest to da je na tom prostoru vojnu prevagu imao srpski car Dušan (1331., 1346.-1355.) i njegovi nasljednici, koji su prestali priznavati vrhovništvo ugarsko-hrvatskoga vladara, zbog čega je Ludovik I. i zaratio s carem Dušanom i nakon njegove smrti s njegovim nasljednikom Urošem IV. (1355.-1371.). To je osobito došlo do izražaja smrću kneza Mladena III. Šubića, 1348. godine, kada je Mladenovim posjedima upravljao najprije njegov brat Pavao III. Šubić, oženjen s Katarinom Mlečankom, u ime njegova maloljetnog sina Mladena IV., te na kraju udovica Mladena III. i majka Mladena IV., Jelena, sestra cara Dušana, koja je gradove Klis, Omiš i Skradin predala pod srpsku vojnu vlast, čime je srpski utjecaj proširen i izvan prostora između rijeka Neretve i Cetine. K tomu su i Mlečani preko spomenute Katarine Mlečanke, žene Pavla III. Šubića, bacili oko na te gradove i posjede, iako su po feudalnom pravu oni trebali biti vraćeni u ruke hrvatsko-ugarskoga kralja, ovoga puta Ludovika I., koji je istodobno ratovao

6 MARKO PEROJEVIĆ i drugi, *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, I. (dalje: *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*), Sarajevo, 1942., str. 293.

7 *Isto*.

8 *Isto*, str. 293-294.

i s Venecijom za Kraljevstvo Dalmaciju i sa srpskim carevima koji su se oteli ugarsko-hrvatskom vrhovništvu i k tomu vojno zadirali, između ostaloga, i u Ludovikovo Hrvatsko Kraljevstvo. U oba je slučaja ban Tvrtko, uz mjerodavnost hrvatsko-dalmatinskoga bana Ivana Čuza, trebao kao vazal pomoći svome suverenu Ludoviku I. oko uređivanja vlasti na spomenutim prostorima. Ne znamo koliko je u tome doprinio ban Tvrtko, ali je nakon izvjesnoga vremena najprije Omiš vraćen pod vlast hrvatsko-ugarskoga kralja, zatim Klis, a potom iz mletačkih ruku i Skradin, kao uostalom Zadaraskim mirom 1358. godine i cijela Dalmacija.

Da je i nakon Ludovikova vraćanja Kraljevstva Dalmacije u Hrvatsko Kraljevstvo bosanski ban Tvrtko težio biti što neovisniji o svomu suverenu, ugarsko-hrvatskomu kralju, pokazuje nam, između ostaloga, i njegova isprava od 11. kolovoza 1366. u kojoj kaže: "Stvorih milost svoju gospodsku svojemu virnu sluzi u ime vojvodi Vlkcu Hrvatiniću za njegovu virnu službu u ono vrijeme, kada se podviže na mene ugarski kralj u ime Ludovik, i prihodi u Plivu pod Sokol i ondazi mi vojvoda Vlkac virno posluži."⁹ Tom je prilikom, naime, Vukac obranio Sokolgrad i za to mu je Tvrtko darovao čitavu Plivsku župu. Ludovik je tu vojnu poslao pod izgovorom da se radi o krivovjerstvu, ali je tih vojni bivalo sve više.¹⁰ Me-

đutim, stvarni je razlog bio srpska prijeteća vojna premoć prema Humu i bosanskom banu, jer je ban Tvrtko bio pod velikim pritiskom srpskoga cara i njegovih podložnika, osobito, srpskom caru odanoga i naprasitoga humskog kneza Vojislava Vojinovića, koji je kao srpski vazal Tvrtku veoma zagorčavao život, kao uostalom i Dubrovčanima i drugima. U tim se srpskim pritiscima ban Tvrtko povremeno kolebao između Ludovika i srpskoga cara, a osim toga bio je po babinskoj lozi Nemanjića u srodstvu sa srpskim kraljevima i carevima što će mu kasnije pribaviti i srpsku krunu, odnosno Raško Kraljevstvo.

Međutim, o stvarnoj ovisnosti Bosanske Banovine i kasnije Kraljevine o ugarsko-hrvatskom suverenu najbolje nam pokazuje upravo primjer bana Tvrtka. Naime, nakon jedne od pobuna u Bosni Tvrtko je morao bježati, kamo do li na ugarski dvor u Budimu. Po svom povratku u Bosnu u jednom odgovoru Mlečanima, vezanom za probleme mletačkih trgovaca u Bosni, 29. ožujka 1366., kazuje da je sramotno istjeran iz Bosne, ali da je milosrdem svemogućega Boga i "*milošću slavnoga vladara gospodina Ludovika*, Božjom milošću kralja ugarskoga, po našoj pravici i radi naše vjernosti opet donekle primljen u našu zemlju, iako ne svu..."¹¹

O značenju Ludovika I. u tim događajima na spomenutom prostoru u

9 *Isto*, str. 300, prema: ĐURO ŠURMIN, *Acta croatica*, I., Zagreb, 1898., str. 83-84.

10 Primjerice, u jesen iste godine pod istim izgovorom Ludovik je poslao drugu vojnu, pod vodstvom ostrogonskoga nadbiskupa Nikole i svoga kancelara Nikole Konthoma, pod Srebrenik, kojega nije uspio osvojiti (*Isto*).

11 ŠIME LJUBIĆ, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike* (dalje: *Listine*), Zagreb, 1874., IV., str. 84.

odnosu prema banu i kasnijem kralju Tvrtku I. i njegovim nasljednicima, te općenitoj ovisnosti bosanskih banova i kraljeva o ugarsko-hrvatskomu kralju, najbolje će nam pokazati poštovanje prema Ludoviku u ispravama, prvorazrednim izvorima, Tvrtka I. i njegovih nasljednika. Kronološkim redosljedom to izgleda ovako:

U zajedničkoj ispravi bana Tvrtka, brata mu Vuka i majke im Jelene, izdanoj bosanskom biskupu Petru na Sve Svete, 1. studenoga 1356., u Bobovcu u svezi posjeda Dubice, odnosno Dubočca,¹² jasno se kaže da je Ludovik *njegov gospodin*, rečenom milošću Božjom kralja slavne Ugarske: "Pošto i mi želimo povećati ugled Crkve Božje radi spasenja našega i predčasnika naših, koji su te posjede ranije prinijeli Crkvi Božjoj kao i zbog molbe presvijetloga princepsa gospodina našega Ludovika rečenom milošću Božjom kralja slavne Ugarske, zauvijek vraćamo i potvrđujemo toj istoj gore navedenoj crkvi sv. Petra u Usori spomenuti posjed Dubicu sa svim zemljama, kućama, plodovima i njegovim prihodima

i potvrđujemo prema međama i krajevima kako se nalazi u privilegiju spomenutoga bana Prijezde Velikoga. Za svjedočanstvo ovoga izdajemo našu ispravu s našim visećim pečatom."¹³ Preko iste isprave utvrđeno je da je ban Prijezda bio djed bana Stjepana II. Kotromanića, Tvrtkova strica, dakle ujedno i pradjed Tvrtkov.

Ludovik u svojoj opširnoj ispravi Dubrovniku od 27. svibnja 1358., izdanoj u Višegradu u svezi povratka Dubrovnika pod svoju vlast unutar Hrvatsko-Ugarskoga Kraljevstva, za bosanskoga ban Tvrtka kaže: *bano Boznensi (Woznensi) fidele nostro*,¹⁴ a 13. kolovoza 1359. Dubrovčani, u svom pismu, u kojem traže Ludovikovu pomoć protiv humskoga kneza Vojislava, kažu: *magnifico viro domino Tuartcho de vestro* (Ludovikovu) *regali mandato bano Bossine*,¹⁵ te za samoga Tvrtka u ispravi s istim datumom u kojoj protiv istoga Vojislava traže pomoć od hrvatskoga bana Nikole Seča i bosanskoga bana Tvrtka: *tanquam domino vicem domini nostri, domini regis in partibus istis gerenti*.¹⁶

12 Bobovac, 1. studenoga 1356. Isprava bana Tvrtka, brata mu Vuka i majke Jelene kojom potvrđuju bosanskom biskupu Petru imanje Dubica (Dubočac). LAJOS THALLÓCZY, "Istraživanje o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendskog arkiva", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XVIII., Sarajevo, 1906., str. 437-438; ISTI, *Studien zur Geschichte*, Verlag von Duncker & Humblot, München - Leipzig, 1914., str. 331-332, prema prijepisu pape Grgura XI., od 3. listopada 1375.

13 *Et quia nos statum ecclesie dei ampliare volentes pro salute nostra ac predecessoribus nostro- rum, qui primo hec ecclesie Dei contulerunt, ac ad potentionem serenissimi sancti Petri in Vsura, predictam possessionem Dubimcham cum omnibus terris, villis, fructibus et proven- tibus eius, secundum terminos et proventus, qui in privilegio predicti magni Prezdi Bani continetur in perpetuum reddimus et confirmamus. In cuius rei testimonium presentes literas nostras pendenti sigillo nostro roboramus.* L. THALLÓCZY, "Istraživanje o postanku bosan- ske banovine...", str. 437-438; ISTI, *Studien zur Geschichte*, str. 332.

14 T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, XII., JAZU, Zagreb, 1914., str. 482. (Cijela se isprava nalazi na str. 480-484).

15 *Isto*, str. 602.

16 *Isto*, str. 603.

U Tvrtkovoju falsificiranoj ispravi iz 1382. (5. travnja)¹⁷ naracija se odnosi na Ludovika I. te kazuje: "Reče kralj: Upoznali smo vjernost onih koji su se predstavili svijetloj kruni ugarskoj i prvoj gospodi i baronima Bosne i zapovijedam datarijima da odrede zakonite i slobodne medjaše njihove plemenštine, i to neka bude vjerodostojno ubuduće pred gospodom kao granice."¹⁸

Koliko je bosansko-humska vrhovna vlast držala do Ludovikova autoriteta i nakon njegove smrti pokazuje, između ostaloga, i isprava, pismo, kralja Tvrtka I. izdano 28. ožujka 1385. u Sutjesci ugarskom palatinu Nikoli Gorjanskom o vjernosti ugarsko-hrvatskim kraljicama Elizabeti i Mariji.¹⁹ Ta je cijela isprava izdana u počast kralja Ludovika I. te je uvod u još važniju ispravu za Kotor iste godine. U slobodnom prijevodu glasi: "Mi, Stjepan Tvrtko, milošću Božjom, kralj Raške, Bosne i veće. Predajući uspomeni ovu ispravu obznanjujemo je svima onima kojih se tiče. Budući je prethodno obećanje zrelo održano čistom vjerom i postojanom istinom bez ikakve laži i prijevare, gospodinu

Nikoli Gorjanskom, palatinu Ugarskoga Kraljevstva i dvorskom sucu, svome predragom prijatelju i kumu, da ćemo potpuno i u svemu veoma vjerno protiv svake osobe na zgodnim mjestima i vremenima, kao i do sada, uvijek i vječno služiti i biti vjerni presvijetlim i preljubljenim gospođama našim sestrama Elizabeti i Mariji, ugarskim kraljicama i ostalog, i Hedvigi poljskoj (kraljici) sve do kraja našega života. Na isti način zabranjujemo, uzimamo na sebe i obećavamo da će sve što je gore rečeno od nas biti obvezno izvršeno. Za ovo svjedočanstvo izdajemo i potvrđujemo ispravu osnaženu našim visećim pečatom. Dano u našem kraljevskom dvoru Sutjeska, godine Gospodnje 1300. 80. pete, dvadeset i osmog dana mjeseca ožujka."²⁰ Prema diplomatskim formulama, koje su sadržane u tom pismu, ono ima oblik povelje, ali ga smatramo pismom jer kasniji razvoj događaja, kako se može vidjeti u povelji od 23. kolovoza iste 1385. godine, upućuje na to. Ono, doduše, samo naizgled nema posebnoga povijesnog sadržaja niti puno točaka dogovora.

17 Bobovac, 5. travnja 1382. Isprava kralja Tvrtka I. knezovima Nenadićima kojom im tobože dariva dio krševitoga polja Radobilje u kojem se nalazi više sela. JOSIP ALAČEVIĆ, *Amministrazione comunale. Manuale del regno di Dalmazia per l'anno 1875, VI/1875.*, Zadar, 1875., str. 145-152; LOVRE KATIĆ, "Dvije poljičke isprave iz XV stoljeća", u: *Starohrvatska prosvjeta*, sv. 8-9, Zagreb, 1963., str. 236-237, *krivotvorina i prijevod* na talijanski jezik.

18 *Disse il Re: Havemo visto la fedelità di loro che presentarono alla Serenissima corona d'Ungheria et alli primi Signori et Baroni di Bosnia, et comando alli Datari che li dovessero mettere di loro libere et solite et legittimi confini di loro Nobilità, nelle nostre opere fidi et di poi sia creduto pur avanti li Signori che hanno da venire, come erano li confini.*

19 IVAN KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, "Spomenici bosanski i crnogorski", u: *Arhiv za pověstnicu jugoslavensku*, II., Zagreb, 1852., str. 36.

20 *Nos Stephanus Tuerthco Dei gracia Rex Rassie Bosne etc. Memorie commendantes tenore presencium significamus quibus expedit universis. Quod matura deliberatione prehabita, puraque fide et sincera veritate, absque aliquali dolo et fraude, domino Nikolao de Garra regni Hungariae palatino et Judici comanorum, karissimo amico et compatri nostro in omnibus amodo et deinceps totam fidelitatem, contra quamlibet personam, locis et temporibus oppor-*

Međutim, rodbinstvo, kumstvo i diplomacija bili su dovoljni za usmene dogovore o međudržavnim odnosima dvaju kraljevstava, a nakon toga se samo iz običaja i radi formalnosti sve ukratko zabilježilo. Obećano je u tom pismu kralj Tvrtko I. poštovao sve dok se ugarsko-hrvatski dvor uspjevao othrvati tadašnjim zbivanjima, koja su ga potresala. Međutim, kad su ugarsko-hrvatske kraljice Marija i majka joj Elizabeta bile zarobljene u Novigradu kod Zadra, kralj Tvrtko I. više nije morao održavati obećanje dano tim pismom u Sutjesci. Uostalom, u većem broju na ruku su mu veoma išle i pobunjene hrvatsko-ugarske velmože, osobito mačvanski ban Ivan Horvat i hrvatsko-dalmatinski ban i moćni vranski prior Ivan Paližna, velike smutnje na ugarskom dvoru i drugo, preko kojih je kralj Tvrtko I. izbio u prvi plan i značajki iskoristio prilike u svoju korist te mu je malo nedostajalo da se okruni i hrvatskom krunom.

Jedan od plodova tih zbivanja bilo je i prepuštanje grada Kotora iz ruku hrvatsko-ugarske vlasti pod bosansku krunu, čiji kralj Tvrtko I. ispravom izdanom u Sutjesci 23. kolovoza 1385.²¹ Mlečanima potvrđuje sva prava što su ih otprije imali u Kotoru. U ispravi se navodi: "Naime, kada je, po obilnoj milosti Božje pravednosti i preslavne *naše sestre gospođe ugarske kraljice*, Kotor, grad naših predšasnika (i kraljičinih), sretno dospio za sva vremena u ruke našega veličanstva na hvalu i slavu previšnjega vladara koji je svojim pripremio sva nevidljiva dobra na radost i veselje našim prijateljima i dobrotvorima jer su i sami sudionici dara koji nam daje božanska providnost s neba."²²

Nakon smrti Ludovika I. kralj je Tvrtko I. sve otvorenije potpomagao smutnje na ugarsko-hrvatskom prijestolju, osobito nakon tragične smrti Karla Dračkog (1386.). Očekivao je skori sukob i s novoizabranim kraljem Sigismundom, pa stoga počet-

tunis, demptis tamen salutis et antepositis semper serviciis et fidelitatibus per nos Illustrissimis dominabus predilectisque sororibus nostri Elizabeth et Marie hungarie, etc. ac heduidis polonie, regnis, observatis et perhempnaliter, vsque vitam nostram, juxta posse exhibere et obseruare promittimus et assumimus, ac nihilominus ad omnia premissa obseruanda nos obligamus. In cuius rei testimonium presentes concessimus litteras nostras pendentis sigilli nostri munimine roboratas. Datum in aula nostra regali sutischa anno domini MC^oC^oC^o. LXXX quinto, vicesima octava die mense Marcii.

- 21 ARCHIVIO DI STATO VENEZIA, *Miscellanea Atti Diplomatici e privati, busta S. 26, N. 82*; JANKO ŠAFARIK, "Srbski istoriski spomenici Mletačkog arhiva", u: *Glasnik Društva srbske slovesnosti*, XII., Beograd, 1860., str. 79-82, prema *Commemorialium*; Š. LJUBIĆ, *Listine*, IV., str. 221-222, prema originalu i prema *Commemorialium*; STOJAN NOVAKOVIĆ, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Beograd, 1912., str. 39-41; GUSZTÁV WENZEL, *Monumenta Hungariae historica*, III., Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1876., str. 590.
- 22 *...quod cum per gratiam largiflue dei dispositionis et preclarissime sororis nostre domine regine Vngarie ciuitatis predecessorum nostrorum Catharensis feliciter ad manus nostre maiestatis perpetualiter pervenit, ad laudem et gratiam summi creatoris, qui sui cuncta bona invisibilia preparauit, amicis uero et beniuolis nostris ad gaudium et exultacionem, ut et ipsi sint participes dono diuine dispositionis nobis celitus concesso. J. ŠAFARIK, "Srbski istoriski spomenici Mletačkog arhiva", str. 80-81.*

kom travnja 1387. šalje u Dubrovnik svoga poslanika Gojka Dragoševića preko kojega bi gradu potvrdio stare povlastice i usput privolio Dubrovčane da mu zajamče zaklonište, ako bi ga Sigismund i kraljica Marija prognali iz Bosne.²³ O ovome je tom prilikom 9. travnja iste 1387. godine sastavljena isprava u obliku ugovora, o međusobnom prijateljstvu i savezu protiv svih osim protiv ugarsko-hrvatske kraljice Marije, u kojoj se između ostaloga kaže: "...da gdna. krala Stefana i njegove vlastele i ljudi stejeće i pribivajuće u gradu Dubrovniku držati i počtiti prijatel'ski i braniti s pravoga srca suprotiv' svakoga gdna. i človika. Ostavivše i s'hraniv'se viru i č'st plemenite naše gospogje kralice Marije ugarske i kćere dobra uspomenutija gdna. krala Lovuša..."²⁴

Ludovikovo je ime na poseban način prisutno u Tvrтковim ispravama dalmatinskim gradovima. Povelja kralja Tvrtka I., kojom u Sutjesci 8. lipnja 1390. potvrđuje Trogiranima stare povlastice, date im od ugarsko-hrvatskih vladara, donosi: "poslanici su i zastupnici općine (komune) grada Trogira, poslani do našega veličanstva, lijepo zamolili da se udostojimo njima i njihovim nasljednicima na-

šom poveljom potvrditi i sve povlastice, slobostine i olakšice koje su im nekoč dali prejasni ugarski kraljevi a osobito naš ljubljeni brat sretne uspomene gospodin Ludovik (I. Veliki), kralj spomenutoga Ugarskoga Kraljevstva, da im dozvolimo služiti se svojim olakšicama, slobostinama, statutima, novim odredbama i običajima, kao što su se služili u vrijeme spomenutoga gospodina Ludovika, kralja."²⁵ Nadalje u istoj povelji: "Prihvaćamo i, dodirnuvši Sveta evanđelja, s prisegom potvrđujemo i odobravamo, u cjelini i pojedinačno, povlastice, slobostine i olakšice i druge isprave, izdate u prilog spomenutoga grada, statute, nove odredbe i običaje toga trogirskog grada, izdate od pobožnih ugarskih kraljeva, napose od našega ljubljenog brata slavnoga kralja Ludovika. Po savjetu naših velmoža i našom razboritom kraljevskom vlašću mi ovo trajno potvrđujemo, priznajemo i odobravamo te obećavamo bez povrjede opsluživati našim vjernim građanima grada Trogira, njihovim baštinicima, nasljednicima i svim potomcima. Komoru soli i tridesetinu zadržavamo za naše veličanstvo a ne namećemo im nikakvu drugu dadžbinu osim onoga što je bilo u običaju u vrijeme spomenutoga kralja

23 Iz toga je navoda jasno da je i kralj Tvrtko bio svjestan da je povrijedio zakonito pravo hrvatsko-ugarske krune.

24 LJUBA STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I/1, Srpska kraljevska akademija, Beograd - Srijemski Karlovci, 1929., str. 87.

25 *Ambassiatores et Sindici Communis Ciuitatis Traguriensis ad nostram maiestatem transmissi attentius nos rogantes ut omnia priuilegia libertates, et gracias eorum olim ab Illustrissimis Regibus Hungariae colatas presertim felicias recordationis Domini Ludouici Regis prefati Regni Hungariae fratris dilecti pro eisdem eorumque heredibus nostro priuilegio dignaremur confirmare eosque permittere uti gracias libertatibus statutis reformationibus et consuetudinibus ipsorum sicuti tempore prefati Domini Ludouici usi fuerunt.* Prijepis isprave nalazi se u: ARHIV HAZU - Zagreb, *Lucius*, XX-12, sv. VII, f. 113. To je prijepis don Mate Haila i dr. Marina Bega pod nadzorom don Mihe Barade iz Luciusove ostavštine u Kaptolskom arhivu u Splitu, *ormar B*.

Ludovika."²⁶ Dakle, u ovoj se ispravi Trogiranima nekoliko puta poziva na "tempore prefati Regis Ludouici".

Isto tako i u ispravi Šibenčanima, izdanoj u Sutjesci 11. lipnja 1390., kojom kralj Tvrtko I. Šibenčanima potvrđuje sve stare povlastice, slobode, milosti, statute, reformacije i običaje što su ih Šibeniku podijelili ugarsko-hrvatski kraljevi, posebice kralj Ludovik I.,²⁷ kaže se: "Ovom ispravom ozbiljno želimo sve obznaniti da su nas, plemeniti i odvažni gospodin Dujam Kuratić i gospodin Ivan Naplavić, poslanici i zastupnici općine grada Šibenika, poslani k našem veličanstvu, lijepo zamolili da se udostojimo njima i njihovim nasljednicima našom poveljom potvrditi i sve povlastice, slobostine i olakšice koje su im nekoć dali

prejasni ugarski kraljevi a osobito naš ljubljani brat sretne uspomene gospodin Ludovik, kralj spomenutoga Ugarskoga Kraljevstva, da im dozvolimo služiti se svojim olakšicama, slobostinama, statutima, odredbama i običajima, kao što su se služili u vrijeme spomenutoga gospodina kralja Ludovika",²⁸ "Prihvaćamo i, dodirnuvši Sveta evanđelja, s prisegom potvrđujemo i odobravamo, u cjelini i pojedinačno, povlastice, slobostine i olakšice i druge isprave, izdate u prilog spomenutoga grada, statute, nove odredbe i običaje toga šibenskoga grada, izdate od pobožnih ugarskih kraljeva, napose od našega ljubljenog brata slavnoga kralja Ludovika. Po savjetu naših velmoža i našom razboritom kraljevskom vlašću mi ovo trajno potvrđujemo, priznajemo i odobravamo

26 *...et gracias certasque literas emanatas in fauorem dictae Ciuitatis Statuta Reformationes et consuetudines ipsius Ciuitatis Traguriensis per priorum Regum Hungariae datas presertim per inclitum Regem Ludouicum fratrem nostrum dilectum mediante iuramento manuactis sacrosanctis Euangeliis acceptamus Ratificamus, et aprobamus de Baronum nostrorum Consilio prematura Regia auctoritate pro eisdem fidelibus nostris Ciuibus Ciuitatis Traguriensis ipsis et eorum heredibus Successorum, ac posteritatibus uniuersis perpetuae confirmamus Ratificamus, et aprobamus inuiolabiliter obseruare promittimus Camaram uero Salis et Trigesime pro nostra maiestate reseruantes nullum alium Dacium ipsis inferentes nisi illud quod tempore prefati Regis Ludouici fuerit usitatum et quod sal nostrae camarae in Ciuitate Traguriensi debeat uendi eo precio quo uenditur in aliis nostris Camaris Dalmatiae. (Isto).*

27 *MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR (Acta antemochachiana, A. Mohách előtt gyűjtémény), 50050; HRVATSKI DRŽAVNI ARHIV, Zagreb, Diplomatarium Sibenicense, str. 11-13; GEORGIUS FEJÉR, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, X., 1, Budae, 1834., str. 615; I. KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, II., Zagreb, 1861., str. 493-495, prema: IVAN LUCIUS, Memorie storiche di Tragurio ora detto Trau, Venetia, M. DC. LXXXIV, str. 512; TADIJA SMIČIKLAS, Codex diplomaticus, XVII., JAZU, Zagreb, 1981., str. 297-299; Zbornik Šibenik, Šibenik, 1976., tabela a, br. 14, fotokopija; JOSIP BARBARIĆ - JOSIP KOLANOVIĆ, Šibenski diplomatarij - Diplomatarium Sibenicense. Zbornik šibenskih isprava, Muzej grada Šibenika, Šibenik, 1986., str. 33-36.*

28 *Ad uniuersorum notitiam harum serie uolumus peruenire, quod viri nobiles et prudentes ser Doymus Zuratic ser Iohannes Naplauich, ambaxiatores et sindici communis ciuitatis Sibenici, ad nostram maiestatem transmissi attentius nos rogantes, ut omnia priuilegia, libertates et gratias eorum olim ab illustrissimis regibus Hungarie collatis, presertim felicitis recordationis D. Lodouici regis prefati regni Hungarie, fratris nostri dilecti pro eisdem eorumque heredibus nostro priuilegio dignaremur confirmare eosque permittere uti gratiis, libertatibus, statutis, reformationibus et consuetudinibus ipsorum sicuti tempore prefati D. Lodouici regis usi fuerunt.*

te obećavamo bez povrede opsluživati našim vjernim građanima grada Šibenika, njihovim baštinicima, nasljednicima i svim njihovim potomcima. Komoru soli i tridesetinu zadržavamo za naše veličanstvo a ne namećemo im nikakvu drugu dadžbinu osim onoga što je bilo uobičajeno (u doba spomenutoga kralja Ludovika)."²⁹

Nadalje, u ispravi kralja Tvrtka I., kojom u Sutjesci 22. srpnja 1390.³⁰ prima otok Brač pod svoju zaštitu i potvrđuje mu sva stara prava: "Ovi su nas poslanici spomenutoga otoka usrdno zamolili da se udostojimo njima i njihovim baštinicima potvrditi sve njihove povlastice, slobostine i olakšice, koje su im nekoć podijelili prejasni ugarski kraljevi a napose naš ljubljani brat sretne uspomene gospodin Ludovik, kralj rečenoga Ugarskoga Kraljevstva. Molili su

nas da im dopustimo služiti se njihovim olakšicama, slobostinama, statutima, novim odredbama i običajima kako su to običavali činiti u doba navedenoga kralja gospodina Ludovika."³¹ "Molbe koje su iznijeli njihovi zastupnici i poslanici, punomoću i u ime čitave komune spomenutoga otoka Brača, mi smo milostivo uslišili pa sve povlastice, slobostine, olakšice i druge isprave, izdate u prilog spomenutoga otoka, statute, nove odredbe i običaje te bračke komune, koje su im dali njihovi ugarski kraljevi a osobito slavni gospodin kralj Ludovik, odobravamo našom kraljevskom vlašću. To dajemo vjernim (podanicima) naše bračke komune i svim njihovim baštinicima, nasljednicima i potomcima (i hoćemo) da se nepovredivo održava. A komoru soli i tridesetinu pridržavamo na naše veličanstvo, ne namećemo im nikakvu

29 ...ut ea, que circa libertates eorum ab antiquis temporibus in fauoribus et prerogatiuis ipsius ciuitatis fuerunt obseruata, sic sub umbra nostre dominationis protectionisque libere obseruentur, ut ipsa ciuitas nostra regalibus munitiōibus exaltata in dictis priuilegiis et gratiis confirmetur, propositis petitionibus ipsorum sindicorum et ambaxiatorum ac ciuium predictorum ex parte totius comunitatis iam dicte ciuitatis plenum mandatum habentium fauorabiliter exauditur omnia et singula priuilegia, libertates et gratias certasque litteras in fauorem dicte ciuitatis, statuta, reformationes et consuetudines ipsius ciuitatis Sibenici per ipsorum regem olim Hungarie datas, presertim per inclitum principem D. regem Lodouicum, fratrem nostrum dilectum, mediante iuramento, manutactis corporaliter sacrosanctis euangeliis acceptamus, ratificamus et approbamus de baronum nostrorum consilio prematuro regia auctoritate pro eisdem fidelibus nostris ciuibus ciuiitatis Sibenici, ipsis eorumque heredibus, successoribus et posteritatibus uniuersis perpetue confirmamus, ratificamus et approbamus inuolabiliterque promittimus, camaram uero salis et trigesime pro nostra maiestate reseruantes, nullum aliud dacium ipsis inferentes.

30 ARHIV HAZU - Zagreb, *Codex ossia libro delle parti della Brazza*, IV b. 46, prijepis notara Pietra Vintica; ANDREA CICCARELLI, *Osservazioni sull' isola della Brazza, e sopra quella nobiltà*, Lorenzo Baseggio, Venezia, 1802., str. 126-129; I. KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Jura regni*, str. 495-497; KARLO KADLEC, *Statut i reformacija otoka Brača sa zakonima, povlasticama i listovima duždeva za bračku općinu*, Zagreb, 1926., str. 110-112; T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, XVII., str. 306-309.

31 *Qui quidem ambasciatores et sindici prefacte insule nos atentius rogauerunt, ut omnia priuilegia libertates et gratias eorum olim ab illustrisimis regibus Ungarie ipsis colatas, presertim a felicis recordationis domino Lodouico, rege prefacti regni Ungarie, fratre nostro dilecto, pro eis eorumque heredibus nostro privilegio dignaremur confirmare eisque permittere uti gratiis, libertatibus, statutis, reformationibus et consuetudinibus ipsorum sicut tempore prefacti regis domini Ludouici usi fuerunt.* T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, XVII., str. 307.

drugu dažbinu osim one koju su običavali davati u doba spomenutoga kralja Ludovika. Neka se sol naše komore na navedenom otoku prodaje po onoj cijeni po kojoj se prodaje u drugim komorama naše Dalmacije."³²

U ispravi kralja Tvrtka I. izdanoj u Sutjesci 30. kolovoza 1390.³³ splitskom nadbiskupu Andriji Gvaldo (1389.-1402.), kojom mu potvrđuje stara prava splitskoga Kaptola i prima Splitsku nadbiskupiju pod svoju zaštitu uz posebne ovlasti vojvodi Pavlu Klešiću za čuvanje interesa Splitske crkve navodi se: "Stoga, pošto je časn i Gospodinu Kristu otac gospodin Andrija Gvaldo, doktor prava, milošću Božjom nadbiskup našega grada Splita, vjerni savjetnik i naš duhovni kapelan, došao do nas, moleći nas pokorno i pobožno, da navedenu njegovu Crkvu i njezina prava, jurisdikcije, imanja, desetine, dohotke i običaje, kakve je imala za vrijeme gospodina kralja Ludovika,

potvrdimo, obdržavamo, štitimo, branimo i da ih nastojimo očuvati."³⁴

Slično nalazimo i u ispravama Tvrtkovih nasljednika. Primjerice u ispravi kralja Dabiše (1391.-1395.), izdanoj u Sohorvici? (Sutjeska) 25. travnja 1392., kojom Trogiranima potvrđuje povelju kralja Tvrtka I. iz godine 1390. (8. lipnja): "Kraljevskom dostojanstvu raste hvala, čast i ugled i ono sretno napreduje kad se pod njegovom upravom kako treba širi dobro podanika i kad oni uživaju prijatnost spokojna mira sa svojim starim pravima, slobostinama, olakšicama i običajima. Stoga smo, pošto je gospodin Stjepan Tvrtko, dobre uspomene, kralj i neposredni naš predšasnik, iznenada, po Božjoj volji, bio uzet s ovoga svijeta, napose odlučili, nakon zrele razmišljanja i uz savjetovanje s velmožama i plemićima našega kraljevstva, ići njegovim hvalevrijednim stopama, pa se sa svima i prema svi-

32 *...omnia et singula privilegia, libertates et gratias certasque litteras emanatas in favorem dicte insule statuta, reformationes et consuetudines ipsius communitatis Bracchie per ipsorum regum Ungarie, datas, presertim per inclitum dominum regem Ludovicum, datas mediante iuramento manu tactis sancrosanctis evangelii, acceptamus, ratificamus et approbamus regia nostra auctoritate pro eisdem fidelibus nostris communis Brachie ipsius eorumque heredibus successoribus et posteritatibus universis perpetue confirmamus, ratificamus et approbamus inviolabiliterque observari, cameram vero salis et trigesime pro nostra maiestate reservantes nullum aliud dadium ipsius inferentes, nisi illud quod tempore prefacti regis Ludovici fuerit usitatum et quod sal nostre camere in predicta insula vendatur eo pretio, quo venditur in aliis cameris nostrae Dalmatie.* T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, XVII., str. 308.

33 NADBISKUPSKI ARHIV SPLIT, S. 20, *Donationales principum Ecclesiae Spalatensi*, f. 32v-34v, prijepis; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, III., Venezia, 1751., str. 334; I. KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Jura regni*, str. 498-499, prema Farlatiju; G. FEJÉR, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X., 5, str. 645; T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, XVII., str. 312-313, prema *Donationales* Nadbiskupskog arhiva Split.

34 *Quiaque reuerendus in Christo pater d(ominus) Andreas de Gualdo, legum doctor, eadem dei gratia archiepiscopus civitatis nostre Spaleti, fidelis consiliarius et capellanus noster spiritualis, ad nostram accedens presentiam nobis humiliter et devote supplicavit, ut ipsum et ecclesiam suam predictam in ipsorum iuribus, iurisdictionibus, possessionibus, decimis, redditibus et consuetudinibus, quibus predecessores sui tempore d(omini) regis Ludovici usi fuerunt, confirmare, manutenerere, protegere, defendere et tueri gratiose studeremus.*

ma i u svemu ponašati i držati kao što se on ljubazno i dobrostivo ponašao i držao. *On je vama, kao svojim vjernim i ljubljenim (podanicima), propisno prokušanim u vjernosti, posebnom poveljom potvrdio, podijelio i dao slobostine, olakšice, običaje, prava i povlastice potvrđene, podijeljene i date od gospodina Ludovika, kralja ugarskoga, sretne uspomene.*"³⁵

U ispravi kralja Stjepana Ostoje, izdanoj u Sutjesci 8. prosinca 1400., kojom grad Livno daruje vojvodi Hrvoju i njegovu sinu Balši navodi se: "dobrovoljno platiti vojevodi Hrvoju i negovu sinu knezu Baoši i niju ostalomu, tko bi bil', i mi hoteće dobrovolno, da im' bude tvr'do, nima i niju ostalomu, upisah' pod' moju sridnu pečat' otvorena dva lista, jedan' Vukmiru Semkoviću i Vuku Nimičiću i županu Radoju, da poju u Hlivno, i da zberu vladanije k' sebi osidnike plemenite lude i (i)ne vr'ste dobre ludi, koi bi se onde priminili, da ih' pitaju do nih' rote, tko bi koje ple-

menščine od' korena u hlivanskoj vr'hovini i u župi, počanši od' Zavoda do vr'hovine, što pristoi gradu bistričkomu, *na vlastito kada posla Lauš' kral' dvadeset' i 'd' rotu na moćeh' postaviti vsakoga u nih' pravimi, i nad' čim' tko sta ondi u ono vrime, jere Lauš' kral' vazda ljublaše pravdu s našimi pr'vimi.*"³⁶

U povelji velikoga vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića i cetinsko-kliškoga kneza Ivana Nelipića, izdanoj Trogiranima u Sinju u Cetini 13. svibnja 1402.,³⁷ kojom im u ime kraljeva Ostoje i Ladislava Napuljskog potvrđuju stare slobostine navodi se: "mi stoga udovoljavajući u ime gospodina našega kralja njihovoj molbi ponajprije i prije svega zaklesmo se nad svetim božjim evanđeljima i svetim križem zajedno s našim gospođama i ženama kao i s našim plemićima i prvacima, koji su na to pristali, da ćemo iste građane sačuvati i braniti u njihovim pravima i slobostinama, milostima, darovanjima i običajima,

35 *Quoniam tunc Regio culmini laus honor et status acrescunt et felicia proueniunt incrementa cum subditorum nostrorum sub suo regimine debito ampliantur et gaudet amenitate tranquillitatis et pacis ac iuribus libertatibus graciis et consuetudinibus suis antiquis. Quarum cum bone memorie Domino Stephano Tuerco Rege et predecessore nostro immediato subito sicut domino placuit ab hac luce sublato disposuerimus cum baronibus et nobilibus Regnicolis nostris matura deliberatione prehabita suis laudabilibus presertim uestigiis inharere et cum omnibus et erga omnes in omnibus omnino nos gerere et habere prout ipse gessit et habuit amicablem et benigne ipseque uobis tamquam fidelibus suis dilectis de fidelitate debita experientia conprobatis libertates gratias consuetudines iura et priuilegia uobis per felicitis memorie Dominum Ludovicum Regem Hungariae confirmata concessa et data confirmauerunt concesserunt et dederit sub suo Priuilegio Speciali. Prijepis isprave nalazi se u: ARHIV HAZU - Zagreb, Lucius, XX-12, sv. VII., f. 121-123. I to je također prijepis don Mate Haila i dr. Marina Bega pod nadzorom don Mihe Barade iz Luciusove ostavštine u Kaplolskom arhivu u Splitu, ormar B. Ispod prijepisa dodano: *sigillum fractum.**

36 FR. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusi*, Apud Guilelmum Braumuller, Viennae, 1858., str. 248 (cijela isprava na str. 247-250).

37 I. LUCIUS, *Memorie istoriche di Tragurio*, str. 376; G. FEJER, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, tom X., Vol. IV. (1401-1409), Budae, 1841., str. 159-161; NADA KLAJČ, *Trogir u srednjem vijeku*, knj. II., sv. 1, Trogir, 1985., str. 353; I. LUCIĆ, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, II., str. 823-825, prijevod J. Stipišić.

a posebno potvrđujemo ono što su bilo kako dosada imali još od vremena prejasnoga vladara gospodina Ludovika, sretne uspomene kralja Ugarske."³⁸

Slično, istog datuma, 13. svibnja 1402., Cetina (Sinj), u povelji velikoga vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića i cetinskog-kliškoga kneza Ivana Nelipića, kojom, na molbu šibenskih izaslanika, potvrđuju Šibenčanima prava, slobode i običaje, osobito one iz vremena hrvatsko-ugarskoga kralja Ludovika I.³⁹ U ovoj se ispravi navodi: "Mi stoga udovoljavajući u ime gospodina našega kralja njihovoj zamolbi ponajprije i prije svega zakle-smo se zajedno s našim gospođama i ženama kao i s našim plemićima i prvacima, koji su na to pristali, da ćemo iste građane sačuvati i braniti u njihovim pravima i slobostinama,

milostima, darivanjima i običajima, a posebno potvrđujemo ono što su bilo kako dosada imali još od vremena prejasnoga vladara gospodina Ludovika, sretne uspomene kralja Ugarske."⁴⁰

Također istoga datuma kao i pret-hodne dvije, 1402., svibnja 13., Ce-tina (Sinj) u povelji velikoga vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića,⁴¹ kojom na molbu šibenskih izaslanika po-tyrđuje slobode i povlastice što su ih Šibenčanima podijelili ugarsko-hr-vatski kraljevi, posebice kralj Ludo-vik I., s tim da Šibenčani istaknu za-stave kralja Ladislava Napuljskog u svom gradu i polože prisegu vjerno-sti: "Između ostalog, hoćemo i ovom ispravom određujemo trajno pošto-vati (održavati) svima i pojedincima slobostine, bilo koje (*sve*) privilegije, povlaštene milosti (*povlastice*) i uop-

38 *Nos itaque iustis petitionibus eorundem in persona domini nostri regis annuentes: primo et principaliter iuramus ad sancta evangelia super crucem unacum dominabus et contoralibus nostris, et nobilibus et proceribus annuentibus nostris, ipsos cives in eorum iuribus et libertatibus, gratijs, donationibus et consuetudinibus conservare. Et defendere specialiter tempore olim serenissimi principis domini Ludovici felicitis recordationis regis Hungarie.*

39 MAGYAR ORSZAGOS LEVÉLTAR, Archivium generale Hungaricum, Budapest, *Diplomatikai leveltar, Acta antemochachiana, A. Mohacs elotti gyujtemeny*, 50053; *Diplomatarium Sibenicense*, str. 17v-18r, Arhiv Hrvatske u Zagrebu, korišten 1983. Povelju su objavili: Š. LJUBIĆ, *Listine*, IV., str. 461-463; S. NOVAKOVIĆ, *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, str. 93-95, krnje; FERDO ŠIŠIĆ, "Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća", u: *Starine JAZU*, 39, Zagreb, 1938., str. 183-185; J. BARBARIĆ - J. KOLANOVIĆ, *Šibenski diplomatarij...*, str. 50-53.

40 *Nos itaque iustis petitionibus eorundem in persona d(omini) nostri regis annuentes. Primo et principaliter iuramus una cum dominabus conthoralibus nostris hac nobilibus proceribus seruientibus nostris ipsos ciues in eorum iuribus, libertatibus, gratijs, donationibus et consuetudinibus conseruare, specialiter olim tempore serenissimi principis d(omini) Ludo-uici felicitis recordacionis regis Hungarie.*

41 MAGYAR ORSZAGOS LEVÉLTAR, Archivum generale Hungaricum, Budapest, *Diplomatikai leveltar, Acta antemochachiana, A. Mohacs elotti gyujtemeny*, 50054; prijepisi ove isprave nalazi se u potvrdnicama Ninskog kaptola od 20. IX. 1403., Kninskog kaptola od 18. X. 1406. i Šibenskog kaptola od 15. X. 1406., koji se čuvaju u MAGYAR ORSZAGOS LEVÉLTAR, Archivum generale Hungaricum, Budapest, *Diplomatikai leveltar, Acta antemochachiana, A. Mohacs elotti gyujtemeny*, 50072, 50064, 50071. Prijepisi su loši jer ispuštaju pojedine dijelove isprave; prijepis donosi i *Diplomatar Sibenicense*, str. 16v-17r, korišten 1983. u Arhivu Hrvatske u Zagrebu. Povelju je objavio F. ŠIŠIĆ, "Neko-liko isprava iz početka XV stoljeća", str. 185-188; J. BARBARIĆ - J. KOLANOVIĆ, *Šibenski diplomatarij...*, str. 47-50.

će sve povlastice rečene općine i ljudi grada Šibenika prethodno dobivene još od nekoć preuzvišenih kraljeva Ugarske, posebice (osobito) od poštovanoga vladara i gospodara, sretne uspomene, gospodina kralja Ludovika, i zadovoljština njegovih privilegija, posebice navedenih i popisanih (prepisanih) u onoj od sedamnaestosiječanjskih Kalenda godine Gospodnje 1300. (i) 58. (uoči Zadarskog mira 12. II. 1358.): dakle, šesnaeste godine njegova kraljevanja, koja je ovjerena njegovim kraljevskim dvostranim pečatom od bijelog voska, s vrpcom crvene i bijele boje, kako se u toj ispravi navodi (nalazi).⁴² Ova je treća isprava s istim datumom kao i dvije prethodne, posebno važnija jer donosi više podataka o Ludoviku i njegovim ispravama uoči i tijekom samoga potpisivanja Zadarskoga mira.

Na kraju, Ludovikov se duh kasnije osjećao i u ispravama bosanskih vladara prema njegovim nasljednicima, odnosno, da su i drugi bosanski vladari priznavali vrhovništvo hrvatsko-ugarskoga kralja i nakon Ludovikove smrti pokazuje nam, između ostalih, i Tomaševa isprava izdana u Bobovcu 3. lipnja 1444., koja u našem slobodnom prijevodu glasi: "Mi Stjepan Tomaš, milošću Božjom kralj Bosne i veće. Ovom ispravom javljamo svima, kojih se tiče, da pošto je prethodno prijestolje ovoga našeg Kraljevstva Bosne po smrti slavne uspomene svi-

jetloga gospodina Stjepana Tvrtka (II.), posljednjega kralja, istoga našega predragog strica, bilo ispražnjeno, a ja sam po njegovoj smrti i njegovoj odredbi postao gospodar gradova i krunskih dobara istoga kraljevstva, to je presvijetli vladar i naš milostivi gospodar gospodin Vladislav, milošću Božjom kralj Ugarske i Poljske i veće, po osobitom savjetu i dobroj volji te odredbi poštovanoga i moćnoga muža gospodina Ivana Hunjada, između ostaloga vojvode Transilvanaca, vrhovnoga kapetana kraljevih vojski našega gospodina kralja Vladislava, nas svečano za kralja rečenoga kraljevstva Bosne postavio i potvrdio. Stoga, smatramo da nam je ovakvom potvrđnicom i zavjetom pribavljena blagonaklonost i potpora rečenoga gospodina Ivana, vojvode, koja nam je pomogla i pružila te on u ovim krajevima s nama može biti poželjan i čovjek dostojan slobode, na isti način blagonaklonosti, dokle god smo živi, međusobno se poštivati i nagrađivati u ovome, te za buduće prijateljstvo i blagonaklonost obostrano čuvati obzirnost i otprije zadanu riječ, isto tako u ime Gospodnje istinitu slobodu, iskrenu vjeru i dobru volju, koju združujemo i povezujemo u ispravi rečenom gospodinu Ivanu, vojvodi, za vjernost i služenje rečenom našem gospodararu kralju Vladislavu i njegovoj svetoj kruni, kojoj nepovredivo služimo, koju smo kao i sam gospodin Ivan,

42 *De cetero in perpetuum uolumus et obseruari mandamus harum serie omnes et singulas libertates, priuilegia quelibet, gratiarum prerogatiuas et munitates (immunitates) uniuersas dicte comunitati et hominibus ciuitatis Sibenici predictae concessas olim per excelentissimos reges Hungarie, presertim per illustrissimum principem et dominum d(ominum) regem Ludovicum felicitis memorie et in suo priuilegio contentas, specificatas et descriptas decimo septimo Kalendas Ianuarii anno domini MCCC^o LVIII: regni autem sui anno sextodecimo, munito uno suo sigillo regali duplici in cera alba, cum cordula sericis rubei et albi coloris, et prout in eisdem continentur.*

vojvoda, izabrali, prihvatili i preuzeli obveze bez ikakve zle namjere i prijevare, u istinu, iskreno i savršeno, u želji, da se mi za toliku ljubav i sklonost odužimo, obvezujemo se da ćemo vjerno služiti rečenom kralju i kruni njegovoj, a vojvodu Ivana priznajemo istinitim i vjernim prijateljem i bratom u gospodinu Isusu, obećavamo da ćemo ga iskrenim srcem ljubiti i vazda u potrebama pomagati, kroz sve vrijeme njegova i našega življenja te istoga pomagati u svemu, osobito kada bude u koristi prije navedenoga našeg gospodara kralja Vladislava i njegova prije spomenutoga Kraljevstva Ugarske, te ćemo na isti način pomagati i održavati prijateljstvo koje ne ćemo zanemariti niti odbaciti poradi bilo kojega čovjeka, niti bilo čije naklonosti ili uvođenja (u posjed), ni za kakvo blago, niti za gradove, niti za kakvu drugu stvar na svijetu. I, ako se, ne daj Bože, dogodi istom gospodinu Ivanu, vojvodi, koja druga potreba ili spor u njegovoj državi, poganskim krajevima ili među pučanstvom, ili pak bilo gdje ili bilo s kojim njegovim zavidnicima i njegovim napadačima, tada u takvim posebnim slučajevima ne ćemo napustiti gospodina Ivana, vojvodu, nego ćemo ga osobno, s podanicima, obiteljima, dvorovima i sa svom našom imovinom prijateljski pomoći, ako nam takvu priliku podari Gospod Bog. Štoviše i osim toga radit ćemo na tome i dobrom voljom sve poticati i zahtijevati od sve naše braće i prijatelja, gdje se god oni nalazili, da se skupa s nama rečenom gospodinu Ivanu, vojvodi, prikažu kao dragi i skloni prijatelji i da mu na isti način bratski služe. Također kao najveći znak postignutoga istog ovog prijateljstva i bratstva, koje od sada neka smatra rečeni gospodin Ivan,

vojvoda, da je slobodan i dobrodošao za sva vremena u budućnosti dok traje njegov i naš život, bratski dolaziti u naš dom, državu, posjede, i držanja, te putovati po svojoj volji i zdravo se i sigurno vraćati, naime isto tako kao svojim vjernim podanicima i rođacima. Osim toga, ako se u budućnosti rečenom gospodinu Ivanu, vojvodi, dogodi kakva potreba, da bude u opasnosti i da mora otići iz svoje države, neka tada slobodno, sigurno i s pouzdanjem zdrav dođe k nama i k našem domu, u naše gradove, varoši, posjede i držanja, te gdje god bude želio u našem kraljevstvu boraviti s pravom, bratski i prijateljski, primit ćemo ga i pobrinut se za njega. Dokle god ili bilo gdje u našem kraljevstvu i našem vladanju bude boravio, neka bude božanskom i našom (zaštitom) te našom pomoću i pogledom čuvan od svih neprijatelja i njegovih protivnika, kako on kao osoba tako i njegova obiteljska i pojedinačna dobra i stvari te njegova kuća sve što mu je god tada Bog dao da posjeduje i ima. Za najveću, dakle, potvrdu i znak toga prijateljstva naše posebne blagonaklonosti obećavamo vojnu pomoć, što je izvan i mimo ovoga, kojom ćemo prikladno pomoći rečenom gospodinu Ivanu, vojvodi, na način koji ćemo kao dužnik osobno učiniti s posebnim poštovanjem istom gospodinu Ivanu, vojvodi, isto tako bratu i našem prijatelju, da ćemo ubuduće godišnje plaćati i davati tri tisuće zlatnih florena tijekom prikladnog razdoblja, i na druge načine trajno pokazivati svoju blagonaklonost na način koji bude prikladan i zgodan. Za sve gore napisano obećavamo našom kršćanskom vjerom i dajemo našu kraljevsku riječ da je nepovredivo, da ćemo obeća-

no izvršiti u obliku ove naše isprave koja je osnažena i pečaćena našim srednjim visećim pečatom. Dano u našem gradu Bobovcu, četvrtog dana

najbližeg poslije blagdana Duhova, godine Gospodnje tisuću četristo četrdeset četrte."⁴³

43 Njezin izvornik na latinskom jeziku glasi: *Nos Stephanus Thomas Dei gratia rex Bosne etc. Significamus tenore presentium quibus expedit vniversis, quod quia vacante pridem solio huius regni nostri Bosne, per obitum condam bone memorie illustris domini Stephani Twertko ultimi regis eiusdem, patruui nostri carissimi, nobisque post ipsius decessum et eiusdem dispositione in domino castrorum et tenutarum corone ipsius regni remanentibus, serenissimus princeps et dominus noster gratiosus, dominus Wladislaus Dei gratia Hungarie et polonie etc. rex, de speciali consilio et bona voluntate ac dispositione magnifici et potentis viri domini Johannis de Hwunyad, inter cetera partium Transylvanarum woywode, supremi capitanei armorum domini nostri Wladislai regis nos in regem dicti regni Bosne sollempniter instituit, et confirmavit. Idcirco considerantes in huiusmodi confirmatione, et voti nostri assecutione favorem et adiutorium prefati domini Johannis waywode(!) nobis affuisse et profuisse, et eum in hac parte nobiscum liberaliter egisse, cupientesque talismodi benevolentie, quamdiu in hac vita erimus, vicem rependere horum, sed et future amicitie, et benevolentie utrimque conseruande respectu, et sicuti pridem verbo, ita ex nunc in nomine domini sana liberatione, sincera fide et bona voluntate tenore presentium unimus et coniungimus nos prefato domino Johanni woywode ad fidelitatem et servitia prefato domino nostro Wladislao regi et sacre eius corone inuolabiliter observanda, ipsumque dominum Johannem woywodam(!) adoptamus, acceptamus, et assumimus sine fraude et dolo, in verum, sincerum et perfectum, fidelem amicum et fratrem in domino Jesu promittentes firmiter eundem dominum Johannem woywodam tanquam sincerum adoptatum et cordialem amicum nostrum, bono corde et sincera mente diligere et amare ac in necessitatibus adiuuare, toto tempore vite sue et nostre et eidem assistere in omnibus, precipue que erunt pro utilitate prefati Domini nostri Wladislai regis et eius regni Hungarie prenotati, huiusmodique assistentie, et amicitie observationem non premitteremus, nec abiciemus propter aliquem hominem, nec alicuius favore aut inductione, neque pro tezauro, neque pro castris, nec pro aliqua re mundi. Et si, quod deus avertat, occurrerit eidem domino Johanni woywode(!) aliqua necessitas, vel adversitas in dominio suo, vel ex parte paganorum, aut vicinorum, sive cuiuscumque aut quoruncumque emulorum suorum et sibi insultantium, extunc in tali casu apcialiter ipsum dominum Johannem woywodam non dimitemus, sed eidem cum persona, subditis, familiaribus, camera, et amicis nostris omni facultate, quam nobis pro tali tempore dominus deus concesserit, asistemus. Insuper quoque laborabimus et omni bona voluntate inducemus et requiremus omnes fratres et amicos nostros lubicumque existentes, ut una nobiscum dicto domino Johanni woywode cari amici et beneuoli existant, eidemque et fraternitatem observent. Quodque in maius signum huiusmodi amicitie et fraternitatis compromisso, ex nunc libertatem habeat et facultatem, prefatus dominus Johannes woywoda pro omni tempore affuturo durante vita et nostra venire fraternaliter ad nostras domos, dominia, possessiones, ac tenutas, et iterum pro suo velle salve et secure redire tam videlicet ipse, quam sui fideles servitores et familiares. Preterea, si successu temporum tanta occurrerit necessitas prefato domino Johanni woywode, quod eum ex quacumque adversa causa ex dominio suo exire contingeret et opporret, extunc libere, secure et confidenter venire valeat ad nos, et ad domos, ad castra, opida, possessiones ac tenutas nostras, et ad regnum nostrum, et ibidem ubicumque maluerit, iuste, fraternaliter et amicabiliter commorando, providere et disponere poterit de factis suis. Quamdiu autem ubicumque in nostro regno et tenutis nostris moram duxerit, divino et nostro ac nostrorum auxilio et tuitione custoditus erit ab omnibus inimicis et sibi aduersantibus tam in persona propria, quam familiares ac singula bona, resque et camera sua ac totum quicquid et tempore sibi deus possidendum concesserit et habendum. In maius autem robur et signum huiusmodi amicitie ex singulari nostra beniuolentia promittimus, quod ultra et preter illud subsidium, cuius pro occurenti opportunitate dicti domini Johannis woywode modo quo supra nos debitorem fecimus, ex speciali dilectione eidem dominio Johanni woywode tamquam fratri*

Slično je i u Tomaševoj ispravi izdanoj u Sutjesci 25. svibnja 1446., kojom on potvrđuje posjede Doroteji, udovi kneza Ivaniša Blagajskog, i njezinu sinu Nikoli: "zgora rečenim', i veće takoi i na to im' stvorismo milost' našu gospocku, kako vola na što bi imali pravde i zapise o(t) krunne ugr'ske i skladajuće i opovidajuće, što bi u rukah' kraljev'stva našega, da ih' u vse u toi imamo pomagat' sami sobom' i svoiom' moć'ju i svojimi prijatelji, kada toga vrime bude; i da se u toi nima ukladati niedn' čl(o)v(i)k' kraljev'stva našega ni inoga kraljev'stva, tko bi naš' prijatelj', bil', ni niedan' čl(o)v(i)k', ki bi suprotiv' nam' nebio, na što oni liste i pravde imaju i vola što bi oni zaujali. I tko bi se nim' pridao ili knim' priložio, što e sada pod' krunom' ugr'skom' nih' plemenščine, da vsakoga imamo čuvati i obarovati od(a) svanega ezika i o(d) našega kraljev'stva i oda vsakoga, tko se k nam' prilada ali pristoi, takoi kakovo sami svoga kraljev'stva pače više rečenu gospoju Dorotiju i ne sina, kneza Milouša, g(ospodi)na Blagajskoga, da ih' imamo pomagati i tvr'diti u nih' plemščinah' izloživše onoga što e prišlo u ruke sinom'

bana Mikule pr'vo togai, nego smo tai naš' otvoren' list' učinili, i što bi bilo u koga u rukah' kraljev'stva našega." Ista Tomaševa na latinskom: "*Et nos cum viderimus hancce(?) supra dictam dominam Dorotheam et illius filium comitem Nicolaum dominum Blagaicum nobis comprobare amorem et amicitiam veram, prestitimus eis gratiam nostram principalem domine Dorothee et illius filio comiti Nicolao domino Blagaico supra dictis et iam taliter et propterea prestitimus gratiam nostram principalem: ad quecunque debuissent habere iura et perscriptiones a corona ungarica, exponentes et declarantes, quantum in manibus regni nostri, quod eos in omnibus his debeamus adiuuvare per nosmet ipsos et nostris viribus et nostris amicis, quando hoc erit de tempore et quod huic rei non debeat se immiscere ullus homo regni nostri neque alius regni, qui noster amicus esset, neque ullus homo, qui non contra nos esset, qua de causa illi literas et iura habent, et debebas quidquid illi acquisiverit et qui de illis tradiderit aut ad illos transierit quotquot modo sub corona ungarica de eorum genere, quando hoc erit de tempore et quod huic rei non debeat se immiscere ullus homo*

*et amico nostro, per persona sua singulis annis affuturis, singula tria milia florenorum auri competenti termino sic velimus solvere(!) et aministrare, in aliis quoque eidem nostram benivolentiam in facto ostendere, prout eidem accomodum fuerit et opportunum. Que omnia suprascripta promittimus sub fide christiana et in verbo nostro regio inviolabiliter, in forma premissa observare harum nostrarum vigore, quibus sigillum nostrum, quo utimur, appensum est et testimonio literarum mediante. Datum in castro nostro Bobowacz, feria quarta proxima post festum penthecostes, anno domini millesimo quadringentesimo quadragesimo quarto. (I. KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, "Spomenici bosanski i crnogorski", str. 35-48; GYÖRGY FEJÉR, *Genius, Incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunjad*, Budae, 1844., str. 68; L. THALÓCZY, *Studien zur Geschichte*, str. 366-368; EUSEBIUS FERMENDŽIN, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.*, Academia scientiarum et artium slavorum meridionalium, Zagrabiae, 1892., str. 185; MARKO PEROJEVIĆ i drugi, *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, str. 493, prijevod M. Perojevića pojedinih dijelova; MARKO ŠUNJIĆ, *Izvori za istoriju Bosne i Hercegovine (Srednji vijek)*, I.-VII., Arhiv BiH, Sarajevo (bez godina), knj. VI., str. 39, 39^a, 0040. Cijelu ispravu preveo Milko Brković, Zadar, 2008.*

*regni nostri neque alius regni, qui noster amicus esset, neque ullus homo, qui non contra nos esset, qua de causa illi literas et iura habent, et debebus quidquid illi acquisiverit et qui de illis tradiderit aut ad illos transierit quotquot modo **sub corona ungarica** de eorum genere, omnes tueri et defendere contra omnem linguam et nostri regni et cuiuslibet, quod nobis convenit aut dignum est, ita ut nostrum ipsi regnum imo magis supra dictam dominam Dorotheam et eius filium comitem Nicolaum dominum Blagaicum debemus adiuvare et tueri in eorum iuribus nobilitatis exponendo id, quod pervenit in manus filiorum bani Nicolai...*⁴⁴

Kako je to u stvarnosti izgledalo najbolje nam govori Tomaševa isprava od 10. veljače 1459., izdana u gradu Jezero kod Jajca, Ivanu Vitezu, varadinskome biskupu i savjetniku kralja Matijaša, u kojoj kaže: "*Vašem su gospodstvu dobro poznate sve odredbe, koje smo zaključili s prejasnim kraljem Matijašem, našim premilostivim gospodarom.*"⁴⁵

Umjesto zaključka

Sve nam izneseno kazuje da je kralj Ludovik I. doista bio suveren bosanskih banova i kraljeva, koji su se nakon njegove smrti borili za njegovu ostavštinu kao uostalom i sve okolne zemlje. U navedenoj ispravi Trogiranima kralj se Tvrtko I. četiri puta poziva na "brata" Ludovika I. Slično je i u drugim navedenim ispravama dalmatinskim gradovima, iako postoje Ludovikovi zakoniti nasljednici njegove Krune, Karlo Drački, kći Marija i Sigismund. Nama to ukazuje na to da je Tvrtko smatrao da upravo on nakon Ludovika I. treba naslijediti *hrvatsku krunu*, kao što je to ostvario s *raškom krunom*. U prilog tomu govori nam i isprava splitskih poslanika iz iste 1390. godine, u kojoj ga već nazivaju *rex Dalmatiae et Croatiae*, iako nije bio krunjen tom titulom, a kasnije i njegovi nasljednici prisvajaju sebi tu intulaciju. Dakle, ako ga je kao ban morao priznavati svojim suverenom, sada pak sebe smatra njegovim nasljednikom na teritoriju Kraljevine Hrvatske i Dalmacije.

44 LAJOS THALLÓCZY - SAMU BARABÁS, *Codex diplomaticus comitatum de Blagay*, str. 342-345; M. ŠUNJIĆ, *Izvori za istoriju Bosne i Hercegovine (Srednji vijek)*, Arhiv BiH, Sarajevo, knj. IV., str. 0124-0125; I. KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Acta croatica*, I., str. 66, ćirilski tekst.

45 L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte*, str. 99-101.

Louis I the Great (1342 to 1382) in medieval documents of the Bosnia-Hum rulers

Summary

In the documents of the medieval Bosnia-Hum rulers, Louis I the Great was considered the "king of happy memories" regarding the fact that he was their sovereign through the hereditary Croatian Kingdom, which he was very fond of, and a part of which was, at the time of his predecessors, the Bosnian Banat as well. Also, due to marital alliance with Bosnia and Hum, he managed to return Dalmatia to Croatian Kingdom, as a part of his great Hungarian-Croatian Kingdom. After his death and numerous intrigues at the Hungarian court, the Bosnian rulers, especially King Tvrtko, hoped to inherit a part of the Hungarian-Croatian Kingdom, i.e. the territory of the Croatian Kingdom, especially when Croatian and Dalmatian towns came under Bosnian military control. In the document issued to the citizens of Trogir in 1390, Louis I was four times referred to as 'brother' by King Tvrtko. Similar were the findings from other documents issued to Dalmatian cities, although Louis's legal heirs were still alive. The author of this paper, but also some earlier historians, claim that Tvrtko felt he should succeed Louis I to *the crown of Croatia*, as he did to *the crown of Raska*. The evidence for these facts can be found in the documents of the Split delegates from the same 1390, in which Tvrtko was already referred to as *Rex Dalmatiae et Croatiae*, although he had not yet been crowned. In the following years his successors also arrogated this title to themselves. While Tvrtko, being a Ban, was obliged to recognize Louis I as a sovereign, he consequently considered himself as the latter's successor in the territory of the Kingdom of Croatia and Dalmatia.

Keywords: Zadar Peace Treaty, Louis I, Dalmatia, Bosnia-Hum rulers, medieval documents, Croatian Kingdom.

NARATIV O BITKI KOD DUBICE 1513. GODINE IZ ŽIVOTOPISA PETRA BERISLAVIĆA FIKCIONALNA JE PRIČA

Miroslav PALAMETA

Filozofski fakultet u Splitu

Radovanova 13

HR - 21000 Split

E-pošta: miropal@yahoo.it

UDK 82:176.8] *16*

821.163.42-94.09 Mrnavić I.T.

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 3. travnja 2015.

Prihvaćeno: 27. lipnja 2015.

Sažetak

Jedna od najpoznatijih afera u povijesti hrvatske književnosti vezana je za latinski životopis biskupa i bana Petra Berislavića (?-1520.) koji je pod naslovom *Vita Petri Berislavi Bosnensis, episcopi Vesprimensis, Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Bosnaeque bani*, (Venecija, 1620.) objavio Ivan Tomko Mrnavić (1580.-1637.), a izazvana je optužbom prirodoslovca Alberta Fortisa (1741.-1803.) u putopisu *Viaggio in Dalmazia*, (Venecija, 1773.) da je to djelo gotovo doslovni plagijat stotinjak godina prije napisanoga istoimenog djela Antuna Vrančića (1504.-1573.), čiji je izvornik navodno on našao u Šibeniku, u obiteljskom arhivu Draganića-Vrančića. Premda nitko ni prije ni poslije nije vidio sporni rukopis, niti iznio bilo kakav valjan dokaz o njegovu postojanju, Fortisovu optužnicu prihvatila je hrvatska znanstvena javnost, pa je ona uza stanovite preinake ostala na snazi sve do danas. Članak *Narativ o bitki kod Dubice 1513.*, koji je samo jedno poglavlje u opsežnom rukopisu o Mrnavićevu autorstvu *Životopisa Petra Berislavića*, prilagođen je za samostalno objavljivanje. U njemu se pokazuje kako je

jezgro priče o spomenutoj bitki pod Dubicom nastalo mnogo godina poslije smrti Antuna Vrančića, pa ga on nije mogao ni oblikovati.

Polazeći od općeprihvaćenoga stajališta da Antun Vrančić u svojim tekstovima operira vjerodostojnim povijesnim činjenicama, a da je Ivan Tomko Mrnavić u tom smislu poprilično nepouzdan, naratološkom bi se analizom reprezentativne cjeline iz *Životopisa*, koja govori o Bitki pod Dubicom 1513. nastojalo u radu odgovoriti na pitanje o autorstvu toga dijela teksta. Također bi se na tragu izučavanja faktografske priče ta cjelina promatrala u svjetlu relevantnih povijesnih izvora i povjesničarskih diskursa.

Ključne riječi: fikcija, narativ, falsifikacija, plagijat, Mrnavić, Vrančić, Berislavić, Dubica.

Uvod

Priča o pobjedi Petra Berislavića nad brojčano nadmoćnom turskom vojskom kod Dubice 1513. godine sročena je u *Životopisu* kao zaokružena epizoda koja svojim opsegom od deset stranica teksta (VPB, str. 20-30)¹ oporira ostalim sadržajima u kontekstu,² odnosno fragmentarnosti i kratkoći povijesnih dokumenata izvan njega. Zato, posebice zbog naravi vlastitoga ustroja, nudi se ona preispitivanju poglavito na razini pripadnosti historiografskom ili literarnom diskursu. Stoga je iznimno važno prepoznati

koliko taj prikaz uvažava vjerodostojne povijesne izvore, a u kojoj je mjeri plod piščeve imaginacije.

Ipak, prije toga valjalo bi makar naznačiti recepciju Fortisove optužbe među znanstvenicima koji su se ozbiljnije zanimali *Životopisom Petra Berislavića*. Dakle, nakon Fortisove optužbe javio se makarski kanonik Ivan Pavlović Lučić i stao u obranu tada cijenjenoga pisca Ivana Tomke Mrnavića, pa se o tome nije govorilo tijekom sljedećih osamdesetak godina. Ali, nakon što je Vallentini u *Bibliografiji Dalmacije i Crne Gore*³

1 Skraćena za *Vita Petri Berislavi* i paginaciju prvotiska iz 1620. godine.

2 *Životopis* započinje prikazom slavnoga podrijetla Petrovih predaka, bosanskih plemića, njegovim djetinjstvom s majkom u Trogiru, a nastavlja se prikazom dječastva i mladosti kod slavonskih Berislavića i uvođenjem u društveni i politički život s delikatnim i uspješnim diplomatskim misijama koje su mu priskrbile ugled, javno priznanje i biskupsku čast u Vesperimu, a onda imenovanje za vranskoga priora i hrvatskoga bana. Nakon tih dvadesetak stranica, posebna je cjelina o čuvenoj povijesnoj pobjedi nad četiri puta brojnijim turskim snagama kod Dubice. U nastavku *Životopisa* nekoliko autentičnih vladarskih pisama, uglavnom upućenih banu Berislaviću, stožerna su uporišta kompozicije koja završava epizodom o Banovoj smrti 1520. i etosom, neizostavnim u tradicionalnim biografijama.

3 GIUSEPPE VALLENTINELLI, *Bibliografia della Dalmazia e del Montenegro, Zagabria*, 1855., str. 166-167.

objavio uz natuknicu *Vita Petri Berislavi* Fortisovu optužbu Mrnavića za plagijat i kratku obranu makarškoga kanonika Lučića,⁴ mađarski priređivač Vrančićevih djela Laszlo Szalay dobio je prijepis *Životopisa* iz Marciane i objavio ga među Vrančićevim djelima, ali pod Mrnavićevim imenom, s kratkom opaskom koja opovrgava Fortisovu optužbu.⁵ Ivan Kukuljević petnaestak godina nakon toga kritizirao je Fortisa i autorstvo Berislavićeva *Životopisa* pripisao Mrnaviću, pokazujući između ostaloga kako je cijeli početak o starijim predcima glavnoga junaka Mrnavićeva fiktionalna priča.⁶ Ar-

min Pavić, oduševljen Fortisom, ipak je povjerovao u postojanje Vrančićeva predloška pa je pod dojmom Kukuljevićeve ekspertize samo redefinirao Fortisovu optužbu i oblikovao obrazac koji uglavnom do danas vrijedi.⁷ Klaiću je bez ikakve elaboracije bilo to kompromisno rješenje pa je smatrao kako je Mrnavić samo proširio Vrančićevu skicu *Životopisa Petra Berislavića*.⁸ Na tim istim pozicijama Armina Pavića ostala je znanstvenica Tamara Tvrtković. U predgovoru prijevoda Berislavićeva *Životopisa*, koji je objavila 2008. godine, pokazala je da je Mrnavićeva tvrdanja iz predgovora *Životopisu*, gdje spominje Antuna

4 IVAN PAVLOVIĆ LUČIĆ, "Praefatio ad lectorem", u: IVAN TOMKO MRNAVIĆ, *Vita S. Sabbae Abbatis Stephani Nemaniae Rasciae regis filii*, Mleci, 1789., str. 12-13.

5 "Ebből látni való, hogy az *impudentissimo plagio* elnevezés nincsen helyén, mert Marnavics világosan írja: *Petri res gestas ex diversis authoribus, imprimis vero... Antonii Verantii... scriptis carptim excerptas teneo*, s mert munkájának irásmódja, átalán véve, lényegesen eltér a Verancsicsétól. Annyi mindazáltal nem vonathatván kétségbe, hogy a mi Antalunk irományai főfő forrásul szolgáltak Marnavicsnak, s hogy Beriszló Péter életírása a Verancsicsoknak, mint Beriszló es Statileo rokonainak viszonyaikra is tanúságos világot vet: a szóban forgó dolgozat ideiktatását elégségesen igazoltnak itélem." SZALAY LÁSZLÓ, *Verancsics Antal összes munkái*, Monumenta Hungariae historica, svezak. III., Pésta, 1857., str. XIV. "Iz toga se vidi da naziv *impudentissimo plagio* nije primjeren, budući da Mrnavić jasno piše: *Petri res gestas ex diversis authoribus, imprimis vero... Antonii Verantii... scriptis carptim excerptas teneo*, a i zbog toga što se stil njegova rada, gledano u cjelini, bitno razlikuje od Vrančićeva stila. Ipak se zbog toga ne može dovesti u pitanje, da su spisi našeg Antala poslužili kao glavni izvor Mrnaviću, te da životopis Petra Berislavića baca poučno svjetlo na rodbinske odnose Vrančićevih kao i Berislavića i Statilića: stoga smatram dovoljno opravdanim da se ovamo uvrsti spomenuti spis." (Preveo s mađarskoga jezika Mihály Szentmártoni, S.J.).

6 *Ivan Kukuljević Sakcinski, Književnici u Hrvatah iz prve polovine VXII. vieka s ovu stranu Velebita*, Zagreb, 1869., str. 106-109.

7 "Fortis, mletački abbé, učaše o Mrnaviću mletačke spomenike, koji prema piscu, kao što vidjesmo, sigurno da ne bjehu nepristrani, s toga nam Fortisovu tvrdnju treba stegnuti ovako: Mrnavić se pišući vitam (!) Berislavi poslužio istoimenim Vrančićevim spisom, koji je upravo većim dijelom do slova prepisao." ARMIN PAVIĆ, *Ivan Tomko Mrnavić*, Rad JAZU, 33, Zagreb, 1875., str. 77.

8 "Petar Berislavić, pobjednik u boju kod Dubice, spada među najodličnije muževe hrvatskog naroda na osvitku šesnaestog stoljeća. Djela je njegova opisao mlađi rođak njegov Antun Vrančić, potonji nadbiskup ostrogonski (†1573.): Vrančićeve pak bilješke upotrijebio je u sedamnaestom stoljeću Ivan Tomko Mrnavić za svoj opširni životopis." VJEKOSLAV KLAJČIĆ, *Povijest Hrvata*, Treće doba: Vladanje kraljeva iz raznih porodica (1301-1525). Od gubitka Dalmacije do Matije Korvina (1409-1457). Doba kralja Matijaša Korvina i Jagelovića (1458-1526), Matica hrvatska, Zagreb, 1974., str. 306.

Vrančića kao svoj glavni izvor, ipak točna. No, pri toj tvrdnji smatra kako se ona odnosi na onaj rukopis koji je tobože u Šibeniku vidio Alberto Fortis, premda je u tom istom radu središnji doprinos usporedba Vrančićeve anegdote o trojici ugarskih velikaša iz putopisa *Iter Buda Hadrianopolim* s njezinom jedva izmijenjenom inačicom koju je Mrnavić unio u *Životopis*. Da autorica Vrančića smatra glavnim autorom vidi se i po njezinoj prosudbi da je on, ili njegov ujak Ivan Statilić, oblikovao posve negativan lik Petra Kružića, jer su njih dvojica bili pristaše Ivana Zapolje, a Kružić je u službi cara Ferdinanda!⁹ Mrnavića očito smatra patološkim falsifikatorom, jer je iznenađena u tom istom članku činjenicom da je Mrnavić u *Životopis* uvrstio ipak autentična papinska i kraljevska pisma banu Berislaviću, a da u njih nije ništa dodao ili ispuštao. U tom svjetlu valjalo bi shvatiti i njezin konačni zaključak o toj problematici: "Očito je, dakle, da se Mrnavić prilikom sastavljanja Berislavićeva životopisa poslužio Vrančićevim spisom (što uostalom nije ni zaniijekao), ali jednako tako da je u životopis unio i neke elemente koji i njega samog povezuju sa slavnom obitelji Berislavić."¹⁰

U svakom slučaju, nitko od znanstvenika koji su se bavili *Životopisom* nije preispitivao epizodu o bitki pod Dubicom iz 1513. Jedino je Klaić u navedenom tekstu preuzeo Mrnavićev narativ, smatrajući da je Vrančićev, ali je njezinu prostornu podlogu pomaknuo niz Unu prema Kostajnici. Kako ta epizoda zauzima svojim opsegom sedminu cijeloga *Životopisa*, a prikazuje najpoznatiji i u povijesti potvrđeni događaj, rezultati njezina preispitivanja mogu biti relevantni za procjenu je li postojao Vrančićev predložak ili je on samo Fortisova izmišljotina. Naime, ako je taj rukopis postojao, Vrančić bi o toj bitki, kao najvažnijoj Berislavićevoj pobjedi nad Turcima, morao nešto reći. Utvrdi li se da se ta opsežna epizoda oslanja na neke druge izvore koji su se pojavili nakon Vrančićeve smrti, onda su procjene Fortisovih sljedbenika pod velikim znakom pitanja.

1. Činjenično i izmišljeno na istoj razini

U gorljivom nastojanju da svom junaku prida što veći značaj, već na samom početku epizode, pisac mu je uz postojeće naslove i priznanja pripisivao i one koje on nije tada imao ili

9 Kružić je u *Životopisu* oblikovan kao negativan lik, oponentan glavnom junaku. Stoga je pisac za njegovu ulogu posve prestilizirao i premotivirao Istvánffyjev tekst o turskom zauzeću Klisa 1537. (MIKLÓS ISTVÁNFY, *Nicolai Istvuanfi Pannonii Historiarum de rebus hungaricis libri XXXIV*, nunc primum in lucem editi, Coloniae Agrippinae, 1622., str. 130). Ni Perojević to nije primijetio i ostao je u uvjerenju da povijesni izvori o tome ne govore (MARKO PEROJEVIĆ, *Petar Kružić - kapetan i knez grada Klisa*, Matica hrvatska, Zagreb, 1931.). Prema tome, posve je izvjesno kako je i taj dio teksta mogao sastaviti samo Mrnavić, a nikako Antun Vrančić ili Ivan Statilić.

10 TAMARA TVRTKOVIĆ, "Vita Petri Berislavi, Ivan Tomko Mrnavić i Antun Vrančić", u: IVAN TOMKO MRNAVIĆ, *Vita Petri Berislavi - Životopis Petra Berislavića*, Hrvatski institut za povijest - Muzej grada Trogira, Zagreb - Trogir, 2008., str. 15-21.

nikada nije nosio. Berislavić je u tom trenutku zapravo imenovan samo podbanom palatina i bana Emerika Perényja, a njegovo proglašenje opatom Porna, što su pratili značajni dohodci i ugledna titula koju je sredinom stoljeća nosio Antun Vrančić, a u vrijeme objavljivanja *Životopisa* njegov adresant Juraj Drašković, nije do sada ni jednom egzaktnom potvrdom zajamčeno. Također, imenovanje Berislavića jajačkim banom posve je izmišljen podatak. Kumulacija naslova, koji bi po retoričkom načelu trebali stajati u reciprocitetu sa stvarnom moći i ugledom u društvu, u *Životopisu* označuju uvod u zbivanja i događaje u kojima će junak opravdati polučene položaje i zasjati svojim vrlinama, premda se iz historioграфске perspektive o spomenutim potankostima drukčije dade govoriti. Zanemare li se u tom slučaju druge nepreciznosti kao njegovo ređenje za biskupa vesprimskoga mnogo ranije od 1512., kad se prvi put i spominje s tim crkvenim položajem u relevantnim izvorima, spomenuti primjeri dovoljno su znakoviti jer se u *Životopisu* dovode u istu razinu podatci izvedeni iz vjerodostojnih dokumenata s onima što ih je pisac izmislio.¹¹

2. Domišljeni borbeni uspjesi

Kako pripovjedač nije spomenuo prije tako značajne bitke niti na jednom

mjestu bilo kakvo borbeno iskustvo novoga bana, on je domislio i pripisao mu cijeli niz pobjeda i učinkovitih djelovanja duboko u neprijateljskom teritoriju nakon carskoga ukaza da ode u Hrvatsku. Tako mu je u svom pripovijedanju osigurao ratničku slavu i kod podanika ugarskoga kralja i poštovanja samih Turaka, čime je motivirao i smirivanje na granici i veliku kasniju pobjedu. Motiv o banovu preodijevanju i izviđanju po neprijateljskim mjestima koje je poslije napadao, prenoseći ratna djelovanja na protivnikov teren, kao izrazit pripovjedni i avanturistički topos dovoljno upućuje da su spomenuti događaji samo narativna konstrukcija koju vjerodostojni povijesni dokumenti samo učvršćuju.

Prema službenim izvješćima mletačkoga izaslanika u Budimu, ban Berislavić je tek početkom lipnja 1513. dobio nalog da s vojskom ide u Hrvatsku, jer su neku utvrdu zauzeli Turci,¹² a 21. srpnja još je u Budimu i kod njega u kurtoaznom oproštajnom posjetu, odakle odlazi na svoje odredište u Hrvatsku, gdje neprijatelj i dalje prodire i zauzima kraljeve utvrde.¹³ Prema tome, kad su Turci napali sjeverne krajeve s lijevu stranu Une, ban nije mogao biti zaokupljen popravcima utvrđenja u južnim krajevima, kako se u *Životopisu* tvrdi, niti je u tako kratkom vremenu mogao izviđati neprijateljski teritorij ili izvršiti

11 U stilskom smislu te izmišljene titulacije i dužnosti neodoljivo podsjećaju na one u *Govoru na pogrebu Fausta Vrančića* u kome ih Ivan Tomko Mrnavić pripisuje Faustovu slavnom pretku banu Berislaviću. U tom govoru dodijelio mu je prefekturu kraljevske tvrđave budimske, kvesturu transilvansku, titulu carskoga zapovjednika svih vojski ugarske krune, za što nema nikakve osnove. IVAN TOMKO MRNAVIĆ, *Govor na pogrebu Fausta Vrančića*, (prijevod s latinskog dr. Olga Perić), Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić", Šibenik, 1993.

12 MARINO SANUDO, *I diarii*, liber XVI., Venezia, 1501.-1503., str. 409.

13 *Isto*, str. 475.

kakvo junačko djelo. U takve maštovite rekonstrukcije povijesti nije se ni u jednom svom tekstu upuštao Antun Vrančić, ali je u Mrnavičevim djelima takav postupak redovit i uobičajen.

3. Parafraziranje Antuna Vrančića

Nedvojbeno je da je povijesni Berislavić bio obučen u ratničkom umijeću, ali pisac o tome nije znao pojedinosti, pa je svom literarnom junaku osigurao uvjerljivo literarno ratničko iskustvo i profilirao ga kao nositelja osobitih vrjednota pred veliku i slavnu pobjedu. Na toj ravni fikcionalnosti posebno je znakovit završetak toga uspješnog čestovanja, kojim mu je osigurao ugled i kod protivnika i kod svojih sunarodnjaka: "Zaista, kad su Turci Petrovom hrabrošću svuda po Bosni i uz druge ugarske međaše bili potisnuti, odbijeni i otjerani, posavjetovali su se o tome s kolikim bi najviše mobiliziranim snagama morali udariti na novog bana i provjeriti, razmišljaju li to stvarno Ugri obnoviti staru čvrstinu, zbog nemara velikaša polumrtvu od smrti uzvišenog Matijaša."¹⁴

U cijelom Životopisu nema mnogo tako jasnih primjera prožimanja s povijesnim razmišljanjima Antuna Vrančića kao što je upravo istaknuti navod, koji postaje žarište sličnih reminiscencija u *Životopisu*. Ta je jezgrovita poanta izravni odraz njegove središnje misli iz *Povijesti Ugara od početka propadanja kraljevstva (De*

rebus Hungarorum ab inclinatione regni) prema kojoj su "bahati aristokrati (...) zamrzili na kraljeve herojske odvažnosti" kao što je bio kralj Matijaš, i ugađajući samo svojim prohtjevima, skršili "onu silnu moć koja se barem petsto godina pronosila kroz sjajan rast ratničke vrline".¹⁵ U tom je kontekstu Berislavić projektiran kao nositelj starih izgubljenih vrjednota, spreman da pobjedi triput jačega protivnika u bitki koja ubrzo slijedi, a Turci, kao kolektivni agens u *Životopisu*, na tom mjestu ne spremaju uobičajeni pljačkaški pohod, nego s humanističkom radoznavošću na tragu upravo Vrančićevih razmišljanja namjeravaju to provjeriti. U tome nema ni traga povjesničarskom diskursu. Na djelu je literarna imaginacija koja se održava i oblikuje na historijskoj tematskoj podlozi. Ona će oblikovati zapravo cijelu epizodu o bitki pod Dubicom, na što mogu posebno uputiti kratka i fragmentarna povijesna svjedočanstva.

4. Najranija izvješća o bitki pod Dubicom i narativ iz *Životopisa*

Najranija vijest o velikoj banovoj pobjedi sačuvana je u kratkom pismu koje je nekoliko dana poslije bitke napisao mletačkom duždu knez Ivan s Krbave. I sam sudionik u tim zbivanjima javlja kako je "prečasni Petar Berislavić, ban Hrvatske, pobijedio pašu, a u tom boju tri je tisuće Tura-

14 "Verum enimvero cum Turcae pasim per Bosnam aliosque hungaricos limites virtute Petri reprimerentur, fundereturet, abducerentur, consilium ii ineunt quantis maxime collectis viribus novum banum adoriendi, experiendique an serio Hungari antiquam indolem optimatam negligentia ab obitu divi Matthiae semimortuam resumere cogitarint" (VPB, str. 21). Prijevod s latinskoga autor ovoga rada.

15 ANTUN VRANČIĆ, *Tri spisa*, Šime Demo (prir.), Gradska knjižnica Juraj Šižgorić, Šibenik, 2004., str. 35.

ka bilo smaknuto i zarobljeno. I što je na naš prostor iz boja uteklo, svi su bili poklani i zarobljeni. Vojvoda transilovanski s trideset tisuća ljudi otišao je prema Smederevu, a što je do sada napravio, to ne znamo. A mi, ako Bog da, s našim gospodinom kanimo ući u Bosnu i molimo Boga da dosudi sreću".¹⁶

Pismo je poslao po novom ugarskom izaslaniku koji je u Mletke stigao u nedjelju 28. kolovoza i doznačio ga istoga dana, kada je predao svoje akreditive. Sanudo je zapisao tada još jednu kratku obavijest, koja je mogla biti dio izaslanikove priče o aktualnim sukobima na turskim granicama, njegov usmeni komentar, kako su Ugri predvođeni Petrom Berislavićem poklali tri tisuće Turaka između rijeke Une i Kupe, daleko od Zagreba dva dana hoda.¹⁷

U isto vrijeme krajem kolovoza vijest je dospjela i u Rim. Dočekana je s topovskim plotunima s Anđeoske tvrđave i papinom zahvalnom pobožnošću. Kroničar pape Lava X. Paris de Grassis piše kako se papa silno razveselio kad je čuo da je ugarski kralj potukao nevjernike u bitki, u kojoj je pobijeno dvije tisuće samih konjanika,

ne računajući pješništvo.¹⁸ Svako od tih kratkih izvješća sadržava po koju novu pojedinost, dragocjenu za oblikovanje jasnijega dojma o samom događaju. Tako se u pismu Antonija Suriana, mletačkoga izaslanika u Budimu, koje je u Veneciju prispjelo 2. rujna, na prvom mjestu ističe izvrsno držanje Petra Berislavića u samoj bitki. Jedino u tom pismu on je posve ispravno tituliran banovim zamjenikom. Prema tom izvješću Berislavić je Turke propustio preko neke velike rijeke, a onda ih sleđa napao s Ivanom Karlovićem. Broj pobijenih protivnika u tom dokumentu već je narastao na 5000.¹⁹

Domaći kroničari iz XVI. stoljeća nisu također opširni, ali smještaju bitku preciznije u prostor ispod Dubice. Doduše, kronološka tradicija na koju se oslanja Vramec, događaj veže uz 1512. godinu (*Due iezere Turkou Peter Berizlo Biskup Wezprimszky i Ban na pole Dubichkom szuoimi Vitezmy i iunaczi pobij*),²⁰ dok je Tomašić u tom smislu prilično određeniji: "Godine Gospodnje 1513., sutri dan nakon Uznesenja Marijina potukoše Turke pod Dubicom ban Petar, biskup vesprimski, i također uzvišeni Mihovil knez slunjski i ostali plemići hrvatski, tako da je

16 M. SANUDO, *I diarii*, liber XVI., str. 673.

17 *Isto*, str. 671.

18 "Die penultima Augusti, quae fuit mercurii, papa audita victoria per regem Ungariae habita contra infideles Scytas sive Turcas, nam ex eis occisisunt II m equites exceptis peditibus, illico heri in sero fecit signa laetitiae incastro s. Angeli cum bombardis ut moris est, deinde ipso die hodierno ivit ad ecclesiam de populo ubi missam plenam genuflexus et stolatus audivit quam dixit abbas eius cubicularius" (PARIS DE GRASSIS, *Diarium*, Tajni papinski arhiv, ormar XII., 23).

19 M. SANUDO, liber XVII., str. 79.

20 ANTUN VRAMEC, *Kronika vezda znovich zpravljena kratka szlouenzkim jezikom*, Ljubljana, 1578., str. 53v.

sve bosansko plemstvo bilo uhvaćeno. Sedam tisuća Turaka pobiše."²¹

Od svih poznatih pisanih svjedočanstava Tomašićevo je najiscrpnije. Ipak, kad bi se svi do sada poznati podatci o bitki pod Dubicom skupili na jedno mjesto, ne bi se uopće dobila kakva respektabilna građa, relevantnija od napomenutih kroničarskih natuknica. Možda je pisac koristio neke opsežnije kroničarske zapise, bliže vremenu događanja, kao što su oni koji su postojali u samostanu na Trsatu, dok ih oganj nije sažgao 1628. godine. Ipak, po naravi žanra i prema priči u *Životopisu* nisu mu oni mogli pružiti kakvu opsežniju obavijest osim još kojega imena ili toponima. Za razliku od Tomašićeve, Vramčeve ili drugih obavijesti, uglavnom reduciranih i fragmentarnih, životopisac je svoj prikaz izložio vrlo opsežno. Već sam sažetak može ukazati na potpunu zaokruženost, sugestivnu uvjerljivost priče koja oponira upravo svojom zaokruženošću fragmentarnih povijesnih izvora.

Dakle, nakon što je Berislavić započeo uspješno zaustavljati turske prodore preko granice, Junuz, bosanski sandžakbeg, šalje dvanaest tisuća vojnika s njihovim zapovjednicima preko Vrbasa i Une kako bi ocijenio kane li zaista Ugri s novim banom obnoviti staru ratničku vrlinu. Berislavić na brzinu prikuplja vojsku i pojavljuje se odakle je najmanje očekivan, pređe Savu kod Jasenovca 15. kolovoza na Gospojinu, Turcima s leđa, i utabori se tako da mu bokove štiti Sava s jedne, a Una s druge

strane. Turci, koji su u tom trenu opsjedali Blinju, uznemire se i počnu se utvrđivati, da se brane i osiguraju bogat plijen, ali doznajući za jedva tri tisuće banovih vojnika, procijene da je neiskusn. Kako na tako veliki blagdan svoje i ugarske zaštitnice ne htjede započinjati boj, Berislavić u biskupskom ornatu održi svečanu misu na bojnom polju i pritom poticajni govor vojnicima, pa ode na počinak. Po noći se veselilo u turskom taboru, dok je Petrov bio zakriven tišinom. Ujutro rano naredi da vojska objeduje i pripremi se za boj. Osokoli čete sličnim riječima kao i dan ranije tijekom misne propovijedi, pa se obrati Bogorodici zanosnom molitvom, prekriži sebe i vojsku, zazove glasno ime Isusovo tri puta, podbode konje i jurnu u boj. Turci su se branili istom žestinom. Dok je promišljao kako bi ih zbunio, ugleda Bali-vojvodu i započe ga izazivati, jurnu prema njemu i buzdovanom ga snažno mlatnu po glavi. Kada to spaziše, Turci okrenu leđa, a banova ih vojska poče sjeći i zarobljavati. Skupina od četiristo turskih konjanika pobježe preko Save (?). Nju su presreli vojnici nadbiskupa Bakača, koji su kasnili i žurili se iz Čazme. Mnogi se Turci utopiše u vodi. Stotinu i pedeset između zarobljenika, sve uglednih osoba, posla kralju u znak pobjede, a on ih dade odmah javno pogubiti. Ostale razdijeli velikašima i prijateljima.

Imaginarij te priče drži se čvrsto triju polazišta, koja joj osiguravaju dodatnu uvjerljivost: a) različitih dokumenata; b) zemljopisne karte i

21 IVAN TOMAŠIĆ, "Chronicon breve Regni Croatiae", u: *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku*, (uredio Ivan Kukuljević Sakcinski), knj. 9, Zagreb, 1868., str. 3-34.

c) povijesno-narativnoga obrasca u prikazivanju kršćanskih pobjeda nad turskom vojskom kod humanističkih historičara.

Ad a). Osim spomenutih kroničarskih podataka o vremenu i mjestu događaja, kao kod Tomašića, pisac je raspolagao i ponekim egzaktnim, za samu bitku sporednim podatkom iz domaćih arhiva, kao što je onaj o Čazmi kao sjedištu Kaptola Zagrebačke biskupije, kojim tada ravna nadbiskup ostrogonski Toma Bakač. Također su djela povjesničara onoga vremena nudila podatke o povijesno važnim osobama, njihovim zaduženjima i kompetencijama, prikazima sličnih situacija. Datiranje je bitke točno i slaže se s Tomašićem, kao i sudjelovanje kneza Mihovila Slunjskog. Uvođenje nekoga od Zrinjskih posve je logično jer su upravo tada ugrožena njihova imanja s glavnom utvrdom po kojoj se i zovu. Pojedini likovi, posebice oni glavni, svakako su te provenijencije. Junuz bega, koji je stupio na dužnost sandžaka upravo 1513. godine, potvrđuju turske kronike, koje objavljuje Leunclavije.²² Bali-vojvoda, kao glavni zapovjednik vojske, također može biti iz istoga izvora, ali je u životopisu samo citatni lik, jer se povijesni Davud Bali²³ u isto vrijeme ističe u bojevima pod Smederevom kao megdandžija i zapovjednik azapa, zborničkoga bega. Juraj

Stresemlej (Georgio Stresemley), koji je prema životopisu u bitci predvodio palatinovih dvjesto oklopnika i Ivan Paksy (Joannes Paxy), zapovjednik vojnih jedinica ostrogonskoga nadbiskupa, povijesne su osobe. Prvi od njih mogao je biti u bitki pod Dubicom, jer se njemu dva-tri dana ranije zajedno s Nikolom Sekeljmom (Nicolaus Zekel) kralj Vladislav obraća kao jajačkim banovima,²⁴ što pisac ne spominje. Ipak se nameće pitanje zašto bi on zapovijedao elitnim palatinovim postrojbama, koje su se inače obično suprotstavljale janjičarskim jedinicama, a rijetko konjici akindžija i zar takve postrojbe nemaju svoga stalnog zapovjednika. Za drugoga je po svemu sudeći to nemoguće tvrditi, ne zato što je u *Životopisu* tek nakon pobjede krenuo iz Čazme prema Dubici, nego stoga što se tek pedesetak godina kasnije spominje kao zapovjednik vesprimske tvrđave u bojevima s budimskim pašom.²⁵ Katalog turskih zapovjednika, koji bi trebao odgovarati onom Tomašićevu podatku o zarobljenoj bosanskoj gospodi u toj bitki, obična je falsifikacija koja iskrivljeno napisanim imenima sugerira vrlo star dokument, zabilježen od kakva tuđinca, a zapravo se radi, makar prema tim imenima i prezimenima, o osobama sumnjiva podrijetla, nemuslimanima i novopečenim konvertitima ili prebjezima, o skupini

22 JOHANNES LEUNCLAVIUS, *Historiae musulmanae Turcarum, de monumentis ipsarum excerptae*, Francfurti, 1591., str. 705-706.

23 *Isto*, str. 706.

24 *Oklevéltár a magyar királyi kegyuri jog történetéhez*, Budapest, 1899., str. 85-86.

25 FRANCISCUS FORGACHIUS DE GHYMES, *Rerum Hungaricarum sui temporis commentarii*, Požun, 1788., str. 57.

koja bi mogla najprije pripadati najobičnijim akindžijama.²⁶

Ad b). Prema prilično uopćenoj slici prostora, približno točnom rasporedu toponima, opisu mikrotoponima i općom podudarnošću s autentičnim dokumentima, čitatelj se može uvjeriti da je prikaz bitke pisan ipak na osnovi nekoga sadržajnijeg predloška. Međutim, takvom dojmu pridonosi posve razvidna uporaba zemljovida, na kome je pisac razvijao vojne operacije, koncentrirajući orijentacijsku točku oko utoka Une u Savu, na domak savskoga otoka, koga danas nema, a prikazuju ga uglavnom svi zemljovidi XVI. i XVII. stoljeća s tvrđavom Jasenovac na sebi. Iz te prostorne perspektive uvedene su ostale zemljopisne odrednice koje tekst spominje. Tu epsku pozornicu markira Pakrac, Velika i Čazma sa sjeveroistoka, a zatvara je Zrinjska gora između Une i Sunje na jugozapadu, u njoj ili odmah uz nju spominju se Dubica, Kostajnica i utvrda Blinja. Pisac i ne zna za Sunju jer je na zemljovidima ona označena imenom od pet slova od kojih je prvo *D* posljednje *a*, a ostali je dio imena teško čitljiv: Daina, Duman i slično, što je on pročitao kao Drina i tako naveo u svom tekstu. Za pisca je cijeli prostor međuriječja ravnica sa zemljovida na kojoj su naznačene točke daleko bliže nego u stvarnim odnosima, pa su Turci pri opsjedanju Blinje vrlo

brzo saznali kako je banova vojska četiri puta brojčano slabija. Njihovo se na brzinu utvrđeno sklonište, u čije su središte stavili plijen i zarobljenike, najednom našao vrlo blizu ušća Une ispred tabora banovih jedinica. Tu je pisac sutra ujutro i započeo bitku smatrajući da je njezino poprište upravo pod Dubicom, kao na tim nepreciznim zemljovidima. Dubica je odatle udaljena dvanaestak kilometara i kontrolirala je prijelaz preko Une, kuda su Turci mogli prijeći s plijenom lakše nego na bilo kojem drugom mjestu.

Kako piše u *Životopisu*, vojne snage nadbiskupa i kardinala Bakača, predvođene Mihovilom Paksijem, oklijevale su poći iz Čazme s Berislavićem preko Save, bez obzira na njegova pisma i poruke. Tek kada su čuli da je banova pobjeda izvjesna, požurili su se prema bojištu. Takav manevar nije bio izvodiv niti u slučaju da je Čazma bila tri puta bliže, pa je očito da se Mrnavić prepustio epskom maštanju koje je zacijelo oslonio na kakav zemljovid s proizvoljnom predstavom prostora, tim više što jedan takav spominje u posveti *Životopisa* opatu Draškoviću.

Na tim zemljovidima Una je često prikazana kao obrambeni limes s tvrđavama koje oplakuju njezine vode, pa se na njima pričinja šira i dublja od drugih ucrtanih rijeka. Izgleda da je piščeva prostorna imaginacija

26 "Skupivši Junuz-beg, bosanski paša, veliku vojsku kojom je zapovijedao Bali vojvoda, vrlo hrabar čovjek s drugim vođama, za ono vrijeme velikoga iskustva i hrabrosti na tim krajinama, među kojima su se isticali: Sklolić Miklouš, Pribig Husein, Jusuf Kokoić, Skender Budelešić, Špirin Safer, Karabaša i Karahusein."

"Conscripto itaque Junusbego Bosnensi Praetore magno exercitu, praepositoque ei Balvyvojvoda viro fortissimo, junctis isti aliis ducibus per ea tempora magnae experientiae ac virtutis in his limitibus, quorum praecipui fuere; Scrolith Miclous, Pribig Husain, Iusuph Kokoich, Skender Buthelesich, Spirin Saffer, Karabasia et Karahusein..." (VPB, str. 21).

potaknuta tim dojmom držala da je Savu jednostavnije pregaziti, pa je bijeg cijele formacije od četiristo turskih konjanika iz bitke usmjerila na lijevu savsku obalu. Njih su presreli i zarobili spomenuti Bakačevi vojnici koji su se žurili iz Čazme prema bojišnici, nedvojbeno negdje na putu prema Čazmi. Taj nevjerojatni smjer kretanja cjelovite i brojem respektabilne turske vojne formacije, koja nesumnjivo pozna taj prostor, održavao je i pripovjedačevu zamisao da ne dovede na bojišnicu ni nakon bitke vojne snage ostrogonskoga nadbiskupa, da umanjiti ili marginalizira njihov mogući doprinos i motivira kasnije loše odnose s Berislavićem.

Ad c). Prikaz bitke pod Dubicom u osnovi slijedi obrazac pobjedničkih bitaka s Turcima u humanističkih povjesničara, prema kojima brojno nadmoćna Turska vojska kreće s nakanom da pobijedi i zaustavi nekoga slavnog kršćanskog vojskovođu, a on s prisebnošću duha, koja uvijek prati njegovu hrabrost i ratničku vještinu, u takvim okolnostima pronade i iskoristi neku taktičku prednost i nadvlada neprijatelja. Takvu osnovnu fabulativnu strukturu prate uobičajeno isticanje zapovjednika, raspoloženje pred bitku u jednom i drugom taboru, poticajni govori vojnicima, vrlo kratki prikaz bojne srčanosti jedne i druge strane, a zatim opis odlučujućega trenutka u sukobu. Nakon uspješnoga progonjenja neprijatelja, slijede podatci o plijenu, poginulima i slanju zarobljenika kralju na poklon.

Taj fabulativni skelet, koji je često zaodjevan Barletievim pobjedama

Skenderbega i Bonfinijevim prikazima pobjeda Ivana Korvina nad različitim turskim vojskovođama, nosi i priču o bitki pod Dubicom, jamčeci njezinu cjelovitost i zaokruženost.

5. Mirakularna sastavnica priče

Autor ga je na osobit način proširio, uključivši u taj obrazac održavanje svečane svete mise na Gospojnu i molitve Bogorodici pred samu bitku. Ta su proširenja zadržala uzvišenost ostalih detalja koji su prepoznatljiviji u ranije navedenom sažetku, a motivirani su činjenicom da je vojskovođa istodobno i pobožan biskup. Međutim, tek sa završnom informacijom o poginulima, te nadopune imaju dublji smisao od dimenzioniranja glavnoga lika. Naime, pisac ne ističe broj poginulih Turaka, kao što bi se očekivalo prema spomenutom obrascu, ali samo deset poginulih banovih vojnika, i dakako mnoštvo ranjenih, nakon bitke koja je trajala četiri sata, smatra nebeskim čudom.

"Boj trajaše otprilike četiri sata. Mnoštvo Turaka pogibe od mača, a mnogi u rijekama. Od naših, čudno je reći, a događaj se ne da objasniti, ako ne božanskom moći, tek je deset poginulih, ipak mnogi su ranjeni. Od zarobljenih, u znak pobjede sto pedeset uglednijih posla ban kralju, određen broj prelatima, velikašima i ostalim prijateljima, svakom prema njegovu položaju. Svima onima koji su dospjeli u kraljeve ruke odrubljena je glava javno na trgu."²⁷

Spomenuti mirakularni detalj, kojim priča o boju završava, markira Petro-

27 "Duravit proelium ad quatuor horas, Turcarum ingens copia ferro, plures fluviis perierunt. Ex nostris mirum dicta et non nisi divine potentiae referendum factum, vix decem

vo čudesno ozdravljenje i njegovu posebnu pobožnost prema Bogorodici, koja mu je u jednom ranijem inicijacijskom viđenju obećala djela na čast domovine, ako se zaredi za svećenika. Na toj razini obredni i molitveni detalji imaju ulogu provođenja misaone niti o djelovanju nebeske providnosti kao odgovora na pobožne molitve. Ta značajka izrazito hagiografske i mirakularne provenijencije, netipične za Vrančića, upućuje ponovo na Mrnavićevo autorstvo.

6. Podudarnost s Istvanffyjevim narativom iz *Ugarske povijesti*

U cijelom tekstu, koji prikazuje zbiivanja od početka turskoga pohoda do njegova poraznog kraja, pokazuju se stanovite neujednačenosti perspektiva i sadržaja koje se međusobno isključuju. Na samom početku pisac kazuje kako su turske snage prešle Vrbas i Unu i upale u krajeve između Une i Kupe, ističući da je Una granica između Bosne i Hrvatske. Kratka digresija o razgraničenju uvodi u izlaganje posve novu vremensku perspektivu koja, naznačuje i aktualizira pripovjedačevu nasuprot fabulativnom vremenu u kome se odvijaju događaji. Ni u najvećoj Tvrtkovoј ekspanziji Una i Pounje nisu bili u sastavu Bosne. U Berislavićevo vrijeme spomenute granice bile su daleko istočnije, svakako iza rijeke Vrbasa i s onu stranu Jajca, koje je dođuše bilo u stalnoj opasnosti. Obrambeni limes na Uni istrajavao je skoro cijelo XVI. stoljeće u neprestanim

bitkama za pojedine utvrde, od kojih je Bihać pao posljednji 1592. godine. Takva je tvrdnja mogla biti izrečena stotinjak ili više godina kasnije kada su Turci ovladali starom komunikacijom koja je od Skradina i Knina preko Bihaća išla lijevom obalom Une, a bojevi se s njima premjestili još zapadnije. Premda se u cjelini o bitki pod Dubicom, kao i u cijelom *Životopisu*, zamjećuje nekoliko jasnih signala prelamanja vremenskih perspektiva, uglavnom priloške naravi ("za ono vrijeme" ili "sve do danas"), upravo spomenuta suprotstavljenost semantizira njihovu dublju distancu od pripovjedačeve vremenske pozicije, što favorizira Mrnavića kao autora.

Druga, svakako ključna neusuglašenost, u samoj je fabuli, izrečena je tvrdnja o prelasku turskih snaga preko Une na početku pohoda u odnosu na položaj Berislavićeva zauzetog položaja između dviju rijeka, koja im je zapriječila jedini mogući prijelaz u povratku s plijenom preko Save kod Jasenovca, izgleda zbunjujuće čak i onda kada bi se do kraja uvažavala ona nakana samoga pohoda s početka priče, prema kojoj je vrlo snažna formacija od 12.000 Turaka krenula da ispita stvarne banove borbene sposobnosti i možebitne ugarske nakane da obnove staru i izgublenu ratničku vrlinu: "Osvanuo je 15. kolovoza, sveti dan Bogorodičina uznesenja na nebo, kada je Petar na spomenutoj ravnici gdje utječe Una u Savu postavio tabor tako da bokovi tabora budu s dvije strane zaštićeni i da oduzme

desiderati, complures tamen faucii. Ex captivis centum quiquaginta nobiliores in signum victoriae regi banus transmisit, ad praelatos optimates, ceterosque amicos, uniuque pro sua conditione, certum numerum. Quicumque ad regias manus pervenerunt, ii omnes publice in foro capite plexi sunt" (VPB, str. 28-29).

mogućnost neprijatelju ako bi se namjeravao povući."²⁸

Zar se Turci nisu mogli povući preko Une otkud su i došli ili povlačeći se prema nekom poznatom prijelazu ispod Dubice ili Kostajnice odnosno ispod Novoga, kada su vidjeli da je bitka izgubljena, što bi i bilo u panici izvjesnoga poraza posve vjerojatno i psihološki opravdano?! Kamo bi to oni nastavili prelaskom preko Save na njezinu lijevu obalu?! Upravo je stoga ta neusuglašenost u samom fabulativnom izlaganju mogla nastati pod uplivom nekoga autoritativnog predloška čije obavijesti pisac *Životopisa* nije htio ignorirati.

Poznate povijesti iz XVI. stoljeća i ne spominju tu bitku, a sačuvane kronike i dokumenti točno je ne ubiciraju. Ni jedan povijesni izvor iz vremena u kome je živio i djelovao Antun Vrančić ne smješta je na ušće Une u Savu, a teško je pretpostaviti da bi je iz prije spomenutih razloga on sam na to mjesto ubicirao. Međutim, Istvanffyjeva *Historia Regni Hungariae*, koja je zamišljena u 36 knjiga, obuhvaća događaje od smrti kralja Matijaša

do 1606. godine, bitku s Turcima iz 1513. godine smješta upravo na ušće Une, isto kao i *Životopis Petra Berislavića*, ali s izrazitijim strateškim i orijentacijskim nedoumicama: "I čim je došao u pokrajinu, brzo mu je sreća pružila priliku da pokaže svoju vrlinu i hrabrost. Dakle, nakon što su Turci u velikom broju prešli Savu, na sve strane opljačkali i ognjem i mačem opustošili kraj smješten između rijeka Save i Une (koju su, kako neki smatraju, preci nazvali Valdan), skupivši čete, koliko je u žurbi i uzbuni mogao, napao ih je nedaleko od Dubičkog grada i utvrde gdje Una u Savu utječe i nakon što je znamenita bitka okončana, neprijatelje je razbio i natjerao u bijeg, one koji su bježali na dugo i široko progonio, više od dvije tisuće pobio, i nakon što je izuzetno veliki broj zarobljen i mnogo veći broj u Savi utopljen, a malo se njih plivajući izbavilo, izgledalo je da su tako neprijatelji bili obilatno kažnjeni zbog svoje drskosti i podlosti i narušenog primirja. I takvim istrebljenjem preplašeni, također u isto doba kakogod silom primirja prisiljeni, držali su se podalje od pohoda i pljačkanja."²⁹

28 "Dies iluxerat decima Kalendarum Septembris assumptae Deisparae in coelum sacra, quando Petrus in praesatam planitiem Unnae Savique confluyente castra locat ut et castrorum latera ita duabus ex partibus essent munitiora et retrocedenti hosti copiam auferet" (VPB, str. 23).

29 "Et quum in provintia venisset, brevi occasionem virtutis fortitudinisque suae declarande fortuna ei obtulit. Nam, cum Turcae magno numero Savum traiecessissent et regionem inter Savum et Hunnam fluvios (hunc a priscis Valdanum olim appellatum fuisse quidam putant) adiacentem passim popularentur ac ferro et igne vastarent. Colectis, quantis in re subitanea et tumultuaria potuit, copiis eos non procul ab arce et oppido Dubicensi ubi Hunna in Savum influit, adortus est, insignique edita pugna hostes fudit atque fugavit, et fugientes longe lateque persequutus, amplius duo millia eorum interfecit, captis quamplurimis et multo maxima parte in Savum demersa paucis natando evadentibus ita ut hostes audaciae perfidiaeque suae et violatorum induciarum cumulas poenas dedisse viderentur. Atque hac strage perculti, simul etiam qualicumque induciarum vi coerciti, excursionibus et praedis agendis aliquamdiu abstinuerunt" (NIKOLAUS ISTVANFFIUS, *Historia Regni Hungariae, post obitum gloriosissimi Matthiae Corvini regis Historiarum de rebus Ungaricis*, liber IV., Köln, 1622., str. 38).

Prema tome turski je pohod u međuriječje stigao s lijeve obale Save iza Unina ušća, što svakako podrazumijeva još jedan prijašnji prelazak Save iz Bosne u Slavoniju. Ta bi neobična taktika trebala biti ponovljena i u povratku, da se banova vojska nije ispriječila i razbila Turke upravo ispred toga prijelaza, na što nedvojbeno upućuju brojni Turci koji su se u Savi utopili, bježeći pred progoniteljima. Očito je Istvanffy sve događaje usmjerio na glavne smjerove turskih prodora iz njegova vremena, koji su postali aktualni sa Sulejmanovim osvajanjima. Bliskost Istvanffyjeva teksta i *Životopisa* posve je izvjesna u nekoliko sadržajno važnih točaka:

1. U oba teksta ban je iznenađen turskim napadom i na brzinu prikuplja vojsku, što je u koliziji s autentičnim povijesnim dokumentima (*Vidi bilješke s početka*). Za razliku od Istvanffyjeva teksta, iznenađenje i obrambena nespремnost motivirani su dodatno u *Životopisu* banovom izmišljenom odsutnošću u donjim krajevima Hrvatske, što zapravo upućuje na epski postupak dramatizacije trenutka.

2. I u jednom i u drugom tekstu očiti su nelogični smjerovi turskoga taktičkog napredovanja. Istvanffyjevi prelasci Save u dolasku i u nakani povratka, u *Životopisu* su dijelom korigirani prelaskom Une na početku, a u povratku na bijeg dijela turskih konjanika u vrijeme bitke i mali broj plivača nakon poraza.

3. Mikroprostor na kome je bitka započela u oba je teksta isti, ali je pisac *Životopisa* tom položaju nastojao dati strateško i taktičko obrazloženje u zaštiti bokova banove malobrojnije vojske vodama Save i Une.

4. Nakon poraza Turci se ne usuđuju ponoviti slične napadaje. Taj podatak kojim je Istvanffy zasvodio svoj narativ o Berislavićevoj pobjedi pisac je *Životopisa* prenamijenio na završetak svoga domišljenog uvodnog dijela o nizu banovih pobjeda kojima je obuzdao tursku napadačku drskost. Istom tvrdnjom motivirao je banovu odsutnost i iznenađenje njihovim snažnim napadom.

5. Ni jedan ni drugi tekst ne osvrće se na sudbinu bogatoga turskog plijena, što je inače redovit detalj u sličnim izvješćima iz toga vremena.

Sve to upućuje da je piscu *Životopisa* Istvanffyjev ulomak poslužio kao predložak za opsežni prikaz bitke pod Dubicom. Prema tome, autor toga dijela teksta nije mogao biti nitko drugi nego Ivan Tomko Mrnavić. Premda je *Ugarska povijest* objavljena dvije godine kasnije od *Vita Petri Berislavi*, Mrnavić ju je nedvojbeno poznao, makar one njezine rijetke i malobrojne dijelove koji se odnose na njegova junaka i koji su mu mogli poslužiti kao građa koju je on koristio za *Životopis*. Na to dovoljno upućuje podužna prepiska s njezinim priređivačem Jurjem Draškovićem, Istvanffyjevim unukom, na koju se Mrnavić u posveti referira i čiji je grb dao otisnuti na naslovnici. Posve je jasno iz njegova kratkog osvrta da on znade kako među njezinim sadržajima nema mnogo više podataka o Berislaviću od citiranoga odlomka, pa svoje završeno djelo nudi Draškoviću kao moguću nadopunu Istvanffyjeve *Povijesti*, što bi mogao biti i jedan od razloga da se držao bez većih preoblika njegova narativa o bitki pod Dubicom, posebice u njezinoj točnijoj ubikaciji.

7. Tehnika završetka priče u stilu epideiktičkoga govora

Prikazom dubičke bitke, njezina mistično providena ishoda, u kome su ispunjena očekivanja i polučena slava u svijetu i kod svojih, završen je onaj krešendo i očekivanje u *Životopisu* koji mu je osiguravao dinamičan slijed. Nakon toga bilo je teško nastaviti u istom registru. Ban je svojom vojskom ponovo vratio makar na tren vrijeme velikih junaka i vrjednata Matijaševa vremena, pa se ni on nije mogao više razvijati ili pisac nije imao ni dovoljno ideja ni podataka. Stoga je svom junaku osigurao divljene žitelja kraljevstva, koji su u njemu gledali nebesku nadnaravnu pojavu i jedinu osobu koja Ugarsku može podignuti iz ruševina. Završetak priče morao je ići u tom smjeru kako bi se zasvodila sama epizoda i disperziralo žarište pripovijedanja, osvjetljenjem reakcija kod kuće i u svijetu.

Potvrdu velikoga oduševljenja zbog banove pobjede pisac *Životopisa* prepoznaje u natpisima kao što je onaj na skradinskoj tvrđavi "Krist pobjeđuje, Krist kraljuje, Krist upravlja! Kralj Vladislav."³⁰ Ili slična sadržaja na bibrirskoj zbornoj crkvi i kninskoj katedrali, koji su se tada uklesavali po javnim građevinama. Osim toga pisca nitko takve grafite nije nikad spomenuo niti vidio. Zanimljivo je da su svi navedeni primjeri iz šibenskoga zaleđa koje je vrlo brzo palo pod Turke. Navedeni slogan kao osobit grafit može se naći na izgrađevinama od plemenitih metala gotič-

ke stilizacije iz tog vremena, najčešće na novcu. Od XIV. do XVI. stoljeća zlatnici francuskih kraljeva isključivo rabe tu devizu. Međutim, da je tkogod takve podsjetnike pravio u nesigurnim prostorima i vremenima sve češćih turskih prodora, posve je teško povjerovati. Kninska biskupija pravno ne postoji petnaestak godina prije same bitke pod Dubicom. Tobažnja inačica spomenutoga natpisa upravo u kninskoj prvostolnici, "koje se nije vidjelo", kako upućuje *Životopis* "prije nego su Turci od njezina materijala počeli praviti svoje građevine", dovoljno govori o vjerodostojnosti toga podatka. Međutim, spomenuta turska izgradnja Knina, koja se mogla odvijati tek kad je cijelo šire okružje bilo podloženo, i kad je grad nakon 1580. godine postao središte sandžaka,³¹ upućuje jasnije i na fikcionalnost te cijele kratke priče i na pripovjednu poziciju, zauzetu poslije Vrančićeve smrti.

Cjeline slične kondicije, duhovita predanja ili anegdote susreću se u istoj ulozi završetka pojedinih izlaganja tijekom cijeloga *Životopisa*. Sadržaji su im redovito uvjerljivi i fikcionalni kao i u završetku pripovijedanja o bitki na Dubičkom polju. Ipak, možda je u tome najdalje otišao navodeći da je papa Leon X. na Božić te 1513. godine nagradio Petra posvećenim mačem i potkapom, darom koji se samo kraljevima dodjeljuje. Kao argument naveo je podatak da se taj mač čuva još za njegova vremena kod rođaka Statilića. U dnevniku pape Leona X. spominje se da je u to vrijeme, neko-

30 "Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat! Rex Vladislavius" (VPB, str. 29).

31 VJEKOSLAV KLAJČIĆ, "Knin za turskog vladanja", u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 15, No. 1, Zagreb, 1928., str. 257-262.

liko dana prije Božića papa poslao *gladium et pilleum* engleskom kralju Henriku, a ne nekome drugomu. Je li taj podatak pisac povezao sa svojim junakom ili ga je jednostavno izmislio u svojoj gorljivosti da Berislavića što više pohvali, posve je svejedno. Budući da isti izvor spominje Berislavića i njegovu pobjedu pod Dubicom koja je u Rimu odjeknula u zvonjavi zvona, pucanju topova i u papinoj zahvalnoj pobožnosti, teško da bi De Grassis prešutio takvu čast i nagradu koju je prema *Životopisu* motivirala upravo spomenuta dubička epopeja. Svakako je taj općeprihvaćeni podatak, prvi put spomenut u *Životopisu*, uobličan kao svojevrsno zavičajno predanje koje upravo tim svojim oblikom i formulacijom da se mač "još i sad čuva" jamči duboku prošlost u odnosu na trenutak pripovijedanja, isključujući autorstvo mladoga Vrančića.

Zaključak

Pisac je *Životopisa Petra Berislavića* vrhunac uspjeha glavnoga junaka povezao s čuvenom pobjedom nad Turcima kod Dubice 16. kolovoza 1513. posvetivši joj desetak stranica *Životopisa*. Priča o toj pobjedi može se izdvojiti iz konteksta kao zasebno komponirana cjelina koja i time naglašava ključni događaj u postizanju osobne slave glavnoga junaka i opravdanje dostignutih društvenih časti. Međutim, njezina opsežnost i zaokruženost, koja probija tradicionalni oblik životopisa, istodobno je suprotstavljena fragmentarnosti i kratkoći povijesnih podataka o istom događaju. Premda se oslanja na dva poznata povijesna izvora, cijela je priča literarna rekonstrukcija povijesnih okolnosti i doga-

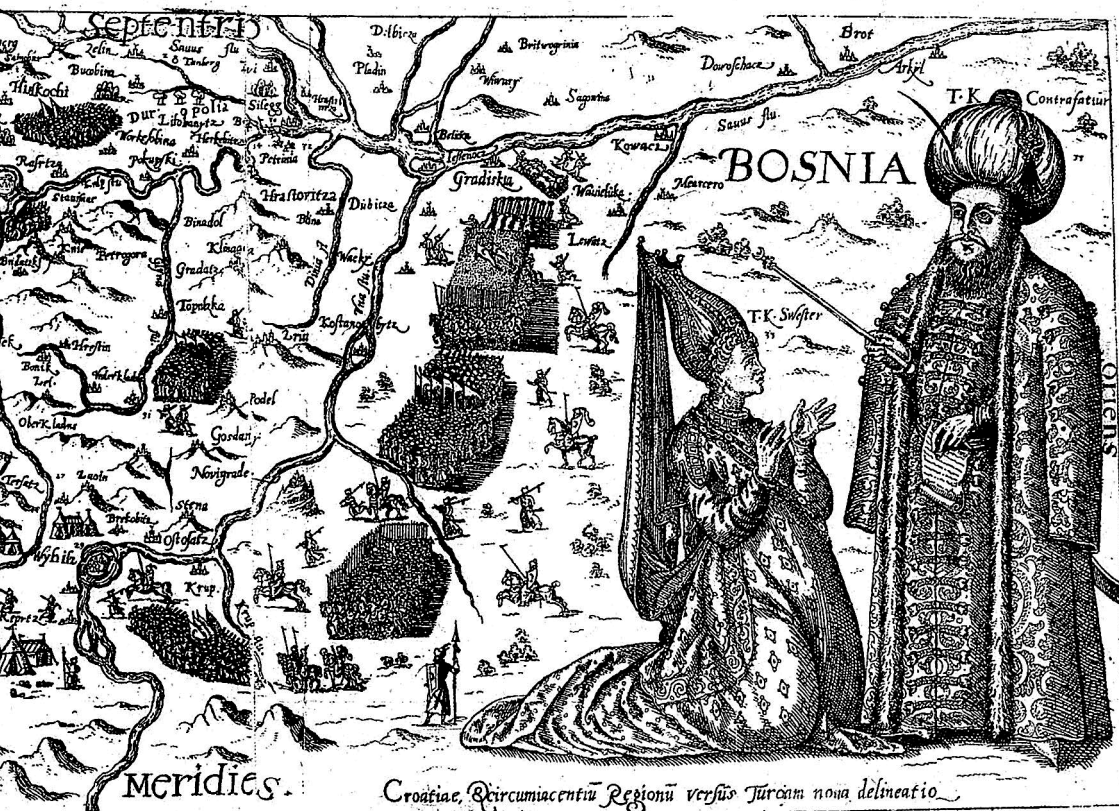
đaja, utemeljenih više na kvalitetnim motivacijama nego na autentičnim činjenicama. Priča se razvija prema obrascu humanističkih prikaza Hunjadijevih pobjeda nad Turcima u Bonfinija ili onih Skenderbegovih u Barletija. Neusklađenost vremena i prostora ukazuje da se autor snažno oslanjao na onodobne neprecizne zemljovide. Točnost datuma bitke pisac je izvadio iz Tomašičeve *Kronike*, čije je obavijesti rabio još na nekim mjestima u *Životopisu*, a opis same bitke oslonio je na Istvanffyjev opis istoga

dogadaja u njegovoj *Ugarskoj povijesti*. Te utvrđene činjenice posve jasno anuliraju Fortisove optužbe, isključuju autorstvo Antuna Vrančića i za tih desetak stranica teksta potvrđuju Mrnavića kao jedinoga autentičnog pisca *Životopisa*.

Prikazom dubičke bitke i njezina mistično providena ishoda, po kome je poginulo samo nekoliko banovih vojnika, uspjelo je piscu prikazati junaka koji je makar na trenutak vratio slavu Matijaševa vremena. Stoga mu je osi-

gurao divljenje žitelja kraljevstva, koji su počeli uklesavati na javnim mjestima Petrovo ime s usklikima svoga oduševljenja, i papin dar, mač s potkapom, kao potvrdu odjeka njegova uspjeha u kršćanskom svijetu. Daka-ko, sve je to piščeva fikcija, pohvalni diskurs u kome su pojedine naznake vremena odredile točku pripovijedanja na dalekoj distanci, ne samo od fabulativnoga vremena, nego i od smrti Antuna Vrančića.

Zemljovid Hrvatske s okolnim krajevima Gerarda de Jode iz 1595. godine

The narrative on the battle of Dubica from *Petar Berislavic's Vita* is a fictional story

Summary

The author relates the peak of Petar's success to the famous victory over Ottomans near Dubica on 16 August 1513 and devotes to it some dozen pages of the *Vita*. The story on the victory may be put apart from the context as a self-enclosed whole that emphasizes a key event in a glorified life of the hero, a justification of the social honors and achievements. However, its length and completeness, which goes beyond traditional forms of *vita*, is also opposed to the fragmented and circumstantial nature of the data concerning the actual historical event. Despite its reliance on two known historical sources, the entire story is a literary reconstruction of historical developments and is based more on motivational guesses than on authentic or empirical facts. The story unfolds after the model of historical representations of Hunyadi's victories over Ottomans by Bonfini or of Skanderbeg's by Barleti. Discrepancies between space and time indicate a chronotopic construction of the story based on the imprecise depictions of the time. The author has derived the date of the victory from a chronicle by Tomasic, which he used on several occasions in the *Vita*, and the very description of the battle follows Istvanffy's account in his *Hungarian Histories*. Such established correlations undermine the allegation by Fortis, hence, while excluding Vrancic, they confirm Mrnavic as the only authentic author of the *Vita*.

By presenting the battle at Dubica and its outcome as a result of divine providence, with only ten loss in life among Ban's soldiers, the author has managed to depict a hero who has succeeded to revive to an extent the glory of Matijas's time. This has secured his glory among the population of the kingdom, who started carving Petar's name (with exclamation marks) over the city; and it has also secured him a Pope's gift, an embellished sword, as a confirmation of his standing in the Christian world. Of course, this is all just a writer's fiction, an epideictic discourse in which significations of time have determined the standpoint of narration from a long distance not only in the sense of narrative time, but also of Antun Vrancic's death.

Keywords: fiction, narrative, falsification, plagiat, Mrnavic, Vrancic, Berislavic, Dubica.

NAHIJA MOSTAR U SVJETLU PRVIH OSMANSKIH POPISA

Dijana PINJUH
Filozofski fakultet
Matice hrvatske b.b.
BiH - 88000 Mostar
E-pošta: dijana.pinjuh@sve-mo.ba

UDK 94(497.6 Mostar)"14"
311.3(497.6 Mostar)"14"
Pregledni rad
Priljučeno: 11. svibnja 2015.
Prihvaćeno: 10. lipnja 2015.

Sažetak

Na temelju prvih osmanskih popisa u radu se daje prikaz stanja na prostoru novoosnovane nahije Mostar, neposredno nakon osmanskoga osvajanja. Izravna posljedica osvajanja bio je velik broj pustih i polupustih naselja. Povlasticama i oslobađanjem od pojedinih obveza nove su vlasti nastojale privoljeti izbjeglo stanovništvo da se vrati svojim domovima, ali i naseliti novo. Poduzete mjere pozitivno će se odraziti na povratak stanovništva, tako da će samo nekoliko godina nakon osvajanja broj pustih mjesta biti smanjen.

Ključne riječi: osmanski popisi, nahija Mostar, stanovništvo, pusta i naseljena mjesta.

Osmanski popisi, defteri, predstavljaju vrstu knjige, odnosno registra u koji su unošeni različiti podatci za potrebe državne uprave Osmanskoga Carstva, a koji su se ažurirali i dopunjavali novim podatcima o osvojenim područjima. Postoji više vrsta deftera, ali za proučavanje društvene, gospodarske i demografske povijesti na našim prostorima najznačajnija skupina jesu popisni defteri (*tahrir defterleri*), koje je sastavljala financijska uprava. U njima su zbirno ili pojedinačno popisivani izvori prihoda određenoga područja, ali i podatci o naseljenim i nenaseljenim mjestima, broju domova, brojnom i imovnom stanju stanovnika, te pravima i obvezama podložnoga stanovništva. Za Osmanlije ti su podatci bili značajni u pogledu izvora državnih prihoda zbog oporezivanja podložnoga stanovništva, a za nas su važni jer nam daju uvid u društvene i gospodarske prilike onoga vremena.¹ Treba spomenuti da defteri nisu popisi stanovništva i ne daju vjerne podatke o broju stanovnika određenoga kraja, ali ipak donose dragocjene informacije za proučavanje migracijskih procesa, poglavito u prvim godinama nakon uspostave osmanske vlasti.

Prvi osmanski popis koji se dotiče Hercegovine i daje uvid o prilikama neposredno nakon osvajanja bio je prvi sumarni popis sandžaka Bosna, nastao 1468./1469., a u sklopu kojega su bili popisani i do tada osvojeni dijelovi Hercegovine. Međutim, za proučavanje Hercegovine posebnu važnost ima detaljni popis hercego-

vačkoga sandžaka, nastao u razdoblju između 1475. i 1477. godine, koji je ujedno prvi i najstariji popis za Hercegovinu. Podatci koje nam donose spomenuti defteri daju barem naslutiti sliku Hercegovine neposredno nakon osvajanja.

Osmanlije su u svojim osvajačkim pohodima koristile prokušanu taktiku koja je za cilj imala slabljenje obrambene i ekonomske snage protivnika. Jurišni odredi, tzv. akindžije provaljivali su na područja, pustošeći i pljačkajući sela i odvođeci narod u sužanjstvo. U takvim je prilikama narod bježao u sigurnije krajeve gdje je opasnost od neprijatelja bila manja ili je nikako nije bilo. Posljedice osmanskih osvajanja i bježanja stanovništva bila su pusta i razrušena sela, te napuštena i neobrađena zemlja. Izuzetak nije bila ni Hercegovina, koja je i prije konačnoga pada 1482. godine bila u velikoj mjeri opustošena i razrušena, a stanovništvo izbjeglo. Do 1475. najveći dio Hercegovine bio je osvojen, a ranije osvojena područja, koja su bila organizirana u vilajet Hersek, od 1470. godine organizirana su u zasebnu administrativnu jedinicu, sandžak. U sudsko-administrativnom pogledu sandžak je bio podijeljen na sudbene jedinice, tzv. kaze ili kadiluke, koji su se sastojali od manjih upravnih jedinica, nahija. Nahija (tur. *nahiye*) bila je osnovna organizacijska jedinica koja je predstavljala točno utvrđeni prostor jedne teritorijalne jedinice lokalne uprave, a odgovarala je našim srednjovjekov-

1 NENAD MOČANIN, *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva do 1791. Preispitivanja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999., str. 10-11; Više o tahrir defterima vidi u: SURAIYA FAROQHI, *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources*, Cambridge, 1999., str. 86-95.

nim župama. Nahije su se nazivale ili po imenima starih župa, ili imenom glavne naseljene utvrde u kojoj su smješteni Turci, ili prema glavnom naselju u dotičnoj župi.²

U ovome radu ograničit ćemo se samo na nahiju Mostar i na osnovi osmanskih popisa u razdoblju od 1468. do 1477. prikazati razmjere depopulacije i pustošenja do kojih je došlo kao izravna posljedica osmanskih osvajanja, kao i nastojanja osmanskih vlasti da nasele opustjela mjesta.³ U izvorišta nahija Mostar prvi se put spominje 1469. godine. U administrativnom pogledu Mostar je pripadao drinskom, odnosno fočanskom kadiluku, a u njegovu se sastavu posljednji put spominje 1506. godine. Nakon nešto više od deset godina (1519.) Mostar se javlja kao samostalan kadiluk.⁴

Iako su se područja novoosnovanih nahija najčešće preklapala s područjima srednjovjekovnih župa, bilo je i određenih odstupanja. U sastav mostarske nahije upisivana su i mjesta izvan srednjovjekovne župe Večerić, koja je obuhvaćala područja današnjih općina Mostar, Čitluk i Široki Brijeg,⁵ jer osvajanje Hercegovine još nije bilo dovršeno. Tako je u ovom razdoblju, u sklopu nahije Mostar,

bio popisan najveći dio zapadne Hercegovine. Treba spomenuti da će prilikom navođenja popisanih mjesta biti uzeto u obzir stanje kakvo su Osmanlije zatekli u 15. stoljeću, a ne današnja administrativna podjela. Mostar je u ovom razdoblju još uvijek trg, odnosno pazar, i u njegovu sastavu nisu mnoga tadašnja mjesta koja danas čine nerazdvojni dio grada.

Posljedice osvajanja

Osmanlije su po dolasku organizirali osvojene dijelove u nahije i popisali zatečeno stanje. Usporedo s tim osvojeni dijelovi dodjeljivani su zaslužnim vojnicima na korištenje. Osnovni oblik vlasništva u osmanskoj državi bilo je državno vlasništvo nad zemljom (*arâzi-miri*), čija je osnovna karakteristika bila pravo turskih spahija na "uživanje određenog iznosa rente". Sultan, kao vlasnik državne zemlje, zaslužnim je vojnicima dijelio veće ili manje posjede. Taj način nagrađivanja vojnika u osmanskom društvu poznat je pod nazivom timarski sustav.⁶ Posjedi su se prema visini prihoda dijelili na: *hasove*, *zemetete* i *timare*, a prema navedenom modelu zemlja je bila podijeljena i u Hercegovini.

2 HAZIM ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo, 1982., str. 45-46, 110.

3 Studiju o ovoj temi, ali za prostor jugoistočne Hercegovine, dao je MILENKO KREŠIĆ, "Depopulacija jugoistočne Hercegovine izazvana turskim osvajanjem", u: IVICA LUČIĆ (ur.), *Hum i Hercegovina kroz povijest*, I., Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa u Mostaru, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., str. 757-778.

4 H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, str. 142, 188.

5 PAVAO ANĐELIĆ - MARIJAN SIVRIĆ - TOMISLAV ANĐELIĆ, *Srednjovjekovne humske župe*, Ziral, Mostar, 1999., str. 176.

6 AVDO SUČESKA, *Ajani. Prilog proučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Djela, knj. XXII., Odjeljenje istorijsko-filološkog nauka, knjiga 14, Sarajevo, 1965., str. 25.

Iz sumarnoga popisa 1468./1469. vidimo da su osvojena područja popisana u sastavu nahije Mostar bila uključena u has bosanskoga sandžak-bega, Isa-bega Ishakovića. Osim pazara Mostar u popisu je zabilježeno još 30 naseljenih i 29 pustih mjesta.

Naseljena mjesta su: Podgorani, Hum, Lišani, Prigranj(đ)ani, Željuša, Ljubotić, Crnač, Dobrič, Bučići, Potok, Obrše (vjerojatno Orašine na Raškoj Gori), Livač, Kuti, Vrabčić, Donji Suhodol, Zalik, Jasenjan, Cim, Vihovići, Orlac, Donje Zijemlje, Gornje Zijemlje, Gornji Goranci, Donji Goranci, Vlasnić, Rakitno, Sutina,⁷ Rasno, Gradac, Lise.

Kao *pusta mjesta* navedeni su: Gornji Suhodol, Vituša, Vina (Vojno kod Mostara), Zahum, Rodoč, Bačevići, Stepkovići, Kalošević, Kruševo, Gradac,⁸ Bilešić, To(u)šić, Tati, Jare, Uzarići, Mokro, Kočerin, Ledinac, Lipno, Buhovo, B(o)rotno, Vionica,

Paoča, Prešnevi, Gradac Drugi, Bu(i)hačić, Dobro Selo, K(G)rabavac (vjerojatno današnja Grabova Draga), Opine.⁹

Uzmemo li u obzir da ni mjesta koja su popisana kao naseljena nisu bila prenapučena, jasno je da je i u njima došlo do odljeva stanovništva. U dijelu nahije Mostar ili Köprü Hisar kako je zabilježeno u popisu, od 30 naseljenih mjesta, dva (Rasno i Vlasnić) imaju šest popisanih domova, četiri (Dobrič, Kuti, Zalik i G. Zijemlje) po pet, dok sela Hum, Bučići, Obrše, Jasenjan i Lise imaju manje od pet domova. Sam pazar Mostar imao je 16 popisanih domova.¹⁰

U nekim je mjestima broj upisanih domova primjetno veći. Tako je u Donjim i Gornjim Gorancima sjeverno od Mostara zajedno upisano 40 domova, Donjim Zijemljima 21, Ljubotiću 14, Lišanima i Rakitnu 13 domova.¹¹ Na razlike u broju popisanih domova dije-

7 Aličić Sutinu smješta sjeverno od Mostara, kao njegovo predgrađe. Međutim, ovdje se ne radi o mostarskom predgrađu, nego o Sutini u općini Posušje. Na taj zaključak upućuje činjenica da se u popisu Sutina navodi poslije Rakitna i prije Rasna, a ne prije mjesta Potok (danas Potoci) ili poslije Vrapčića kako bi bilo logično, s obzirom na redosljed navođenja i zemljopisni smještaj navedenih mjesta. AHMED S. ALIČIĆ, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468./69. godine*, Islamski kulturni centar, Mostar, 2008., str. 58, bilj. 961.

8 U popisu iz 1468./1469. pod nazivom Gradac upisana su tri sela i teško je razlučiti koji je Gradac u pitanju. Danas na potezu od Mostara do Imotskog postoji pet sela istoga imena (Gradac kod Širokoga Brijega, Krehin Gradac kod Čitluka, Gradac kod Posušja, zaseok Gradac kod Ljubuškog te selo Gradac kod Imotskog), tako da se ne može sa sigurnošću reći o kojem se Gracu ovdje radi. Aličić je to pokušao utvrditi, ali sve je ostalo na pretpostavkama. Jedino je sigurno da se ne radi o Gracu kod Ljubuškog, budući da Ljubuški tada još nije bio osvojen. A. S. ALIČIĆ, "Lištica pod turskom vlašću u 15. i 16. stoljeću", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, Etnologija, n. s., sv. XXIV./XXV., Sarajevo, 1969./1970., str. 101; ISTI, *Sumarni popis sandžaka Bosna...*, str. 163, bilj. 2333; str. 251, bilj. 3485; str. 252, bilj. 3500.

9 A. S. ALIČIĆ, *Sumarni popis sandžaka Bosna...*, str. 56-58, 163, 250-252. U monografiji *Hercegovina* Mulić navodi da je u nahiji Mostar u prvom sumarnom popisu bilo 31 pusto mjesto. JUSUF MULIĆ, *Hercegovina, II., Vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva (XV i XVI stoljeće)*, II./I., Sarajevo, 2004., str. 1.

10 A. S. ALIČIĆ, *Sumarni popis sandžaka Bosna...*, str. 56-58, 163.

lom je utjecao i sami smještaj navedenih naselja. Mjesta u kojima je zabilježeno više domova bila su udaljena od glavnih putova i na neki način više zaštićena od pogleda turskih službenika, što je vjerojatno utjecalo na povećan broj domova. To posebno vrijedi kada se radi o planinskim mjestima poput Goranaca, Zijemalja ili Rakitna, čemu u prilog govori još jedan podatak. U nahiji Drežnici, sjeverno od Mostara, u samo tri sela koja su činila nahiju popisano je više od 140 domova. Ukupno 143.¹² Uzmemo li u obzir planinski položaj Drežnice, svojevrsnu izoliranost i udaljenost od glavnih putova, navedena brojka nimalo ne začuđuje.

Izuzetak od naprijed navedenoga jest mjesto Cimljani (Cim), jedno od predgrađa današnjega Mostara, u kojemu je upisano 38 domova.¹³ No, uzmemo li u obzir površinu tadašnjega Cima, navedena brojka također ne iznenađuje. Još prije osmanskoga zauzimanja tadašnji se Cim, koji se u izvorima iz sredine 15. stoljeća spominje kao Cimiacho ili Cimovski grad, protezao do ušća Radobolje u Neretvu.¹⁴ Na tom je prostoru i prije osvajanja morao biti stanovit broj domova. Osim toga, u popis su ulazila samo ona domaćinstva koja su bila oporezivana,¹⁵ tako da se navedeni broj ne može uzeti kao konačan i potpuno siguran. Vjerojatno je i u drugim mjestima bilo više stanovništva nego što to pokazuju popisi, ali

je to teško dokazati jer detaljni popis sandžaka Bosna nije pronađen.

Prema sljedećem popisu koji je uslijedio 1475./1477. broj pustih sela i dalje je veoma velik, a pojavljuju se i neka mjesta koja nisu bila navedena u prvom popisu. Zemlja kao vlasništvo sultana bila je najvećim dijelom dodijeljena spahijama u vidu timara, dok je jedan manji dio bio uključen u hasove sultana i, ovaj put, hercegovačkoga sandžak-bega.

Ukupno je u nahiji Mostar 1475./1477. popisano 39 naseljenih mjesta, od čega su dva pripadala u carski has, devet su bila hasovi hercegovačkoga sandžak-bega, a 28 su bila dodijeljena kao timari posadnicima tvrđava Ljubuški, Mostar i Blagaj.¹⁶ Od gore navedenoga broja, devet je sela čije je stanovništvo bilo upisano u rajinskom statusu. To su: pazar Mostar, Počići, Podgorani, Donje Zijemlje, Cim, Rakitno, Gornji i Donji Goranci, Ljubotići i Tati. Sva navedena sela u statusu raje, odnosno njihovi stanovnici, bili su obvezni na davanje rajinskoga poreza ispendža (osobni porez) i sva su bila hasovi hercegovačkoga sandžak-bega. Sela dodijeljena kao timari posadnicima tvrđave Ljubuški, Mostar i Blagaj, bila su oslobođena ispendže. Za Lise i Gradac, koja su bila dijelom carskoga hasa, nisu precizirana nikakva davanja nego samo ukupan iznos, ali je za pretpostaviti da su i ona bila dužna

11 *Isto*, str. 56, 58.

12 *Isto*, str. 58.

13 *Isto*, str. 57.

14 P. ANĐELIĆ - M. SIVRIĆ - T. ANĐELIĆ, *Srednjovjekovne humske župe*, str. 172-173.

15 H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, str. 142.

16 A. S. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985., str. 21, 201-206, 390-395, 399, 406, 438-441, 443, 448-449, 451, 454-456, 481.

davati ispendžu kao i ostalo stanovništvo koje je bilo u hasovima sultana i sandžak-bega. Zašto je stanovništvo koje je bilo u sklopu timara bilo oslobođeno ispendže, ne može se točno ustvrditi. Popisivač nigdje u defteru ne navodi obrazloženje za takvo što.

Pustih je naselja u popisu iz 1475./1477. u nahiji Mostar zabilježeno čak 19. To su: Stepenkovići, Bahačkovići, Kruševo, Biletići, Uzarići, Mokro, Lipno, Buhovo, Borotina, Vionica, Gradac,¹⁷ Jare, Paoča, Prešnjevo, Gradac, Bahačići, Gradac, Dobro Selo, Kaloševići.¹⁸ Dobro Selo, Buhovo i Mokro također su upisana i kao mezre,¹⁹ a samo kao mezre upisani su Zahum, Skočim i Dračevo.²⁰ Selo Uzarići pojavljuje se upisano dva puta. Prvi put kao dio sela s jednim naseljenim domom, koje je dodijeljeno kao timar posadnicima tvrđave Mostar, a drugi put kao pusto.²¹

Broj pustih mjesta u odnosu na prvi popis nešto je manji što je svakako posljedica povratka odbjelog stanovništva, kao i doseljavanja no-

voga. Umjesto 29 napuštenih sela, koliko je zabilježeno 1468./1469., u drugom popisu nalazimo ih 19 naseljenih. Usporedimo li popise iz 1468. i 1475. godine vidimo da se pojavljuje 15 mjesta, koja su bila pusta i u prvom popisu. To su: Kruševo, Gradac, Jare, Uzarići, Mokro, Lipno, Buhovo, Borotina, Vionica, Paoča, Bahačići (u prvom popisu navedeno kao Bu(i)hačić), Gradac (ne znamo o kojem je Gracu riječ), Dobro Selo, Stepenkovići i Kalošević.

Kako bi se pusta mjesta ponovno naselila, osmanske su vlasti obećanjima i povlasticama nastojale privući izbjeglo stanovništvo. Poduzete mjere urodile su plodom na što ukazuju podatci o mjestima koja su u ranijem popisu zabilježena kao pusta, a sada su upisana kao naseljena. Tako je u Zahumu zabilježeno jedno, Tatima dva, Kočerinu sedam, u selu Vina četiri i Grabovi osam domaćinstava.²² Premda se ne radi o pretjerano velikom broju, to je ipak pokazatelj da je povratak, iako slab, već započeo.

17 U popisu iz 1475./1477. pojavljuju se četiri Graca. Tri su navedena kao pusta, a četvrti je Gradac koji je spomenut i u prvom popisu. Teško je točno utvrditi o kojem se Gracu radi.

18 A. S. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, str. 601-602.

19 *Isto*, str. 82.

20 *Isto*, str. 202, 611. Mulić u svojoj monografiji navodi dvije puste mezre u nahiji Mostar, ali je detaljnim pregledom popisa pronađeno više mezri od onoga što Mulić navodi. J. Mulić, *Hercegovina. Vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva (XV i XVI stoljeće)*, II./I., str. 1.

21 A. S. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, str. 449, 601. Za mjesta Brezje, Nerađ i Podvranje navodi se kako ih je još Hamza-beg, prvi hercegovački sandžak-beg, dao kao puste Mrkši i njegovom bratu Mustafi da ih koriste kao zimovališta, a sada su neka od tih mjesta u rukama raje, što znači da su naseljena. Na žalost, ne precizira se koja su to mjesta pa iz toga razloga nisu ni uvrštena u popis pustih, odnosno naseljenih mjesta. Za Nerađe i Podvranje Aličić navodi da se nalaze u općini Čapljina, odnosno Lištica. A. S. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, str. 83, bilj. 572, 573.

22 A. S. ALIČIĆ, *Sumarni popis sandžaka Bosna...*, str. 250-252; A. S. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, str. 202, 206, 394-395, 481.

Promjene u broju naseljenih domova između dva popisa najbolje ilustrira dolje priložena tabela.

Iz popisa je razvidno da je u gotovo svim mjestima popisan veći broj domaćinstava nego nekoliko godina

Naziv naselja	Broj naseljenih domova prema popisu iz 1468./1469. ²³	Broj naseljenih domova prema popisu iz 1475./1477. ²⁴
Podgorani	11	16
Hum	4	8
Lišani	13	18
Prigrađani	8	16
Željuša	7	11
Ljubotić	14	21
Crnač	10	15
Dobrič	5	4
Potok (Potoci)	10	11
Obrše	4	4
Livač	6	9
Kuti	5	10
Donji Suhodol	8	11
Zalik	5	9
Jasenjani	4	5
Mostar	16	19
Cim	38	50
Vihovići	8	12
Orlac	10	13
Donja Zijemlja	21	34
Gornja Zijemlja	5	4
G. i D. Goranci	40	42
Vlasnić	6	10
Rakitno	13	12
Sutina	9	16
Rasno	6	9
Lise	1	5
Drežnica	143	203

ranije. U tabeli je, ilustracije radi, navedena i Drežnica, iako tada nije bila dijelom nahije Mostar, ali upravo na primjeru Drežnice, u kojoj je zabilježen najveći porast upisanih domova,

vidimo koliko su položaj naselja i dodijeljene povlastice utjecale na povratak stanovnika. Stanovnici Drežnice bili su sokolari i oslobođeni gotovo svih nameta (harača, ispendže, poreza

23 A. S. ALIČIĆ, *Sumarni popis sandžaka Bosna...*, str. 56-58, 163.

24 A. S. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, str. 10-11, 201-205, 391-392, 394-395, 399, 438-441, 448-449, 451, 454-456.

na sitnu stoku i dr.). Bili su obvezni na plaćanje poreza paušalno, i to jednu fluriju po domaćinstvu, iako nisu bili Vlasi.²⁵ Je li i u kojoj mjeri povratak bio zastupljen i u drugim naseljenim mjestima, ili se jednostavno radilo o povećanju broja oporezivanih domova, koja su i u prvom popisu bila naseljena, ali ne i zavedena u defter, ne može se sa sigurnošću ustvrditi.

Na to da je bilo više stanovnika nego što donose popisi ukazao je Mladen Ančić na primjeru Stoca, koji je, razmatrajući broj mlinova i domaćinstava u popisu iz 1477., došao do zaključka da je Stolac morao imati više stanovnika od onoga što je zabilježeno.²⁶ Primijesimo li isti obrazac i za neka mjesta u mostarskoj nahiji u kojima su zabilježeni mlinovi, dolazimo do istoga zaključka. Mlinovi su zabilježeni u Mostaru, Cimu, Lisama i Potocima. Tako je u Mostaru popisano 19 domaćinstava, jedan neoženjen i tri mlina, Cimu 50 domaćinstava i četiri mlina, od čega su dva bila zapuštena, Lisama pet domaćinstava i četiri mlina te Potocima 11 domaćinstava, dva neoženjena i pet mlinova.²⁷ Usporedimo li broj mlinova i domaćinstava, očit je njihov nerazmjer, što posebno upada u oči kada su u pitanju Lise. Gotovo je nevjerovatno da je na pet domaćinstava, koliko ih je upisano u Lisama, bilo potrebno četiri mlina, od kojih su svi bili u funk-

ciji. Upravo taj podatak navodi na zaključak da je u Lisama moralo biti više naseljenih domova od popisanih. Čak i ako pretpostavimo da su se mlinovima služili i stanovnici okolnih sela, opet je taj broj nerazmjern, jer je većina sela oko Lisa bila pusta ili polupusta. Za Mostar, Cim i Potoke vrijedi jednako. I u ovim je mjestima moralo biti više stanovnika, odnosno domaćinstava od navedenoga. Ostaje otvoreno pitanje o kojim se brojkama radilo, jer, kako je već spomenuto, osmanski popisi bilježili su samo one domove koji su bili oporezivani.

Osim već navedenih pustih sela na području Mostara nalazimo podatke i o napuštenim vinogradima. Tako u prvom popisu iz 1468. godine u nahiji Mostar nalazimo devet zapuštenih vinograda. U selu Podgorani od tri hasa vinograda jedan je zapušten, u Željuši su navedena tri zapuštena vinograda, u Livču dva, Kutima jedan, u Vrapčićima od dva hasa vinograda jedan je obrađen a drugi zapušten i u Vlasniću jedan je hasa vinograd zapušten.²⁸

U popisu iz 1475. zabilježeno je 13 zapuštenih vinograda, ali neki od njih su kao takvi bili popisani i u prvom popisu. To su vinogradi u Željuši i Livču gdje ih je zabilježen jednak broj zapuštenih kao i ranije, ukupno pet.²⁹ Zanimljivo je da u selu Donji Suhodol

25 A. S. ALIČIĆ, *Sumarni popis sandžaka Bosna...*, str. 58, bilj. 963; A. S. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, str. 10.

26 MLADEN ANČIĆ, "Kasnosrednjovjekovni Stolac", u: *Povijesni prilozi*, 29, Zagreb, 2005., str. 47-50.

27 A. S. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, str. 201-204, 399, 439-440.

28 A. S. ALIČIĆ, *Sumarni popis sandžaka Bosna...*, str. 56-58.

29 A. S. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, str. 440-441.

nalazimo šest zapuštenih hasa vinograda, dok je u prvom popisu u istom selu zabilježen jedan hasa vinograd i to obrađen. Isto tako u selu Kuti, umjesto jednoga zapuštenog vinograda, koliko je zabilježeno 1468. godine, sada nalazimo dva zapuštena.³⁰ Kako i zašto je došlo do ovih promjena možemo samo nagađati. Ili u vrijeme popisa nije još bio upisan novi vlasnik, ili su spomenuta sela ostala bez raje koja bi ih obrađivala, što je sve zajedno utjecalo na pad vinogradarstva.

Kako bi riješili problem pustih sela, kao i neobrađene zemlje, osmanske su vlasti nastojale takva mjesta ponovno naseliti. U tome su im poslužili kršćani. Osmanski ih izvor najčešće naziva vojvode. Riječ je o stanovništvu koje je imalo vlaška prava - kojima se, uz jamstvo sigurnosti i određene povlastice, daju napuštene zemlje na korištenje. Primjer jednoga takva sporazuma nalazimo u popisu iz 1475./1477. iz kojega saznajemo kako je hercegovački sandžak-beg Hamza-beg, vojvodi Vladimiru dao na uživanje napuštene baštine na mezrama Dobro Selo, Buhovo, Mokro, Ledinac, Kongora, Humljani, Čraštani, Šal i Turjak. Od Hamza-begova nasljednika Sinan-bega, isti vojvoda dobio je i tapiju na zemlju Rakit, ali pod uvjetom da se nastani i boravi u carskoj zemlji te da na spomenute zemlje nastani i one koji

će ih obrađivati. Isto tako, vojvoda je mogao dati spomenute zemlje svakome tko dođe sa strane.³¹ Puste baštine u selu Kruševo u okolici Mostara koje su ranije pripadale Vukašinu Stepkoviću i Vuku Pavčiću, dobili su knez Herak i njegovi nasljednici od Paše Jigit-bega.³²

Pojedina mjesta dodjeljivana su kao baštine ili zimovališta džematima iz drugih nahija. Tako je džematu Vukića Krmpotića koji je upisan u nahiji Humska zemlja, Sinan-beg starim posjednicima (Vukiću, Radosavu i Vučhini, odnosno njihovim džematima) vratio napuštene baštine Ledinac, Veselivštak, Buhovo i Borajna u okolici Gruda, koji su to prihvatili pod uvjetom da ih iskorištavaju kao zimovališta kao što su činili i ranije.³³

Samo u sklopu mostarske nahije upisano je 16 džemata, tj. zajednica, koji su u velikom broju naselili napuštena mjesta s desnu stranu Neretve. Najveći od njih bio je džemat već spomenutoga vojvode Vladimira, koji je imao 82 domaćinstva i 14 domova neoženjenih i džemat Opanak, knez Vladko, koji je imao 44 domaćinstva i 18 domova neoženjenih. Ostali su džemati malobrojniji i brojili su od dva do 30 domova.³⁴ Za džemat vojvode Vladimira ne navode se mjesta ljetnoga i zimskoga boravka, za razliku od nekih drugih, manjih džemata. Tako znamo da je (H)raška Gora upi-

30 *Isto*, str. 439, 451.

31 *Isto*, str. 82. Za mezre Ledinec, Kongora i Humljani autor nije siguran gdje se nalaze, ali ih smješta na područje južno od Gruda, dok za mezru Šal pretpostavlja da se radi o današnjoj Tihaljini u općini Grude. A. S. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, str. 82, bilj. 566, 568-569.

32 *Isto*, str. 604.

33 *Isto*, str. 89-90.

34 *Isto*, str. 81-89.

sana kao zimovalište za vlaški džemat Dobromirac, Vukić, sin Stipana.³⁵ U Kruševu, čiju jednu trećinu i posjeduju, zimuju pripadnici džemata Radoja, sina Žibine (ili Šibine). Biletići su također zimovalište i to Radosava, sina Brijuša u džematu Radibrada, sina Ljubića.³⁶ Ostala mjesta koja su navedena kao zimovališta ili ljetovališta pojedinih džemata nalaze se izvan nahije Mostar pa ih ovdje nismo navodili. Vlaške zajednice s lijevu stranu Neretve popisivač ne bilježi.

Nema sumnje da je naseljavanje utjecalo na smanjenje broja pustih sela. Međutim, kada je riječ o depopulaciji u ranom razdoblju, ovdje valja spomenuti zaključak do kojega je došao Evgenij Radušev za Rodopski kraj u 15. stoljeću. Prema njegovu mišljenju, moguće je da je bilo i naseljenih mjesta koja nisu popisivana, jer potrebe za plaćanjem vojničke klase nisu još bile tolike. Radušev se poziva na Veru Mutafčievu koja je došla do istih rezultata za Vidinski kraj kao i on za Pomake u Rodopima, a to je da između 1454. i 1560. nekoliko stotina sela nije bilo popisivano, premda su bila naseljena i u funkciji.³⁷ Čini se da se popisivalo samo ona mjesta koja su bila pod timarima i zeametima spahija. Kako je rastao broj spahija, tako se u kasnijim popisima javlja sve više novih-starih sela i stanovnika. Ovo samo pokazuje da kolonizacija, iako je imala značajnu ulogu u naseljavanju pustih mjesta, ne

objašnjava i ne iscrpljuje ovaj problem u cijelosti. U popisima koja su ovdje bila uzeta u razmatranje također se pojavljuju neka nova-stara mjesta. To je slučaj s mjestima Čemljani, koje je danas nepoznato pod tim imenom, te Dobrč kod Mostara,³⁸ koje je i danas naseljeno. Nijedno od navedenih mjesta ne spominju se u prvom popisu, iako su već tada, barem kada je u pitanju Dobrč, morala biti osvojena, na što upućuje činjenica da su susjedna naselja bila zavedena u defter. U oba popisa unošena su i pusta mjesta, ali ni Čemljani ni Dobrč nisu upisana kao takva, tako da s pravom možemo smatrati da u vrijeme prvoga popisa nisu bila upisana i zavedena kao posjed timarnika, iako su već tada postojala i bila naseljena. To će se dogoditi tek nekoliko godina kasnije kada je porastao i broj spahija kao i posadnika tvrđava kojima je trebalo osigurati prihode.

Ovdje valja spomenuti još jedan podatak koji se pojavljuje u spomenutim defterima. Mjesta Bučići i Vrapčići u prvom su popisu navedena kao naseljena i u sastavu hasa bosanskoga sandžak-bega Isa-bega Ishakovića, dok se naselja Rodoč i Opine navode kao pusta.³⁹ U drugom ih popisu nigdje ne nalazimo upisane. Da se radi o mjestima koja su danas nepoznata, mogli bi za Rodoč i Opine zaključiti da su zbog nedostatka stanovništva nestala ili stopljena sa susjednim mjestima pod drugim imenom. Međutim, i

35 *Isto*, str. 89.

36 A. S. ALIČIĆ, "Lištica pod turskom vlašću u 15. i 16. stoljeću", str. 116-118.

37 EVGENIJ RADUŠEV, *Pomacite. Hristijanstvo i isljam v Zapadnite Rodopi s dolinata na r. Mesta, XV – 30-te godini na XVIII vek.*, Čast I, Sofia, 2005., str. 421-422.

38 A. S. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, str. 394, 481.

39 A. S. ALIČIĆ, *Sumarni popis sandžaka Bosna...*, str. 56-57, 250, 252.

jedno i drugo mjesto danas postoje pod istim imenima. Za pretpostaviti je da su oba sela još u vrijeme kada je završen popis 1477. bila naseljena, ali ne i popisana. Razlog tomu opet valja tražiti u potrebama vojničke klase koje u ovo vrijeme još nisu bile tolike da bi sva naseljena mjesta bila dodijeljena kao timari. Za Vrapčiče i Bučiće najizglednije je objašnjenje da nakon smrti bosanskoga sandžak-bega, u čijem hasu su bila popisana 1468., zbog nedostatka timarnika kasnije nisu upisana ni u čiji posjed. Kako je vrijeme odmicalo i rastao broj spahija, to će se mijenjati, jer krajem 16. stoljeća Opine, Vrapčiče i Bučiće nalazimo upisane kao timare posadnika tvrđave Mostar.⁴⁰ Jedino Rodoč nije zaveden kao timar, nego kao mahala s popisanim baštinama.⁴¹ Usporedimo li popis iz 1585. vidimo da se pojavljuju i druga mjesta koja ne nalazimo u popisima iz 15. stoljeća, iako su već tada morala biti osvojena. Sve navedeno upućuje na to da je i u Hercegovini bilo više spahija u prvoj polovici 16. stoljeća nego na početku, što baca novo svjetlo o razmjerima depopulacije, odnosno kasnijega povratka izbjegloga stanovništva.

Zaključak

Kao i sva druga osvajanja u povijesti i osvajanja Osmanlija nosila su sa sobom raseljavanje, pustoš i razaranje.

Stanovništvo potaknuto obećanjima i povlasticama novih vlasti malo-pomalo počinje se vraćati u svoje domove, iako je i dalje ostao velik broj domova u koje se njihovi žitelji više nikada nisu vratili. Iako je povratak u početku bio neznatan, on će s vremenom postati intenzivniji, a u naseljavanju pustih mjesta važnu će ulogu imati i vlaško stanovništvo, čije je naseljavanje na prostor Hercegovine u određenoj mjeri započelo i prije osvajanja. O točnim brojevima ovdje je iluzorno govoriti jer ni ovi popisi, unatoč vrijednosti i podacima koje donose, nisu i ne mogu biti pouzdan izvor kada je u pitanju brojno stanje stanovništva određenoga mjesta ili kraja. U popise su ulazila samo domaćinstva koja su bila pod timarima i zeametima spahija, što pokazuju i naprijed izneseni podatci.

Prema podacima koje donose osmanski popisi vidljivo je da položaj stanovništva nije u tolikoj mjeri nepovoljan koliko se moglo očekivati s obzirom na smjenu vlasti i promjene do kojih je došlo nakon osvajanja. Mnogi stanovnici zadržali su ili dobili određene povlastice, što je umnogome olakšavalo život. Iako takvo stanje ne će potrajati, to će u prvim godinama nakon osvajanja, a i kasnije, biti važan čimbenik koji će utjecati na povratak staroga i naseljavanje novoga stanovništva.

40 A. S. ALIČIĆ, *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine.*, II., Dobra knjiga, Sarajevo, 2014., str. 295-296, 318.

41 *Isto*, str. 293.

Nahiye* of Mostar in the light of the first Ottoman censuses

Summary

Based on the first Ottoman censuses after the conquest of Bosnia and Herzegovina, the major part of the paper gives an overview of the situation in the newly formed nahiye of Mostar. The conquest resulted in a large number of deserted and half-deserted settlements. With privileges and release from certain duties the new authorities tried to make the exiled population return to their homes, but also to populate the area with new inhabitants. The measures that were taken reflected positively on the return of the population, therefore only a few years after the conquest the number of deserted places was reduced. Although it would be expected to find all the conquered places recorded, it was not quite so. Only the places and homes that were burdened with feudal dues were included into census, therefore it is difficult to estimate the precise number of inhabited villages and households.

Keywords: Ottoman censuses, nahiye of Mostar, population, deserted and populated places.

* subdistrict

ŠKOLOVANJE JURE (FRA PETRA) KORDIĆA

Rudolf BARIŠIĆ

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
Borongajska cesta 83d
HR - 10000 Zagreb
E-pošta: rbarisic@hrstud.hr

UDK 27-789.32(497.6)*17/18"

929 Kordić J.

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1. svibnja 2015.

Prihvaćeno: 10. lipnja 2015.

Sažetak

U razdoblju od 1785. do 1847. djelovanjem zaklade, koju je na poticaj Augustina Botoša Okića osnovao Josip II., financirano je školovanje više od 250 klerika Franjevačke provincije Bosne Srebrene. Na samom početku ciljevi ove akcije bili su sasvim drugačiji. Njezinom primarnom zadaćom trebalo je biti stvaranje dijecezanskoga klera koji bi bio neovisan o franjevcima i na osnovi kojega bi se uspostavila redovita crkvena hijerarhija po uzoru na zapadne dijelove Europe. U sklopu tih planova Jure Kordić je zajedno s još 11 mladića bio poslan na školovanje u Zagreb. U radu se donosi što je moguće preciznija rekonstrukcija njegova boravka ondje i tijekom njegova obrazovnog kurikulumu koji su stavljeni u kontekst događaja koji će dovesti do propasti ovih planova. Kordić se nakon dovršetka studija vratio u Bosnu i stupio u franjevački red uzевši redovničko ime Petar, te je kasnije vršio različite službe, najčešće vezane uz kreševski samostan.

Ključne riječi: Jure (fra Petar) Kordić, biskupski licej, Zagreb, zaklada Josipa II., studij teologije.

Fra Petar Kordić, stariji (1765.-1835.)¹ ne pripada u one franjevce Bosne Srebrene čiji su život i rad predstavljali predmet historiografskih istraživanja. Njegovo se ime ne spominje niti u Jeleničevoj *Biobibliografiji*, niti u onoj koju je sastavio Anto Kovačić, a natuknicu o njemu ne donosi ni *Hrvatski franjevački biografski leksikon*.² Tek je u novije vrijeme osnovne podatke iz njegova redovničkog života u *Leksikonu hercegovačkih franjevaca* sumirao Robert Jolić.³ Najprije je u kreševskom samostanu dvije godine bio nedjeljni i svetkovinski propovjednik (1800.-1802.), a potom pet godina župnik u Ružićima (1802.-1807.). Nakon toga vraća se u kreševski samostan gdje uzastopce vrši službe gvardijana (1809.-1812.) i meštra novaka (1812.-1817.). Svojevrsan vrhunac njegove redovničke službe predstavlja dvostruko obavljanje dužnosti provincijala Bosne Srebrene (1817.-1820. i 1826.-1829.). Između njih je obavljao druge različite dužnosti u upravi Provincije poput definitora ili vizitatora.

Umro je na samu Novu godinu 1835. u samostanu u Kreševu.⁴

Kako je vidljivo iz ovih kratkih biografskih crtica, Kordić je najznačajnije razdoblje svoga redovništva proveo u periodu kada su bosanskohercegovački prostor s jedne strane pogađale prirodne nepogode poput epidemije kuge koja je harala 1813.-1817., a značajan su odjek imali i politički događaji na njezinim granicama: francuska okupacija hrvatskih zemalja južno od rijeke Save i srpski ustanci. Međutim, s druge strane upravo u periodu u kojemu on obavlja dužnost provincijala, odnosi unutar Bosne Srebrene doživljavaju svojevrsnu stabilnost, zahvaljujući ponajprije djelatnosti apostolskoga vikara Augustina Miletića. Kordić je doživio i prijepore između Provincije i Miletićeva prethodnika Grge Ilijića Varešanina, a potom i početak sukoba s Rafom Barišićem, no oba ta događaja prošla su bez njegova većeg angažmana.⁵ Kordić po nečemu ipak predstavlja značajnu iznimku u uku-

- 1 Nije poznat točan datum Kordićeva rođenja. Ponegdje se kao godina navode 1767. ili 1768. Npr. ANDRIJA NIKIĆ, *Lučonoše naše vjere i uljudbe, mrtvoslovnik hercegovačkih fratara*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar, 2004., str. 141 bilježi da je Kordić umro u 68. godini života, što bi značilo da je rođen jedne od navedenih godina. Međutim, prilikom stupanja u novicijat samostana u Kreševu kao datum rođenja i krštenja upisan je travanj 1765. Usp. ROBERT JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, RECIPE Knj. 3, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM - Naša ognjišta, Mostar - Tomislavgrad, 2009., str. 45-46.
- 2 Natuknica "Kordić, Petar", u: *Hrvatski franjevački biografski leksikon*, Zagreb, 2010., str. 307 odnosi se na Petra Kordića ml. (1823.-1896.) najpoznatijega po graditeljskoj djelatnosti. Obojica su potjecali iz istoga mjesta (Sretnice pokraj Mostara) koje je tada pripadalo župi Brotnjo.
- 3 Usp. ROBERT JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, RECIPE Knj. 9, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Mostar, 2011., str. 195. Odavde su preuzeti podatci koji se iznose dalje u tekstu.
- 4 ARHIV FRANJEVAČKOGA SAMOSTANA U FOJNICI (dalje: ASFS), I., "Fojnicensia", Kutija 4, br. 17, *Necrologium Provinciae*, ad diem.
- 5 O situaciji u Bosni Srebrenoj početkom 19. st. u širem društvenom kontekstu opširno piše SREČKO M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće - Doba fra Grge Ilijića Varešanina (1783-1813)*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1971.

pnoj povijesti Bosne Srebre. Radi se o njegovu školovanju.

Kao i većina njegove subraće, najveći je dio školovanja proveo u inozemstvu. Dva momenta ovoga dijela njegove biografije privlače posebnu istraživačku pažnju: kao prvo, pripadao je jednoj od prvih generacija kojima je određeni bio Zagreb, umjesto dotadašnje prakse da se klerike šalje u neku od franjevačkih provincija u Italiji, te kao drugo, nije se školovao za redovničko, nego za dijecezansko svećenstvo. Dok je praksa odlaska klerika na školovanje na prostor Habsburške Monarhije postala stalnom i potrajala sve do 1843. godine, a s njom se nastavilo i kasnije, pokušaj da se obrazovanjem bosanskohercegovačkih mladića stvori kler koji bi bio neovisan o franjevačkoj provinciji Bosni Srebrenoj ostao je neuspješnom epizodom. Kako će se vidjeti u nastavku teksta, Kordić je bio samo jedan u skupini od 12 mladića školovanih u navedenu svrhu, ali trenutačno raspoloživa i dostupna arhivska građa koja se čuva u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu sugerira da je upravo on najuspješnije polazio ukupan kurikulum koji je u njegovu slučaju moguće makar ugrubo skicirati i povući vremenske odrednice. Prije nego li se izloži tijekom njegova školovanja, treba ukratko opisati u kakvim je okolnostima došlo do uvjeta da Habsburška Monarhija zamijeni Italiju kao glavno odredište bosanskih klerika, te ideje o etabliiranju dijecezanskoga svećenstva umjesto tada dominirajućih franjevaca.

Dobivši uz pomoć habsburškoga dvora imenovanje za apostolskoga vikara u Bosni, Augustin Botoš Okić uputio se ujesen 1784. iz Rima, gdje je bio posvećen za naslovnoga biskupa trapezopolitanskog, u Beč gdje je u nekoliko navrata bio primljen u audijenciju kod kralja i cara Josipa II.⁶ Time se uključio u protuosmanlijske planove koje je Josip II. kovao zajedno s ruskom caricom Katarinom II. Zauzvrat je dobio rješenje jednoga od gorućih pitanja koja su mučila Katoličku crkvu na bosanskohercegovačkom prostoru toga doba. Franjevci Bosne Srebre bili su glavni i gotovo isključivi nositelji pastoralne skrbi nad bosanskohercegovačkim katolicima što je bila zadaća kojoj su podređivali svu svoju energiju i materijalna sredstva. U takvim okolnostima obrazovanje budućih svećenika ovisilo je o pomoći iz inozemstva, ponajprije od franjevačkih provincija smještenih u današnjoj Italiji. Zbog više razloga iz toga je procesa proizlazilo mnogo poteškoća i Bosna Srebrena trsila se naći neko trajnije i stabilnije rješenje, pri čemu Okić nije bio iznimka.⁷

Iskoristivši priliku koja mu se pružila apostolski je vikar iznio navedeni problem Josipu II. koji se pokazao spremnim pružiti traženu pomoć. Formalnom odlukom Kraljevskoga ugarskog namjesničkog vijeća (dalje KUNV) od 10. siječnja 1785. od novčanih sredstava namijenjenih za uzdržavanje hodočasničkih mjesta u Svetoj Zemlji, formirana je zaklada čijim se kamatama ubuduće trebalo

6 Za okolnosti ovoga izbora i kronologiju boravka u Rimu i Beču usp. *Isto*, str. 112.

7 O nekim, osobito negativnim, aspektima boravka franjevačkih klerika na školovanju u Italiji usp. *Isto*, str. 140-141.

financirati školovanje i boravak bosanskih klerika.⁸

Ovime je započelo razdoblje od šest desetljeća u kojima će preko 250 klerika Bosne Srebrene svoje obrazovanje dijelom ili u cijelosti pohađati negdje na području Ugarske i Hrvatske. Zanimljivo je, ipak, kako je prvotna nakana imala sasvim suprotne ciljeve. Josip II. je za uključivanje Bosne u Habsburšku Monarhiju nastojao provesti određene pripreme koje su za cilj imale s jedne strane pridobivanje podrške svih slojeva lokalnoga pučanstva, ali s druge strane i provođenje reformi na tragu onih koje su već trajale u područjima pod njegovom vlašću. Lojalnost bosanskih katolika, kao i njihova spremnost da prihvate habsburšku vlast bili su, kao uostalom i prije, neupitni, ali se tijekom 18. st. drastično bila izmijenila njihova socijalna slika. U sklopu nje više nego ikada prije, ulogu društvene, pa prema tome i političke elite, preuzeli su franjevci Bosne Srebrene. Takva njihova uloga bila je daleko od toga

da bude lišena ikakvih osporavanja. Glavni smjer takvih pokušaja nije dolazio s osmanlijske strane, nego iz redova samih franjevaca - pretenzije za vodećom ulogom gajili su pojedinci iz redova apostolskih vikara.⁹

Složeno pitanje tih odnosa ovom se prilikom može tek ilustrirati navođenjem nekih osnovnih razvojnih crta. Nakon što su Mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. godine povučene konkretne granice između Osmanlijskoga Carstva i Habsburške Monarhije, u vidu zakašnjeloga provođenja reformi zadanih saborom u Tridentu, papinstvo je potražilo rješenje kojim bi za bosanskohercegovačko područje bio postavljen stalno rezidentni biskup. Taj je cilj postignut svojevrsnim kompromisom zbog kojega je osnovan Apostolski vikarijat, što je u određenoj mjeri moglo zadovoljiti tri zainteresirane strane.¹⁰ Rimski je kurija sa svoje strane dobila biskupa koji je stalno boravio u osmanlijskoj Bosni.¹¹ Za isto je područje bio zainteresiran i bečki Dvor koji je poziva-

- 8 Tekst navedene odluke donosi JULIJAN JELENIĆ, *Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevaca*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1913., str. 57. Okolnosti u kojima je došlo do osnivanja zaklade detaljnije su prikazane u: RUDOLF BARIŠIĆ, "Početak školovanja bosanskih klerika na učilištima u Habsburškoj Monarhiji", u: PAVAO KNEZOVIĆ - MARKO JERKOVIĆ (ur.), *Zbornik o Mati Zoričiću: Zbornik radova sa znanstvenog skupa*, Knjižnica Tihomira Pregaoci - Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2012., str. 179-201.
- 9 Socijalne promjene u strukturi bosanskohercegovačkih katolika 18. st. prikazuje SREĆKO M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine - predemancipacijsko razdoblje 1463.-1804.*, ZIRAL, Mostar - Sarajevo, 1999., osobito str. 166-192.
- 10 Okolnosti osnivanja vikarijata opisuje S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini*, str. 104-105. J. JELENIĆ, *Izvori*, str. 97 donosi citat u kojemu su navedene njegove granice: "Amplitudo longitudinis, et latitudinis Vicariatus Apostolici Bosnensis, non potest juste metiri, nec describi (...). Communes tamen termini sunt = Ex parte Sclavoniae, et Confinitio Imperii flumen Savus, nobis Sava. Ex parte Serviae (...) flumen Drina. Ex parte Dalmatiae mons Prologh (...). Ex parte Croatiae Mons dictus Plissivicza."
- 11 U tekstu se za promatrani prostor koriste odrednice "Bosna"/"bosanski" i "Bosna i Hercegovina"/"bosanskohercegovački". U potonjem slučaju radi se o uporabi u smislu današnjih granica. Tijekom razdoblja o kojemu se piše u ovom radu pojam "Bosna" mogao je označavati ili administrativnu jedinicu unutar Osmanlijskoga Carstva ili prostor or-

jući se na tradicije i prava ugarsko-hrvatskih kraljeva smatrao kako se njegovo patronatsko pravo predlaganja i potvrđivanja biskupa proteže i na Bosnu (čije se područje i dalje *de iure* u dijecezanskom pogledu nalazilo pod jurisdikcijom biskupa u Đakovu). Organiziranjem apostolskoga vikarijata kao svojevrsnoga biskupskog provizorija, pravo patronata nije bilo dovedeno u pitanje, nego spretno zaobideno. Na sličan se način postupilo i s pitanjem statusa Bosne Srebrene. Formalno je nastavila vrijediti ranija praksa prema kojoj je uprava provincije imala pravo predlaganja jednog

ili više kandidata za biskupsku čast.¹² Uslijedio je duži period u kojemu se održavala opisana ravnoteža. Problemi i nesuglasice koji su, dakle, mogli izbiti bili su oni između apostolskih vikara s jedne i provincije Bosne Srebrene s druge strane. Njihovo je polazište uvijek bilo identično: nastojanje apostolskih vikara da biskupsku čast i vlast izdignu iznad realno prave snage - Bosne Srebrene.¹³

Srž tih prijevora predstavljalo je pitanje mjerodavnosti nad župama. Kako je Bosna Srebrna jedina raspolagala kadrovima kojima je moglo biti povje-

ganizirane katoličke hijerarhije bilo u vidu franjevačke provincije Bosne Srebrene, bilo u vidu Apostolskoga vikarijata. Opseg tih administrativnih jedinica niti u jednom od tih slučajeva nije se podudarao sa suvremenim bosanskohercegovačkim granicama. U svima njima se, pak, pod terminom "Bosna"/"bosanski" podrazumijeva i zapadni dio Hercegovine. Prema tomu bilježenje "Bosna" bez Hercegovine ne treba promatrati kao vid ekonomičnosti (a kamo li površnosti) u pisanju, nego želju da se naglasi ova administrativna dimenzija korištenja toga pojma. Primjerice, izraz "bosanski klerici" koji će se više puta koristiti u nastavku teksta ne treba tumačiti u smislu da su svi potjecali s područja geografske Bosne, nego da su u jurisdikcijskom pogledu pripadali ili Bosni Srebrenoj, ako su bili franjevci ili Apostolskom vikarijatu u Bosni, ako su bili kandidati za svjetovno svećenstvo.

12 Navedeno se pravo pobliže objašnjava u Dekretu Kongregacije za širenje vjere (Propagande) od 3. lipnja 1635. kojim su rješavane nesuglasice između Bosne Srebrene s jedne i bosanskih, skradinskih i smederevskih biskupa s druge strane, te neka druga pitanja. U jednoj od točaka nalazi se sljedeće: "Treće, o biskupima u provinciji Bosni Srebrenoj koji se ne bi smjeli promaknuti prije nego se čuju franjevci spomenute provincije, Sveta je Kongregacija odgovorila: 'Neka se obdržava ono što je uobičajeno, tj. da provincijal ili definatorij *pro tempore* predlože nekoliko redovnika Svetomu Ocu, koji će ili jednoga između predloženih ili nekoga drugoga promaknuti kako prosudi da se u Gospodinu dolikuje.'" Izvorni latinski tekst nalazi se u: JULIJAN JELENIĆ, "Spomenici kulturnoga rada bosanskih Franjevaca (1437.-1878.)", u: *Starine JAZU*, Knjiga 36, Zagreb, 1918., str. 110. U tradiciji bosanskih franjevaca ovaj se tekst često tumačio kao dodjeljivanje isključivoga prava predlaganja kandidata upravi Bosne Srebrene, premda je iz samoga teksta jasno da se radi o privremenoj (*pro tempore*) praksi, koja nije dokidala papino pravo da imenuje i kandidata mimo prijedloga provincijala i definatorija. Ostavljajući ovdje po strani crkveno-pravno tumačenje ovih odnosa, neosporno je da su sve do Augustina Botoša Okića apostolski vikari prilikom svoga izbora na tu čast uživali podršku Bosne Srebrene.

13 Međusobni odnosi između apostolskih vikara i Bosne Srebrene u biti su i dalje bili u glavnoj mjeri određeni odlukama koje je donijela Rimaska kurija 1618. i 1660. godine oko pitanja mjerodavnosti apostolskih vizitatora koji su tijekom 17. st. bili slani na područje pod osmanlijskom vlašću između ostaloga s ciljem dijeljenja sakramenta potvrde ili svećeničkoga ređenja. Detaljnije o ovim dekretima: JULIJAN JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, I., Prva hrvatska tiskara Kramarić i M. Raguz, Sarajevo, 1912., str. 184-187.

reno upravljanje župama, apostolski su se vikari uvijek nalazili u donekle podređenom položaju. Za afirmiranje vlastitoga položaja i pretvaranje vikarijata u "pravu" biskupiju kronično im je nedostajao svećenički kadar koji ne bi bio ovisan o franjevcima. Okolnosti u kojima se odvio Okićev izbor za apostolskoga vikara, konkretno činjenica da je on potvrđen u Rimu bez ikakvoga udjela Bosne Srebrene, učinile su prvi korak prema spomenutoj afirmaciji. Drugi se trebao dogoditi nakon habsburškog pripajanja Bosne, a spomenutom zakladom Josip II. je već želio stvoriti neke uvjete za to.

Zbog svega navedenog odluka KUNV-a o osnivanju zaklade za školovanje bosanskih klerika predstavlja specifikum u povijesti katoličanstva u Bosni, a što je uočio još Džaja. Dva su bitna elementa: prvi je adresiranje teksta isključivo na apostolskoga vikara, a drugi je izostavljanje pridjeva *religiosus* (redovnički) u frazi "pro educando juniore clero Bosnens". Već je na tom mjestu očita nakana bečkoga Dvora da djelovanjem zaklade stvori svjetovno svećenstvo, odnosno da ostvari jedan od bitnih uvjeta za uvođenje redovite crkvene hijerarhije. Nije pri tom bila riječ o habsburškom nepovjerenju u bosanske franjevce kao

takve, nego nastavku crkvene politike koja je na ugarsko-hrvatskom prostoru tijekom 18. st. uglavnom istisnula redovnike iz uprave župama.¹⁴

Sam početak djelovanja zaklade, odnosno datum i identitet prvih stipendista još su uvijek slabo poznati. Prema podacima koji se nalaze u dopisu KUNV-a vezanim za osnivanje zaklade, Okić je izjavio kako na raspolaganju ima sedmoricu kandidata za dobivanje stipendije, a koji bi mogli pristići u Monarhiju do početka studenoga 1785.¹⁵ Njihova konkretna imena i drugi biografski podaci nisu sačuvani i upitno je ikakvo konkretiziranje s Okićeve strane. Na to upućuje dopis Karla Pálffyja, bliskoga suradnika Josipa II. od 3. svibnja 1785. u kojemu se preciziraju kriteriji za buduće stipendiste: zreliji mladići, sa završenom gramatikom i humaniora, te bez položenih redovničkih zavjeta. Budući da je bila donesena odluka o ukidanju generalnoga sjemeništa u Zagrebu, kao privremeni smještaj im je određen tamošnji samostan franjevac Provincije sv. Ladislava.¹⁶

Prvi sačuvani podaci o klericima nalaze se u financijskom izvješću koje je u kolovozu 1788. sastavio gvardijan zagrebačkoga samostana Kajetan Auker.¹⁷ Iz njega jasno proizlazi da su

14 O tomu DUBRAVKA BOŽIĆ BOGOVIĆ, "Odnos svjetovnog biskupijskoga klera prema franjevcima u istočnoj Slavoniji i Srijemu u prvim desetljećima 18. stoljeća", u: TATJANA MELNIK (ur.), *Zbornik o fra Antunu Bačiću (Radovi znanstvenog skupa)*, Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje - Zavičajni muzej Našice - Franjevački samostan sv. Antuna Padovanskog u Našicama - Franjevački samostan Presvetoga Trojstva u Slavonskom Brodu, Slavonski Brod - Našice, 2013., str. 47-60.

15 Usp. J. JELENIĆ, *Izvori*, str. 57.

16 *Isto*, str. 58.

17 NADBISKUPIJSKI ARHIV U ZAGREBU (dalje: NAZ), Spisi Nadbiskupskog duhovnog stola (*Officium dioecesanum*) (dalje: NDS [OD]), 845/1788. Prvi broj predstavlja oznaku protokolarnog unosa, a drugi godište.

prvi klerici u Zagreb stigli početkom i tijekom ljeta 1786. kada je ubilježen dolazak njih trojice. Međutim, od njih se samo jedan (Paškal Kopic, st.) u Zagrebu zadržao dulje od godinu dana. Sva trojica su, pak, bili zavjetovani franjevci, čime očito nisu bili ispunjeni kriteriji koje je Pálffy zadao apostolskom vikaru. Tijekom 1787. godine u nekoliko su navrata stigli novi stipendisti koje će izvori kasnije najčešće bilježiti odrednicom *clerici saeculares* - kandidati za svjetovno svećenstvo, koji su trebali postati nukleusom buduće redovite crkvene hijerarhije, nakon što bi bosansko-hercegovačko područje potpalo pod habsburšku vlast. Pojam *clericus* u navedenom je razdoblju prvenstveno označavao mlađu osobu koja se tek pripremala za svećenički poziv. Ova se skupina u izvorima javlja pod zbirnim nazivom *clerici saeculares*. Objašnjenje leži u tomu što su ovi klerici, kao kandidati za svjetovno svećenstvo bili smješteni u franjevački samostan, izmiješani s franjevačkim kandidatima, pa je *saeculares* služio kao razlikovanje. U daljnjem tekstu će se stoga koristiti skupni pojam "svjetovni klerici".

Prvi je 10. siječnja 1787. stigao Toma Pravdić, a za njim 13. ožujka Josip Zečević. Prvoga dana rujna stigla je najveća skupina u sastavu: Stjepan Vidović, Ivan Alović, Josip Vasiljević, Pavao Nikolić, Anto Nikolić, Filip Zubčević, Pavao Botoš Okić i Jure Kordić. U veljači 1788. pristigao je i Josip Tomić, ml., imenjaka i nećaka Josipa Tomića Hadžije, franjevca čijom je zaslugom Bosna Srebrena 1783. go-

dine dobila sultanov ferman kojim su joj potvrđena sva stara prava i povlastice koje su bile privremeno ukinute 1765. godine.¹⁸ Uza svjetovne klerike stigla su još dvojica franjevačkih (Franjo Dobretić i Blaž Kulašević), ali ne iz Bosne, nego iz Italije gdje su se prethodno nalazili na školovanju i njihov se dolazak u Zagreb nije poklapao sa željama apostolskoga vikara.

Kako većina ovih klerika kasnije nije postala svećenicima ili nije djelovala u Bosni, podatci o njihovim godinama ili mjestu rođenja poznati su samo u manjem broju slučajeva i to obično na osnovi šturih podataka koje su davali sami o sebi. Iz istoga razloga nemoguće je utvrditi na koji su način i prema kojim kriterijima bili odabrani i poslani u Zagreb. Sve franjevačke kronike veoma slabo pokrivaju upravo ovo razdoblje, a njihovi naknadni nastavljači očito nisu nailazili na pisane tragove koje bi zatim unijeli. Neki se odrazi ovoga događaja, vjerojatno sačuvani usmenom tradicijom, mogu naći u kasnijoj literaturi franjevačke provenijencije. Točno stotinu godina nakon što je Okić postao apostolskim vikarom i vršio pregovore s Josipom II., Martin Nedić bilježi sljedeće: "Dobivši starješine ovu pomoć poslaše u prekosavske države dvanaest mladića, koji su odstojali godinu kušanja (*annum novitiatus*) a nisu još učinili svećanih zavjeta reda (*vota solemnia ordinis*); od ovih dvanaest mladića samo su ostala dvojica u redu: Petar Kordić i Pavao Alović, a ona druga deseterica odbaciše svitu redovničku, te njeke postaše častnici

18 Osnovni podatci o tomu nalaze se u: S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini*, str. 124-125.

u vojsci a neki svjetski svećenici."¹⁹ Tri godine poslije Mijo Vjenceslav Batinić opisuje kako je Okić umro: "ostavivši svoj spomen u rečenoj zakladi, kojom se međjutim za njegovo doba ne okoristiše bosanski franjevci, pošto je odmah s početka dvanaest klerika u Zagrebu smještenih prešlo u svietovno stanje i nigda se više ne vratilo u domovinu."²⁰ Promotri se oba upisa, u oči najprije upada razlika: prema Nediću dvojica članova ove skupine su na kraju (p)ostali franjevcima, dok su prema Batiniću svi napustili red. U pravu je Nedić. Naime, Petar Kordić i Pavao Alović nalaze se na Aukerovu popisu kao Jure Kordić i Ivan Alović.²¹ Nadalje, taj popis sadrži 11 imena koja uza se nemaju odrednicu *fra* ili *p*. Stvar je u tome što je posljednji u skupini svjetovnih klerika, Luka Marijanović, u Zagreb došao tek u lipnju 1792.²² Nediću i Batiniću je zajedničko predstavljanje ove skupine klerika kao svojevrsnih franjevačkih renegata.

Pri tome je prvi ponešto precizniji pa govori kako su spomenuti proveli novicijat, ali nisu položili zavjete. Ovu tvrdnju ipak treba dovesti u pitanje. Ulazak u novicijat (odnosno oblačenje habita) bilježio se, naime, zasebno u odnosu na zavjetovanje, a također su se od 1783. godine morali bilježiti i podaci o glasovanjima (obično njih 3) kojima se odlučivalo o (ne) pripuštanju kandidata zavjetovanju.²³ Sve da je Okić u skladu s dobivenim uputama KUNV-a i spriječio njihovo polaganje zavjeta, nema razloga zbog kojeg bi neubilježenim ostalo njihovo stupanje u novicijat, osobito ne u svim slučajevima. U svakom slučaju, konkretni podaci o mjestu, vremenu i načinima odabira članova ove skupine trenutačno nisu poznati, pa tako ni slučaj Jure Kordića.

Sumirajmo ukratko dosad navedeno. Očekujući pobjedu u predstojećem sukobu s Osmanlijama, Josip II. je i na crkvenom planu pripremao

19 MARTIN NEDIĆ, *Stanje Redodržave Bosne Srebrene poslje pada Kraljevstva Bosanskog pak do okupacije*, Fortuna, Zagreb, 2011., str. 88-89. Riječ je o pretisku djela originalno tiskanog 1884.

20 MIJO VJENCESLAV BATINIĆ, *Djelovanje franjevacu u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka, svezak III. Provincija (1700-1835)*. Tiskom dioničke tiskare, Zagreb, 1887., str. 169. U tradiciji Bosne Srebrene zabilježena je i veća brojka. Primjerice ARHIV FRANJEVAČKOG SAMOSTANA U KRALJEVOJ SUTJESCI (dalje: AFSKS) Klevetajući i sablažnjujući spisi, Kut. 1., Svež. 3 sadrži jedno pismo od 21. kolovoza 1841. upućeno iz Fojnice zagrebačkom biskupu Jurju Hauliku u kom se navodi sljedeći opis: "Quemadmodum certissimo experimento edoceor dum tempore (...) Josephi II. in Austriacas Provincias 14 nostrates improffessi (istaknuo autor!) pro studiis missi, solum duo reversi, bene notus Zagrabiæ Illustritati Vestrae Petrus Kordich, et alter Paulus Allovich professionem religiosas emiserunt (...). alii vero 12 quidam Martem secuti, quidam bene sibi visa officia amplexati, nonnulli statui Ecclesiastico saeculari extra Patriam semet addixerunt, quidam item minus contenti praesenti vitae conditione, ipso Deo vindice in barathrum desperationis acti misere vitam terminarunt, atque ita pia expectatione suam fefellerunt Provinciam."

21 Usp. NAZ NDS (OD) 845/1788.

22 Usp. NAZ NDS (OD) 993/1792. Int.

23 Ta je odluka upisana u knjizi oblačenja novaka kreševskoga samostana. Usp. R. JOLIĆ, *Novicijat*, str. 40.

pripajanje Bosne, želeći je urediti po uzoru na reforme provedene u samoj Monarhiji. Može se zaključiti da su te mjere išle za ciljem da se istiskivanjem bosanskih franjevacu iz upravljanja župama stvore preduvjeti za uspostavljanje redovite crkvene hijerarhije. Taj se cilj nastojao ostvariti nedovođenjem svećenika iz drugih dijelova Monarhije, nego stvaranjem potrebnoga klera iz reda domaćih mladića. Uloga samoga apostolskog vikara pri svemu tome ostaje unekoliko nejasnom. S jedne strane, iako je ideja o svećeničkim kandidatima koji ne bi bili i redovnici bila naznačena već u samoj odluci od 10. siječnja 1785., Pálffy ga je u svibnju morao ponovno podsjetiti na nju što pokazuje da je Okić pripremao slanje franjevačkih klerika, što su prva trojica pristiglih u Zagreb i bila. S druge strane, nakon opomene Okić se angažirao oko ispunjavanja postavljenih kriterija i njegovim su zalaganjem poslana dvanaestorica mladića bez redovničkih zavjeta. Nakon habsburškoga neuspjeha u ratu od daljnjeg se slanja svjetovnih klerika odustalo, što također onemogućava nedvojben odgovor na pitanje: je li se i Okić nadao uspostavi redovite crkvene hijerarhije ili je ispunjavajući habsburške zahtjeve samo nastojao ne izgubiti pravo na korištenje zaklade koje je Bosna Srebrena, kako je već istaknuto, zadržala više od pola stoljeća.

Složenost će se ovih odnosa prelomiti upravo na sudbinama ovih klerika,

ali presudan utjecaj na njihovu daljnju sudbinu imala su pitanja upravo obrazovne naravi. Odlukom Josipa II. 1783. godine bila su ukinuta redovnička visoka učilišta i škole.²⁴ Obrazovanje budućih svećenika, kako dijecezanskih, tako i redovničkih, u potpunosti je pod svoj nadzor trebala staviti država. Ovaj se cilj planirao ostvariti osnivanjem Generalnih sjemeništa od kojih se jedno trebalo nalaziti u Zagrebu. Školski kurikulum za buduće pripadnike klera u Habsburškoj Monarhiji toga doba bio je organiziran na način da su kandidati nakon 6 godina gimnazijskoga obrazovanja (obično 4 razreda gramatike i 2 razreda humaniorâ), polazili 2 godine studija filozofije, a nakon toga još 4 godine studija teologije. U nastavi nižih razina (gramatika i humaniorâ) kao nastavni jezici služili su njemački, mađarski i hrvatski, dok su se filozofija i teologija slušale na latinskom jeziku. Bosna Srebrena je načelno u onom razdoblju koje bi njezini kandidati proveli uoči i tijekom novicijata nastojala da oni u što većoj mjeri usvoje osnove latinskoga jezika.²⁵ Zbog čitava niza objektivnih okolnosti u praksi je to veoma često izrazito slabo funkcioniralo i klerici su u inozemstvo odlazili bez dovoljna predznanja, što je ondje produžavalo njihov boravak. U trenutku kada je Pálffy ponavljao upute Okiću, dakle u svibnju 1785., zagrebačko je generalno sjemenište već bilo ukinuto. Opravdano pretpo-

24 Detaljnije o tomu: FRANJO EMANUEL HOŠKO, *Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2002., str. 22; ISTI, *Slavonska franjevačka učilišta*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2011., str. 281, bilj. 178.

25 O tomu više u: S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini*, str. 136-139; R. JOLIĆ, *Novicijat*, str. 12-19.

stavljajući da klerici nemaju potrebno predznanje latinskoga jezika, s habsburške je strane bilo zaključeno da se skupinu mora smjestiti negdje na hrvatskom govornom području, dok ne savladaju latinski u dovoljnoj mjeri da više razine mogu pohađati negdje na području ostatka Ugarske, gdje su se nalazila ostala generalna sjemeništa. Kao najprikladnije odredište ostavljen je Zagreb, a kako se klerike željelo zadržati u skupini, za njihov je smještaj određen franjevački samostan koji je pripadao Provinciji sv. Ladislava. Okolnosti provođenja ove odluke pokazale su se u mnogočemu presudnima za daljnji tijek školovanja ove skupine, pa tako i Jure Kordića.

Odluka da se njihov smještaj povjeri franjevcima, donesena je jednostrano i očigledno bez prethodnih konzultacija s njima.²⁶ Boravak klerika bio je praćen i s financijskim poteškoćama, na koje su se kasnije nadovezale one vezane uz nadzor nad njima. U kombinaciji svih navedenih čimbenika najupadljiviju karakteristiku cjelokupna boravka ove skupine u Zagrebu predstavljale su nesuglasice između njih i zagrebačkih franjevaca. Svojevrsno svjedočanstvo o tomu već je i spomenuto Aukerovo izvješće u kojemu su prezentirani podatci prema kojima je zagrebački samostan na raznorazne potreštine pri uzdržavanju klerika potrošio iznos koji je premašivao onaj koji je bio isplaćivan na ime njihovih stipendija.²⁷ Kordićevo se ime u nje-

mu javlja dva puta. Za njegovu hranu je od 1. rujna 1787. do 31. srpnja 1788. (kada je izvješće i sastavljano) bilo potrošeno 110 forinti, a u dva navrata je plaćano za popravak njegove obuće: 30. siječnja 1788. u iznosu od 1 forinte i 8 groša, te već 28. svibnja iste godine, kada je na obuču Kordića i još dvojice klerika potrošen iznos od 2 forinte i 15 groša. Dakako, brojni troškovi poput nastavnoga materijala, svijeća, usluga pranja odjeće i slično navedeni su zbirno. To obuhvaća i lijekove, ali nije moguće utvrditi je li Kordić i od čega bolovao. Na taj način saznajemo za datum njegova dolaska u Zagreb, ali vrlo malo o njegovoj svakodnevnici, kao i o tomu kako je tekao njegov školski put. Odnosi između zagrebačkih franjevaca i njihovih gostiju iz Bosne veoma su brzo postali napeti i od tada će se pitanje discipline, prema izvorima, nametati kao glavni problem.

Premda bi se očekivalo da će glavnim kamenom spoticanja biti svjetovni status većine klerika, pravi problemi izbili su djelovanjem dvojice klerika koji su bili franjevci. Obojica su u Zagreb stigli nakon boravka u Italiji gdje su, unatoč kratku vremenu provedenu na školovanju, već bili zaređeni za svećenike. Prvi je u Zagreb u prosincu 1787. stigao Blaž Kulašević. Kako zbog zime nije mogao nastaviti putovanje prema Bosni, bio je primljen u zagrebački samostan, a na proljeće je njegov povratak bio one-

26 Dovoljno je usporediti datume: Pálffy je ovu odluku priopćio Okiću u pismu datiranom 3. svibnja 1785., što svjedoči da je ona donesena i nešto ranije, a prema Aukerovu pisanju on je, kao gvardijan, za nju saznao tek 30. svibnja.

27 Prema Aukerovu izračunu svota koju je samostan utrošio na uzdržavanje bosanskih klerika premašivala je dobivena sredstva za nešto više od 240 forinti. Usp. bilj. 17.

mogućen izbijanjem rata.²⁸ Od veće važnosti za kasniji tijek događaja bio je dolazak Franje Dobretića u ožujku 1788. Ovaj će klerik postati jednom od središnjih ličnosti tijekom idućih godina, a zagrebački će ga franjevci uvijek spominjati u negativnom kontekstu kao glavnoga začetnika svih disciplinskih poteškoća. Ostavljajući po strani prosudbe o tomu je li njegov karakter bio pozitivan ili negativan, nedvojbeno je kako se Dobretić uspio nametnuti kao svojevrsan vođa cjelokupne skupine klerika iz Bosne, a da mu je to dobrim dijelom pošlo za rukom zbog njegova boljeg uvida u način funkcioniranja struktura uključenih u proces stipendiranja. To pokazuje već i njegov dolazak. Dok je Kulašević, kako je rečeno, u Zagreb došao planirajući nastaviti put kući, a na popisu stipendista našao se tek kasnije spletom ratnih okolnosti, dolazak u Zagreb je od početka predstavljao Dobretićev plan kao i nalaženje načina da ondje ostane.²⁹ Veoma brzo po svom dolasku počeo je pokazivati neke neuredne sklonosti među

kojima se posebno isticala sklonost alkoholu i kartanju. U idućem periodu Auker je uputio još nekoliko žalbi na Dobretićev račun, a potom su svi bosanski klerici (i franjevački i svjetovni) 14. studenoga 1788. sastavili pismo i uputili ga biskupu Maksimilijanu Vrhovcu, u kojem su optužili zagrebačke franjevce da su Dobretiću, Kulaševiću i svjetovnom kleriku Josipu Zečeviću ukrali novac. Ostali klerici, među kojima i Kordić, svojim su potpisima nastupili kao svjedoci.³⁰ Ove su pritužbe odbačene, ali su posljedичno vodile k novim sukobima. U veljači iduće godine zagrebački su franjevci sastavili novu predstavku u kojoj se nalazi popis različitih prekršaja koje su činili klerici.³¹ Ovaj spis zavrjeđuje nešto veću pozornost, ne samo zbog toga što se u njemu zasebno spominje i Kordić, nego i zato jer pokazuje kako među klericima nije uvijek vladala sloga.

Optužbe su podijeljene u 12 točaka u kojima se najčešće spominje Dobretić, ovaj put i u kontekstu fizič-

28 Vojne operacije na rijeci Savi otpočele su 9. veljače 1788. O Dubičkom ratu opširnije: ROBERT SKENDEROVIĆ, "Bilješke Josipa Paviševića o protuturskom ratu Josipa II. 1788.-1791. godine", u: ANA PINTARIĆ - FRANJO EMANUEL HOŠKO (ur.), *Zbornik o Josipu Paviševiću*, Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera - Hrvatska Franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, Osijek - Zagreb, 2006., str. 127-140, osobito str. 130 gdje se nalazi kratka bibliografija radova o ovoj temi i ukazuje na njegovu razmjernu zanemarenost unutar hrvatske historiografije.

29 Cijeli se slučaj može rekonstruirati na osnovi više spisa koji se čuvaju pod signaturom NAZ NDS (OD) 1219/1788. osobito prema jednoj predstavi o cijelom slučaju koju je zagrebačkom biskupu Maksimilijanu Vrhovcu 14. listopada 1788. iznio Auker. Ukratko, Dobretić je najprije iz Italije pisao Okiću tražeći premještaj u Zagreb, a kada je bio odbijen, poslužio se varkom da od generala franjevačkoga reda dobije dozvolu za posjet rodbini u Bosni. Pravac kretanja prilagodio je tako da putuje preko Zagreba, a po dolasku u Zagreb započeo je upućivati molbe na različite adrese, s ciljem da mu se odobri stipendija iz zaklade. Posredovanjem samoga bana u tomu je napokon i uspio. Ostaje nejasnim na koji je način Dobretić uopće saznao za postojanje stipendije i kako je došao u kontakt s banom.

30 Usp. NAZ NDS (OD) 1372/1788.

31 Usp. NAZ NDS (OD) 334/1789.

kih obračuna. Ispostavilo se da su optužbe za krađu iznesene na račun zagrebačkih franjevaca lažne, a neki od klerika su posvjedočili da je cijeli slučaj izmislio upravo Dobretić. Ljutit zbog toga, on je krenuo u osvetnički pohod, čemu su posvećene tri točke. Najprije je pretukao Stjepana Vidovića, a zatim izudarao Ivana Alovića. Potom je zajedno s Kulaševićem i Zečevićem napao i Paškala Kopića. Međutim, ovom prilikom im se suprotstavio upravo Kordić pa se Kopić uspio izvući. Na to mu je Dobretić zaprijetio kako će ga ubiti iz pištolja kada ga nabavi. Ovo nam sugerira kako je Kordić očito bio čovjek znatne fizičke snage, barem u odnosu na spomenutu trojicu. Cijeli je slučaj završio izbacivanjem Dobretića, Kulaševića i Zečevića iz samostana.³² Njihovim udaljavanjem nisu prestale međusobne trzavice preostalih klerika. Kordić je s još sedmoricom 23. prosinca 1789. potpisao novo pismo upućeno biskupu Vrhovcu u kojemu se žale na postupke dvojice klerika.³³ Pojedini su među njima bili izbacivani iz samostana ili su ga svojevolljno napuštali. Prema jednom izvješću koje je u srpnju 1790. sastavio tadašnji vikar samostana u Zagrebu Benvenut Orlić, u tom su trenutku ondje još uvijek stanovala šestorica klerika, među njima i Kordić.³⁴ U idućim go-

dinama su i oni postupno prelazili u privatni smještaj i sudeći prema izvješću o školskom uspjehu podnesenom na kraju školske godine 1792./1793. svi su svjetovni klerici živjeli po privatnim stanovima.³⁵

Kako je vidljivo iz gore navedenoga, prvih šest godina Kordićeva boravka u Zagrebu u izvorima su ponajviše zastupljene u pogledu različitih disciplinskih poteškoća. Koliko se može procijeniti, on sam u njima nije igrao značajniju ulogu i spominje se relativno rijetko. Opravdano je pretpostaviti da se nalazio među posljednjim svjetovnim klericima koji su napustili smještaj u okvirima samostanske zajednice. Sve to sugerira da njegovo ponašanje nije iskakalo iz postavljenih okvira. Jedino poime-nično apostrofiranje predstavlja ga u prilično pozitivnom svjetlu, jer je zaštitio jednoga kolegu pred napadom ostalih. Međutim, svi su ovi događaji imali utjecaja i na njegovu sudbinu. Na napuštanje samostana, vjerojatno više nego li situacija s ostalim klericima iz Bosne, presudnu ulogu imalo je njegovo nepripadanje franjevačkom redu. Zagrebački su se franjevci, kojima je prihvata i smještaj bosanskih klerika bio jednostrano nametnut, u svjetlu iskustava s jozefinističkim pritiscima, tomu očito opirali.³⁶ Brojni problemi između klerika i njihovih

32 Odluka je donesena na sjednici Duhovnoga stola 19. veljače 1789. Usp. NAZ NDS (OD) 360/1789.

33 Pismo je sastavljeno na hrvatskom jeziku i čuva se pod: NAZ NDS (OD) 1912/1789.

34 Usp. NAZ NDS (OD) 839/1790. Int.

35 Usp. NAZ NDS (OD) 1107/1793. Int.

36 Za potpunije razumijevanje utjecaja kao i vremenskoga trajanja crkvenoga aspekta jozefinizma, značajni su radovi Emanuela Franje Hoška, i to s dvostrukoga gledišta. Kao prvo, Hoško dokazuje da jozefinizam nije završio smrću Josipa II. i njegovim povlačenjem većine svojih ranijih odluka, nego razlikujući tri faze smješta njegov kraj u 1855.

domaćina vjerojatno su makar dijelom bili uvjetovani i promijenjenim okolnostima smještaja. Zbog ratnih je potreba samostan na Kaptolu 9. kolovoza 1788. bio prenamijenjen u vojnu bolnicu, koja je ondje ostala sve do siječnja 1793., a povratak franjevaca, koji su do tada boravili u zgradi bivšega kapucinskog samostana, dogodio se tek 6. kolovoza 1793.³⁷ Ako ne već ranije, a onda su upravo tada posljednji među svjetovnim klericima prešli u privatni smještaj, vjerojatno pod izgovorom da, kako nisu bili redovnici, franjevci nemaju obveza prema njima. U navedenom izvješću spominje se kako je klerik Grgo Šerkić ostao stanovati u samostanu zato što je bio zavjetovani franjevac.

Isto izvješće sadrži i prve konkretne podatke o školovanju klerika, o čemu u ranije nastalim izvorima nije bilo riječi. U takvom kontekstu podatci prezentirani u izvješću stvaraju dodatnu zbrku, jer pokazuju izrazitu neujednačenost, budući da su klerici polazili različite obrazovne razine, čak i u slučajevima kada su zajedno došli u Zagreb. Najdalje je pri tom dogurao upravo Kordić koji je zajedno s Josipom Zečevićem tada završio drugu godinu studija filozofije.³⁸ Polaznici su polagali gradivo iz četiriju predmeta.

Najveća ocjena koju se moglo ostvariti bila je "izvrstan" (*eminens*), za kojom je slijedio "prvi red" (*prima classis*). Njih dvije su garantirale prolazak. "Drugi red" (*secunda classis*) je formalno bio smatran padom, ali premda je Kordić iz jednoga ispita ostvario upravo taj uspjeh dopušten mu je upis studija teologije. Tek je "treći red" (*tertia classis*) označavao vrlo loš uspjeh na ispitu i za sobom povlačio upute mjerodavnih tijela o tomu kako polaznik mora ponavljati cjelokupno gradivo iz toga predmeta.³⁹

Već je navedeno kako se od klerika očekivalo da nastavu polaze prema shemi 4+2+2+4. Pod uvjetom da je s nastavom započeo odmah ujesen 1787. i da je redovito polazio nastavu, Kordić je 1793. godine trebao dovršavati drugi razred humaniorâ. Činjenica da izvješće navodi da je tada dovršio drugu godinu studija filozofije jasno otkriva da je u njegovu slučaju učinjena iznimka. Objašnjenje ovoga slučaja leži u usporedbi s napredovanjem Josipa Zečevića, jedinoga klerika koji je sa studijem došao jednako daleko kao i Kordić. Glavni uvjet za upis i humaniorâ, a osobito studija filozofije, predstavljalo je poznavanje latinskoga jezika, a upravo tomu je bilo usmjereno nastojanje u trima

kada je konačno sklopljen konkordat između Habsburške Monarhije i Svete Stolice. Kao drugo, autor jozefinizam promatra u kontekstu ostalih sličnih strujanja onodobne Europe (galikanizam, febronijanizam, rišerizam i osobito jansenizam) predstavljajući na taj način dvije njegove bitne odrednice: obnovno katoličanstvo (*Reformkatholizismus*) i izgradnju državne Crkve kao svojevrsni cezaropapizam (*Staatskirchentum*). Usp. FRANJO EMANUEL HOŠKO, "Franjevci u Slavoniji i Podunavlju u vremenu kasnog jozefinizma", u: *Croatia christiana periodica*, god. 29, br. 55, Zagreb, 2005., str. 115-161, osobito str. 115-118.

37 Usp. PAŠKAL CVEKAN, *Kaptolski franjevci: kulturno povijesni prikaz djelovanja franjevaca kroz 770 godina na Kaptolu u Zagrebu*, (vlastita naklada), Zagreb, 1990., str. 69.

38 Usp. bilj. 35.

39 U citiranom izvješću jedan treći red je ostvario Franjo Dobretić.

bosanskim samostanima. Za Zečevića je poznato da je čak neko vrijeme boravio u novicijatu samostana u Fojnici, a premda je odatle bio izbačen, našao je načina da se nađe na popisu klerika koje je Okić poslao u Zagreb.⁴⁰ Kordić prije dolaska u Zagreb nije stupio u novicijat, ali upravo ovi podatci o školovanju pružaju snažne indicije da je neko vrijeme boravio u Kreševu, pripremajući se za to.

Osim nejednakih razina koje su polazili klerici, postoji još jedan naizgled kontradiktoran podatak. Kordićevo se ime, naime, tijekom iste šk. god. 1792./1793. spominje i među polaznicima prve godine studija teologije u biskupskom liceju u Zagrebu. Prema ovom je izvješću u drugom semestru spomenute školske godine polazio gradivo iz kolegija hermeneutike Novoga zavjeta, a na ispitu je postigao prvi red.⁴¹ U nedostatku ikakvih drugih podataka trenutačno nije mo-

guće dati objašnjenje ovoga presedana. Iduće šk. god. 1793./1794. njegovo se ime ponovno nalazi na popisu slušača prve godine studija teologije koji je kasnije polazio redovito. U prvom semestru prve godine nastavio je slušati hermeneutiku Novoga zavjeta, a osim toga polazio je još i nastavu iz grčkoga jezika i iz oba ispita ostvario prvi red, što će i postati njegovom uobičajenom ocjenom.⁴² U drugom semestru odslušao je gradivo iz kanonskoga prava.⁴³

Studij druge godine tijekom prvoga semestra šk. god. 1794./1795. polazio je redovito. Slušao je crkvenu povijest,⁴⁴ te hebrejski jezik i hermeneutiku Staroga zavjeta.⁴⁵ U drugom semestru se razbolio. O naravi bolesti nisu sačuvani nikakvi podatci, ali ona ga je omela u redovitom pohađanju nastave tako da je polagao samo privatne, a ne i javne ispite.⁴⁶ Javne je ispite iz navedenih predmeta polagao

40 Usp. R. JOLIĆ, *Novicijat*, str. 83 gdje se nalaze podatci o oblačenju, dvama glasovanjima i odluci o kazni koja je donesena 14. siječnja 1785., dakle na dan kada su trebali polagati zavjete. Razlogom izbacivanja bila su učestala bježanja iz samostana. Osim Zečevića u novicijatu su se nalazila još trojica mladića, ali njihova se imena više ne javljaju u kontekstu redovničkoga života. Zečević se u izvorima često javlja i pod prezimenom Dobretić, budući da je odatle bio rodod. Između njega i Franje Dobretića nije postojala rodbinska povezanost.

41 Usp. NAZ Arhiv Nadbiskupskoga bogoslovnog sjemeništa (dalje: NBS), Školska izvješća (dalje: Šk. izv.) 3 za šk. god. 1792./1793., *Classificatio Hermenevtarum N. T. pro Secundo Semestri*. Zajedno s njegovim ubilježeno je i Zečevićovo ime.

42 NAZ NBS Šk. izv. 4, *Auditores Lingvae Graecae & Hermenevticae Sacrae Novi Testamenti secundum data cum in privatis, tum in publico Examine primo Semestri Anni Scholastici 1793/4. in Classes redacti*.

43 Isto, *Classificatio Auditorum Juris Canonici in Seminario Cleri junioris Dioecesis Zagrabiensis e publico e privatis 2^{di} semestris 1793/4. Examinibus facta*.

44 NAZ NBS Šk. izv. 5, *Classificatio Auditorum Historiae Ecclesiasticae in Lycaeo Episcopali Zagrabiensi pro primo semestri Anni Scholastici 1794/5*.

45 Isto, *Auditores Lingvae Hebraeae et Hermenevticae Sacrae V. T. pro 1° Semestri Anni Scholastici 1794/5. in Classes redacti*.

46 Isto, *Classificatio Auditorum Historiae Ecclesiasticae in Lycaeo Episcopali Zagrabiensi facta secundo semestri Anni Scholastici 1794/5. i Isto, Auditores Hermenevticae Sacrae Veteris Testamenti Secundum data specimina Secundo Semestri Anni Scholastici 1795. in Classes redacti*.

naknadno kao student treće godine u šk. god. 1795./1796.⁴⁷ Iste je godine odslušao i gradivo iz pastoralne i dogmatske teologije. Cijelo vrijeme ostvarivao je identičan uspjeh: *prima classis*.⁴⁸ Napokon, 1796./1797. pohađao je četvrtu, posljednju godinu studija tijekom kojega je nastavio slušati gradivo iz dogmatike, te iz moralne teologije. Iz dogmatike je postigao svoj uobičajeni uspjeh, ali je iz moralke u drugom semestru konačno na ispitu dobio ocjenu *eminens*. Time je dovršio studij i stekao uvjete za svećeničko ređenje, ali o tomu ne postoje podatci u knjizi ređenja Zagrebačke (nad) biskupije.⁴⁹ Zanimljivo je, pak, napomenuti kako je u citiranim školskim izvješćima njegov status bio šaroliko bilježen: nekada uz njegovo ime stoji oznaka pripadnosti Bosanskoj biskupiji (*Dioc. Bosnensis*), ali je u nekoliko navrata ubilježen i kao franjevac (*Franciscanus Bosnensis*). To nas dovodi do pitanja njegova statusa.

Iako je prešao u privatni smještaj, Kordić je cijelo vrijeme studija dobio stipendiju u visini od 200 ft. godišnje tako da se u njegovu statusu stipendista ništa bitno nije promijenilo.⁵⁰ Ono što se, pak, drastično izmijenilo bile su okolnosti koje više ni izdaleka nisu bile identične onima kakve su bile u trenutku kada je Kordić došao u Zagreb. Rat kojim je bosanskohercegovački prostor trebao doći pod habsburšku vlast, a gdje bi onda Kordić bio dio prve etape u formiranju redovite dijecezanske strukture, završio je neuspjehom i Mirom u Svištovu 1791. godine zapravo je potvrđen *status quo*. Ovo je imalo dalekosežan utjecaj na djelovanje zaklade koju je Josip II. osnovao. Ona je i dalje ostala namijenjena potrebama Katoličke crkve u Bosni, ali su pravo na njezino korištenje sada preuzeli franjevci Bosne Srebrene i od 1794. godine počeo je sve veći priljev njihovih zavjetovanih novaka. O slanju

47 Ta se opaska nalazi na popisu slušača kanonskoga prava gdje je navedeno: "Restans examen ex historia Ecclesiastica subiverunt. Kordich Theologus 3ⁱⁱ anni Classis 1^{mae}". Usp. NAZ NBS Šk. izv. 6, *Classificatio Auditorum Juris Canonici tam ex privatis examinibus quam et publico 1^{imi} Semestris anni 1795/6. reportata*. Slično je i u: *Isto, Classificatio Auditorum Linguae Graecae et Hermenvticae Sacrae Novi Testamenti pro primo Semestri Anni Scholastici 1795/6*. gdje stoji opaska: "Restantiarri Theologi III. Anni ex Hermenevt. S. V. T. cum Classe ut sequitur, Examen fecerunt. (...) Kordich Georgius I Class."

48 Svi se rezultati ispita nalaze u NAZ NBS Šk. izv. 6.

49 Usp. NAZ III. *Protocolla varia, 9b Liber ordinatorum 1752.-1830*. U slučaju bosanskih franjevaca učestalom je praksom bilo njihovo ređenje u inozemstvu tijekom boravka na školovanju. Ranije u tekstu spomenuti Dobretić i Kulašević iz Italije su u Zagreb došli kao već zaređeni svećenici. U periodu u kojemu se školovao Kordić u navedenoj knjizi na str. 335-336 ubilježeno je ređenje Paškala Kopića. U kasnijim razdobljima isto je učinio čitav niz drugih franjevaca. Kordić vjerojatno nije mogao primiti svećeničko ređenje, jer s obzirom na dijecezansku pripadnost nije imao dozvolu svoga matičnog biskupa. Opravdano je zaključiti da je svećenički red primio nakon dovršetka novicijata, a da mu ga je podijelio Grgo Iljić Varešanin koji je 1798. naslijedio teško bolesnog Okića u službi apostolskoga vikara.

50 Podatci o privatnom smještaju sadržani su u jednom izvješću koje je biskup Vrhovac 28. siječnja 1797. podnio KUNV-u, a prema kojemu je gvardijan franjevačkoga samostana u Zagrebu uporno odbijao primiti svjetovne klerike u svoj samostan, iako je to više puta bilo od njega traženo. Usp. NAZ NDS (OD) 100/1797. Int.

kandidata za dijecezansko svećenstvo više nije moglo biti govora. Habsburška je politika prihvatila novonastalu situaciju, nastojeći zadržati franjevce kao svojevrstnu katoličku kartu u budućim odnosima s Osmanlijskim Carstvom.

Svjetovni klerici su se na taj način u daljnjem tijeku svoga školovanja suočili s pitanjem kasnije sudbine. Većina ih je odabrala ostanak izvan Bosne, što je za sobom povlačilo ili napuštanje pripreve za svećeništvo ili promjenu biskupijske pripadnosti, tj. prelazak u redove svećenstva neke od biskupija na habsburškom području. Među onima koji nisu odustali od svećeničkoga poziva, Kordić je bio prvi koji je dovršio školovanje.

Položivši sve ispite, on se 6. rujna 1797. jednim pismom obratio biskupu Vrhovcu obavještavajući ga o dovršetku studija i nakani da se vrati u Bosnu. Osnovni motiv ovoga obraćanja je, razumljivo, bilo traženje novčane pomoći. Kordić je naglasio kako je dovršavanjem studija ostao bez iznosa stipendije, a roditelji od kojih je ionako već dugo bio razdvojen, nisu mu bili u mogućnosti išta poslati. Stoga se obraća zagrebačkomu biskupu, moleći ga za financijsku pomoć kako bi se mogao uputiti kući. Biskup Vrhovac je tri dana kasnije ovu zamolbu proslijedio u Budim, preporučujući Namjesničkom vijeću njezino odobrenje.⁵¹

Kao datum planiranoga polaska Kordić je naveo 5. studenoga. Međutim, prve vijesti o rješavanju njegove zamo-

lbe datiraju tek iz ožujka 1798. kada mu je Vijeće napokon na ime putnih troškova dodijelilo svotu od svega 6 ft.⁵² Nezadovoljan time, Kordić se 12. svibnja 1798. novom zamolbom obratio biskupu Vrhovcu, nastojeći obrazložiti svoje potrebe. Spomenu tu je svotu ocijenio premalenom, jer se Vijeće prilikom njezina određivanja vodilo nedavnim slučajem Franje Ostojića, jednoga franjevačkog klerika. Kordić je upozorio na to da je Ostojiću taj iznos bio dodijeljen za pokrivanje troškova puta od Požege do Zagreba, dok bi on trebao najprije iz Zagreba putovati u Dalmaciju, zatim do Dubrovnika da bi tek odatle mogao prijeći u Hercegovinu. Posebno je istaknuo činjenicu da od veljače živi na dug jer je ostao bez ikakvih primanja pa bi mu novac trebao već i zbog rješavanja tih novonastalih obveza. U zaključku je ponovio zamolbu da mu se dodijeli 150 ft. ili barem polovica toga iznosa. Zagrebački je biskup u svom pismu potvrdio opravdanost svih Kordićevih navoda i ponovno zamolio Vijeće da udovolji njegovu traženju.⁵³

Ni ovdje nije bio kraj njegovim poteškoćama. U ljeto iste godine, 6. srpnja, javlja se s još jednom zamolbom protkanom dramatičnim tonom u kojoj uglavnom ponavlja ranije izneseno: put prema kući je veoma dugačak i spojen sa znatnim troškovima koje ne može pokriti ni na koji drugi način nego uz pomoć sa strane; roditelji mu nisu u mogućnosti išta poslati, a više nema ni pravo na stipendiju; uza sve

51 Kordićeva molba i kopija pisma biskupa Vrhovca čuvaju se u NAZ NDS (OD) 1013/1797.

52 Usp. NAZ NDS (OD) 512/1798. Int.

53 Usp. NAZ NDS (OD) 669/1798.

navedeno zbog produljenoga boravka u Zagrebu upao je u dugove koje sada također mora riješiti. Stoga još jednom moli Duhovni stol da se kod KUNV-a zauzme za rješavanje ovoga problema.⁵⁴

Veoma brzo nakon sastavljanja ove posljednje zamolbe Kordić je dobio odgovor iz Budima koji mu je napokon malo podigao raspoloženje. Duhovni stol je, naime, na svojoj sjednici 13. srpnja 1798. raspravljao i o njegovu slučaju u kojemu su se u međuvremenu odigrali pozitivni pomaci. Među materijalima s te sjednice čuva se još jedan Kordićev dopis datiran s istim datumom u kojemu obavještava Duhovni stol kako je primio rješenje iz Budima kojim mu je na ime putnih troškova povrh već ranije odobrenih 6, dodijeljena još 41 forinta i 40 krajcara. Sačuvano je i rješenje iz Budima sa spomenutom odlukom KUNV-a datirano 12. lipnja iste godine. Kordić je u svom dopisu izrazio zahvalnost, ali je zamolio da se još riješi pitanje dugova nastalih dok je čekao rješavanje svoga slučaja. Biskup Vrhovac je u zaključku sjednice ponovno preporučio pisanje Vijeću s ciljem usvajanja ovoga traženja.⁵⁵ O dodjeljivanju novih sredstava povrh više puta spomenutih 6 forinti, Vijeće je posebno pisalo biskupu Vrhovcu i 3. srpnja 1798. o čemu je obavijest u Zagreb stigla točno mjesec dana kasnije.⁵⁶ Tom je prilikom napokon i objašnjeno zbog čega se ovaj slučaj toliko dugo rješavao. Vijeće je priznalo kako

je cijelo vrijeme pogrešno pretpostavljalo da Kordić i dalje prima stipendiju, pa je zbog toga smatralo kako su njegovi zahtjevi neopravdani.

Nakon ovih posljednjih vijesti Kordićevo se ime više ne spominje i nije poznato kako je uspio riješiti preostala dugovanja, kao niti točan datum njegova napuštanja Zagreba. Smjer njegova putovanja (na koji je Vijeće imalo određene prigovore) bio je vjerojatno motiviran željom da se posjeti roditeljski dom i nema sumnje u to da se Kordić preko Dalmacije nakon 11 godina provedenih u Zagrebu vratio u Hercegovinu. Nakon toga povukao je sasvim logičan korak i zajedno s Ivanom Alovićem, još jednim bivšim svjetovnim klerikom, 27. studenoga 1798. stupio u novicijat franjevačkoga samostana u Kreševu, gdje je godinu dana kasnije položio vječne zavjete.⁵⁷ Time je simbolički zaključen neuspjeh planova etabliranja svjetovnoga svećenstva u Bosni. Nastavno gledano, najuspješniji svjetovni klerik otišao je u okrilje franjevačke zajednice i unutar nje ostvario zapažen *cursus honorum*.

Školovanje Jure (fra Petra) Kordića, dakle, istraživačku pažnju više privlači zbog okolnosti u kojima se odvijalo, nego li zbog nekih svojih specifičnosti ili vrhunskih dosega. Kordić je pripadao skupini čije je školovanje predstavljalo pokušaj stvaranja uvjeta za uspostavljanje redovite crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini. Nje-

54 Usp. NAZ NDS (OD) 837/1798.

55 Svi spomenuti materijali nalaze se u NAZ NDS (OD) 855/1798. Int.

56 Usp. NAZ NDS (OD) 931/1798. Int.

57 Usp. R. JOLIĆ, *Novicijat*, str. 45-46.

gov (ne)uspjeh ovisio je o habsburškoj ratnoj sreći u Dubičkom ratu i kada on nije urodio očekivanim plodovima, školovanje ovih klerika izgubilo je velik dio svoga smisla. Štoviše, zbog slabe pripremljenosti ono je od početka bilo praćeno značajnim poteškoćama. To se jasno ogleda i u dostupnim izvorima na osnovi kojih je moguće rekonstruirati poimeničan popis svih klerika koji su bili dio opisanih planova, a da pri tom upravo onaj dio koji je u ovoj fazi trebao biti najznačajniji (njihovo školovanje) ostaje najmanje poznat. U tom je kontekstu Kordićev primjer izrazito značajan, jer premda ne u potpunosti, upravo je tijekom njegova školovanja poznat u najvećoj mjeri.

U skladu s tadašnjom praksom, važećom u Habsburškoj Monarhiji, školovanje mu je trebalo trajati 12 godina. Kordić je, ipak, na njemu proveo "samo" deset. Konkretni podatci postoje za posljednjih 5 godina u kojima je dovršio drugu godinu studija filozofije i četiri godine teologije. U ovom periodu nalazi se jedna zanimljivost, jer je Kordić dovršavajući filozofski studij paralelno slušao i dio gradiva prve godine teologije. Uspjeh na ispitima otkriva ga kao predstavnika "zlatne sredine", nije postigao nikakve zapaženije ili posebno istaknute rezultate, ali njegovi profesori zasigurno nisu s njim imali nikakvih izraženijih problema. Uostalom, osrednji uspjeh je velikim dijelom sigurno bio i logičnom posljedicom toga što je Kordić velik dio svoga boravka u Zagrebu proveo upućen sam na sebe, bez adekvatna nadzora i skrbi. Gledano s odmakom, takav se razvoj situacije mogao očekivati još od samoga početka, kada se klerike od-

mah po dolasku u Zagreb smjestilo u tamošnji franjevački samostan, a da nisu bile provedene odgovarajuće pripreme. Klerici su ondje naišli u najmanju ruku na hladan prijem i prve su godine za sada poznate samo iz opisa stalnih disciplinskih problema. Kordić se i ovdje smjestio u nekakvu sredinu. Izvori, čak ni oni potekli od protivne strane u sukobima, nikada ga ne apostrofiraju kao krivca, a kamo li kolovođu problema koji su izbijali. Jedini konkretan navod otkriva i njegovu kolegijalnu stranu naravi. Kada se najkasnije ujesen 1793. našao u nuždi pronalaska privatnoga smještaja, to očito nije bilo zbog njegovih osobnih karakteristika, nego zbog njegova nefranjevačkoga statusa. Iz toga razdoblja, na žalost, nije poznato ništa o tijeku njegova školovanja, pa tako ni odgovor na najvažnije pitanje: od kojih je razreda nižih obrazovnih razina bio oslobođen?

Po dovršetku ukupna studija zbog pogreške u komunikaciji na osnovi koje su mjerodavne institucije stekle pogrešan uvid u njegovo materijalno stanje, Kordić je bio prisiljen produžiti svoj boravak u Zagrebu za skoro punu godinu dana, boreći se za novčani iznos kojim bi pokrio putne troškove. Zahvaljujući podršci i zalaganju biskupa Maksimilijana Vrhovca taj je problem konačno bio riješen i Kordić se vratio kući i stupio u franjevački red. Njegov je redovnički put također prošao slično kao i školski: izrazito sadržajan, ali bez značajnijega isticanja u bilo kojem pogledu.

Osamnaest godina kasnije, kada je prvi put obavljao službu provincijala Bosne Srebrene, Kordić je u jednom pismu upućenu biskupu Vrhovcu 2.

prosina 1817. još jednom zahvalio zagrebačkom biskupu: "Živo sam želio sebi naći načina i vremena da uzmognem pisati, izraziti poštovanje i zahvaliti Vašoj Preuzvišenosti za pružena besmrtna dobročinstva iskazana doista očinskom ljubavlju i meni, kada sam nekoć studirao u Zagrebu, i drugim našim pitomcima, što više svima nama. A budući da sam nedostojan umjesto svih njih izraziti zahvalnost, ipak, ne zaboravljajući nikada dobročiniteljâ, žarko ću i stalno s ostalima moliti Oca milosrđa za trajno zdravlje Vaše Premilostive Preuzvišenosti."⁵⁸ To je i jedini pisani trag koji je Kordić sam ostavio o svome školovanju.

Zbog nedovoljna poznavanja biografskih detalja o ostalim pripadnicima skupine svjetovnih klerika, Kordića se ne može sa stopostotnom sigurnošću nazvati prvim Hercegovcem koji je svoje obrazovanje pohađao stipendiran sredstvima zaklade Josipa II. Međutim, sigurno je kako je bio prvi hercegovački klerik koji ga je dovršio. U idućim desetljećima taj će se broj neprestano povećavati i brojni će bivši stipendisti igrati istaknutu ulogu u crkvenom životu bosansko-hercegovačkoga prostora, a posebno u podizanju širokobriješkog samostana i osnivanju samostalne franjevačke kustodije, danas provincije Uznesenja Bl. Djevice Marije.

58 Cit. prema NAZ NDS (OD) 2003/1817.: "Vehementer desiderabam obtingere mihi modum, tempusve, quo scribere, obsequi, et gratias agere possem Excellentiae V[es]trae pro praestitis immortalibus beneficiis tum mihi, cum olim Zagrabiae litteris operam navarem, tum aliis Alumnis nostris quin imo omnibus nobis charitate vere paterna exhibitis. Pro quibus omnibus cum sim impar referendo grates Benefactorum tamen haud unquam immemor pro perenni incolumitate suae Excellentiae Gratosissimae Patrem Misericordiarum fervide cum reliquis constanterque sum exoraturus."

Education of Jure (Fr. Petar) Kordic

Summary

After the Treaty of Belgrade, signed in 1739, the Habsburg foreign politics over the next nearly half a century turned mostly to Western and Central Europe, where in the wars against Prussia they defended the Habsburgs' right of succession to the throne. Meanwhile, the Catholic Church in the Ottoman Bosnia underwent two important processes. The first one was the establishment of the Apostolic Vicariate in Bosnia in 1735, which secured a permanent resident bishop at the territory of Bosnia and Herzegovina, and the other one referred to two divisions of the Franciscan province of Bosnia Argentaria which after 1757 reduced its scope to the area under Ottoman rule. Both of these processes confirmed and even further increased the importance of the Bosnian Franciscans as the main leaders of Catholicism in this area.

Among many challenges that the Franciscans faced with, one of the most important was the the education of their own clerics. Difficult material circumstances turned Bosnia Argentaria to the help from abroad. Clerics were sent to the Franciscan province in Italy, which was only a partial solution. Joseph II of Habsburg once again turned the direction of foreign expansion to the Ottoman Empire, trying to include the Bosnian Franciscans into his plans. He secured the election of Augustin Botos Okic as the apostolic vicar and gained his support, creating a promising solution to the problem of education of future pastoral workers for the BH territory, the purpose of which was the establishing of financial fund. The original plan was to use its assets to create a secular clergy, independent of Bosnia Argentaria, on whose basis they would begin to build regular church hierarchy. With this intention in the eve of Dubica War (1788 to 1791) eleven Bosnian boys were sent to Zagreb (later joined by one more), among whom was Jure Kordic from Sretnice in the then vast parish of Brotnjo. The war that Joseph II led against the Ottomans did not result in territorial expansion, and the plans about sending secular clergy to Bosnia were not implemented.

Consequently, the education of secular clerics turned into a sort of fiasco, because most of them neither became priests nor returned to Bosnia. Their stay in Zagreb was characterized by frequent disciplinary problems and constant dissipation.

on of the group. Kordic was an exception for several reasons. Firstly, he was one of the two clerics who eventually returned to Bosnia where they entered the Franciscan order, and secondly, he was the first among them to complete the entire education. Finally, Kordic was the only one whose flow of education could be, at least to some extent, reconstructed concerning its content and time, especially the last phase when he attended the study of theology.

Under missionary name of Peter, this cleric would later achieve a noteworthy career, during which he carried the duty of the provincial minister of Bosnia Argentina on two occasions. However, in the entire history of the province he deserved his place for being among first Bosnian clerics who received the scholarship by the Habsburg authorities, which was a process that had a tremendous impact on the later history of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Jure (Fr. Peter) Kordic, bishop's lycee, Zagreb, Joseph II fund; study of theology.

ZARAZNE BOLESTI U HERCEGOVINI U DOBA TURSKE VLADAVINE

Robert JOLIĆ
Župni ured Klobuk
BiH - 88324 Klobuk
E-pošta: rjolic@tel.net.ba

UDK 616.9(497.6-3 Hercegovina)
"17/18"(093)
314.424:616.9]"17/18"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 29. travnja 2015.
Prihvaćeno: 9. svibnja 2015.

Sažetak

Uz brojne nedaće koje su svakodnevno sustizale katolike u Hercegovini, s vremena na vrijeme dolazile su i zarazne bolesti protiv kojih u ono vrijeme nije bilo nikakva lijeka te su uzimale brojne ljudske živote, a neke su, osobito kuga, prerastale i u prave epidemije, dok bi se ona iz 1814.-1818. godine mogla označiti i kao pandemija. Autor na temelju ljetopisa i drugih izvora, a u prvome redu sačuvanih matičnih knjiga katoličkih župa iz turskoga razdoblja, nastoji rekonstruirati učestalost, snagu i dužinu trajanja pojedinih zaraznih bolesti u zapadnoj Hercegovini, prije svega kuge, a potom i kolere i velikih boginja, kao i nekih drugih zaraznih bolesti. Veliki je nedostatak za zaokruženje slike o navedenoj temi gubitak brojnih matičnih knjiga, tako da za neka hercegovačka područja postoje tek manjkave naznake o raširenosti i dužini trajanja pojedinih zaraza, a za druga čak niti to.

Ključne riječi: Hercegovina, matične knjige (umrlih), zarazne bolesti, kuga, boginje (variole), kolera, dizenterija, ospice.

Uvod

Atomska bomba staroga svijeta zvala se - kuga. Ona je brisala čitave obitelji, gotovo čitava sela i gradove, pojavljivala se iznenada, trajala različitim intenzitetima koliko joj se prohtjelo i obično završavala kako je i započela - iznenada, bez ikakva logična objašnjenja. Nije se mogla liječiti pa tako niti kontrolirati. Jedino je rješenje bilo pobjeći što dalje od žarišta kuge i ne imati nikakva dodira s njom, ili pak hermetički zatvoriti granice određenih područja, primjerice državne granice, kako se ne bi mogla prenijeti iz zaraženih mjesta. Ljudi su nerijetko bježali glavom bez obzira, u šume i pećine, daleko od naseljenih mjesta, ali su onda redovito plaćali cijenu nečemu drugom - gladi, koja je bila redovita pratilja kuge. Polja su naime ostajala neobrađena, ili se pak nitko nije usuđivao ubirati plodove s obrađenih površina pa je glad nastupala kao logična posljedica bijega u zabitna mjesta u kojima hrane nije bilo dovoljno ili je nije bilo uopće. Danas je uistinu nemoguće i zamisliti sav užas i strah koji su podnosili stanovnici zaraženih područja: desetine, stotine, tisuće umirale su u istome danu, a lijeka i pomoći nije bilo. Pokojnike se pokopavalo i iz pijeteta prema njima, ali još više da se zaraza ne bi širila dalje. Nije rijedak slučaj da ih nije imao tko pokopati pa su se njima hranili psi ili divlje životinje. Zbog velikih poteškoća u prijenosu do grobalja brojni su pokopavani na mjestu gdje su preminuli ili najbliže tome mjestu, u ogradama, vrtaćama, šumama... Tako su

nastajala brojna nova improvizirana groblja, o kojima spomen postoji do danas, a neki se lokaliteti do danas nazivaju "kužna groblja". Mrtvace su kačili različitim kukama kako ih ne bi dodirivali rukama i tako prenosili do groba. Opće je mišljenje bilo da se kuga prenosi zrakom, iako to zapravo nije točno: ona se prenosi u kapljicama kašlja koji iskašlje bolesnik ili još češće s buha koje su inficirane živeći na glodavcima (najčešće štakorima), od kojih zapravo ta bolest i potječe.¹ U uvjetima u kakvima su živjeli ljudi u našim krajevima u tursko doba, bez ikakve higijene i zaštite, ne treba ni najmanje čuditi da je kuga, kao i druge zarazne bolesti, lako hvatala korijena i nesmetano se širila. U sačuvanim kronikama i izvješćima kuga se predstavlja u apokaliptičnim slikama, kao Smrt s kosom u ruci ispred koje ne ostaje ništa na uzgoru, ili kao apokaliptični jahači koji uništavaju sve pred sobom. Koliko je kuga utjecala na samu svijest ljudi koji su je proživjeli (i preživjeli) možda ponajbolje svjedoči činjenica da su se godine računale prema njoj, točnije od njezina svršetka. Tako primjerice još krajem 19. stoljeća fra Martin Mikulić bilježi riječi jednoga 90-godišnjega starca koji je upamtio najrazorniju kugu u povijesti na našim prostorima, onu od 1814./1815. do 1817./1818. godine; opisujući "utvički rat" iz 1832. kaže da je "bio u proljeće o kopanju kuku ruza petnaeste godine po kugi".² Ta se kuga dakle tako snažno usjekla u sjećanje ljudi da su još i 70 godina nakon nje vrijeme računali po njoj!

1 <http://hr.wikipedia.org/wiki/Kuga> (22. 4. 2015.).

2 MARTIN MIKULIĆ, *Pustinjakove pripovijetke iz seoskog života zapadne Hercegovine*, Ivan Alilović (prir.), Duvno, 1972., str. 40.

Na temelju sačuvanih izvješća, ali prije svega na temelju matičnih knjiga, ovdje želimo prikazati kakvo je bilo stanje u zapadnom dijelu Hercegovine vezano za zarazne bolesti, a prije svega za kugu koja je svakako bila najsmrtonosnija od svih. Velika je poteškoća i šteta što u većini župa nisu sačuvani najstariji svesci matica umrlih pa tako ne ćemo uspjeti saznati niti podatke za bolesti starije od 18., pa čak u najvećem broju slučajeva niti 19. stoljeća.

Donosimo najprije opće podatke o kugi kroz povijest, s osobitim naglaskom na prostore Hercegovine i susjednih područja, prije svega Dalmacije i Bosne, a potom sve raspoložive podatke koje smo uspjeli povaditi iz sačuvanih matičnih knjiga na području današnje Mostarsko-duvanjske biskupije, vezane dakako za katolike jer su u crkvene matice upisivani podatci isključivo za katolike. Svrha je rada pokazati u kakvim su teškim, danas gotovo nezamislivim uvjetima živjeli katolici, pa i općenito stanovnici naših prostora u tursko doba, a zapravo sve do druge polovice 20. stoljeća, dok se nisu otkrila cjepiva za većinu zaraznih bolesti staroga svijeta. Ponekad izgleda gotovo nevjerojatno da se život ovdje uopće održao, a pogotovo ako se ima na umu da su u tursko doba osobito katolici bili izloženi trajnim progonima od turskih vlasti i silnika, da su živjeli u trajnoj bijedi, nerijetko na rubu gladi, da su redovito umirali veoma mladi, a gotovo svako drugo dijete nije do-

živjelo deset godina života, te da su k tome svako malo bili izloženi i razornim pohodima kuge, kolere ili variola. Spašavao ih je isključivo visoki natalitet koji je uspijevaio nadoknaditi sve te silne gubitke koji nikada nisu prestajali.

1. Kuga u svijetu i u Bosni i Hercegovini

Zapisi o kugi pojavljuju se već u starom svijetu, ali nije sigurno da je riječ o bubonskoj kugi, dakle kugi u današnjem smislu riječi. Naime, i u grčkom i u latinskom jeziku riječ kuga (lat. *pestis*) znači općenito svaku zaraznu bolest. Tako se prvi zapis o kugi pojavljuje već u staroegipatskom medicinskom spisu (tzv. Ebersov papirus) starom oko 3500 godina, u biblijskim tekstovima, kao i u djelima grčkih povjesničara.³ Osobito je dojmljiv opis Atenske kuge iz pera povjesničara Tukidida. Riječ je o zaraznoj bolesti (vjerojatno trbušnom tifusu) koja je 430. godine pr. Kr. pobila oko 30.000 Atenjana, među kojima i velikoga atenskog državnika i vojskovođu Perikla. Bilo je to u vrijeme spartanske opsade Atene, a bolest je došla iz Etiopije, iz koje se proširila na Egipat, Libiju i Atenu.⁴ Osobito je poznata velika kuga zvana Justinijanova, po bizantskom caru Justinijanu, koja je zahvatila i poharala Bizantsko Carstvo, a potom i ostatak svijeta, 541.-542. godine. Carski kroničar Prokopije iz Cezareje ostavio je izvrstan opis te bolesti i njezinih učinaka. Na

3 DAMIR TADIĆ, "(Prigodom 200. obljetnice epidemije kuge u livanjskom kraju 1814.-1818.): Apokaliptična pandemija", u: *Kalendar svetog Ante* 2015, Sarajevo, 2014., str. 180-181.

4 http://hr.wikipedia.org/wiki/Atenska_kuga (22. 4. 2015.).

vrhuncu epidemije, prema Prokopijevim vijestima, u samom Carigradu umiralo je dnevno 10.000 ljudi, dok suvremeni povjesničari misle da je prije riječ o 5000 žrtava dnevno. Kuga je došla iz Egipta ili Etiopije, i to brodovima koji su prevozili žito u Carigrad. Sa žitom su međutim dovezili i zaražene štakore koji su zarazili grad. Iz Carigrada se epidemija proširila po cijeloj Europi, sve do Irske i Danske, po sjevernoj Africi, Bliskom istoku, Perziji i južnoj Aziji. Smatra se da je kuga ubila čak 40 % stanovnika Carigrada, kao i četvrtinu stanovnika Bizantskoga Carstva. Riječ je o milijunima žrtava. Političke i ekonomske posljedice bile su nesagledive. Misli se da je kuga u svojim smrtonosnim pohodima, počev od Justinijanove pakroza stoljeća koja slijede, ubila više od 100 milijuna ljudi. Taj broj neki povjesničari, kao Josiah C. Russell, još više povećavaju smatrajući kako je europska populacija od kuge izgubila čak 50-60 % stanovnika. Justinijanova kuga zadnja je pandemija klasičnoga razdoblja, a za novu će trebati čekati punih 900 godina, sve do pojave Crne smrti sredinom 14. stoljeća.⁵ Ta pandemija koja je zahvatila Europu počev od 1348. godine, prvotno je bila nazvana Velika smrt, a mnogo kasnije, u 18. st., dobila je do danas uobičajen naziv Crna smrt ili Crna kuga. Došla je iz jugozapadne Azije i proširila se postupno po čitavoj Europi. Vjeruje se da je ista bolest u Europi izbijala u svakoj novoj generaciji te, s prekidima i u različitim intenzitetima, trajala sve do pred kraj 18. stoljeća, dakle preko 400 godina.

Tijekom 17. i 18. stoljeća osobito su strašne bile Talijanska kuga (1629.-1631.), Velika londonska kuga (1665.-1666.), Velika bečka kuga (1679.), Velika marseillska kuga (1720.-1722.) i kuga u Moskvi (1771.). Pretpostavlja se da je ta pandemija tijekom 400 godina usmrtila oko 75 milijuna ljudi, odnosno oko polovice tadašnjega stanovništva Europe. Bolest karakteriziraju buboni (povećani limfni čvorovi), uzrokuje je bacil *Yersinia pestis* a prenose insekti, primjerice buhe, koje su se zarazile na koži uzročnika bolesti glodavaca, prije svega crnoga štakora. Zaražene osobe umirale su u roku od dva ili više dana.⁶

Ne shvaćajući niti uzroke bolesti niti njezina širenja i u nemogućnosti bilo kakve obrane, a gledajući svakodnevno desetine i stotine nepokopanih mrtvaca po ulicama, ljudi srednjega vijeka kugu su tumačili kao kaznu Božju za grijeh pred nadolazeći sudnji dan. K tome su u njoj, ma koliko to bilo morbidno, gledali i neke vrste ispravljanja zemaljskih nepravdi i nejednakosti jer je pogađala jednako i bogate i siromašne, kraljeve, plemstvo i kmetove, umne i priproste. Zbog toga je u likovnoj umjetnosti nastao novi simbolički prikaz nazvan mrtvački ples, povorka mrtvaca ili ples mrtvaca (franc. *danse macabre*). Riječ je o freskama koje prikazuju kosture u plesu s predstavnicima različitih društvenih slojeva: kraljeva, plemića, svećenika, seljaka, djece, razbojnika. Svi su oni združeni u plesu koji vodi Smrti, jer Smrt ne haje za društveni položaj, spol, bogatstvo ili dob ljudi.

5 http://hr.wikipedia.org/wiki/Justinijanova_kuga (22. 4. 2015.).

6 http://hr.wikipedia.org/wiki/Doba_kuge (22. 4. 2015.).

U nedostatku bilo kakvih lijekova ljudi se obraćaju svecima za pomoć, a osobito sv. Roku. Prilikom blagoslova polja sve do danas ostao je zaziv: "Od kuge, glada, rata i zle godine, oslobodi nas, Gospodine!"⁷

Kako je, primjerice, izgledala Crna kuga u Splitu, koja se počela širiti na Božić 1348., opisao je splitski kroničar A. Cutheis. "Kroničar ne donosi nikakve podatke o broju preminulih, ali slikovito opisuje sav užas koji je zahvatio grad. Prema srednjovjekovnom shvaćanju kroničar pomor izazvan kugom prikazuje kao posljedicu 'mnogih i različitih zločina ljudi, koje su počinili protiv Boga'. Njegov opis je apokaliptičan. Navodi kako su pomoru prethodili zatamnjenje Sunca i Mjeseca, potresi i padanje zvijezda s neba te pojava olujnih vjetrova što je tipična apokaliptična ikonografija. Također, sliku općeg beznađa i očaja dočarava simboličkim spominjanjima divljih čopora izglednijih vukova koji zavijaju oko gradskih zidina kao demoni, napadaju ljude te izvlače i jednu mrtvace iz grobova; zatim gavranove koji graktaju nad gradom i šišmiše. Sve to stvara sliku jeze i dramatike koja više poetski, negoli činjenično opisuje epidemiju kuge u gradu."⁸

Kuga se dakle u dalmatinske priobalne gradove prenosila trgovačkim putovima iz zaraženih žarišta. Odatle se širila i u zaleđe, pa tako i u Her-

cegovinu i Bosnu, ali o tome nema dovoljno sačuvanih podataka, pogotovo za razdoblje srednjega vijeka. Prve vijesti sačuvane su u kronikama bosanskih franjevaca tek iz turskoga razdoblja, u najvećoj mjeri počevši od 17. stoljeća. Upravo se iz njihovih zapisa može vidjeti i sav očaj i strahote koje su vladale u vrijeme kuge. Nastavljač ljetopisa fra Marijana Bogdanovića godine 1816. kugu naziva "bičem" te moli Boga da "ovaj bič od nas odstupi; ukaži svoje milosrđe svrhu nas, Bože naš!"⁹ a biskup fra Augustin Miletić piše 1817. godine: "Strašni bič kužni još nas u strahu drži i često se sad na jednom sad na drugom kraju po ovoj državi javlja."¹⁰ Damir Tadić istražio je da se veći pomori kuge u livanjskom kraju spominju 1532., 1584., 1611., 1615., 1649., 1663., 1670., 1730., 1732., 1743., 1763., 1783., 1795. i 1814.-1818. godine.¹¹ Tako bi moglo biti i za ostale dijelove Bosne, pa i Hercegovine, ali o tome je premalo sačuvanih podataka, a pogotovo iscrpnih. Zanimljivo svjedočanstvo o kugama koje su harale u Livnu u 18. i na početku 19. stoljeća ostavio je svećenik glagoljaš don Jozo Ivković: "Poče kuga velika na 26 listopada 1730 i ova kuga morila je godina 13. Druga kuga mala počela je moriti na 20 juna 1763. Treća poče moriti kuga na 8 augusta 1783. Četvrta kuga poče moriti na 1 decibra na 1785. Opet peta poče moriti po Mostaru na 1813 na 10 deci-

7 D. TADIĆ, "Apokaliptična pandemija", str. 182.

8 http://hr.wikipedia.org/wiki/Kuga_u_Splitu (22. 4. 2015.).

9 MARIJAN BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskog samostana (1765-1817)*, Ignacije Gavran (priř.), Sarajevo, 1984., str. 214-216.

10 JULIJAN JELENIĆ, *Spomenici kulturnoga rada franjevaca Bosne Srebreničke*, Mostar, 1927., str. 315.

bra i kadija iz Mostara donese kugu u Livno i morila je četiri godine dana. I ja dom Jožo bijo sam kapelanom u Vidošim i služio od iste kuge i podnio velik stra od biča Božjega."¹² Neki svećenici i sami su platili životom svoje služenje bolesnika koje su opremali svetim sakramentima prije smrti. Tako je ljetopisac zabilježio da je u studenom 1732. u Duvnu preminuo fra Ludovik Miletić, duvanjski kapelan, rodom iz Fojnice: "Zašto ktijući se nač kod svakog kužnika i svakog pomoć kakono pravi pastir, najposli se i on otrova."¹³

Strašne vijesti o kugi koja je harala Bosnom 1690. godine zapisao je fra Stipan Margitić: "Kud god bi se makô, ležahu mrtvaci: nit se kopahu, nit imadijaše tko. Ljudi jidahu resu liskovu, s drvja koru, vinovu lozu, pse, mačke. U Sarajevu izidoše dica mater mrtvu; u Banjoj Luci, koga bi obisili, obnoć bi ga gladni ljudi svega izili."¹⁴ Spomenutu kugu u godini 1732. zabilježio je drugi ljetopisac: "Ove se godine otrova sva Bosna od kuge; a počela je u Sarajevu i u Jaicu još godine prošaste to jest 1731."¹⁵ Kuga je već 1731. iz Bosne dospjela i u Dalmaciju, pa i u Split.¹⁶ Ljetopisac završava o posljedicama kuge: "Što od ove kuge

pomr, mučno je znat broj. Ovo znam da u velikih misti kakono u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci... na dan bi se po trista mrtaca kopalo. I u svoj Bosni nit osta grad, varoš, ni selo, gdi ne pomori."¹⁷ Ova je kuga s prekidima trajala deset godina, a neko je vrijeme pomor bio upravo strašan.¹⁸ Nova se velika kuga raširila 1782. iz Sarajeva po čitavoj Bosni i Hercegovini, i opet stigla u Dalmaciju, preko granice, sve do Splita. Ljetopisac fra Jako Baltić zapisao je da se kuga raznijela po svoj Bosni i učinila strašan pomor. Nastavlja: "Zatim kuga kojoj nadiše [ime] oganj, po gradovim, osobito kod Turaka naglo moriaše." Sljedeće je godine izišla iz gradova te počela moriti po svoj Bosni. U Bosni je od kuge umrlo preko 20.000 katolika, a pravoslavni, muslimana i Židova oko 100.000. Do zime se kuga smirila. Godina je bila plodna, ali zbog kuge nije imao "tko žeti i hranu kupiti" pa je puno žita i ljetine ostalo na poljima.¹⁹ Kuga je stigla i u Dalmaciju. Godine 1794. strahovito je harala u Splitu. Prenijeli su je useljenici iz Dalmacije koji su došli u Bosnu 1782. jer je te godine vladala velika glad u Dalmaciji. Nakon izbijanja kuge u Bosni bježe natrag u Dalmaciju i pre-

11 D. TADIĆ, "Apokaliptična pandemija", str. 183.

12 Navod prema D. TADIĆ, "Apokaliptična pandemija", str. 184.

13 NIKOLA LAŠVANIN, *Ljetopis*, Sarajevo, 1981., str. 173.

14 Iz Margitićeva rukopisa prepisao N. LAŠVANIN, *Ljetopis*, str. 164-165.

15 BONO BENIĆ, *Ljetopis sutješkog samostana*, Sarajevo, 1979., str. 115.

16 STIPAN ZLATOVIĆ, *Franovci države Presv. Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Zagreb, 1888., str. 221, 227, 229.

17 N. LAŠVANIN, *Ljetopis*, str. 173.

18 *Historija naroda Jugoslavije*, II., Zagreb, 1959., str. 1324.

19 JAKO BALTIĆ, *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni*, Sarajevo, 1991., str. 61-63; MIJO V. BATINIĆ, *Djelovanje franjevacu u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova boravka*, III., Zagreb, 1887., str. 151.

nose epidemiju.²⁰ Kuga se u manjoj mjeri pojavila i 1796. godine.²¹

I onda konačno najveća ikad zabilježena kuga, iz 1814. godine! U nekim bosanskim mjestima počela je harati već u ljeto 1813.: u Travniku, Jajcu, Kotor Varošu i po bosanskoj Krajini. Onda se pritajila do ljeta 1814., kada je zahvatila čitavu Bosnu i proširila se i u Hercegovinu. Širila se strahovitom brzinom, a ljudi su živjeli tek koji dan: neki su umirali isti dan kad su bili zaraženi. Postoji podatak da je u ljeto 1814. u Mostaru u samo tri dana pomorila 3000 osoba. U jajačkom je kraju od kuge umrlo preko 2000 katolika, a u travničkome čak oko 4000.²² U Bosni je 1806. bio 114.391 katolik. Nakon završetka kuge, prema popisu iz 1818. godine, taj se broj smanjio na 50.928 duša, što znači da je kuga pomorila više od polovice bosanskohercegovačkih katolika. "Uz kugu se pridruži još nemili gost - glad, od koga skapavaše siromašni narod, koji sada počeo bježati po šumama, da se uzčuva od okuženih."²³ "Natjerani glađu ljudi se vraćaju u zakužene krajeve i stradaju - bježeći od jedne nevolje postaju žrtve druge."²⁴ Upravo je ova posljednja kuga evidentirana i u sačuvanim hercegovačkim matičnim knjigama, od kojih su

do danas iz toga razdoblja sačuvane na žalost samo dvije: broćanska i veljačka ili ljubuška. A podatke o onoj iz 1782. donosi samo jedna sačuvana iz toga razdoblja: broćanska.

2. Matice umrlih i podatci koje nude

Fra Petar Bakula u svome poznatom *Šematizmu* iz 1867. zapisao je da većina hercegovačkih župa ima veoma stare matice, uglavnom iz sredine 18. stoljeća. Tako je župa Blato (kasnije Široki Brijeg) imala matične knjige od 1753. godine, Mostar (sa sjedištem u Mostarskom Gracu) od 1748., Gradnići od 1775., Roško Polje od 1773., Posušje od 1736., Ružići od 1778., Veljaci od 1785. Pritom napominje da su neke župe imale i starije matice, ali su one stradale, uglavnom u požaru župnih kuća. Primjerice župa Blato "radi požara kuće, ili kakva drugoga nama nepoznatog uzroka (...) ima matice tek od godine 1753.", župa Brotnjo: "Zbog ponovljenih požara kuće ova župa ima župske matice samo od g. 1775." ili župa Roško Polje: "Ona je jedna od najstarijih župa u Hercegovini, ali zbog požara stare kuće nema matice nego od god. 1773."²⁵ Iako njegovi podatci nisu posve ispravni,²⁶

20 SREĆKO M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Doba fra Grge Ilijića Varešanina (1783-1813)*, Zagreb, 1971., str. 100-101.

21 M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis křeševskog samostana*, str. 185. Usp. IGNACIJ STRUKIĆ, *Povjestničke crtice Křeševa i franjevačkoga samostana*, Sarajevo, 1899. (pretisak 1997.), str. 93.

22 S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini*, str. 101-102.

23 I. STRUKIĆ, *Povjestničke crtice Křeševa i franjevačkoga samostana*, str. 102; M. V. BATINIĆ, *Djelovanje franjevacu*, III., str. 190-191.

24 S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini*, str. 102.

25 PETAR BAKULA, *Hercegovina prije sto godina ili Šematizam fra Petra Bakule (iz 1867.)*, s latinskoga preveo V. Kosir, Mostar, 1970., str. 68, 75, 90, 141, 150, 154.

26 Primjerice, župa Roško Polje ima do danas sačuvanu Maticu umrlih od 1758. i Maticu krštenih od 1763. godine (ROBERT JOLIĆ - MARKO JUKIĆ, *Župa Roško Polje. Spomen*

ipak su više nego znakoviti: matične knjige bilo je veoma teško sačuvati u iznimno turbulentnim vremenima i tragičnim uvjetima u kojima su živjeli župnici i katolici općenito. Ipak, bila bi neizreciva sreća da su do danas sačuvane barem one matice koje su postojale u Bakulino vrijeme. Na žalost, brojne su od njih kasnije uništene, pogotovo otkako su ih oduzele komunističke vlasti počevši od 1946. godine, najviše zbog nemara i loših uvjeta u kojima su čuvane. Za neke od njih se do danas ne može sa sigurnošću utvrditi gdje su završile, jesu li uništene zauvijek ili su pak otuđene i zaboravljene (nedavni slučaj s početka 2015. godine, kada smo saznali za najstariju sačuvanu Maticu krštenih župe Ružići na mjestu kojega se nitko nikada ne bi dosjetio i vraćanje pravome vlasniku govori dovoljno sam za sebe!).

Bilo kako bilo, za izradbu ovoga rada korištene su sljedeće matične knjige (riječ je dakako isključivo o maticama umrlih jer u drugima sigurno ne bismo pronašli bilo kakav podatak o kugi ili drugim zaraznim bolestima):

župa Brotnjo (Gradnići): sv. I. (1775.-1813.), sv. II. (1814.-1838.), sv. III. (1838.-1888.)

župa Veljaci (Ljubuški): sv. I. (1809.-1866.); sv. II. (1867.-1893.)

župa Mostar (M. Gradac): sv. II. (1832.-1912.)

župa Mostar (od podjele župe 1849. godine): sv. I. (1849.-1896.)

župa Ružići: sv. I. (1839.-1893.)

župa Gorica-Sovići: sv. I. (1839.-1908.)

župa Zaslavlje (Konjic): sv. I. (1837.-1892.)

župa Duvno (Seonica): sv. I. (1821.-1901.); sve starije matice izgorjele su u požaru župne kuće u Seonici 1821. godine²⁷

župa Rakitno: sv. I. (1850.-1896.); riječ je o prijepisu izvornika, i to na temelju prijepisa knjiga iz Matičnoga ureda; do danas je nepoznato gdje su izvornici starijih matica, iako postoje naznake da su one još na početku 1964. vraćene župnom uredu.²⁸

Najstarija matica umrlih na području današnje Mostarsko-duvanjske biskupije jest ona župe Roško Polje, od 1758. do 1765. godine. Ona je prepisana u računalno, ali svećenici nisu uopće upisivali uzrok smrti, tako da nam u tom smislu ne može biti od koristi.²⁹ Najstariji svezak Matice umrlih župe Posušje počinje tek od 1928. godine, pa je za ova istraživanja navedena matica posve neuporabljiva. Matične knjige župe Široki Brijeg

knjiga prigodom 250. obljetnice obnove župe (1758.-2008.), Tomislavgrad, 2008., str. 17). To znači da nije bilo nikakva požara 1773. godine!

27 ROBERT JOLIĆ, *Život i smrt u Duvnu. Demografska kretanja u Duvnu od 18. do 20. stoljeća na temelju crkvenih matičnih knjiga*, Tomislavgrad, 2005., str. 26.

28 ROBERT JOLIĆ, *Šematizam Hercegovačke franjevačke provincije 2012. godine*, Mostar, 2012., str. 201-202.

29 R. JOLIĆ - M. JUKIĆ, *Župa Roško Polje*, str. 17. Restaurirani izvornik čuva se u Arhivu Hercegovačke franjevačke provincije u Mostaru. Postoji i računalni prijepis navedene matice.

uništiti su partizani početkom 1947. godine, tako da danas župa posjeduje matice tek od 1949. (te preslike matice od 1918. godine), pa su također za ova istraživanja potpuno neuporabljive.³⁰ Srećom dvojica su autora prije Drugoga svjetskog rata, dok matice još nisu bile uništene, koristila podatke iz nekih od njih, i to upravo vezano za kugu, tako da ćemo se i u ovome radu moći pomoći njihovim izvodima. Riječ je o župama Mostar i Široki Brijeg, a priloge su objavili dr. fra Leo Petrović i vjerojatno prof. fra Vojslav Mikulić.³¹

3. Zarazne bolesti zabilježene u matičnim knjigama

3.1. Kuga 1783./1784. godine

Prva kuga koja je zabilježena u sačuvanim matičnim knjigama u zapadnom dijelu Hercegovine jest ona koja je započela u kolovozu 1783. i prestala početkom siječnja sljedeće godine, a i ona samo u maticama župe Brotnjo, jer matice ni jedne druge hercegovačke župe iz toga vremena nisu sačuvane. Kuga je započela u Sarajevu, ali se ubrzo proširila na čitavu Bosnu i Hercegovinu, pa onda i u Dalmaciju. Od nje je u Bosni i Hercegovini umrlo oko 20.000 katolika, a ostalih vjera oko 100.000. Prvi slučaj u Brotnju zabilježen je 11. kolovoza 1783., kada

je preminuo 25-godišnji mladić Ilija Filipović. Najviše je osoba preminulo od kuge u prosincu iste godine, i to od dvogodišnje djece do 80-godišnjih staraca. Posljednji su ubilježeni u siječnju 1784. U župi su upisane 62 osobe umrle od kuge (*a peste*), od čega najveći broj (59) tijekom samo dva mjeseca, od studenoga 1783. do početka siječnja 1784. U to vrijeme župnici u maticu umrlih još uvijek nisu upisivali niti sela u kojima su živjeli pokojnici niti groblja u koja su se pokopavali pa tako ne možemo znati niti u kojim je selima kuga bila najraširenija, a u kojima je možda nije ni bilo. Znamo samo prezimena onih koji su stradali: Bencunović, Zovković, Buntić, Praščević, Paradžik, Odobašić, a u manjoj mjeri i Filipović, Ljoljić, Arbanasin, Smoljanović.³²

Na žalost, ni jedan od navedenih autora koji su imali u rukama matice župa Mostar (sa sjedištem u M. Gracu) i (Mostarsko) Blato (kasnije Široki Brijeg) nisu dali gotovo nikakva podatka o navedenoj kugi, a mi danas to ne možemo ispraviti ili dopuniti jer su matice u međuvremenu nestale. V. Mikulić tako uopće niti ne spominje navedenu kugu, dok L. Petrović tek navodi da je harala i u mostarskoj župi. Uz nju spominje i prijašnje kuge iz 1745. i 1765. te onu kasniju, koju detaljnije obrađuje, iz 1814./1815. godine. Navodi samo da

30 R. JOLIĆ, *Šematizam... 2012. godine*, str. 190, 227.

31 LEO PETROVIĆ, "Katoličko stanovništvo u Mostaru", u: (Napredak) *Hrvatski narodni kalendar* 1937, Sarajevo, 1936., str. 120-132; VE-EM [VOJSLAV MIKULIĆ], "Kuga u mostarskoj župi godine 1814-15", u: *Kršćanska obitelj*, br. 4/1944., str. 54-56; [ISTI], "Kuga u širokobrieškoj župi godine 1814-15.", u: *Kršćanska obitelj*, br. 7/1944., str. 105-106.

32 ROBERT JOLIĆ, *Stanovništvo Brotnja u tursko doba*, Čitluk - Tomislavgrad, 2009., str. 288-289; usp. ISTI, "Kuga i kužna groblja u međugorskoj župi", u: *Oaza mira*, br. 2, Međugorje, 2014., str. 23.

je 1765. od kuge u župi umrlo 340 osoba, dok za kugu iz 1783. ne navodi niti toliko. Ispravno zaključuje da su glavni razlog opadanja stanovništva tijekom turskih stoljeća bile "onodobne loše zdravstvene prilike, radi čega su se pojavljivale razne pošasti, najčešće kuga i kolera, mnogo puta i kruta glad (...) kao posljedica bolesti".³³

Silna je šteta što ni u jednoj župi u Hercegovini nisu sačuvane matice iz 18. stoljeća, osim župe Brotnjo, kao i to što autori koji su imali u rukama te matice prije uništenja nisu iz njih izvukli detaljnije obavijesti, ne samo o kugi, nego i o drugim segmentima života koji su se mogli iščitati iz maticnih knjiga.

3.2. Kuga 1814.-1818. godine

Neusporedivo više podataka imamo o ovoj kugi koja je harala nekoliko godina, kako na temelju sačuvanih matice, tako na temelju pisanja dvojice navedenih autora koji su imali u rukama matice iz toga razdoblja, a mi ih danas nemamo. Riječ je ipak o samo nekim župama, prije svega o Brotnju i Veljacima koje do danas imaju sačuvane matice iz toga razdoblja, kao i o Mostaru i Blatu (Širokom Brijegu) koje su obrađene u literaturi. Za ostale župe nema ni takvih podataka.

Najviše podataka sadrži Matica umrlih župe Brotnjo koja je u to vrijeme obuhvaćala ogroman prostor i, kako zapisa fra Petar Bakula, po tome je više sličila na neku manju biskupiju nego na župu:³⁴ obuhvaćala je prostor

današnjih općina Čitluk i Čapljina s desne strane Neretve, kao i Kruševo i Zviroviće, ili pak današnje župe: Gradnići, Čitluk, Čerin, Međugorje, Gradina (Blizanci), Tepčiči-Slipčiči, Kruševo, Gabela, Čapljina, Gorica-Struge i Gabela Polje te sela Zviroviće, danas dio župe Studenci, i Lipno, danas dio župe Grljevići.³⁵

Kuga u broćanskoj župi započela je u lipnju 1814., a prestala u ožujku 1816. godine. U tom razdoblju od gotovo dvije godine u maticnu knjigu nije upisan nijedan pokojnik kojemu uzrok smrti ne bi bila kuga. A tijekom navedenoga razdoblja kuga je uzela čak 2215 života, što je činilo gotovo polovicu župe. Radi se o takvom uništenju župe kakvo nije zabilježeno u povijesti, ne samo u maticama nego u bilo kakvim drugim dokumentima, a vjerojatno da i nije postojalo ništa slično stravičnoj sverazarajućoj kugi iz sredine drugoga desetljeća 19. stoljeća. Prema popisu biskupa fra Augustina Miletića u župi Brotnjo živjela su neposredno prije početka kuge, 1813. godine, 4904 katolička stanovnika (drugih uglavnom nije bilo, ni onda ni sada), što znači da je kuga usmrtila 45,2 % župljana! Iskorijenjene su čitave obitelji, štoviše i zaseoci, a i neka su sela dovedena gotovo na rub nestanka. Tako je postotak broćanskih katolika stradalih od kuge u skladu s postotkom čitave Bosne i Hercegovine: na tom je području prije kuge (1813.) živio 114.391 katolik, a po svršetku kuge (1818.) broj se smanjio na 50.928 duša, što znači da

33 L. PETROVIĆ, "Katoličko stanovništvo u Mostaru", str. 126-127.

34 P. BAKULA, *Šematizam* iz 1867., str. 85.

35 R. JOLIĆ, *Stanovništvo Brotnja u tursko doba*, str. 5-6, 54-57.

je iskorijenjeno više od polovice katolika. Druge vjere prošle su još gore, ali o tome nema potanjih podataka.

Prvi slučaj u broćanskoj župi zabilježen je u selu Bijakovićima 3. lipnja 1814., kada je preminuo 27-godišnji Stipan Vlaićević. U istome selu potom su upisane još 22 osobe s istim uzrokom smrti (*a peste*), a potom slijede i druga broćanska sela. Posljednji slučaj smrti od kuge zabilježen je 5. ožujka 1816. u selu Lipnu, gdje je preminula dvogodišnja Kata Pehar iz Čitluka. Ovdje donosimo podatke po pojedinim selima:

U Gradnicima, gdje je bilo sjedište župe, smrtonosna je zaraza odnijela 42 života od studenoga 1814. do prosinca 1815. Navodimo i ostala sela abecednim redom:

Bijakovići 69 osoba, od lipnja 1814. do svibnja 1815.

Biletići 42 osobe, od srpnja 1814. do prosinca 1815.

Blatnica 32 osobe, od kolovoza 1814. do studenoga 1815.

Blizanci 99 osoba, od listopada 1814. do prosinca 1815.

Čalići 50 osoba, od srpnja 1814. do prosinca 1815.

Čapljina 142 osobe, od srpnja 1814. do lipnja 1815.

Čitluk (s Padalovinom i Žurnjem) 251 osoba, od srpnja 1814. do ožujka 1816.

Čule 36 osoba, od prosinca 1814. do rujna 1815.

Dobro Selo 101 osoba, od kolovoza 1814. do prosinca 1815.

Dragićina 21 osoba, od lipnja 1814. do lipnja 1815.

Dretelj 61 osoba, od ožujka do listopada 1815.

Gabela 77 osoba, od srpnja 1814. do listopada 1815.

Gradac (Krehin) 87 osoba, od studenoga 1814. do prosinca 1815.

Hamzići 72 osobe, od lipnja 1814. do siječnja 1816.

Krivodo 96 osoba, od lipnja 1814. do studenoga 1815.

Krućevići 114 osoba, od srpnja 1814. do prosinca 1815.

Međugorje 72 osobe, od lipnja 1814. do studenoga 1815.

Ograđenik 167 osoba, od lipnja 1814. do studenoga 1815.

Paoča 48 osoba, od lipnja do kolovoza 1815.

Podgorje 10 osoba, od prosinca 1814. do rujna 1815.

Selište 21 osoba, od rujna do listopada 1815.

Slipčiči 102 osobe, od kolovoza do studenoga 1815.

Služanj 53 osobe, od lipnja 1814. do studenoga 1815.

Sritnice 26 osoba, od prosinca 1814. do rujna 1815.

Šurmanci 60 osoba, od lipnja 1814. do kolovoza 1815.

Tepčići 93 osobe, od rujna 1814. do studenoga 1815.

Vidovići 59 osoba, od prosinca 1814. do rujna 1815.

Vionica 56 osoba, od rujna 1814. do studenoga 1815.

Zvirovići 56 osoba, od veljače do prosinca 1815.

Teško je za svako selo navesti i postotak stradaloga stanovništva jer je biskup Miletić na žalost u svome popisu iz 1813. broj stanovnika selâ bilježio skupno (primjerice, Krućevići i Šurmanci 174 osobe), pa se ne zna koliko je stanovnika bilo u svakom pojedinom selu. Svakako, najgore je prošla Čapljina, tada selo s malim brojem katolika, a potom Krućevići i Šurmanci: u svim trima selima broj pomorenih od kuge prelazio je 80 %. Najmanje je žrtava kuga uzela u selima Sritnice, Podgorje i Blatnica, manje od 20 %.

U maticama se navode i mjesta pokopa: osim seoskih grobalja mrtvaci su pokopavani i u šumama, ogradama, na livadama i uz njive, svakako tamo gdje je tko ispustio dušu. Tako možemo vidjeti da su živi, uza sve opasnosti, ipak nastojali svoje pokojne dolično pokopati. Također se iz matica može iščitati da je većina odraslih osoba prije smrti bila opremljena svetim sakramentima, što znači da su svećenici franjevci, župnici i kapelani, gotovo neprestano bili na terenu pohađajući okužene i dijeleći im svete sakramente umirućih. Pravo je čudo da se nijedan od svećenika i sam nije zarazio i podlegao kugi.³⁶

Možemo s pravom pretpostaviti da su broćanski svećenici ubilježili sve potrebne podatke o svima onima čije je živote odnijela strašna kuga koja je harala u župi gotovo dvije godine. Takva marljivost u bilježenju podataka omogućila nam je danas, nakon 200 godina, da možemo u najvećoj

mjeri rekonstruirati događanja veza na za kugu na tome prostoru.

Na žalost, nisu i svi drugi župnici bili tako marljivi i precizni, kako u dijeljenju sakramenata okuženima, tako u upisivanju podataka u matične knjige, što možemo vidjeti na primjeru barem dviju župa: Veljaka i Mostara.

Župa Veljaci u vrijeme kuge obuhvaćala je prostor današnje općine Ljubuški (osim Grljevića), dakle današnje župe Veljaci, Humac, Studenci (osim Zvirovića), Vitina, Klobuk i Šipovača-Vojnići. Izgleda gotovo nevjerojatno da je u župi od kuge preminulo samo 297 osoba, što bi značilo čak 7,5 puta manje nego u susjednoj župi Brotnjo. Prema popisu biskupa Miletića iz 1813. godine župa je imala 2243 katolika, pa je dakle od kuge stradalo 13,2 % župljana (što je opet gotovo 4 puta manje od broćanskih, gdje je stradalo 45,2 %). Jasno je da podatci nisu potpuni, točnije da se župnik fra Luka Penava nije potrudio kao broćanski franjevci da bi popisao sve podatke u matičnu knjigu. Osobito je znakovito da u nekim selima ljubuške župe kuga uopće nije zabilježena, tako u Podljobuškom (Humcu), Radišićima, Crvenom Grmu, Klobuku, Šipovači, Vojnićima. Prema novom popisu biskupa Miletića iz 1818. godine može se, istina, također zaključiti da broj smrtno stradalih nije bio visok kao u Brotnju: sada je u župi 2241 vjernik, dakle otprilike kao i u prethodnom popisu iz 1813. godine. Kako je u međuvremenu u župi rođeno 543 djece, a najveći broj je umro od kuge, možemo zaključiti

36 Svi podatci prema: R. JOLIĆ, *Stanovništvo Brotnja u tursko doba*, str. 289-291. Usp. ISTI, "Kuga i kužna groblja u međugorskoj župi", str. 23-24.

ti da je stvarni broj umrlih od kuge iznosio oko 500, a ne oko 300, kako je zabilježio župnik fra Luka. I sam biskup Miletić bio je razočaran što su brojni umrli neopremljeni sakramentima, što je i upisao u Maticu umrlih prilikom službenoga pohoda župi 6. srpnja 1818. U svakom slučaju, kuga je ljubuški kraj zahvatila u puno manjoj mjeri negoli bročanski.

Slijede podatci po pojedinim selima veljačke ili ljubuške župe:

Bijača: 12 osoba (svi 1815. godine)

Hardomilje: 16 osoba (svi 1814. godine)

Otok: 17 osoba (svi 1815. godine)

Proboj: 55 osoba (od čega 53 u 1814. godini, a dvoje 1817. godine)

Studenci: 46 osoba (od čega 7 u 1814. godini, 36 u 1816. godini, a troje 1818. godine)

Vašarovići: 27 osoba (svi 1814. godine)

Veljaci: 37 osoba (svi 1814. godine)

Vitaljina: 34 osobe (od čega 29 u 1816., a pet 1818. godine)

Vitina: 48 osoba (od čega 28 u 1814. godini, a 20 u 1815. godini)

Zvirici: pet osoba (od čega dvoje 1815., a troje 1817. godine).³⁷

Neka sela uistinu nisu niti bila zahvaćena kugom. Tako iz jednoga izvora saznajemo da u Klobuku, selu koje se tada nalazilo na brdu, a ne ispod njega kao danas, kuge nije bilo te da su zbog toga brojni dolazili izdale-

ka ne bi li se spasili. O tome je krajem 19. stoljeća zabilježio fra Martin Mikulić, na temelju pričanja gotovo 90-godišnjeg "djevca" Ivana Jurčića: "Pamtim bič božji - kugu, koja je tri godine svijet davila i morila. Valjalo je po gori bijegati i uvijek se premiještati, da gdje omrkneš, tu ne osvaneš. Mnoge su mrtvace psi izjeli, jer ih nije imao tko ukopati. Za kugom je nastao veliki glad, te smo morali o travi živjeti, kozlac u mlijeku variti, kljenovu koru tući i jesti. Čudno je, da ove kuge nije bilo u ljubuškom Klobuku, koji je pun bio Ljubušana i Mostarana, kao šipak zrnja! Bit će, da su bile u onom selu nekakove velike čudotvorne moći od pomoći."³⁸

Kolika je panika zavladała ljubuškim krajem možda ponajbolje svjedoči činjenica da su pokojnici ostajali nepokopani te su ležali na cestama ili u ogradama gdje su preminuli. A pokopati ih se moralo koliko god to bilo opasno za one koji su obavljali taj posao, da se zaraza ne bi širila dalje, ali i da mrtvace ne bi razvlačile životinje. Pa ipak neke nisu uspjeli pokopati prije nego su ih dohvatile. Tako je za pet osoba iz obitelji Grizelj iz Vitine župnik izrijekom zabilježio da su ih "pojeli psi" (*devoratus/devorata a canibus*). Svi su preminuli 1814. godine i zapisani su u maticu među prvim žrtvama velike kuge.³⁹

Dvije naprijed spomenute župe jedine su u zapadnom dijelu Hercegovine čije su matične knjige iz navedenoga

37 Svi podatci prema: ROBERT JOLIĆ, "Zarazne bolesti u ljubuškoj krajini u tursko doba. U prigodi 200. obljetnice početka najveće ikad zabilježene kuge u Hercegovini (1814.-2014.)", u: *Hercegovina franciscana*, br. 10, Mostar, 2014., str. 122-129.

38 M. MIKULIĆ, *Pustinjakove pripovijetke*, str. 35.

39 R. JOLIĆ, "Zarazne bolesti u ljubuškoj krajini u tursko doba", str. 129.

razdoblja sačuvane do danas pa podatke o stradalima od kuge možemo crpiti iz njih. Srećom, ipak možemo donijeti podatke, pa makar i sumarne, i za još dvije župe: Mostar i Blato, jer su ih obrađivali neki autori dok su matice još bile sačuvane.

Prilično čudan podatak o župi Mostar donosi dr. fra Leo Petrović navodeći kako je od kuge 1814./1815. godine umrla "371 odrasla osoba", kao da ima neke razlike između odraslih osoba i djece stradalih od kuge, ili kao da su samo jedni od njih upisivani u maticu, a drugi ne. Vidjet ćemo uskoro da tomu nije tako. Važnija nam je napomena istoga autora da je biskup Miletić u istu maticu upisao (dakako latinskim jezikom): "Ustanovili smo, da mnogi, koji su umrli, nijesu upisani."⁴⁰ Uistinu bi broj od 371 katolika stradaloga od kuge u tako velikoj i prostranoj župi kakav je bio Mostar izgledao nestvarno mali. Naime, župa Mostar (sa sjedištem u Mostarskom Gracu) u to je vrijeme obuhvaćala golem i nerijetko nepristupačan prostor mostarske kotline i planina oko Mostara, točnije današnjih župa Mostar (sedam župa u gradu i prigradskim naseljima), Mostarski Gradac, Goranci, Blagaj, Bijelo Polje, dok je selo Grabovica danas u župi Drežnica, a sela Lise i Knežpolje u župi Široki Brijeg. U župi Mostar 1813. godine bilo je 2913 katolika⁴¹ pa bi, prema Petrovićevu podatku, postotak umrlih od kuge iznosio 12,7 % (otprilike isto kao i u župi Veljaci). Pa

ipak drugi autor, vjerojatno prof. fra Vojislav Mikulić, na temelju istih matice donosi ponešto drukčije rezultate. On je matice pregledao temeljitije i donio iscrpnije podatke.

Prvi zabilježeni slučaj kuge potječe iz lipnja 1814., a posljednji iz siječnja 1818. godine, s tim da tijekom 1816. i 1817. nije upisan ni jedan slučaj. Tako je tijekom 18 mjeseci 1814./1815. preminulo od kuge 669 osoba, te još 8 u siječnju 1818., sveukupno 677 osoba. "Da li samo toliko?" - pita se autor i znakovito odgovara: "Kad se uzme u obzir, da i dandanas, uza svu strogost crkvenih i državnih propisa, ima slučajeva, da se umrli ne izpiše, onda je sigurno u to vrijeme bilo tih slučajeva mnogo više. Jer onda se nije znalo za smrtni list, podpore i penzije. A ni svećenik nije imao ureda ni pisaćeg stola, nije imao uredovnog ni dana, a kamo li sata. Pojavio bi se od vremena do vremena u mjestu, rekao misu, ispo-vjedio čeljad pa ured u bisage i dalje. A bilo je slučajeva, gdje bi ciela obitelj izumrla - u Knežpolju u Misira otac, mati i 4 djece isti dan - pa i celo pleme i mahala, pa nije imao tko ni prijaviti. Kad se sve ovo uzme u obzir, onda možemo mirne duše reći, da ih je umrlo, ako ne dva puta više nego je zavedeno, a ono svakako mnogo više nego je uvedeno."⁴² Pa i ako bi broj od 677 osoba bio točan, to bi iznosilo 23,2 % od ukupnoga broja stanovnika, što je dvostruko više od naprijed navedenih Petrovićevih 12,7 %. Vjerujem ipak da je kuga pomorila između 30 % i

40 L. PETROVIĆ, "Katoličko stanovništvo u Mostaru", str. 127.

41 DRAGUTIN KAMBER, "Stanje župa i duša apostolskog vikarijata u Bosni srebreničko-otomanskoj prema popisu izvršenom 1813.", u: *Franjevački vijesnik*, Beograd, br. 3/1932., str. 87.

42 VE-EM, "Kuga u mostarskoj župi godine 1814-15", str. 55-56.

40 % stanovništva mostarske župe, ali brojni pokojnici nisu upisani.

Autor donosi i neke druge detalje, primjerice u kojem je mjesecu umrlo koliko župljana u pojedinim selima. Kuga je počela kositi 1. lipnja 1814. u Mostarskom Gracu (I. Čavar), a u istome se mjesecu proširila i na Knešpolje, Gorance, Cim, Mostar i Miljkoviće. U sljedećem mjesecu zahvaća Rašku Goru, u kolovozu Lise, u rujnu Jesenicu i Iliće, u listopadu Polog. Do studenoga je već umrlo 100 osoba. U mjesecima sljedeće 1815. godine hara po svim mjestima, ali se smiruje do kraja studenoga: od prosinca 1815. do siječnja 1818. nije upisan ni jedan slučaj. U siječnju 1818. umrlo je 8 osoba, i to svi u Prigrađanima, iz obitelji Matić, čini se svi iz jedne kuće.⁴³

Isti je autor [V. Mikulić] donio podatke i za župu (Mostarsko) Blato (od 1847. Široki Brijeg), koja je obuhvaćala otprilike prostor današnje općine Široki Brijeg, ili današnje župe Široki Brijeg, Kočerin, Rasno, Buhovo, Ljuti Dolac, Izbično, Crnač i veći dio župa Ledinac i Grljevići. Prvi slučaj kuge zabilježen je u Dobrkovićima 4. lipnja 1814. Čini se zapravo da se kuga već krajem svibnja pojavila u Biograticima, ali nije izrijeком navedeno da je riječ o kugi. U lipnju se javlja i u Jarama i Ljutom Docu; u navedena četiri sela ona se javlja kroz cijelo vrijeme dok nije prestala. Jedan slučaj zabilježen je i u Kočerinu. Pod kraj godine kuga hara i u Crnču, gdje je pokosila osobito obitelj Naletilić, i u Pribinovićima.

U veljači 1815. širi se na Jare i Buhovo, u kojem hara 4 mjeseca. U ožujku se javlja u Mokrom, u travnju u Dužicama, u svibnju na Čerigaju, u lipnju na Ledincu, gdje u dva tjedna umire 21 osoba iz obitelji Leko, a u rujnu u Turčinovićima te u prosincu na Medvidovićima. Prestaje u siječnju 1816., iako se i u mjesecima koji slijede pojavljuje tu i tamo pokoji slučaj, sve do travnja 1817. Najviše je od kuge stradalo selo Ljuti Dolac s 82 smrtna slučaja; slijede Biograci 37, Dobrkovići 36, Ledinac 29, Buhovo 21, Crnač 18, Uzarići 15 slučajeva. Najteže je pak stradalo pleme Leka iz Ledinca s 28 umrlih, a slijede Sabljići iz Buhova s 15, Tadići iz Ljutoga Doca s 12 i Damjanovići iz Biograca s 9 umrlih. Ukupno su u maticu ubilježena 294 slučaja smrti od kuge. Autor i ovdje ne vjeruje da su upisani svi preminuli: "Kao diete slušao sam od pokojnog djeda, koji je rođen 1820, strahote o kugi iz ovog dokaza eto u maticam je u Kočerinu zabilježen samo jedan slučaj. Kako se bilježilo vidi se i iz toga što su na pr. 4 Kraljevića iz Mokrog zavedeni jedan za drugim, iako je jedan umro u četvrtom, jedan u petom, jedan u sedmom i jedan u osmom mjesecu."⁴⁴ Župa Blato imala je 1813. godine 3908 katolička stanovnika,⁴⁵ što bi značilo da je od kuge umrlo samo 7,5 % stanovnika. Kako to izgleda nemoguće, možemo zaključiti da je u maticu upisan tek jedan dio stvarno umrlih od navedene pošasti.

Za preostale hercegovačke župe: Duvno, Posušje, Ružići, Konjic nemamo

43 *Isto*, str. 55.

44 "Kuga u širokobrieškoj župi godine 1814-15.", str. 105-106.

45 D. KAMBER, "Stanje župa i duša apostolskog vikarijata u Bosni", str. 87-88.

ne samo sačuvanih matica, nego niti podataka u literaturi o navedenoj velikoj kugi. Šteta je da je kraj rata 1944. i prestanak izlaženja mostarske *Kršćanske obitelji* spriječio fra Vojislava Mikulića da objavi podatke o kugi i iz drugih župa, kako je bio najavio. Tako ni mi na ovu temu ne možemo reći ništa više jer nema nikakvih izvora za dovršetak istraživanja.

Pokušajmo na kraju iznijeti podatke za čitavi zapadni dio Hercegovine, i to na temelju spomenutih dvaju popisa koje je načinio biskup Miletić 1813. i 1818. godine,⁴⁶ dakle neposredno prije i poslije kuge. Ti podatci, makar se u njima ne spominje kuga niti broj onih koji su umrli od kuge, nego ukupan broj rođenih i umrlih, ipak nam može pružiti nekakvu okvirnu sliku stanja u zapadno-hercegovačkim župama, ali i ponuditi barem neke naznake o tome koliko je

stvarno bilo umrlih od kuge, ili pak koliko su ih župnici propustili upisati u župne matice.

Broj katolika u pet godina manji je za 4005, što jasno pokazuje da je kuga u Hercegovini ipak bila neusporedivo slabijega intenziteta nego u Bosni. K tome, prema prikazanim podacima ona u župama Ljubuški, a pogotovo Posušje i Ružići, nije bila ni približno razorna kao, primjerice, u župama Mostar, Duvno i pogotovo Brotnjo. Osim toga na prvi se pogled opaža da je natalitet, unatoč svemu, trajno u svim župama bio iznimno velik, što je dakako uvelike amortiziralo razorne učinke kuge. Ono što je znakovito jest da je prirodni priraštaj tijekom navedenih pet godina, između popisa 1813. i 1818. godine, samo 1362 u "minusu", što je za trećinu manje od ukupnoga manjka stanovništva (4005). Taj se nesrazmjer može protumačiti samo na

Župa	Duša 1813. god.	Duša 1818. god.	Razlika	Krštenih 1813.-1818.	Umrlih 1813.-1818.	Prirodni priraštaj	Krizmanih 1813.-1818.
Duvno	4576	3357	-1219	898	1262	-364	475
Roško Polje	2104	1861	-243	329	335	- 6	314
Mostar	2913	2293	-620	501	735	-234	325
Mostarsko Blato	3908	3627	-281	593	475	118	406
Brotnjo	4904	2540	-2364	752	2373	-1621	533
Ljubuški	2243	2241	- 2	543	361	182	451
Ružići	1380	1880	500	322	145	177	337
Posušje	2200	2424	224	558	168	390	482
Polja (kapelanija)	-	-	-	-	-	-	-
Ukupno	24.228	20.223	- 4005	4496	5858	-1362	3323

Napomena: U tabelarnom prikazu nema Konjica jer se u popisu iz 1818. ne navodi kao samostalna kapelanija ili župa, nego je vjerojatno prikazan u sklopu župe Kreševo.

⁴⁶ Podatci za 1813. godinu prema: DRAGUTIN KAMBER, "Stanje župa i duša apostolskog vikarijata u Bosni srebreničko-otomanskoj prema popisu izvršenom 1813.", str. 57, 86-88, 112-113; podatci za 1818. godinu prema: BORIS JAKOV BARUN, *Dušobrižnički rad biskupa fra Augustina Miletića (1763.-1831.)*, Matica hrvatska, Umag, 1998., str. 192-193.

dva načina: ili je stanovništvo bježalo u druga područja, izvan Hercegovine, ili su župnici "zaboravili" upisati velik broj stradalih od kuge - kao što i sugerira biskup Miletić u primjedbama na neke župne matice prigodom pastoralnoga pohoda 1818. godine.

Ukupan broj svih umrlih u Hercegovini tijekom pet godina, od 1813. do 1818., iznosi, prema zbroju svih upisanih u sve matične knjige, koji je preuzeo biskup Miletić - 5858 osoba. Dobar dio njih, ako ne i najveći, umro je od kuge. Smatramo da velik broj njih nije upisan u matice umrlih, a da jest, onaj manjak u prirodnom priraštaju (-1362) zacijelo bi se puno više primakao manjku u ukupnom broju stanovnika (-4005), pa bi ukupan broj umrlih od 1813. do 1818. bio između 8000 i 9000 duša, pri čemu bi od same kuge u zapadnom dijelu Hercegovine stradalo između 6000 i 7000 katolika. Dakako da će to biti teško ikada dokazati.

3.3. Kolera

Otkako je 1818. kuga konačno prestala u Hercegovini, ona se više tijekom gotovo već 200 godina ne pojavljuje u maticama. Ali to nipošto ne znači da nije bilo drugih zaraznih bolesti koje su s vremena na vrijeme ugonile strah u kosti cjelokupnom stanovništvu gdje su se pojavile. Kako iz navedenih razdoblja imamo i više sačuvanih matičnih knjiga, to ćemo o tim zarazama moći reći nešto više i donijeti potpunije podatke nego li za dvije kuge koje su naprijed obrađene.

Kolera je bolest koju uzrokuje onečišćena voda što dovodi do crijevne infekcije. Dakako da ne treba čuditi kako se pojavljivala u našim krajevima u kojima nije bilo niti temeljnih higijenskih uvjeta za život stanovništva. U Hercegovini se kolera pojavila barem u trima godinama: 1835., 1855. i 1866. i zahvatila velik broj župa i sela, barem koliko se može istražiti na temelju sačuvanih matičnih knjiga. O onim župama čije matice nisu sačuvane u tom razdoblju dakako da ne možemo donijeti nikakvih podataka.

Prvi slučaj kolere u broćanskoj župi zabilježen je 8. listopada 1836., kada je preminuo 56-godišnji Jozo Primorac iz Čitluka. Umro je i pokopan negdje "preko Neretve". Potom je u listopadu i studenom preminulo u istoj župi još 14 osoba od iste bolesti - ukupno 15. Mjesta smrti: Čitluk (1), Žuranj (1), Gabela (5), Tepčići (1), Blizanci (1) i Slipčići (6).⁴⁷ Te godine se kolera nije pojavila u ljubuškoj krajini, barem sudeći prema maticama. Ali jest u mostarskoj župi: zabilježena su tri slučaja, u trećoj trećini studenoga 1836.: dva u Donjem Gracu i jedan u Lisama (danas sva sela u širokobriješkoj općini).⁴⁸ Prema matici zaraza se nije širila dalje.

U duvanjskoj župi zabilježeno je da se kolera u prosincu 1836. pojavila u selu Borčanima te usmrtila trojicu braće Matića, njihove žene i djecu, ukupno osam mrtvih. Svi su pokopani 20. prosinca na groblju Radoševina. U drugim selima te godine nije upisan ni jedan takav slučaj.⁴⁹

47 R. JOLIĆ, *Stanovništvo Brotnja u tursko doba*, str. 292.

48 Matica umrlih župe Mostarski Gradac, sv. I., str. 25, br. 163-165.

49 R. JOLIĆ, *Život i smrt u Duvnu*, str. 85.

Ostale zapadno-hercegovačke župe nemaju tako stare sačuvane matice da bismo mogli istražiti je li se te godine kolera pojavili i u drugim krajevima. Ali zato je o koleri, koja je počela harati 1855. godine, ostalo više pisanih tragova.

U broćanskoj župi od kolere 1855. preminule su 22 osobe. Prvi je slučaj zabilježen u Gradničima u listopadu 1855. kada je preminuo 20-godišnji Jure Zubac Pavlov. Mjesta smrti: Gradnici (5), Hamzići (4), Bijakovići (2), Dobro Selo (2), Odaci (1), Ograđenik (5), Gradac (1) i Slipčići (1). Kolera je uzimala živote bez obzira na dob, od dvogodišnje djece do 85-godišnjih staraca.⁵⁰

U veljačkoj župi broj je stradalih od kolere iste godine bio trostruko veći: bolest je u samo jednoj godini usmrtila 65 osoba, i to bez istočnoga dijela ljubuške krajine, jer se u međuvremenu (1855.) od matične župe Veljaka odcijepila kapelanija Humac, ali župnik sve do sredine 1856. nije u maticu umrlih upisao ni jedan jedini podatak. Najviše je osoba umrlo od kolere u Vitini (21), a slijede Klobuk (14), Grab (10), Veljaci (8), Vašarovići (4), Grabovnik (3), Dole (2), Otok (2) i Šiljevišta (1). Najmlađa preminula osoba bio je tromjesečni Ante Markotić iz Graba, a dvije najstarije 105-godišnji Petar Grizelj iz Vitine i 97-godišnji Jure Mihaljević iz Graba (dakako, ako su njihove godine

ispravno upisane!). Zadnji slučaj ubilježen je na Božić 1855. godine.⁵¹

Iste su godine u duvanjskoj župi zabilježena samo tri takva slučaja: po jedan u Brišniku, Lipi (osoba preminula u blizini Ljubuškoga) i Seonici.⁵² I u župi Ružići ubilježena su samo tri slučaja kolere 1855. godine: dva u Tihaljini i jedan u Drinovcima. Riječ je o dvojici mladića od 20 godina i jednoj starici od 70 godina.⁵³

U župi Mostarski Gradac bilo je više smrtnih slučajeva, ukupno 12, od sredine listopada do kraja prve trećine studenoga 1855. Polovica od toga bilo je u Knešpolju (danas općina Široki Brijeg), a ostali u Vrdima (3), Đubranima (1), Pologu (1), dok je jedna osoba preminula u Proboju kod Ljubuškoga i tamo pokopana. Najmlađi je dječak od 3 godine, a najstarija starica od 78 godina, ali je redovito riječ o osobama između 20 i 50 godina. Zanimljivo je da bolest nije u potpunosti nestala, nego se ponovno pojavila nakon godinu i pol dana: 10. ožujka 1857. u Podivačju (Raška Gora) preminuo je 28-godišnji Bože Pandža, a potom još 11 osoba do sredine lipnja iste godina, u dobi od 14 do 54 godine. Mjesta smrti: Grabova Draga (4), Vlasnići (4), Đubrani (2) i Raška Gora (1), dakle sve u brdima u kojima su živjeli hercegovački stočari. Tako su 1855. i 1857. godine u župi Mostarski Gradac preminule ukupno 24 osobe kojima se kao uzrok smrti navodi kolera.⁵⁴ U

50 R. JOLIĆ, *Stanovništvo Brotnja u tursko doba*, str. 292.

51 R. JOLIĆ, "Zarazne bolesti u ljubuškoj krajini u tursko doba", str. 129-130.

52 R. JOLIĆ, *Život i smrt u Duvnu*, str. 85-86.

53 Matica umrlih Ružići, sv. I., str. 50, br. 70-72.

54 Matica umrlih Mostarski Gradac, sv. I., str. 110-117.

župi Mostar, koja se 1849. odijelila od Mostarskoga Graca i obuhvaća uglavnom dolinu Neretve (za razliku od M. Graca, kojemu su uglavnom preostala planinska područja bivše jedinstvene župe), stanje je bilo još gore: od kraja rujna do kraja studenoga 1855. u župi je od kolere preminula 41 osoba, od čega daleko najviše u samome gradu Mostaru - 35 osoba. Ostala naselja: Sovići (3), Raštani (1), Ilići (1), Jasenica (1). Prva je preminula 80-godišnja Kata Zelenika iz Mostara 29. rujna 1855., a potom su umirala kako djeca od 3 godine, tako starci i starice od 60 ili 70 godine, međutim daleko najviše krjepkih muškaraca i žena između 20 i 50 godina.⁵⁵ Župnik mostarski načinio je zapravo odvojeni popis umrlih od kolere naglašavajući da je svoja "usta otvorila" upravo u gradu Mostaru te da je "proždrla" 38 katolika, 150 pravoslavnih, 280 muslimana, 18 cigana i 2 Židova - makar za ostale vjere nije u potpunosti siguran, budući da oni nemaju matičnih knjiga.⁵⁶ Čini se da se kolera po čitavoj Hercegovini proširila upravo iz Mostara.

Konačno možemo saznati je li bilo kakve zarazne bolesti i u konjičkom kraju jer župa čuva matične knjige počevši od 1837. godine. Matica umrlih međutim ne bilježi koleru ne samo 1855., nego ni jedan jedini slučaj u 19. stoljeću, niti uopće. Župa Posušje pak ne posjeduje Maticu

umrlih sve do 1928. godine pa nam o starijim razdobljima ne može dati nikakav podatak. Matica umrlih župe Gorica-Sovići, koja se 1839. odcijepila od matične župe Posušje, bilježi samo jedan slučaj smrti od kolere: 17. studenoga 1855. preminuo je naime 45-godišnji Bernard Spajić iz Gruda, opremljen sakramentima, te pokopan na mjesnom groblju.⁵⁷

Iste se godine kolera (pučki nazvana kratelj) pojavila i u Bosni, osobito u Sarajevu, Kreševu, Fojnici i Livnu, a bilo je i u Travniku. O njoj piše ljetopisac fra Jako Baltić, koji se i sam bio otrovao, ali je ipak preživio. On navodi da su se ljudi trovali jedući voće i krastavce, iako to danas ne izgleda odveć vjerojatnim. Mnogi su se, nastavlja Baltić, razboljeli od samoga straha: "Kad bi se reklo, ovi se razbolio, nika čeljad odmah bi se pripala i razbolila." Ni to ne izgleda vjerojatnim. Župa Guča Gora odlučila je kupiti jednu misnicu (paramentu), koju su dobavili iz Beča, pa kolere u župi gotovo da nije bilo. Od nje je u Čukliću kod Livna preminuo i fra Petar Križanac, rodnom iz Vedašića kod Duvna, učen čovjek i uzoran redovnik i svećenik, koji "imadijaše najlipše pismo ovog vrimenta u Bosni".⁵⁸

U matičnim knjigama u Hercegovini smrt od kolere pojavljuje se u kasnijim desetljećima samo još u dva slučaja, u

55 Matica umrlih Mostar, sv. I., str. 33-38.

56 *Hac in civitate Mandetriensi die 29. Septembris 1855. adaperuit morbus cholericus os suum, devoravitque 38 Christianos Romano-Catholicos; Graecos Schismaticos 150; Mahomedanos 280; Zingaros 18; Israelitas 2. Quod respicit infideles supra dictos mortuos ignoratur certe verus numerus, eo quia desunt protocolla quibus inscribuntur* (Matica umrlih Mostar, sv. I., str. 33).

57 Matica umrlih Gorica-Sovići, sv. I., str. 39, br. 53.

58 J. BALTIĆ, *Godišnjak*, str. 258-259.

župi Mostarski Gradac, i to na samom kraju listopada 1866. Od kolere su preminula dvojica muškaraca u Donjem Gracu: 55-godišnji Mijo Kopilaš i 27-godišnji Jozo Bakšić. Obojica su opremljena svetim sakramentima i pokopana u mjesnom groblju.⁵⁹ Upis je svakako pomalo čudan jer je teško zamisliti tako izoliran slučaj zarazne bolesti koji se nije širio niti prostorno niti vremenski. Možda je riječ o pogrješnom upisu uzroka smrti?

3.4. Boginje (variole)

Nova smrtonosna zarazna bolest koja nije mimoišla ni Hercegovinu, i to u više navrata, bile su boginje ili variole. Pogađa isključivo ljude, prenosi se zrakom (udahom) te stvara karakterističan osip i bubuljice na koži. Konačno je u svijetu iskorijenjena tek 1979. godine. Velike boginje usmratile su 300-500 milijuna ljudi u svijetu samo u 20. stoljeću, a vjeruje se da su se pojavile još prije 10.000 godina.⁶⁰

Prvi slučaj u zapadnom dijelu Hercegovine zabilježen je u župi Brotnjo (riječ je dakako o sačuvanim matičnim knjigama) 8. travnja 1798. kada je preminuo 40-godišnji Andrija Erić iz Odaka. To je ujedno i jedini slučaj zabilježen u 18. stoljeću. Pravi pomor uslijedio je samo desetak godina kasnije, 1809. i 1810., kada su u Brotnju od variola preminule 42 osobe. Najviše ih je bilo iz Čitluka (9) te Dobroga Sela i Vidovića (po 5). Među žrtvama su i djeca (dvanaestero do 10. godine života) i starci, ali u najvećem broju

odrasli ne stariji od 50 godina. Sljedeći put variole se pojavljuju 1820./1821. godine kada je u bročanskoj župi bilo sedam smrtnih slučajeva, od čega šestero djece, od 12 dana do 7 godina starosti, te jedna 39-godišnja žena. Od srpnja 1839. do lipnja 1840. u istoj su župi variole uzele živote 42 osobe (isto kao i prije 30 godina), od čega 18-ero djece ispod 10 godina života. Najviše je opet muškaraca i žena u najsnažnijoj životnoj dobi, od 20-ih do 50-ih godina života. Bolest se na istome prostoru javljala i kasnije u nekoliko navrata: 1846. od nje su preminule dvije osobe, kao i 1870. godine; 1876./1877. preminulo je 10 osoba od variola. Posljednji slučajevi zabilježeni su 1888. godine kad su u Blizancima preminule dvije djevojčice, vjerojatno sestre: 4-godišnja Ana i 7-godišnja Ilka Bevanda, kćeri Antine.⁶¹

Zanimljivo je da se u Matici umrlih župe Veljaci ne spominje ni jedan slučaj variola. U duvanjskoj je Matici umrlih pak zabilježeno 6 slučajeva smrti od boginja, ali ne u onim godinama kad je ista bolest harala u bročanskoj župi. U listopadu 1834. tako je preminuo Filip Nevistić, a u prosincu iste godine Petar Bernardić, obojica iz sela Omerovići, i obojica 45-godišnjaci. Godine 1836. nova dva slučaja, oba u Mrkodolu: preminule su dvije mlađe udate žene, u 28. i 33. godini života. Posljednja dva slučaja zabilježena su 1858. godine, u Bukovici i Bučićima, a riječ je o dvojici muškaraca u zrelim godinama.⁶²

59 Matica umrlih Mostarski Gradac, sv. I., str. 140, br. 233-234.

60 <http://hr.wikipedia.org/wiki/Boginje> (27. 4. 2015.).

61 R. JOLIĆ, *Stanovništvo Brotnja u tursko doba*, str. 292-293.

62 R. JOLIĆ, *Život i smrt u Duvnu*, str. 86.

U župi Mostarski Gradac zabilježeno je 19 slučajeva variola, ali u četiri različite godine. Najviše ih je bilo 1846., kada je u veljači i ožujku usmrćeno 6 osoba (3 iz grada Mostara, po jedna iz Cima, Knešpolja i Lisa), i 1863./1864. kada je od lipnja 1863. do siječnja 1864. stradalo 10 osoba (4 iz Graca, 4 iz Goranaca te po jedna iz Bogodola i Domazeta). Osim tih godina bolest se pojavljivala i 1852., kada je usmrtila dvije osobe: 65-godišnjega Marka Marića iz Ričine kod Neretve, kojega župnik nije uspio opremiti zbog snijega (veljača) i zabačenosti mjesta, i 35-godišnju Maru Lončar, ženu Franjinu, iz Graca. Posljednji slučaj zabilježen je 25. srpnja 1870., kada je preminuo 25-godišnji Jure Andačić te pokopan na mjesnom groblju u Vlašićima (valjda Vlasnićima).⁶³ Istodobno su u župi Mostar, koja se 1849. odvojila od Graca, zabilježena samo 4 smrtna slučaja kojima su uzrok bile varirole, i to svi u gradu Mostaru. Svi su umrli u travnju, svibnju i srpnju 1857. te pokopani na groblju Šoinovac. Riječ je o osobama između 20 i 40 godina života.⁶⁴

U župi Ružići zabilježena su u vrijeme turske vladavine samo 4 slučaja variola, i to u srpnju i kolovozu 1864. Po jedna je osoba preminula od variola u Selinama, Grudama, Drinovcima i Bovanima, od čega troje 35-godišnjaka i jedan 18-godišnjak. Kasnije se

bolest opet pojavljuje i uzima 8 života u župi od rujna 1888. do veljače 1889., od čega po dvoje u Selinama, Višnici i Ružićima te po jedno u Dragićini i Tihaljini. Četvero je djece, a ostalih osmero od 18 do 52 godine života. Istodobno od rujna 1888. u župi vlada epidemija ospica od kojih je preminulo čak 47 osoba. Župnik bolest naziva *ex pustulis malignis* ili *pustularum morbo*, ili pak jednom hrvatski *ospice*. Otprilike su polovica umrlih bila djeca, a polovica odrasli. Posljednji upis je iz ožujka 1889. Kako se ta bolest poklapa s variolama iz 1888./1889., možemo pretpostaviti da je zapravo riječ o istoj bolesti koja se ponešto različito manifestirala pa ju je župnik upisivao različitim imenima.⁶⁵

U župi Gorica-Sovići bolest se pojavljuje početkom 1852. i sredinom 1877. godine. Ukupno je od nje umrlo 6 osoba, od čega dvoje 1852. i četvero 1877. godine. Jedan je bio dječak od 8 godina, a ostali od 22 do 60 godina starosti. Svi su opremljeni svetim sakramentima i pokopani na groblje sv. Stjepana u Gorici.⁶⁶

Matice župe Konjic opet ne donose nikakve vijesti niti o variolama. Župa Posušje pak ne posjeduje matice starije od 20. stoljeća.

Varirole se razlikuju od kuge i od kolere što se ne prenose na velike udaljenosti pa se tako ne pojavljuju istodobno u više župa, nego redovito ostaju

63 Matica umrlih M. Gradac, sv. I., str. 75-77, 101, 103, 130-132, 148.

64 Matica umrlih Mostar, sv. I., str. 47, 49.

65 Matica umrlih Ružići, sv. I., str. 114, 295-310.

66 Matica umrlih Gorica-Sovići, sv. I., str. 28-29, 165-166.

izolirane na prostoru jedne župe, što-
više jednoga sela ili pak nekoliko su-
sjednih sela.

3.5. Ostale zarazne bolesti

Uz navedene bolesti u matičnim se knjigama ponekad, iako vrlo rijetko, spominju i neke druge, prije svega dizenterija i ospice (koje su već naprijed spomenute u tekstu). Pretpostavljamo da je bilo i drugih bolesti, prije svega tifusa, ali se one uopće ne spominju u maticama. Kao primjer možemo navesti smrt dvojice svećenika, župnika i kapelana, u Mostarskom Gracu: fra Ivana Radmana Zupca i fra Mije Kujundžića. Obojica su preminula istoga dana, 13. travnja 1841. u Gracu te pokopana na mjesnom groblju. U Matici umrlih doneseni su njihovi životopisi, ali nema nikakve naznaka o uzroku njihove smrti.⁶⁷ U franjevačkim nekrologijima pak piše da je uzrok njihove smrti bio tifus,⁶⁸ što je zacijelo istina jer je teško zamisliti da bi dvojica mladih svećenika, kakvi su oni bili, umrla na istome mjestu istoga dana, a da ne bi bila riječ o kakvoj zaraznoj bolesti. Zanimljivo je štoviše da se termin tifusa ne pojavljuje sve do Prvoga svjetskog rata. Jedini slučaj koji smo pronašli u maticama, a stariji je od početka rata, makar i neznatno, potječe iz 1913., kada su u selima ružičke župe Poganoj Vlaci i Selinama zabilježena dva slučaja tifusa.⁶⁹ Dakako, u ratu su zabilježeni brojni slučajevi tifusa, a osobito je stravična

bila zaraza španjolske bolesti koja je započela pred kraj rata 1918. i uzela milijune ljudskih života u svijetu, a tako i tisuće u našim krajevima. Bilo bi vrijedno svakako istražiti podatke i o tim dvama bolestima u vrijeme Prvoga svjetskog rata i poraća, ali to će ostati za neku drugu prigodu.

U župi Gorica-Sovići zabilježen je samo jedan slučaj smrti od tifusa (*a morbo tippo*): 26. srpnja 1876. preminula je 24-godišnja djevojka Lucija Bazina iz Sovića i pokopana na groblju sv. Stjepana u Gorici.⁷⁰

Dizenterija (*dissenteria, dysssenteria*) je zarazna bolest debeloga crijeva (srdobolja), a pojavljuje se kao posljedica loših higijenskih uvjeta, osobito u ratnim vremenima. Prvi slučaj koji smo uspjeli pronaći u matičnim knjigama potječe iz ožujka 1832. kad je u Slipčićima preminuo 40-godišnji Nikola Blažević. Najviše slučajeva u broćanskoj župi zabilježeno je u studenom 1839., kad je preminulo pet osoba, od čega četvero u Sritnicama i jedna u Međugorju. U Međugorju je i u kolovozu 1846. od dizenterije preminulo šest osoba, najviše djece. U Gabeli i Zvirovićima preminule su od dizenterije tijekom 1887. i 1888. tri osobe, sve mala djeca, u dobi od 7 mjeseci te 2 i 4 godine.⁷¹ U župi Ružići zabilježeno je 12 slučajeva smrti od dizenterije (*dysssenteria*) od rujna do studenoga 1858., a najviše u listopadu. Tada je u Grudama zabilježeno 6 slučajeva, u Ružićima 4

67 Matica umrlih M. Gradac, sv. I., str. 44, br. 124, 125.

68 Usp. ROBERT JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2012., str. 214, 325.

69 Matica umrlih Ružići, sv. III., str. 22, br. 40, 43.

70 Matica umrlih Gorica-Sovići, sv. I., str. 158, br. 59.

71 R. JOLIĆ, *Stanovništvo Brotnja u tursko doba*, str. 293-294.

i u Tihaljini 2. Riječ je uglavnom o djeci u dobi od 4 mjeseca do 7 godina, a samo dvije osobe starije životne dobi, zapravo 71-godišnja starica i 90-godišnji starac.⁷² Izgleda dakle da su najlakše podlijegali ili djeca ili starci koji su bili najneotporniji da bi se organizam mogao sam obračunati s bakterijom. U istoj su župi puno kasnije zabilježena još dva slučaja dizenterije, u Dragičini u rujnu 1889. i u Ružićima u srpnju 1890. U oba slučaja riječ je opet o maloj djeci od jedne i dvije godine života.⁷³

U drugim župama nisu zabilježeni slučajevi dizenterije, osim jedan u konjičkoj župi: krajem kolovoza 1881. u Turiji je od te zaraze preminuo 11-godišnji Marko Barać te je pokopan na mjesnom groblju.⁷⁴

Ospice su već ranije spomenute: riječ je redovito o dječjoj bolesti, ali od nje mogu oboljeti sve starosne skupine. Karakteriziraju je Koplíkove pjege (na sluznici ždrijela i obraza) i kašalj, preko kojega se i prenose na druge osobe. Po uvođenju obvezatnoga cijepljenja (kod nas od 1968.) u svijetu je uglavnom nestalo ospica. Nazivaju ih i malim boginjama ili morbilima.⁷⁵ Prvi slučaj zabilježen u župi Brotnjo jest smrt 56-godišnje Veronike Brkić iz Hamzića koja je preminula 3. ožujka 1804., a župnik je uz njezinu smrt napisao hrvatskim

jezikom: *od ospicza*, makar je čitava matica pisana latinskim jezikom. Kasnije je u Matici umrlih župe Gabela, koja se 1854. odcijepila od matične župe Brotnjo, zabilježeno čak 39 slučajeva smrti od ospica u samo jednoj godini, 1888. Najčešće su od bolesti umirala djeca i mladi do 20 godina, ali je zabilježeno i 6 slučajeva smrti osoba starijih od 20 godina: najstarija je žena od 36 godina.⁷⁶

U većini zapadno-hercegovačkih župa ospice se kao uzrok smrti uopće ne spominju (Duvno, Mostar, Rakitno, Ružići, Veljaci, Konjic, Gorica), ali se zato u župi Ružići navodi čak u 47 slučajeva. Prvi put u rujnu 1858. u Blaževićima: od ospica (upisano hrvatskim jezikom!) preminuo je 65-godišnji Ivan Grubišić te pokopan na istome groblju.⁷⁷ Ovdje ipak moramo posumnjati da je uistinu bila riječ o ospicama, jer odmah nakon toga upisa slijedi 12 upisa smrti od dizenterije, kao što je već naprijed rečeno, sve u rujnu i listopadu iste godine. Vjerojatno je zapravo i Ivan Grubišić umro od dizenterije a ne od ospica, kako je župniku bilo (pogrješno) javljeno. No za preostalih 46 slučajeva smrti od ospica ne treba ni najmanje sumnjati: svi su naime upisani preminuli od iste bolesti u razdoblju od kraja kolovoza 1888. do početka ožujka 1889. godine.

72 Matica umrlih Ružići, sv. I., str. 67-69, br. 49-70 passim.

73 Matica umrlih Ružići, sv. I., str. 313, br. 183; str. 321, br. 3.

74 Matica umrlih Konjic, sv. I., str. 102, br. 34.

75 <http://www.vasezdravlje.com/izdanje/clanak/918/> (28. 4. 2015.).

76 R. JOLIĆ, *Stanovništvo Brotnja u tursko doba*, str. 294.

77 Matica umrlih Ružići, sv. I., str. 66, br. 44.

4. Zaključak

Čitav je svijet stoljećima, štoviše tisućljećima, strepio od zaraznih bolesti, osobito od kuge, koje su se pojavljivale svako malo i na različitim stranama svijeta te se nerijetko uspješno širile na vrlo široke prostore i kosile sve pred sobom. Neke od tih zaraza postajale su prave epidemije pred kojima nije bilo nikakve obrane, a neke su od njih imale štoviše pendemijske razmjere te su kosile milijune žrtava pred sobom. Danas je najveći broj takvih bolesti koje su imale najrazornije posljedice sve do 19., čak i 20. stoljeća, u potpunosti iskorijenjene iz svijeta, ili barem iz zapadne civilizacije. Došle su pak nove zaraze, kao što je primjerice ebola ili sida, za koju će se lijekovi tek pronaći u budućnosti, a u zaostaliem dijelu svijeta osim novih bolesti zadržale su se i neke stare, a sve to zbog nedostatka temeljnih higijenskih uvjeta življenja, kao i lijekova.

Proučavanje zaraznih bolesti u našim krajevima u vrijeme turske vladavine zacijelo dopunjava sliku ionako sumornoga okruženja u kojem su živjeli katolici: u svakodnevnoj nesigurnosti za goli život, izloženi nesmiljenim i trajnim progonima od turskih vlasti i silnika, i muslimana općenito, redovito na rubu gladi koja je bila trajan pratilac siromašnoga i od svakoga ostavljenog puka. Ako tome dodamo i strašne posljedice zaraznih bolesti, o kojima je ovdje riječ, onda se slika kompletira i čovjek se pita, kako je katolički element uopće opstao na ovim vjetrometinama tijekom četiri otomanska stoljeća.

Zarazne i druge bolesti bile su ipak čimbenik koji je izjednačavao pred zakonom i u praksi potpuno neravnopravne stanovnike, jer kuga je pred sobom kosila jednako i muslimane i kršćane, i ugnjetavače i ugnjetene, i bogate i siromašne, i stare i mlade, i zdrave i krhke, i prosvijećene i nepismene. Barem u tome nije bilo nikakve nepravde.

Možda bi na kraju bilo zgodno vidjeti kako je katolički element uopće uspio preživjeti unatoč tolikim negativnim silnicama koje su ga gurale u potpuni nestanak? Pokušat ćemo to demonstrirati na temelju podataka o župi Brotnjo jer samo o njoj imamo cjelovite rezultate istraživanja, budući da samo ta župa posjeduje dovoljno stare matice (od 1775. godine) koje su sačuvane u kontinuitetu do danas. Barem što se tiče oporavka od kuge i drugih zaraznih bolesti. U Matici umrlih župe Brotnjo od 1775. do 1890. zabilježena su 2424 slučaja umrlih od zaraznih bolesti: 2287 od kuge, 37 od kolere i 110 od boginja. U ukupnom broju umrlih u navedenom razdoblju, koji iznosi 8930, to je iznimno velik omjer: čak 25,6 %, što znači da je svaka četvrta osoba u tih 115 godina umrla od neke zarazne bolesti, najviše od kuge. Uz pretpostavku da ipak nisu upisani svi takvi slučajevi.⁷⁸ A kako je teкао oporavak? Prema popisu biskupa Miletića iz 1813. godine župa Brotnjo imala je 4814 vjernika. Kuga je u dvije godine (1814.-1816.) usmrtila čak 2215 osoba. Prema novom popisu istoga biskupa iz 1818. broj katolika u Brotnju iznosio je 2372, što znači da se

78 R. JOLIĆ, *Stanovništvo Brotnja u tursko doba*, str. 294.

smanjio gotovo za polovicu (47,2 %). Ali već u sljedećem popisu iz 1844. župa Brotnjo imala je 5698 stanovnika, što znači da se župa za samo 26 godina (od 1818.) povećala za čak 3158 stanovnika, a to znači za 2,24 puta ili 124,3 %. To je uistinu izvanredan primjer vitalnosti katoličkoga

puka u zapadnome dijelu Hercegovine: kao da kuge nije ni bilo. Ne treba ni spominjati da je riječ isključivo o prirodnom prirastu, temeljenom opet dakako na izvanrednoj stopi nataliteta.⁷⁹ Danas bi takvo nešto bilo potpuno nezamislivo!

79 R. JOLIĆ, *Stanovništvo Brotnja u tursko doba*, str. 90-91.

Infectious diseases in Herzegovina during the Turkish rule

Summary

It has long been known that registers provide exceptional data related to demographic trends and changes in the specific area they cover. An increasing number of people, both professionals and amateurs, use them not only for the purpose of drafting family trees, but also to reconstruct the overall life processes of a place or a parish. The same applies to Herzegovina, although there is still plenty of work to do.

In this paper, the author demonstrates the value of data hidden in the registers related to a very specific and selected topic: infectious diseases in the west-Herzegovinian territory during the Ottoman rule. Unfortunately, not all registers from this period have been preserved, moreover only few of them were saved, which makes the data incomplete and insufficient. However, combined with other sources, primarily lists of Catholic population from this period and records of contemporary (Franciscan) annals, there can be found extremely valuable and up to now completely unknown data.

The author gives a particularly detailed analysis of great plague that affected a large part of Europe in 1814, including the area of Herzegovina. In two years the plague killed millions in Europe and halved the Catholic population in Bosnia and Herzegovina. For other religious communities the situation was even worse, but there were no details due to the fact that their registers did not exist. However, it is completely clear that the effects of the plague in Herzegovina were not nearly as devastating as in Bosnia, and some parishes indeed remained spared from it, especially Ruzici and Posusje. The worst situation was in the parish of Brotnjo that lost half of its population, which was in line with the total BH average.

Apart from plague, the paper, based almost exclusively on preserved registers, analyzes the other infectious diseases, especially cholera and smallpox, and to a lesser extent, measles and dysentery. Only exceptionally high birth rate at the time saved the Catholics from complete extinction. Constant pressure of unbearable persecution and levies from the Turkish authorities and tyrants, regularly on the brink of starvation, with today unimaginable infant mortality rate of probably 50 %, and from time to time subjected to devastating plague and other con-

tagious diseases, they managed to resist only giving birth to offspring. The number of Catholics in the early 18th century had dropped to only 20 thousand, in the early 19th century it rose to almost 120,000, and then the plague between 1814 and 1818, again halved and reduced that number to 50,000. Since then, the population has been constantly growing, despite World War I and what was called Spanish fever, an unprecedented infectious disease that ensued at the end of the war, despite the huge losses in manpower during World War II, and especially after the war, and despite the ongoing migrations which started in the 60s of the 20th century reaching thus its historical peak. Finally, in the Homeland war numerous Catholic Croats were expelled from their homes, particularly in Bosnian Posavina and Krajina and the number again halved in comparison to the 70s or 80s of the 20th century. It is hard to imagine that the number of Catholics will in the near future recover again, as it normally happened in previous centuries. The reason: there is no such birth rate that has been in the previous centuries the strongest bulwark against extinction.

Keywords: Herzegovina, registers of deceased, infectious diseases, plague, smallpox (variola), cholera, dysentery, measles.

AUSTROUGARSKE UTVRDE U HERCEGOVINI

Obrambena crta: Kalinovik, Ulog-Obrnja,
Nevesinje, Stolac (*die zweite linie*)

Manuel MARTINOVIĆ

Biskupa Buconjića 32b
BiH - 88000 Mostar
E-pošta: manuel.martinovic@gmail.com

UDK 355.424.1:355.432.2]
(497.6-3 Hercegovina)"18"
725.183(497.6-Hercegovina):94
Stručni rad

Primljeno: 17. veljače 2015.
Prihvaćeno: 15. travnja 2015.

Sažetak

Izgradnjom pojasnih utvrda na granici s Crnom Gorom na području Trebinja i Bileće Austro-Ugarska Monarhija uspostavila je u Hercegovini prvu obrambenu crtu koja je bila jamac obrane istočnih granica. Kao pričuvna druga obrambena crta izabran je pojas Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje, Stolac. Osim nabrojanih utvrđenih gradova tu još možemo dodati veoma fortificirane Sarajevo i Mostar gdje je zadnji činio pozadinsku potporu za navedene prve dvije hercegovačke crte. Gledajući od sjevera nalazimo niz od tri utvrde i veliku vojarnu u Kalinoviku, kompleks Ulog-Obrnja imao je vojarnu i utvrdu iznad koje je bila posebna fortifikacija tipa "šamac", Nevesinje je imalo jednu utvrdu i defanzivnu vojarnu te na kraju Stolac s tri utvrde i velikim kompleksom obrambene vojarne. Sve austrougarske utvrde u Hercegovini ispunile su svoju ulogu i tijekom Prvoga svjetskog rata protivnička strana nije uspjela probiti i zauzeti branjeno područje.

Ključne riječi: pojasna utvrda, austrougarska vojska, defanzivna vojarna, obrambena crta, topništvo.

Uvod

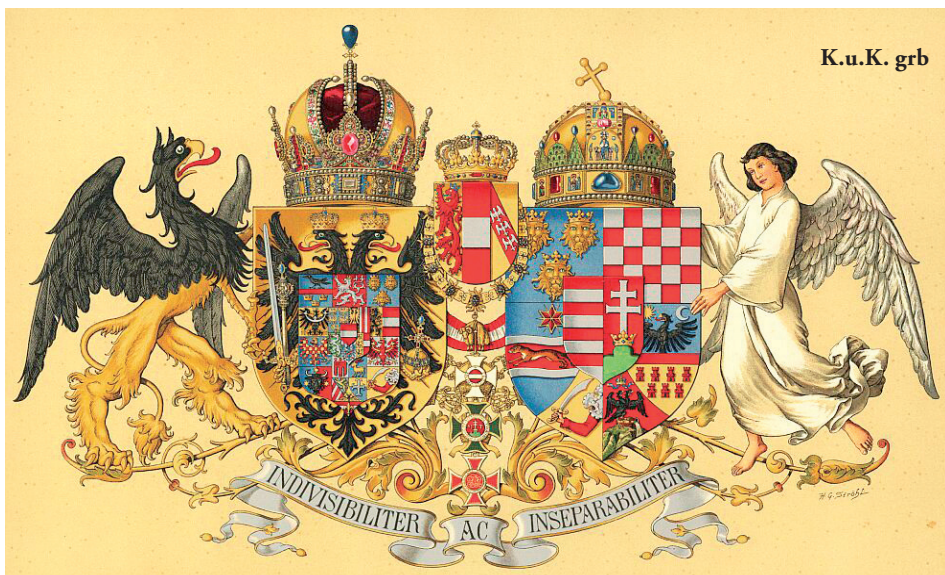
Dolaskom na prostore Bosne i Hercegovine Austro-Ugarska Monarhija donosi i novu eru u razvoju civilizacije, kulture i suvremenih načina ratovanja i fortifikacije. Jedna od razina bila je i gradnja pojasnih utvrda, tj. prstena sastavljenog od više samostalnih utvrda i međupoložaja (tzv. intervala) oko većega naseljenog mjesta. Status pojasnih utvrda imali su: Trebinje, Bileća, Mostar i Sarajevo. Postojalo je i nekoliko drugih utvrđenih gradova koji su činili zasebnu cjelinu koristeći se prirodnim preprekama (rijeka Drina na granici sa Srbijom) kao što je Zvornik, Višegrad, Foča i Goražde

ili su činili niz kao obrambena crta. Upravo je obrambena crta Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje, Stolac bila druga obrambena crta prema crnogorskom bojištu gdje su prvu crtu činile pojasne utvrde Trebinje i Bileća te Avtovac kao zaprječna oblast, dok je treću crtu s rijekom Neretvom činila pojasna utvrda Mostar koja je bila ujedno i pozadinsko uporište, logistička baza i zapovjedno mjesto za prve dvije crte, te na kraju upravno i vojno sjedište Hercegovine.

Austrougarska inženjerijska uprava je kompleks utvrda na jugoistoku Europe označavala kraticom BHD (Bosnien, Herzegowina und Dalmatien).

Karta K.u.K. Monarhije

1. Utvrđivanje granica Austro-Ugarske Monarhije

1.1. Općenito o utvrđivanju granica K.u.K.¹

Austro-Ugarska Monarhija, čije su kopnene granice bile duge oko 6150 km, morala je te granice osigurati na adekvatan način. Granice su bile same po sebi prirodno "jake" osim u Galiciji (danas Ukrajina). Zbog čestih promjena granica, vođenja ratova i vojno-političkih odnosa sa susjedima, Austro-Ugarska nije imala, kao npr. Francuska, svoj stalni granični ili opći fortifikacijski sustav. Gradovi sa srednjovjekovnim bedemima kao: Prag, Beč, Graz, Salzburg, Ljubljana (Laibach) i Zagreb (Agram), odavno su prestali biti utvrde. Pojedine utvr-

de održavane su zbog mogućih pobuna u okviru Monarhije. Zbog velike kopnene granice utvrđivani su oni dijelovi koji su u tom vremenu bili najugroženiji. U unutrašnjosti održavaju se od starih utvrda mostobrani na Dunavu, Petrovaradinu i Komornu na rumunjskoj granici. Održavaju se zastarjela kazamatna zapriječna utvrđenja karpatskih prijelaza, tvrđava Brasov (Rumunjska) i utvrđeni logor Alba Iulija (Rumunjska). U primorju održavaju se samo pojasne utvrde, ratne luke Pula i Boka Kotorska, a održavaju se utvrde na Visu, Lošinj i dijelom u Trstu. Ostale utvrde, Metković, Opuzen, Sinj, Knin, Šibenik, Zadar i Senj, trebalo je zaposjesti snagama samo u slučaju rata. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća, težište utvrđivanja preneseno je na galicijsku, talijansku i crnogorsku granicu.²

1 Carski i kraljevski ili K.u.K., skraćeno od njemačkog *Kaiserlich und Königlich* ili u prijevodu na hrvatski carski i kraljevski (c. i k.), jest povijesni pojam koji se odnosi na Austro-Ugarsku Monarhiju od 1867. do 1918. godine. Sve javne institucije u Austro-Ugarskoj Monarhiji imale su ispred imena i prefiks K.u.K.

2 RADOJICA PAVIČEVIĆ, *Austrougarske tvrđave u Crnoj Gori*, Pobjeda, Podgorica, 2012., str. 7.

Galicijske utvrde sastojale su se iz pojasnih tvrđava Krakow i Przemysl (oba u Poljskoj), utvrde oko Lavova (Ukrajina), mostobrana na Sanu (Poljska) i Dnjestru (Moldavija) i 24 blockhausa³ za osiguravanje važnijih željezničkih mostova i tunela. Osim ovoga osnovnog zadatka, utvrda Krakow zatvarala je dolinu Gornje Visle, a Przemysl je štitio željezničku prugu Lavov - Krakow i planinske prijelaze južno od nje. Visokoplaninska talijanska granica bila je branjena na svim prijelazima planinskim zaprječnim utvrdama, dijelom zastarjelim, s topničkim kazamatima, a dijelom suvremenim s kupolama. Najveća pažnja posvećena je tirolskom bastionu koji je zapravo odskočna daska za upad u sjevernu Italiju. Centralno utvrđenje bila je planinska pojasna utvrda Trient (Italija) za zatvaranje doline rijeke Adige. Najjače utvrde bile su na sjevernom rubu jezera Garda u oblasti Riva (6 utvrda) i na planinskom platou Folgarija - Lavarone gdje je Trient bio najbliži granici. Prijelazi u Kranjskim i Julijskim Alpama zatvoreni su, uglavnom, dvokatnim kazamatnim utvrdama izgrađenim 80-ih godina 19. stoljeća, osim kod Malborgheta utvrda Hensel (Italija), gdje su za zaštitu dolina Gaila i Save Dolinke u beton ugrađene kupole u stare utvrde.⁴

U Bosni i Hercegovini Austro-Ugarska je odmah poslije okupacije 1878. godine pristupila preuređenju zastarjelih osmanskih utvrda u Zvorniku, Sarajevu i Višegradu te izgradnji obrambenih vojarni i blockhausa za gušenje

Austrijski car Franz Josef

mogućih ustanaka. Za zaštitu hercegovačko-zetskoga operativnog smjera krajem 19. stoljeća počelo je utvrđivanje granice prema Crnoj Gori. Oslanjajući se na utvrđenu Boku Kotorsku, osim nekoliko karaula, podignute su planinske pojasne utvrde Trebinje i Bileća i zaprječna oblast Avtovac, a kao druga crta, utvrde Stolac, Nevesinje, Ulog i Kalinovik. Treću crtu činila je Neretva s pojasnom utvrdom Mostar, a Sarajevo je bila pojasna utvrda kao upravno i vojno središte BiH. Specifični objekti bile su obrambene vojarnе, obično jednokatne ili dvokatne u obliku manjih utvrda, koje su izvana imale samo otvore za gađanje i prozore s dvorišne strane. Poslije Balkanskih ra-

3 Blockhaus - vrsta fortifikacije manjih dimenzija (otporna točka - bunker).

4 RUDI ROLF, *Festungsbauten der Monarchie Die k.k.- und k.u.k. - Befestigungen von Napoleon bis Petit Trianon, eine typologische Studie*, Prak Publishing, Middelburg, 2011., str. 43.

tova, kada su Srbija i Crna Gora počele dobivati topništvo velikih kalibara, pristupa se modernizaciji južnodalmatinskih i bosanskohercegovačkih utvrda. Boka Kotorska i Trebinje dobivaju utvrde s čeličnim kupolama. Manjim zaprječnim utvrdama zatvoreni su svi pravci koji vode s područja Grahova i Nikšića prema Boki Kotorskoj, Trebinju, Bileći i Sarajevu.

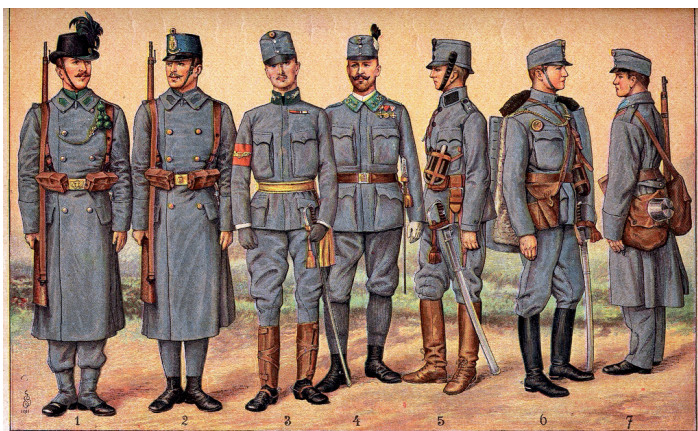
Utvrde u Hercegovini u potpunosti su ispunile svoju ulogu. Utvrde u Boki Kotorskoj izdržale su od 17. do 27. listopada 1914. topničku paljbu s Lovćena⁵ topovima 120 i 155 mm bez značajnijih oštećenja. Austro-Ugarska je ojačala Boku Kotorsku novim utvrdama u polustalnom tipu, a za njezinu zaštitu podigla je Lovćensku crtu od Budve na Goliš i na istočnim i sjevernim padinama Lovćena.⁶

U Prvom svjetskom ratu od utvrda u Galiciji samo su pojasne tvrđave odigrale važnu ulogu. Kada su austrougarske armije odbačene s crte San - Dnjestar - Przemysl, a pojasna utvrda Przemysl iscrpljena blokadom, predala se tek poslije šestomjesečne opsade, Krakow je odigrao ulogu strategijske razine galicijske bojišnice. Utvrde na talijanskoj granici zaštitile su koncentraciju austrougarskih snaga nakon što je Italija 1915. godine objavila rat K.u.K. Monarhiji. Talijani u Prvom svjetskom ratu nisu uspjeli zauzeti ni jednu od austrougarskih utvrda.

1.2. Utvrđivanje obalne granice na Jadranu

Razvojem mornarice Austro-Ugarska je nastojala razvijati i sustav obalnih

Tipovi odora K.u.K. vojske

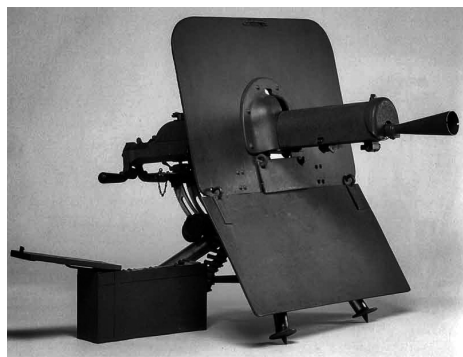
Novе uniforme naše vojske.

1. C. kr. austrijsko domobransko pješništvo u zimskoj paradnoj opremi. 2. Kr. ugar.-hrv. domobr. pješništvo u zimskoj paradnoj opremi. 3. Poručnik željezničke i brzopjavne pukovnije, u službi. 4. Kapetan domobranskoga pješništva za planinsku službu ("carski strielci") u pojedinačnoj paradnoj opremi. 5. Zasnovana jedinstvena uniforma za sveukupno konjaničtvo. 6. Konjanički strielac sa strojevnom puškom. 7. Obskrbna branša.

5 Topove su na Lovćen dopremili Francuzi koji su ih tamo ostavili crnogorskoj vojsci, da bi ih potom zaplijenile K.u.K. trupe generala Stjepana von Sarkotića, prigodom osvajanja Crne Gore.

6 BERNARD SULIVANN, *The Austro-Hungarian fortress of Montenegro*, CreateSpace Independent Publishing Platform, London, 2013., str. 19.

utvrda koji je prilagođavan ovisno o važnosti pojedinih dijelova obale, procjena o najboljim mjestima za baziranje flote, kao i od vojnopolitičke situacije u određenom razdoblju. Tijekom francuske vladavine na cijeloj obali, do 1814. godine, koristile su se zaposjednute utvrde koje su građene kroz dugi niz godina i uglavnom su služile za obranu pojedinih luka i gradova.⁷ Napoleon je posvetio pažnju izgradnji utvrda na Jadranu, posebno Dubrovniku i okolici, a Boku Kotorsku utvrdio je u poljskom tipu. Utvrdio je Pulu i Kraljevicu, a Englezi su utvrdili luku Vis.

Austrougarska strojica Schwarzlose M0712, 8 mm, često oružje u K.u.K. vojsci

Austrija je 1814. godine naslijedila velik broj utvrda, u Veneciji, Trstu, Piranu, Puli i Boki do Budve. Sve do polovice 19. stoljeća koristila je postojeće utvrde s manjim prilagođavanjima i djelomičnim preoružavanjem, jer su takve utvrde još mogle izvršiti zadatke zbog kojih su i izgrađene. Vojno-politička situacija bila je takva da je u Jadranu Austro-Ugarska držala samo neophodan broj postrojbi s malim brojnim stanjem, obranu je

zasnivala na tom sustavu utvrđenih luka od kojih su najvažnije bile: Lošinj, Zadar, Šibenik, Hvar, Vis, Korčula i Budva. Oko Dubrovnika i u Boki Kotorskoj, kao važnim strategijskim točkama obrane, angažirala je veći broj ljudstva i tehnike. Kao ratne luke ili kao utvrđena uporišta za mornaricu služili su: Venecija, Trst, Pula, Vis, Gruž i Boka Kotorska. Sredinom 19. stoljeća, kada je razvojem znanosti i vojne tehnike došlo do nagloga poboljšanja taktičko-tehničkih karakteristika naoružanja, postojeće utvrde u vidu gradskih zidina, lučkih kaštela i pojedinih gradskih poluutvrđenih i poljskih obalnih baterija, nisu više mogle pružiti dovoljno sigurnosti i zadovoljiti nove zahtjeve u organiziranju obrane obale i luka. Zbog toga je trebalo pristupiti reorganizaciji postojećega sustava i prilagoditi ga novim uvjetima. Podizanje suvremenih utvrda u svim lukama bilo je veoma skupo, pa je Austro-Ugarska odlučila prvo smanjiti broj utvrđenih luka i oblast na obali i opredijelila se za utvrđivanje najvažnijih točaka na obali od globalnog interesa Austro-Ugarske i njezine mornarice. Austro-ugarska vlada proučavala je potrebne promjene pa je njezino "Centralno povjereništvo za utvrđivanje" 1850. godine zauzelo stav koji odgovara već kasnijim načelima koja su trajala do 1914. godine. Povjerenstvo za utvrđivanje zaključilo je da će obala pojačanjem i organizacijom flote biti bolje zaštićena nego utvrđivanjem obale ali isto tako da je za mornaricu potrebno nekoliko potpuno sigurnih luka kao što je Pula i Boka.⁸

7 R. ROLF, *nav. dj.*, str. 85.

8 *Isto*, str. 90.

Poslije rata 1866. godine i zbog daljnje napredovanja i usavršavanja naoružanja, posebno topova velikih kalibara i veće razorne moći, trebalo je još više smanjiti broj utvrđenih mjesta i oblasti. Pojedini slabo utvrđeni gradovi pretvoreni su u otvorene gradove, a utvrde napuštene. I dalje je ostalo načelo da obalu treba prvenstveno braniti mornarica, jer je to najjeftiniji i najracionalniji način, a da se utvrde pojačaju i moderniziraju tamo gdje je to potrebno. U sljedećim dekadama ostaju utvrđene luke Pula s Lošinjem, Dubrovnik i Boka Kotorska, a poslije 1880. godine razoružane su utvrde u Dubrovniku. U Šibeniku su napuštene sve utvrde, a 1882.-1883. izvršena je samo građevinska opravka utvrde "Sveti Nikola" koja je naoružana s nekoliko starijih topova velikoga kalibra, kao središte malo otporne lokalne obrane koja se oslanjala prvenstveno na postavljanje morskih mina.⁹ U Puli su poslije 1890. godine izgrađene utvrde koje su u Prvom svjetskom ratu još bile upotrebljive. Također, oko Pule je izgrađeno nekoliko utvrda na Brijunskim otocima, oko Fažane, a modernizirana je i jedna utvrda na Lošinju. Pomorska obrana Boke Kotorske sve više je dobivala na važnosti kako zbog stratejskih planova Austro-Ugarske o širenju na istok, blizine Otranta, tako i zbog blizine granice Crne Gore i njezinih geografsko-taktičkih prednosti, ustanaka 1869. i 1882. i procjena o mogućnosti Rusije i Francuske da s Crnom Gorom ugroze teritorij Austro-Ugarske preko zetsko-her-

Vojnički kalendar za 1912. godinu

cegovačkoga operativnog smjera i s mora. Zato se Boka Kotorska počevši od 1882. počela naglo modernizirati kroz duži niz godina sve do Prvoga svjetskog rata.¹⁰

Bečko zapovjedništvo nije pripisivalo veliku važnost većem iskrcavanju postrojbi na obalu, pa su utvrde i dalje kao u drugoj polovici 19. stoljeća trebale izvršiti zadatak sigurnosti baziranja brodova Ratna mornarica. Planirano je proširenje pomorskoga bojišta pulske luke sve do jugoistočnoga dijela Istre i širenje prema sjeveru, jer je pulska pojasna utvrda već zastarijevala, a moguće kopneno bojište bilo je previše blizu. Boka Kotorska

9 KURT MÖRZ DE PAULA, *Der Österreichisch-Ungarische befestigungsbau 1820-1914.*, Verlags-
stohr, Wien, 2006., str. 37.

10 *Isto*, str. 40.

je dodatno utvrđivana a razmišljalo se o izgradnji nove ratne luke između Splita i Šibenika, međutim, proračunom je zaključeno da je ta investicija iznosila oko pet milijuna kruna, pa ni to nije realizirano. Iako je glavno zapovjedništvo smatralo da je izvršenje pomorskih desanata na obalu s većim brojem postrojbi malo vjerojatno, ipak su u posljednje vrijeme vršili procjenu da na potezu od Neretve do Dubrovnika postoji mogućnost iskrcavanja snaga koje bi mogle ugroziti austrougarsku bojišnicu prema Crnoj Gori. Planirano je da se ušće Neretve s provizornom lukom Klek zaštiti baterijama, a da se predvidi i uporaba borbenih brodova topiljarki.¹¹ Mornarica je tražila da se kod Stona kanalom presiječe poluotok Pelješac (i premosti pokretnim mostom) i tako olakša uporaba topiljarki, kao i da se utvrdi ratna luka Šibenik koja bi onemogućavala iskrcavanje snaga na kopnu.¹² Predviđena je i mogućnost iskrcavanja neprijateljskih snaga kod Dubrovnika, pa je planirano da se modernizira utvrda na Srđu, da se izgradi utvrda na Brgatu i u području Kupari - Srebreno - Mlini. Do 1914. godine ništa od ovoga nije realizirano. U Boki, gdje je 1907. godine bilo sjedište pojasne utvrde za operacije protiv Crne Gore, poduzete su opsežne mjere izgradnjom brojnih komunikacija, urađene su utvrde na obali, kopnene utvrde i zaštitna međuporišta.¹³

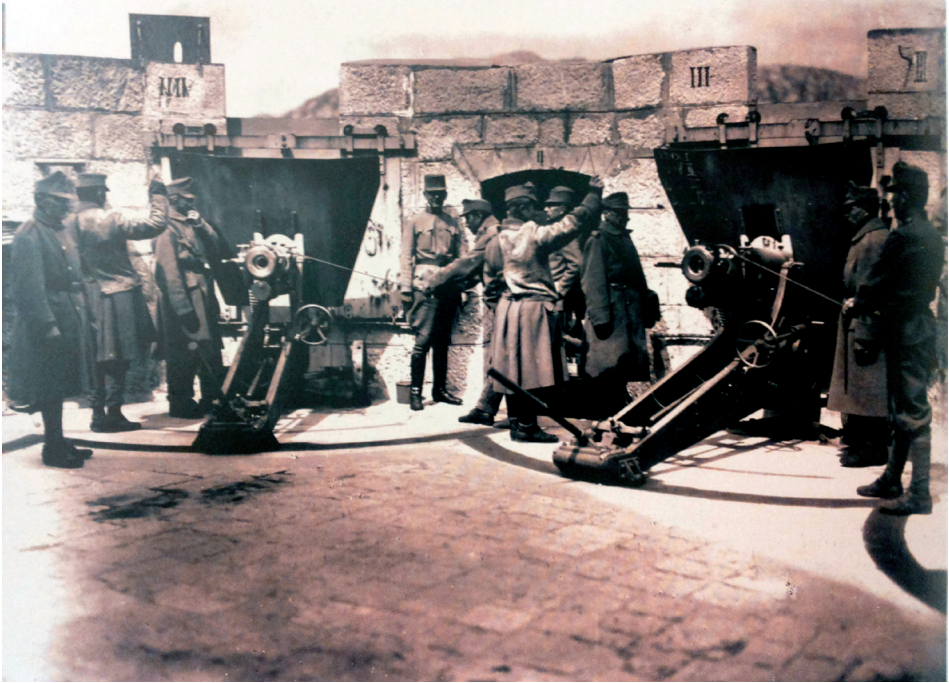
Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće gledište Austro-Ugarske o vojno-stratezijskoj ulozi Boke Kotorske bitno se izmijenilo. Namjere Austro-Ugarske prema Albaniji i njezino nastojanje da omogući svojoj floti nazočnost u Sredozemlju, zahtijevali su da se za glavno uporište osigura luka južnije od Pule. Boka Kotorska je svojim položajem najbolje ispunjavala ove uvjete, ali je bilo i slabosti kao što su njezin mali prostor, vrlo uzak izlaz na pučinu, slaba povezanost s pozadinom i pokraj izgrađene pruge do Zelenike, moguća izloženost topništvu neprijateljskih brodova, a prije svega blizina dominirajuće crnogorske bojišnice, pa se razmišljalo o Šibeniku, Splitu a najviše o Neum-Kleku.¹⁴ S druge strane, Boka Kotorska predstavljala je krilni naslon sve jače utvrđivane hercegovačke bojišnice prema Crnoj Gori. Navedeni uvjeti neminovno nameću potrebu da se jezgro utvrde adekvatno i zaštiti. Zbog toga je oko zaljeva izgrađen veći broj isturenih, jakih i samostalnih fortifikacija koje čine obrambene pojaseve i na taj način otežavaju ugrožavanje infrastrukture u luci, kao i zaštitu flote. Pojasevi se isturaju tako da se poštuju taktička načela, ali da se i konfiguracija terena maksimalno iskoristi. Tako postojeća utvrda počinje prerastati u pojasnu i do Prvoga svjetskog rata postaje jedna od tri najveće utvrde toga tipa u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Pojasna

11 Topiljarka - vrsta manjih brzih borbenih brodova bez oklopa naoružanih topništvom manjeg kalibra i torpedima.

12 ZVONIMIR FREIVOGEL, *Austrougarska vojska u Prvome svjetskom ratu*, Despot Infinitus d.o.o., Zagreb, 2014., str. 125.

13 K. M. DE PAULA, *nav. dj.*, str. 73.

14 ATTILIO KRIZMANIĆ, *Pulska kruna*, Čakavski sabor, Pula, 2009., str. 89.

Austrougarsko topništvo 90 mm na otvorenoj platformi jedne od utvrda

utvrda nije urađena samo u Boki, nego je takav sustav utvrđivanja, u to vrijeme, općeprihvaćen kod većine zemalja. Specifičnost ove utvrde proistječe iz posebnosti terena na kome se radi. Za izradbu pojaseva oko tvrđave maksimalno su iskorištene pogodnosti koje nudi zemljište u zaljevu i oko njega.¹⁵ Sustav je i postavljen tako da i profesionalnom vojniku zastane dah kada na licu mjesta vidi koliko je odabir mjesta za izgradnju svake od obrađenih fortifikacija brižljivo i stručno odabran. Tada potpuno postaje jasan stav grofa Hermanna Moritza von Sachsena (1696.-1750.), generala i vojnog teoretičara: "Rat je zanat za neuke, a znanost za eksperte."

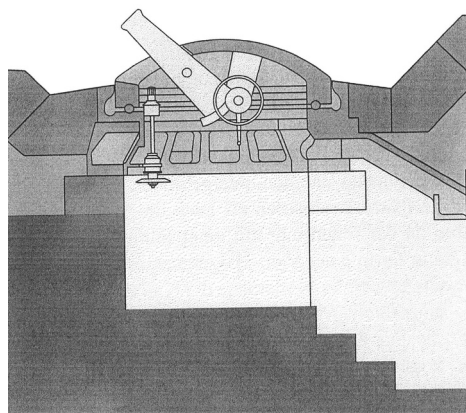
1.3. Utvrđivanje u Bosni i Hercegovini

Odmah po dolasku u Bosnu i Hercegovinu 1878. godine Austro-Ugarska je pristupila detaljnim analizama postojećega fortifikacijskog sustava naslijeđenog od osmanske vojske kao i izgradnju novoga prilagođenijeg novim načinima ratovanja i suvremene ratne tehnike. Naime, postojeći fortifikacijski sustav nije udovoljavao novim kriterijima vojne arhitekture tako da se krenulo u izgradnju potpuno novoga sustava. Neki od objekata iz toga razdoblja nastavili su se koristiti kao npr. neke kule u sklopu pojase utvrde u Trebinju i starog

15 Isto, str. 78.

16 Noyau (franc.) - jezgra obrane središta pojase utvrde.

grada Vratnika iznad Sarajeva (u sklopu Noyau¹⁶), neke su dograđene i proširene (Crkvina iznad Trebinja), a građene su i nove utvrde na mjestu starijih kao što je utvrda iznad Stoca, na mjestu staroga obrambenog kompleksa, ili npr. Bijela Tabija iznad Sarajeva. Konceptualno rađene su pojasne utvrde oko gradova kao što su Trebinje, Bileća, Mostar i Sarajevo.¹⁷

Metalna okretna kupola haubice, 150 mm kakve su bile postavljene na utvrde oko Sarajeva

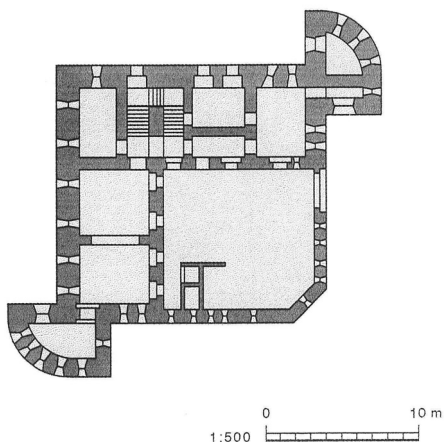
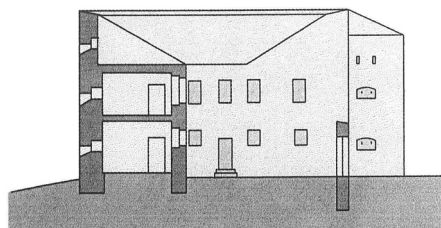
1. Trebinje je imalo strateški položaj uz samu crnogorsku granicu na kojem se otvarao nikšićki pravac koji je pak mogao poslužiti crnogorskoj vojsci za osvajanje same Hercegovine ili pak kao baza austrougarske vojske za daljnje nastupanje prema Crnoj Gori. Izgrađeno je bilo ukupno devet utvrda s numeracijom od I do IX kružno oko grada u smjeru kazaljke na satu gledajući u smjeru sjevera,

što je bio standard tadašnjih inženjerskih direkcija K.u.K. Dva glavna tipa utvrda bila su Werk i Wachhaus, a osnovna je razlika bila u tome što je Werk (utvrda) imala topničko naoružanje s poljem djelovanja od 270 do 300 stupnjeva, osim lakoga pješačkog naoružanja, dok je Wachhaus (stražarska utvrda) imala samo lako naoružanje i služila je za nadzor i zatvaranje međuprostora između topničkih utvrda. Kasnije pojačavanjem sustava obrane mnoge Wachhaus (stražarske utvrde) dobile su Anex u vidu topovskih platformi te su podignute na standard Werk (topničke utvrde).¹⁸ Međuprostori su pojačavani naročito nakon Balkanskih ratova (1912.-1913.) sa Zwischenbatterie (topnička međubaterija) ili s mnoštvom Stützpunkte (otpornim točkama) koje nisu bile ništa drugo nego ojačani betonski bunkerovi povezani betonskim rovovima koje je bilo krajnje zahtjevno raditi na kršu kao što je slučaj u Hercegovini. U Trebinju su se nalazile i četiri velike defanzivne vojarne koje su u kontekstu vojne arhitekture bile karakteristične za BiH a posebice istočnu Hercegovinu te istočnu Bosnu. Radilo se o klasičnim vojarnama za smještaj određenoga broja vojnika koje su bile okružene obrambenim zidovima, kružnim kaponirima na kutovima i otvorima za djelovanje iz pješačkoga oružja (puškarnicama) te tzv. "mašikulama" (Maschikule), metalnim pločama na višim katovima koje su imale pomične otvore za djelovanje streljačkim oružjem. Logorski kompleksi su u svom sastavu imali

17 Z. FREIVOGEL, *nav. dj.*, str. 129.

18 ERWIN GRESTENBERGER, *Die K.u.K. Festungsartillerie 1867.-1918.*, H. Weishaupt verlag, Graz, 2008., str. 116.

objekte za zapovijedanje, administraciju, zgrade za časnike, bolnički odjeli za ranjenike, skladišta streljiva i hrane, pekarnice, vojarne za vojnike, štale i obrambene objekte za neposrednu obranu i sve to opasano visokim zidovima. Naravno, treba naglasiti kako se u Trebinju nalazila i najmodernija utvrda sagrađena u BiH, utvrda Strač (Werk Strač ili Werk Srač¹⁹ kako se još spominje u K.u.K. ratnim mapama). Utvrda je bila u potpunosti rađena od betona i imala je dvije okretne kupole s haubicama od 100 mm te metalnim okretnim kupolama za strojnice

Skica stražarske utvrde tipa Wachhaus

i korekciju topničke paljbe. Tijekom Prvoga svjetskog rata urađeni su dodatni zahvati na pojačavanju prstena oko Trebinja te su izgrađene i fortifikacije u poljskom tipu (provizorne i privremene) a postavljena je i bodljikava žica i minska polja od kamenih fugasa.²⁰ Do Trebinja je izgrađena i željeznica, bitna za opskrbu pojasne utvrde u Trebinju i Bileći.

2. Bileća, koja se nalazi sjevernije od Trebinja, još bliže crnogorskoj granici, imala je status pojasne utvrde. I tu je kao i u Trebinju izgrađeno ukupno osam utvrda s numeracijom od I do VIII, u smjeru kazaljke na satu u smjeru sjevera, s dva glavna tipa utvrda Werk i Wachhaus, te su po istom obrascu mnoge Wachhaus (stražarske utvrde) dobivanjem topništva, podignute na standard Werk (topničke utvrde). U samom gradu Bileći bila je manja defanzivna vojarna a izvan grada je naknadno napravljen veliki kompleks obrambene vojarne "Neu Bileć" ili Nova Bileća koji je imao status Lagera ili tzv. Logora.²¹ Na samom izvoru rijeke Trebišnjice izgrađen je vodovodni sustav kojim su se opskrbljivali vojni objekti kao i cijeli grad Bileća. Osim toga svaka je utvrda pokraj sebe imala veliku cisternu s kolektorom (čatrnja) te niz manjih unutar samoga objekta. Oko grada, između utvrda, rađene su otporne točke u vidu bunkera povezanih rovovima te pojas od bodljikave žice. Tijekom Prvoga svjetskog rata neke od bilećkih utvrda bile su gađane cr-

19 Zbog teškoće u izgovoru na njemačkom jeziku pojedini toponimi su drugačije pisani i izgovarani (Strač - Srač) pa čak i neka mjesta (kao npr. Bileća - Bilek).

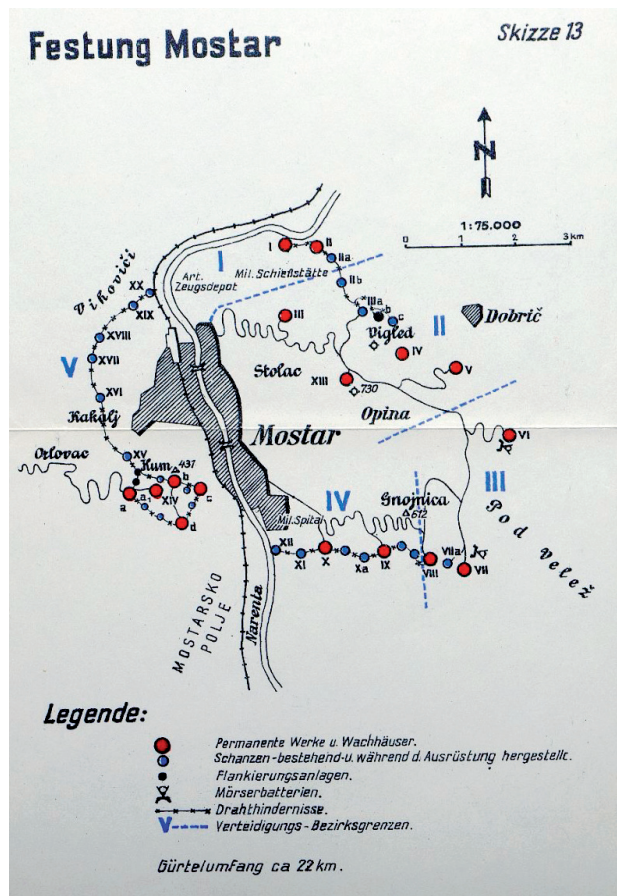
20 Daljinski aktivirane mine u trenutku prolaza neprijateljskih snaga.

21 E. GRESTENBERGER, *nav. dj.*, str. 125.

nogorskim topništvom ali su prošle bez znatnijih oštećenja.

3. Mostar kao upravno i vojno središte mostarskog okruga imao je najviše utvrđenih objekata u Bosni i Hercegovini. Ukupno je bilo po numeraciji 19 utvrda od kojih je Werk kategoriju s topništvom imalo šest objekata, dok je kategoriju Wachhaus imalo devet objekata. Tri su utvrde bile u kategoriji Schanze (Šanac) što je predstavljalo veći objekt nepokriven s velikim rovom, prilagođen za djelovanje topništvom i lakim naoružanjem. Postojale su također i fortificirane bitnice kao samostalne fortifikacije od kojih se jedna, numerirana, nalazila na sjevernom ulazu u grad na području između Vrapčića i Zalika, a ostale četiri na brdu Hum u sklopu središnje utvrde. Utvrde su povezane sa 60 međupoložaja u vidu otpornih točaka povezanih rovovima u kamenu ili betonu, i opasanih bodljikavom žicom. Neki od položaja imali su i čelične ploče za djelovanje strojnica a one su težile oko 4,5 tone. Osim toga izgrađena su i 34 položaja na visovima oko grada u polustalnoj fortifikaciji kao vanjski prsten obrane. Unutarnju jezgru obrane činili su defanzivna vojarna Nordlager (Sjeverni logor), te vojarna Sudlager (Južni logor gdje je bila i vojna bolnica), Westlager (Zapadni logor - danas Sveučilište) i Ostlager (Istočni logor - Konak). Osim toga kao logistička podrška izgrađena je golema infrastrukturna mreža u vidu puteva, željeznice, skladišta, cisterni za vodu s kolektorima (čatrnje), vodovod u urbanom dijelu Mostara, strelišta, bolnice, vojna groblja, zračna baza u Jasenici, itd. Sve navedeno upućuje na zaključak kako je Mostar bio najgušće fortificiran grad u BiH,

a neka područja poput Podveležja, te posebice brdo Hum iznad Mostara, čine možda najgušću skupinu fortifikacija i u svjetskim okvirima. Čovjek i danas ostaje zadivljen inventivnosti i organizaciji tadašnje Monarhije uzimajući u obzir količinu izgrađenih materijalnih dobara i stupanj tehnike i tehnologije prije 120 godina.

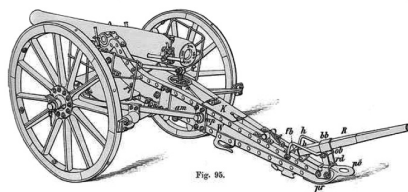

Plan pojase utvrde Mostar

4. Sarajevo je bilo upravno središte BiH te mu je kao takvom posvećena posebna pažnja prigodom uređenja prostora za obranu. U Sarajevu su, od lijepo tesanoga kamena, izgrađene

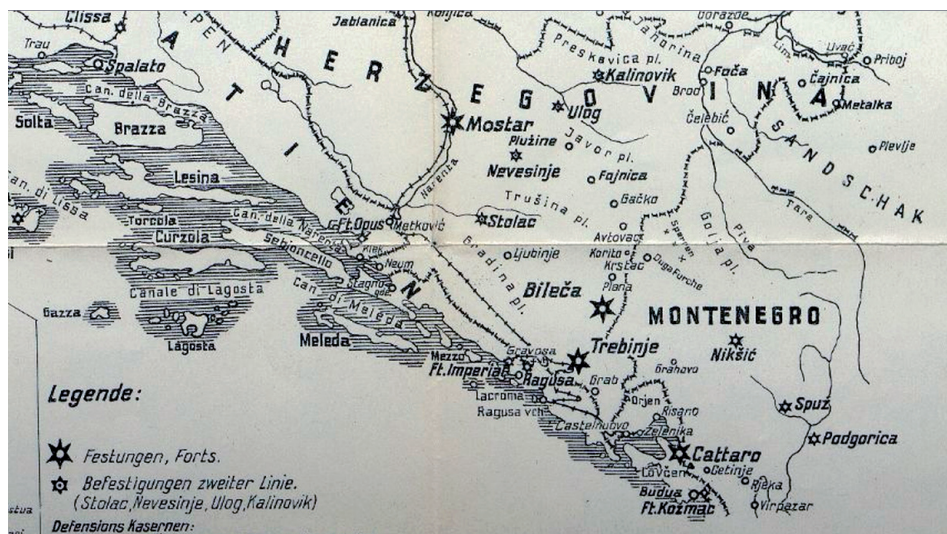
četiri utvrde karakteristične po čeličnim okretnim kupolama s haubicama od 150 mm, te topovima 90 mm u otvorenim platformama. Osim toga postojale su još dvije Zwischenbatterie (međuporišta s otvorenim topničkim platformama). Neki objekti na Vratniku iz osmanskog razdoblja dograđeni su kao Weissbastion (Bijela tabija). Također su izgrađene i tri stražarske utvrde tipa Wachhaus, od kojih dvije na obroncima Trebevića. U samom gradu bilo je više vojarni sa svom potrebitom infrastrukturom a u Rajlovcu se nalazilo i vojno zračno uporište. Oko grada uređene su mnoge otporne točke s bodljikavom žicom i opkopima.²²

I u drugim mjestima postojale su utvrde ali ne u obliku pojase utvrde. Kako su prvu liniju obrane činile pojase utvrde u Trebinju i Bileći, tako je odlučeno da drugu crtu obrane

U opremi utvrda tipa Werk standardni top je bio M-75, 90 mm

čine Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje i Stolac pa su i u tim mjestima također građene utvrde. Osim nabrojanih fortifikacija, u istočnoj Bosni rađen je veći broj defanzivnih vojarni a najviše su bili utvrđeni gradovi uz Drinu kao Goražde, Višegrad, Foča i Zvornik, od kojih je zadnji imao najveću fortifikaciju iznad samoga grada. Postojao je i projekt za izgradnju suvremene betonske utvrde s čeličnim kupolama za topništvo ali početak rata prekinuo je te planove.

Karta s prikazom druge crte Stolac - Nevesinje - Ulog - Kalinovik

22 NORBERT ZSUPANEK, *K.u.K. Besetzungen militärbouten und anlagen im raum Cattaro*, Wien, 2009., str. 73.

Upravo kratkotrajni prodor srpskih snaga preko Drine 1914. godine bio je pokazatelj da taj sektor ratišta nije bio dovoljno utvrđen, dok su utvrde u Hercegovini potpuno opravdale svoju ulogu. Posebnu kategoriju fortifikacija činile su Oružničke postaje ili Žandarmerijske vojarnje postavljene na važnim komunikacijskim prolazima i naseljenim mjestima. Vojska nije imala nadležnost nad oružništvom, no u istočnoj Hercegovini i nekim dijelovima istočne Bosne ti objekti rađeni su kao obrambeni objekti uzimajući u obzir iskustvo s pobunama lokalnoga stanovništva u više navrata krajem 19. stoljeća.²³

2. Druga crta obrane: Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje i Stolac

2.1. Kalinovik

Kalinovik je mjesto udaljeno samo 40 km od granice s Crnom Gorom, smješteno na 1080 metara nadmorske visine u kotlini između planina Treskavice i Lelije, na raskrižju putova Foča - Sarajevo i Nevesinje - Sarajevo. Austrougarska vojska u Kalinoviku izgradila je logor s defanzivnom vojarnom i barakama za oko 500 ljudi i 50 konja, čiju neposrednu obranu poslije 1908. godine čine tri utvrde: Werk Vezac, Werk Gradina i Wachhaus Vranja Glava. Okolina Kalinovika služila je tada kao poligon za školska gađanja gorskog topništva a tu ulogu zadržala je sve do početka

90-ih godina prošloga stoljeća. Tijekom Prvoga svjetskog rata u operacijama crnogorske ofanzivne grupe u istočnoj Bosni, sandžačka vojska krajem rujna 1914. godine izbila je blizu Kalinovika gdje je ostala do listopada iste godine kada je poražena i povučena natrag preko granice.

Inače, 1879. godine Kalinovik je imao 11 kuća i 84 stanovnika, da bi 1910. godine taj broj narastao na 879 stanovnika, od čega 571 vojnik i 308 civila, što govori koliko je vojska imala veliku ulogu u vidu demografskoga i gospodarskoga rasta. Bilo je to najjače utvrđeno mjesto na crti obrane Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje, Stolac.²⁴

1.) Werk Gradina najdulja je austrougarska utvrda u BiH i duga je ukupno 130 metara što je bilo uvjetovano orografijom navedene kote i njezinim geostrateškim položajem. Pozicionirana je zapadno od Kalinovika na koti visokoj 1134 metra. Imala je dvije poligonalne platforme za topove kalibra 90 mm. Na jednoj su platformi bila smještena tri topnička oruđa, što je činilo ukupno šest topova na utvrdi. Prema jednoj od platformi vodila je rampa duljine 35 metara. Utvrda je imala otvore za djelovanje pješćkim naoružanjem u svim pravcima, a u njezinom središtu bila je vojarna za smještaj posade. Optičkom vezom bila je povezana s ostalim utverdama, a raspolagala je telefonskom linijom i cisternama za vodu. Utvrda je i danas relativno dobro očuvana.

23 Usp. HAMDİJA KAPIDŽIĆ, *Hercegovački ustanak 1882.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1958.

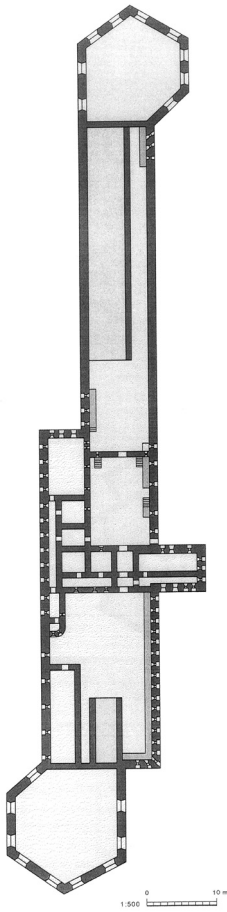
24 ISMET HUSEINOVIĆ, *Svjetlost Evrope u Bosni i Hercegovini*, Bybook, Sarajevo, 2005., str. 15.

Ostatci utvrde Werk Gradina

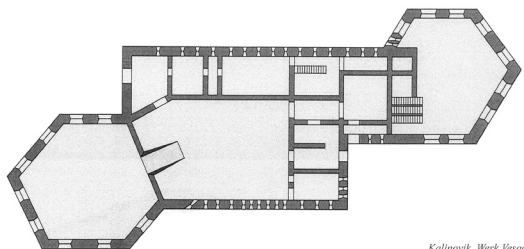
Platforma za topove utvrde Werk Gradina

Skica utvrde Werk Gradina

Werk Gradina - pogled iz zraka

Kalinovik, Werk Vezac.
0 10 m
1:500

Skica utvrde Werk Vezac

2.) Werk Vezac (Vesac) bio je smješten istočno od Kalinovika na koti visokoj 1182 metra. Imala je sličnu strukturu kao i Werk Gradina, dvije platforme s po tri topa kalibra 90 mm i jednak sadržaj unutar utvrde, ali mnogo manju duljinu. Utvrda je porušena i tek se naziru ostatci.

3.) Wachhaus Vranja Glava utvrda je stražarnica jugozapadno od Kalinovika. Njezino osiguranje činila su dva polukružna kaponira koji su imali mogućnost flankirne paljbe uzdužno sa zidovima utvrde, pješачko naoružanje i bodljikava žica radi onemogućavanja pristupa. Imala je vlastitu cisternu za vodu, kao i optičke i telefonske uređaje za komunikaciju. Utvrda je u potpunosti srušena i nikakvi ostatci više nisu vidljivi.

4.) U središtu Kalinovika nalazila se velika obrambena vojarna sa svim njezinim elementima u vidu skladišta, zgrada za časnike, vojnike, cisterne, štale za konje, prostor za vježbu itd.

U Kalinoviku je bila smještena III. bojna K.u.K. Böhmisches Infanterie Regiment "Freiherr von Sterneck" Nr. 35 pod zapovjedništvom Oberst Johann Ritter von Mossiga čije se sjedište nalazilo u Pilsenu - današnja Češka.

Vranja Glava - stražarska utvrda tipa Wachhaus

Defanzivna vojarna u Kalinoviku i Werk Gradina na brdu iznad naselja

2.2. Ulog-Obrnja

1.) U austrougarskom razdoblju Ulog je selo u nevesinjskom kotaru, okrug Mostar. Godine 1879. imalo je 80, a 1900. godine 250 stanovnika. U njemu su se nalazili pošta i telegraf, žandarmerijska postaja, kao i obrambena vojarna, sa svim njezinim elementima, koja je zbog strateškoga položaja i prijašnjih ustanaka na tom području bila veoma važno vojno uporište. U K.u.K. vojnoj terminologiji spominje se Ulog-Obrnja kao jedna vojno-

Austrougarska vojna topografska karta Uloga i Obrnje iz 1884.

Jubilarna medalja koju je general Appel dodjeljivao tijekom vojnih manevara

Ulog s vojnim taborom

Defanzivna vojarna Ulog

obrambena cjelina. General K.u.K. konjice Johann Nepomuk Martin von Appel bio je na službi i u Ulogu.²⁵

2.) Obrnja je malo mjesto koje je 1900. godine imalo samo 200 stanovnika. Nalazi se na putnom smjeru Nevesinje - Kalinovik, od Uloga udaljeno 8 km a od Nevesinja 33 km. U Obrnji je bila locirana utvrda stražarnica - Wachhaus. Iznad Obrnje na koti Pandurica s nadmorskom visinom od 1324 metra nalazio se fortifikacijski objekt kategoriziran kao Schanze - Šanac. Inače, Šanac kao tip fortifikacije susrećemo još u pojasi utvrdama Mostar i Sarajevo. Dakle, radi se o utvrđenu poljske fortifikacije koja ima visok profil, javlja se u 17., a puni razvoj dostiže u 19. stoljeću da bi nestala kao pojam fortifikacije u Prvom svjetskom ratu. Šanac je bio poligonalnog oblika i imao je sklonište u središtu. Duboki rov s nasipom okruživao ga je, a od naoružanja imao je strojnice, osobno naoružanje vojnika a mogao je primiti i oruđa brdskoga topništva.²⁶

Wachhaus Obrnja

2.3. Nevesinje

Nevesinje leži na zapadnom obodu Nevesinjskoga polja, na nadmorskoj visini od 889 metara. Po broju kuća i stanovnika Nevesinje nije mnogo odudaralo od sela. Veliki priraštaj stanovništva u Nevesinju bio je uvjetovan porastom njegova vojnostrateškog značaja i proširenjem gradskoga područja. U samo tridesetak godina bilježi porast od 157 % (1879. godine imalo je 757 stanovnika, a 1910. ima 1948 stanovnika). Postavljanjem značajnih vojnih snaga u mjestu, Nevesinje je uobličavalo svoju urbanu fizionomiju s neophodnim držav-

Austrougarski vojnik na službi u Nevesinju

25 Isto, str. 16.

26 N. ZSUPANEK, *nav. dj.*, str. 79.

no-upravnim i vojnim ustanovama. U gradu se nalazilo zapovjedništvo brdske brigade, zapovjedništvo kotarskog oružništva, carina i finansijska straža. Imalo je poštu i telegraf, općinsku ambulantu a izgrađen je i moderan vodovod.²⁷

1.) U Nevesinju je bila smještena velika defanzivna vojarna koja je i danas dobro očuvana. Vojnu ulogu imala je sve do početka ovoga stoljeća. Na vojarni su bile postavljene metalne mašikule za neposrednu obranu u slučaju napada. Na kutovima bili su flankirni kaponiri koji su pokrivali prostor oko utvrde. Imala je sve elemente potrebne za život vojnika u mirnodopskom i ratnom razdoblju. S istočne strane logora nalaze se originalna dobro

očuvana metalna vrata s prorezima za djelovanje pješačkim naoružanjem. U logoru je bila smještena IV. bojna K.u.K. Galizisches Infanterie Regiment "Wilhelm Ernst Großherzog von Sachsen-Weimar-Eisenach, Herzog zu Sachsen" Nr. 80, pod zapovjedništvom pukovnika Joseph Kružlewski koji se nalazio u Ukrajini, kao i K.u.K. Ungarisch-Kroatisches Infanterie Regiment "Kornprinz Ferdinand von Rumänien" Nr. 96, čije je sjedište bilo u Petrovaradinu, a zapovjednik je bio pukovnik Stephan Pilar.

2.) Iznad grada bila je utvrda pod nazivom Fort Grad, koja pripada u kategoriju Werk utvrda s dvije topovske platforme. Slično kao i utvrde u Kalinoviku, imala je četiri do šest topova

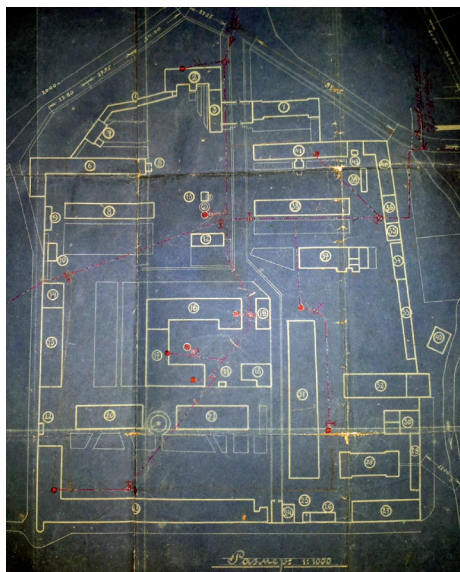

Fotografija obrambene vojarnje u Nevesinju - pogled s utvrde tipa Werk iznad grada

27 I. HUSEINOVIĆ, *nav. dj.*, str. 17.

Izgled obrambenog kaponira defanzivne vojarnje u Nevesinju

Skica obrambene vojarnje u Nevesinju

Defanzivna vojarna i danas je najveća građevina u Nevesinju

Ulazna originalna metalna vrata s otvorima za djelovanje pješačkim oružjem

90 mm, otvore za djelovanje pješačkim oružjem, cisternu i komunikacij-

Utvrdna - Werk Grad iznad Nevesinja (detalj s razglednice)

sku opremu. Utvrda je u potpunosti srušena i na terenu nema nikakvih ostataka.

3.) Sjeverno od Nevesinja u selu Bojžišta nalazila se provizorna vojarna tzv. Militar manover lager.²⁸ Inače u Nevesinju je bila locirana i II. bojna K.u.K. Böhmisches Infanterie Regi-

Pogled na centar Nevesinja, s desne je strane strjelicom označena topovska platforma utvrde

²⁸ Vojarna za brze manevarske snage.

Lager Bojište kod Nevesinja

ment "Erzherzog Leopold Salvator" Nr. 18, čije je sjedište bilo u Königgrätz, današnja Hradec Králové u Češkoj. Osim spomenute na službi u Nevešinju bila je i IV. bojna K.u.K. Böhmisches Infanterie Regiment "Ernst August Herzog von Cumberland, Herzog zu Braunschweig und Lüneburg" Nr. 42 sa sjedištem u Theresienstadt (Češka) i pod zapovjedništvom pukovnika Carl Wöllnera.²⁹

2.4. Stolac

Stolac za razliku od ostalih mjesta nije doživio znakovitu demografsku ekspanziju. Tijekom austrougarske uprave u gradu se nalazio sreski ured, zapovjedništvo vojne postaje, vojna bolnica, vojna skladišta za opskrbu, žandarmerijski vod i zapovjedništvo postaje, carinska i financijska straža. Grad je imao poštu i telegraf, izgra-

đen je vodovod, a telefonski promet uspostavljen je 1912. godine.³⁰

Stolac je imao tri utvrde, velika utvrda iznad grada poznata kao Stari grad Stolac, s dvije platforme za topništvo koja pripada u kategoriju Werk, dvije utvrde stražarnice Wachhaus Komanje Brdo i njoj identična u blizini sela Topovina, te defanzivnu vojarnu koja je činila veliki kompleks vojnog logora.

1.) Werk Stari grad danas je nacionalni spomenik. Sastoji se od donjega grada, gornjega grada, središnjega platoa s gradnjom iz razdoblja austrougarske uprave, pristupnoga puta uz brdo u ukupnoj duljini od 1200 m udaljenosti od donje kapije sve do gornje kapije, kao i dijela brda ispod bedema. Stari je grad smješten na lijevoj obali Bregave, iznad Stoca, odakle se pruža pogled na naselje, plodno Vidovo polje, rijeku Bregavu i okolna brda:

29 <http://www.ah.milua.org>, *Гарнизоны австро-венгерских вооруженных сил* (15. 1. 2015.).

30 I. HUSEINOVIĆ, *nav. dj.*, str. 19.

Hrgud na sjeveru, Komanje Brdo na istoku, Ošaniće na zapadu i uzvišenje Bašnik na jugu, na kraju Vidova polja. U dubrovačkim izvorima iz 1463. godine pod nazivom Stolac spominje se i Vidoški grad, odnosno stolačka utvrda i naselje ispod njega.³¹

Stolac je postao dio Osmanskoga Carstva, nakon osvajanja 13. lipnja 1465., ali ne postoje sigurni podatci da je u njemu držana posada, sve do početka 18. stoljeća. Austrougarska uprava uspostavljena je 1878. godine. Vojska je temeljito popravila Stari grad 1883. godine, a 1888. godine izgradila je modernu utvrdu, smještenu iznad one koja je postojala u razdoblju osmanske uprave.

Stari grad Stolac smješten je na uzvišenju iznad današnjega središta Stoca i predstavlja obrambeni objekt koji po svojoj veličini pripada u red najvećih bosanskohercegovačkih gradova. Složeni sustav kamenih zidova i kula upućuje na postojanje više građevinskih etapa, koje je teško razdvojiti. U 17. stoljeću grad je imao 13 kula i bio je najbolje utvrđen grad u Hercegovini. Kasnijoj fazi pripada dio građevina na zaravni brijega. Taj dio utvrda porušen je krajem 19. stoljeća kada je izgrađena austrougarska utvrda tipa Werk. Utvrda se sastoji od tri jasno podijeljene cjeline:

- Donji grad - sjeverozapadna strana (područje ispod austrougarskoga dijela grada, locirano sjeverozapadno u odnosu na taj dio grada) površine 8481 m².

- Srednji grad - (dio izgrađen u razdoblju austrougarske uprave na zaravni brda) područje od 2005 m².

- Gornji grad - (područje iznad Srednjega grada, locirano istočno od njega) i pokriva područje od 8579 m².

Srednji grad, površine 2005 m², zauzima središnji dio kompleksa. Ovaj dio izgrađen je od bijeloga klesanog krečnjaka i uključuje nekoliko objekata za garnizon. Dijelovi starih zidova iskorišteni su pri izgradnji novih objekata. Ovaj je kompleks imao tri cisterne (čatrnje) za vodu, utvrđeni dio bedema i skladište streljiva. Njegove su zidine djelomice oštećene, a ulazna je kapija obnovljena. Utvrda ima dva obrambena polukružna kaponira i dvije platforme za topove od kojih je jedna okrenuta prema istoku a druga prema zapadu. U unutrašnjosti se nalazi dio s vojarnom i svim njezinim elementima. Utvrda ima velik ulazni portal veoma sličan srednjovjekovnim dvorcima i utvrdama, a otvori za djelovanje topovima na platformama čak su i ukrašeni te slične toparnicama na utvrdi Mamula smještenoj na otočiću lociranom na ulazu u Bokokotorski zaljev.

2.) Utvrda Wachhaus Komanje Brdo, istočno iznad Stoca, imala je zadatak kontrolirati klanac kroz koji je vodio put prema Trebinju. U tlocrtu je imala šesterokutni oblik i otvore s puškarnicama u svim smjerovima oko utvrde. Utvrda je djelomice srušena ali se još uvijek mogu vidjeti vrlo interesantni detalji od fino klesanoga kamena. Uz

31 <http://www.kons.gov.ba>, *Odluka o proglašenju povijesnog područja - Stari grad Stolac, nacionalnim spomenikom* (15. 12. 2014.).

Fotografija utvrde Werk Stari Grad iznad Stoca, 1900. godina

Lijepo očuvani istočni obrambeni kaponir

Otvor toparnice s reljefnim ukrasima

Sklonište za ljudstvo

Pogled na kaponir i toparnice

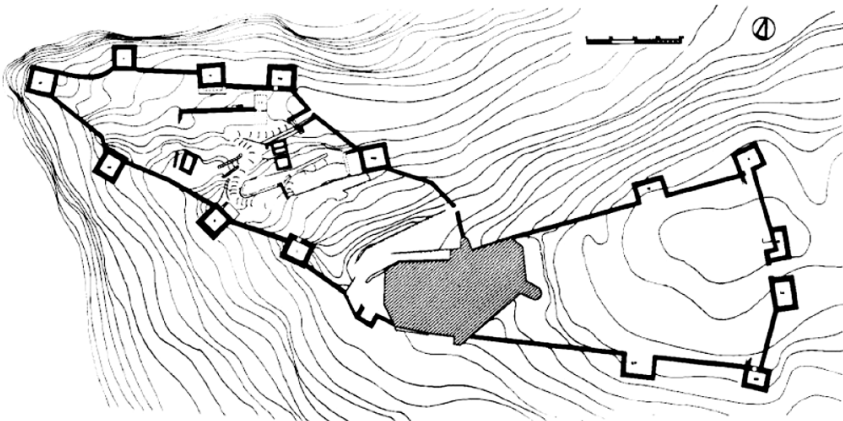
Pogled na toparnice iznutra

Pogled na utvrdu iz zraka

Puškarнице na zidu utvrde

Stolac, tlocrt utvrde, srednji osjenčani dio je K.u.K. utvrda

Ulaz u utvrdu, lijevo je sjeverni obrambeni kaponir

Unutrašnjost kompleksa

Unutrašnjost obrambenog kaponira na krovu je vidljiva armatura od valovitoga čeličnog lima i čeličnim gredama

Vidljiva je nova gradnja na starim zidinama. Veliki otvor desno je toparnica a lijevo su otvori za lako pješačko naoružanje

utvrdu je bio smješten i manji prateći objekt za smještaj posade. U blizini utvrde nalazi se kamen s uklesanom oznakom postrojbe IV. Baon InfRgt 50 koja je bila locirana u Stocu tijekom austrougarske uprave. Radilo se o IV. bojnoj austrougarske pukovnije - K.u.K. Ungarisches Infanterie Re-

giment "Friedrich Großherzog von Baden" Nr. 50 čije se zapovjedništvo s ostalim bojnama nalazilo u Karlsburgu (današnja Alba Iulija u Rumunjskoj). Zapovjednik pukovnije bio je pukovnik Carl Baitz von Szapár a ime je dobila po njemačkom (pruskom) velikom vojvodi Fridrihu badenskom.³²

Stražarska utvrda Komanje Brdo

³² U austrougarskoj vojsci bio je običaj davati imena pukovnijama i po stranim državicima i vojskovođama pa je tako jedna od K.u.K. pukovnja nosila ime po crnogorskom kralju Nikoli I., što je opozvano početkom Prvoga svjetskog rata.

Unutarnji zarušeni dio stražarske utvrde na Komanjem Brdu

Zarušeno stepenište u unutrašnjosti utvrde na Komanjem Brdu

Otvor za osmatranje na Wachhaus Komanje Brdo

Ostatci prateće vojarnje od utvrde na Komanju Brdu

U blizini utvrde na Komanjem Brdu nalazi se kamen s uklesanom oznakom postrojbe IV. Baon InfRgt 50 koja je bila na službi u Stocu

3.) Druga gotovo identična Wachhaus locirana je na uzvišenju zapadno od središta Stoca prema Ošanićima. Ima identičan šesterokutni oblik u tlocrtu

i za razliku od Wachhaus Komanje Brdo obložena je cementnim materijalom. Također je bio izgrađen manji prateći objekt za smještaj posade.

Stražarska utvrda na brdu Topovina tipa Wachhaus gledana iz utvrde iznad Stoca

4.) Defanzivna vojarna i danas je dobro očuvana sa svojim mašikulama a nekadašnji kompleks logora bio je puno veći. U blizini logora je bila i velika vojna bolnica, danas dobro očuvana.

Drugoj crti možemo dodati i još dvije defanzivne vojarnje koje se nalaze u Ljubinj i Domanovićima. Obje su i

danas dobro očuvane, a prva još uvijek ima metalne mašikule u krovu. U Domanovićima je bila pozicionirana I. bojna K.u.K. Ungarisches Infanterie Regiment "von Boroevic" Nr. 51 čije se zapovjedništvo pod pukovnikom Ludwig Langendorf nalazilo u Rumunjskoj.

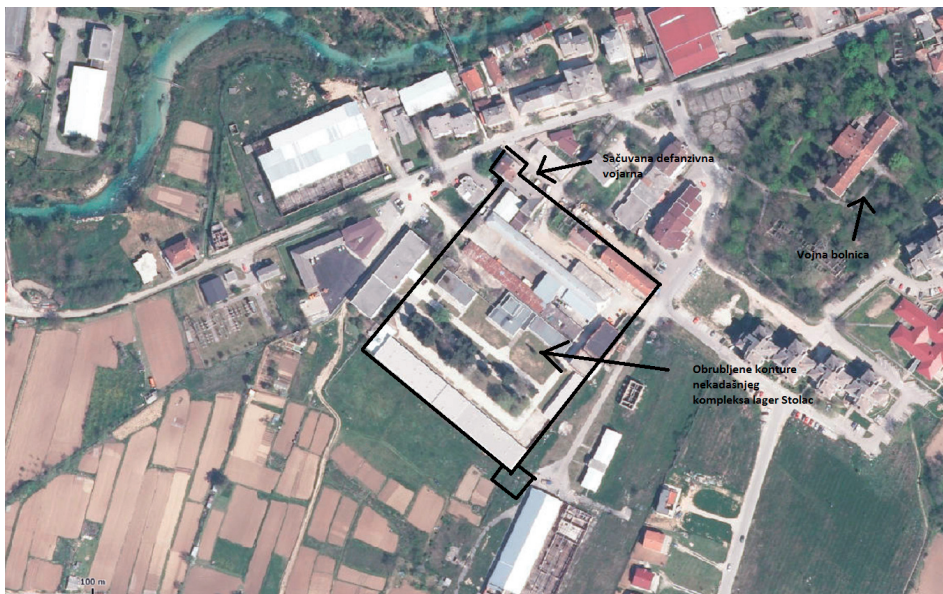
**Čeoni dio glavne zgrade
obrambene vojarne u Stocu**

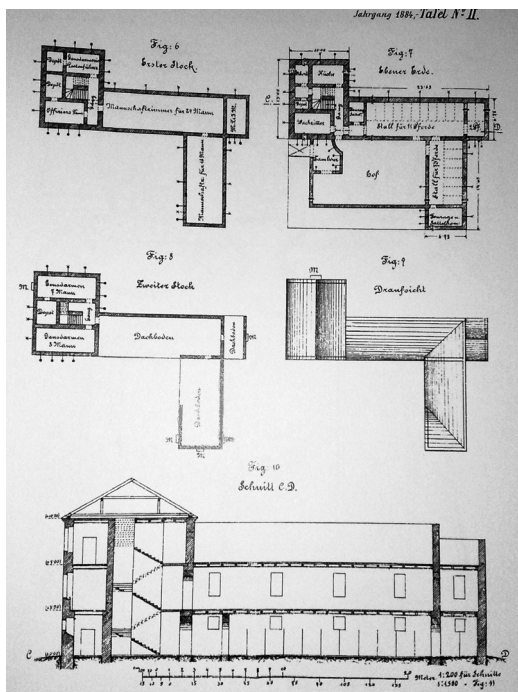
Krilo defanzivne vojarne u Stocu

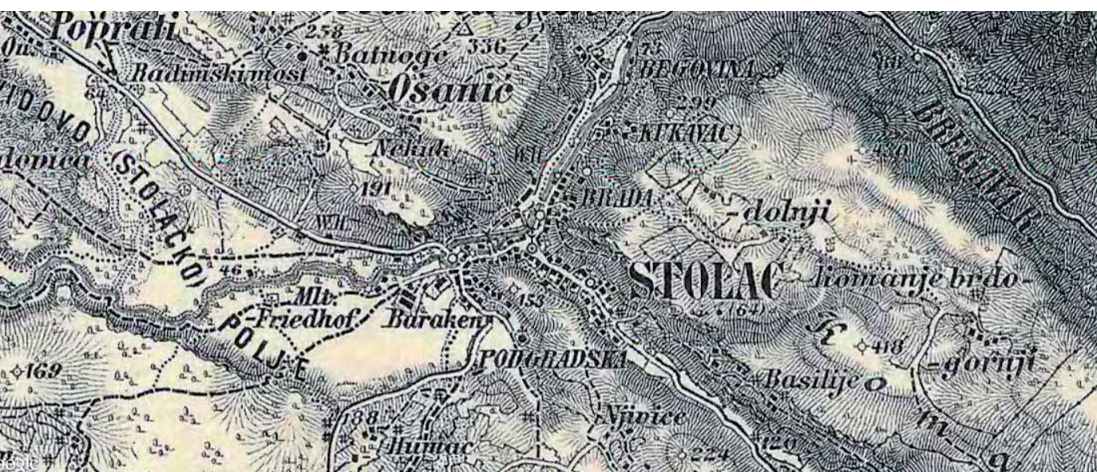
**Obrambena vojarina u Stocu - unutarnji dio. Na zidovima ispod krova vidljive su metalne
mašikule za blisku obranu vojarne**

Nekadašnje područje obrambene vojarnje u Stocu i današnje stanje

Plan defanzivne vojarnje tipski građene i prilično sačuvane u Stocu

Detalj Stoca s austrougarske vojne karte.
Zapadno od grada označena je vojarna i vojno groblje

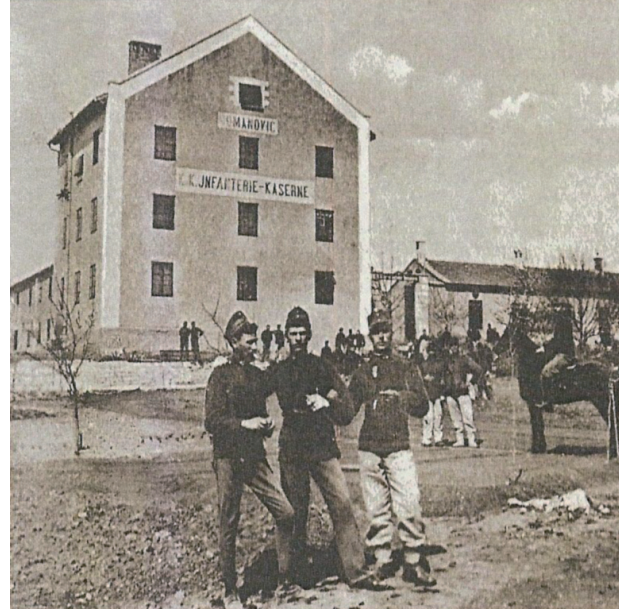
Defanzivna vojarna u Ljubinju

Metalna mašikula u krovu defanzivne vojarne u Ljubinju

Pogled na bivšu vojarnu u Domanovićima danas iz krovišta je uklonjena metalna mašikula

Vojarna u Domanovićima 1908. s natpisom na fasadi

Zaključak

Austrougarska inženjerijska direkcija posvetila je veliku pažnju obrani i fortificiranju svojih istočnih granica. Najugroženiji dio istočne granice nalazio se u Hercegovini, te je 90 % utvrda bilo i izgrađeno na njezinu području. Prva utvrđena crta nalazila se u području Trebinja i Bileće, a kao druga crta unutar Hercegovine

izgrađena je obrambena crta Kalinovik, Ulog- Obrnja, Nevesinje, Stolac. Pojasna utvrda Mostar, kao upravno i vojno središte Hercegovine, s rijekom Neretvom činila je treću crtu obrane dalje prema zapadu Monarhije.

Utvrde u Hercegovini u potpunosti su ispunile svoju ulogu tijekom Prvog svjetskog rata te taj dio bojišnice nikada nije bio ugrožen.

Austro-Hungarian forts in Herzegovina Defensive line: Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje, Stolac (*die zweite linie*)

Summary

Immediately upon arrival in Bosnia-Herzegovina in 1878, Austria-Hungary started building a new fortification system adjusted to modern warfare and contemporary military tactics.

With the construction of the fortification belt along the border with Montenegro in the areas of Trebinje and Bileca, the Austro-Hungarian Monarchy established first defensive line in Herzegovina, which was a guarantee of the eastern borders protection. As a backup, second defensive line was set in the belt of Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje and Stolac. Beside these, there were very well-fortified cities of Sarajevo and Mostar, the latter being a background support to the first two mentioned Herzegovinian lines. Coming from the north, there was a line of three fortifications and large barracks in Kalinovik, the complex of Ulog-Obrnja with barracks and a fort above, which was a special type of 'moat' fortification, then Nevesinje with a fort and defensive barracks and finally Stolac with three forts and a large complex of defensive barracks. During World War I all the Austro-Hungarian forts in Herzegovina fulfilled their defensive function.

Unfortunately, the devastation of the Austro-Hungarian military fortifications, which began with the fall of the Monarchy, has continued up to day. Although the objects were built in the period between 1878 and 1918, they have kept not only historical but also aesthetic value.

The fact that only three Austro-Hungarian forts have been registered as national monuments (Bijela Tabija in Sarajevo - due to an older complex on the same site, Stolac - for the same reason as the previous, and Vraca in Sarajevo - as a location of World War II events) shows the negligence of the state for the fortifications more than 130 years old.

Keywords: fortification belt, the Austro-Hungarian army, defensive barracks, defensive line, artillery.

INICIJATIVA ZA AUTONOMIJU HERCEGOVINE S CILJEM SLABLJENJA RADIĆEVA UTJECAJA NA SKUPŠTINSKIM IZBORIMA 1925. GODINE

Ivica GLIBUŠIĆ
Filozofski fakultet
Matice hrvatske b.b.
BiH - 88000 Mostar
E-pošta: ivica.glibusic@sve-mo.ba

UDK 324(497.6)*1923/1925*
329(497.6)*1923/1925*
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 26. travnja 2015.
Prihvaćeno: 11. lipnja 2015.

Sažetak

Rezultati parlamentarnih izbora 1923. godine nagovijestili su ostru kampanju za sljedeće izbore u veljači 1925. Glavna stranačka sučeljavanja, kada je riječ o Hrvatima u BiH, vodila su se između Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS) i Hrvatske pučke stranke (HPS) s ciljem dobivanja legitimiteta predstavljanja Hrvata u političkom životu. Unatoč podršci franjevacu, na izborima 1925. godine, HPS je u Hercegovini doživio potpuni debakl ne dobivši niti jedan mandat. HRSS je vodio izbornu kampanju protiv svih: režimske vlasti, svojih disidenata, HPS-a i tako ostvario apsolutnu pobjedu među Hrvatima u BiH. Na razini BiH HRSS je dobio 10 mandata (u Hercegovini 4, u Bosni 6), dok je Radićev disident Matej Kordić doživio potpuni izborni poraz u mostarskom okrugu, dobivši samo 103 glasa. Izborni rezultat omogućio je HRSS-u da s pravom u javnom i političkom životu može zastupati Hrvate u BiH.

Ključne riječi: Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS), Hrvatska pučka stranka (HPS), disidenti, autonomija, predizborna kampanja, stranački kandidati, izborne liste, stranačka promidžba, izbori, Mostarska oblast, izborni rezultat.

Uvod

Izbori održani 18. ožujka 1923. ne mogu se okarakterizirati kao potpuno slobodni jer je vlada provodila represiju prema oporbenim političkim strankama. Pritisak prosrpskih vlasti nije naštetio HRSS-u, nego su represija i namještanje izbornih rezultata izazvali suprotan učinak - potpunu dominaciju te stranke u hrvatskom biračkom tijelu. HRSS je 1923. ostvario 70 zastupničkih mandata (na prethodnim izborima 50 mandata).¹ Na spomenutim izborima u BiH izišlo je 77 % birača, što se može smatrati visokim odzivom s obzirom na uvjete u kojima su izbori održani.² Posebno je značajan uspjeh HRSS-a u BiH ako se promatra početak djelovanja te stranke na bosanskohercegovačkim prostorima. Iako se u dosadašnjoj literaturi navodilo da je prodor Radićeve ideje u BiH počeo tijekom 1922., to se međutim dogodilo sredinom 1919.³ U veoma kratkom vremenu HRSS se nametnuo kao najvažnija hrvatska stranaka u BiH. Djelovanje HRSS-a bilo je otežano zbog djelovanja nekolicine disidenata koji su se u narodu predstavljali kao članovi HRSS-a, a ipak su djelovali samostalno. U mostarskom okrugu lista Radićeva

disidenta Mateja Kordića osvojila je neočekivano veliki broj glasova i tako nanijela gubitak HRSS-u, što je u Zagrebu izazvalo veliko ogorčenje. Stjepan Radić je odlučio da se na sljedećim izborima u Hercegovini konačno raskrinka Kordića i druge disidente. Kada je riječ o HPS-u, koji je vodio kampanju uz pomoć hercegovačkih franjevaca, stanovništvo mu je odbilo dati podršku, tako da je ostao bez mandata.⁴ Rezultati parlamentarnih izbora 1923. godine nagovijestili su oštru kampanju za sljedeće izbore u veljači 1925. Disidenti HRSS-a, predvođeni Matejom Kordićem, nastojali su svoj dobar uspjeh na izborima 1923. kapitalizirati agresivnijom promidžbom na novim izborima. Glavna stranačka sučeljavanja, kada je riječ o Hrvatima u BiH, vodila su se između HRSS-a i HPS-a, s ciljem dobivanja legitimiteta predstavljanja Hrvata u političkom životu.

1. Ideja o autonomiji Hercegovine i borba za muslimanske glasače

Uoči novih izbora 1925. u Hercegovini se počela voditi kampanja koja se temeljila na izbornim rezultatima iz

1 FERDO ČULINOVIĆ, *Dokumenti o Jugoslaviji. Historijat od osnutka zajedničke države do danas*, Školska knjiga, Zagreb, 1968., str. 213, 241.

2 *Isto*.

3 *Naime, nakon stvaranja nove države, hercegovački su franjevci provodili živu političku aktivnost. Župnici donje Bekije, predvođeni fra Silvestrom Vasiljem, fra Gabrijelom Grubišićem i fra Sebastijanom Lekom, 10. srpnja 1919. obavijestili su starješinstvo Hercegovačke franjevačke provincije u Mostaru da će se 31. srpnja 1919. sastati radi analiziranja svojih najvažnijih gospodarskih, političkih i drugih potreba. U pretresanju političkoga položaja najavili su da će se govoriti i o Seljačkoj pučkoj stranci te zbog toga traže da im starješinstvo Hercegovačke franjevačke provincije pravodobno dostavi svoje mišljenje.* AHFPM, SP, sv. 52, 1919., f. 239.

4 ZLATKO MATIJEVIĆ, "Hrvatska pučka stranaka i II. parlamentarni izbori u Kraljevini SHS (1923. god.)", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1996., br. 1-2, str. 40.

1923. godine. Hercegovački narodni zastupnik Matej Kordić, kojega su podržavale radikalske novine, u Beogradu je 1. ožujka 1924. Ministarstvu unutarnjih poslova predložio osnivanje dviju ispostava mostarskoga seoskog kotarskog ureda - jednu na Širokom Brijegu, a drugu u Čitluku. Kordić je smatrao da će tim prijedlogom u narodu steći još veću popularnost: "U Hercegovini ima devet seoskih kotarskih ureda koje rijeka Neretva dijeli kroz sredinu okruga, tako da i ako je pola lijeve i desne obale: na istoku ima sedam kotarskih ureda, (gdje je većinsko srpsko pučanstvo), a na zapadu ima samo dva kotarska ureda: ljubuški i mostarski."⁵

Osim toga prijedloga, Kordić je od ministra unutarnjih poslova tražio i novi ustroj za autonomiju Hercegovine tako da se uspostave seoska vijeća kao općinska te kotarska, glavarska i okružna glavarska vijeća. Kordić također prosvjeduje jer ga se već dvije godine denuncira pred biračima i narodom. Odlučio se za podupiranje homogene radikalne vlade nakon što je demonstrativno istupao protiv Davidovićeva oporbenog bloka, a bez obzira na Radićev federalistički blok, nadajući se da će tako biti prihvaćen njegov prijedlog o autonomiji Hercegovine, koji je potpisao i Matiša Mlinarević Stipin, bivši član hercegovačkoga ogranka Hrvatske težačke stranke (HTS), Radićev disident. U prijedlogu stoji:

"Naročito nas Hercegovce veseli da je Hercegovina Ustavom određena kao

cjelina, kao jedna oblasna nepodijeljena samouprava; te je to prvi korak za pokrajinsku autonomiju Hercegovine koju tražimo za slučaj davanja autonomija pokrajinama. Zahtijevajući prilikom toga promjene Ustava kako ne bi Hercegovina bila šesto okružje spahijske bosanske autonomije, već tražit ćemo u slučaju davanja autonomija da Hercegovina bude autonomna i samostalna ravnopravna bosanskoj autonomiji. Uz put izjavismo svoje stanovište koje zastupamo u pitanju odnošaja Hercegovine spram Bosne te Vas upozoravamo da ćemo javno u svojoj štampi zastupati ovo mišljenje: Hercegovina Hercegovcima, jer se nebrigom i nepravom jednaki pokazao Sarajevo, Zagreb i Beograd s pravom Hercegovine i Hercegovaca."⁶

Osim navedenoga prijedloga Kordić je u duhu predizborne kampanje predlagao u svom glasilu *Hercegovački slobodni dom* izgradnju cesta po cijeloj Hercegovini, zatim izgradnju škola te povoljnije uvjete otkupa duhana.⁷ Kako Kordić nije imao političku snagu da dobije veća sredstva iz Beograda, njegova su obećanja ostala samo dio stranačke borbe za dobivanje naklonosti birača.

HRSS je za izbore koji su bili raspisani za 8. veljače 1925. glavnu predizbornu kampanju proveo prije proglašenja Obznane, koja je relativno spremno dočekana. Stjepan Radić je predvidio sve mogućnosti te je prije udara na stranku dao instrukcije stranačkim organizacijama o isticanju kandidacijskih lista na terenu. Neovisna radnička partija Jugoslavije (legalna

5 "Autonomija Hercegovine", u: *Hercegovački slobodni dom*, 6, Mostar, 1. kolovoza 1924., str. 2.

6 *Isto*, str. 2-3.

7 *Isto*.

organizacija zabranjene KPJ) uoči izbora ponudila je koaliciju HRSS-u, što Radić i stranačko vodstvo nisu prihvatili jer su bili svjesni da bi time stranku doveli u još teži položaj.⁸ Previranje unutar HRSS-a uoči samih izbora dovelo je do stvaranja novih frakcija. Pokušalo se s osnivanjem Neovisne hrvatske seljačke stranke u čije je privremeno vodstvo ušlo i nekoliko Hrvata iz BiH: Nikola Mihaljević, Mato Terman, Ivan Šimić, Ivan Veroni te Mate Golub. Preuzet je HRSS-ov program pod izgovorom da ga Radić ionako ne provodi.⁹ Radić, svjestan štete koju mu je Matej Kordić nanio u Mostarskoj oblasti na izborima 1923. godine, pokušao je spriječiti nove stranačke podjele.

Kada se HZ¹⁰ (Hrvatska zajednica) 25. studenoga 1924. proglasio republikanskim, Radić je na HRSS-ovu izbornu listu stavio i nekoliko njezinih članova, ali je predlagao da i ona postavi svoju listu za slučaj da sudovi spriječe postavljanje HRSS-ove liste, a da će svoje izbornike uputiti za koga treba glasovati. Taj je prijedlog prihvaćen pa je HZ postavio svoje liste u tri izborna okruga u kojima su predsjednici sudbenih stolova odbijali liste HRSS-a. Takav je postupak omogućio da Hrvati iziđu na izbore složnije

nego na prethodne. Glavni je cilj bio osloboditi se beogradske tiranije.¹¹

Na veljačkim parlamentarnim izborima 1925. godine koalijskoj radikalno-samostalno-demokratskoj vladi najveći je protivnik bio Radić. Kako bi oslabila HRSS, vladajuća se garnitura služila svim sredstvima, posebice zastrašivanjem i raznim zabranama.¹² Zabrinuti zbog stanja u zemlji, u sjječnu 1925. u zastupničkom klubu JMO-a u Beogradu sastali su se Anton Korošec, Ljuba Davidović, Pavle Radić, Mehmed Spaho, Ivan Krstelj i Rudolf Bičanić. Nakon razmatranja postojećega stanja dana je zajednička izjava u kojoj je naglašeno da se zemlja nalazi u opsadnom stanju jer policijske vlasti uz pomoć povlaštenih "bandi" narušavaju slobodu okupljanja i dogovora, da se usprkos imunitetu uhićuju narodni zastupnici te da je zemlja dovedena u stanje nepoštovanja osnovnih ljudskih sloboda, sloboda na rad i govor. Tvrdi se da se primjena Zakona o zaštiti države ne primjenjuje samo na HRSS, kako bi se ta stranka lišila potpore ogromne većine Hrvata, nego i na druge stranke jer su već počela uhićenja i drugih stranačkih kandidata koji nisu po volji određenih političkih struktura.¹³

8 HRVOJE MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 1999., str. 182.

9 *Isto*, str. 183.

10 Hrvatska zajednica živi pod tim imenom do 1925. Poslije toga i zajedno s disidentima HSS stvara Hrvatsku seljačku federalističku stranku. JERE JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike*, Knjižnica Hrvatske revije, Buenos Aires, 1960., str. 25.

11 RUDOLF HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Školska knjiga, Zagreb, 1992., str. 230.

12 ZLATKO MATIJEVIĆ, "Hrvatska pučka stranka i Stjepan Radić (1919.-1928.)", u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 32-33, Zagreb, 1999.-2000., str. 262.

13 ATIF PURIVATRA, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Svjetlost, Sarajevo, 1977., str. 202.

U BiH je osim HRSS-a progonjen i JMO, ali i Zemljičarska stranka, iako je okupljala isključivo pripadnike srpske nacionalnosti.¹⁴ Narodna radikalna stranka tumačila je da okupljanje muslimana oko Spahe i Hrvata oko Radića izravno ugrožava Srbe. Unatoč svim represivnim mjerama takvo je stajalište radikala izazvalo protureakciju druge strane pa je uslijedilo još čvršće povezivanje muslimanskih glasača oko JMO-a i hrvatskih oko HRSS-a.¹⁵ Radić i HRSS su i na tim izborima računali na pridobivanje muslimanskih glasača. U promidžbenim aktivnostima HRSS se koristio i vjerskim osjećajima muslimana predstavljajući letak *Islam i republika* u kojem se, između ostalog, pokušavalo ukazati na sličnost islamskoga učenja i HRSS-a. Tiskani su i drugi propagandni materijali s porukom muslimanima da glasuju za HRSS. U takvoj predizbornoj kampanji HRSS je često isticao zastupljenost muslimana na svojim listama pa se tako u jednom letku navodi da su od 22 HRSS-ova zastupnička kandidata iz BiH osam muslimana Hrvata republikanaca.¹⁶ U *Slobodnom domu* iznesen je podatak da se od 18 zastupnika JMO-a njih 17 izjašnjava Hrvatima te da se 90 % muslimana u

BiH deklarira kao Hrvati i pristaje uz HRSS-ovu politiku. Muslimanski su glasači upozoreni da ih Spaho udaljava od HRSS-a te da bi to za njih moglo biti pogubno, jer bi podijeljeni glasovi mogli biti izgubljeni glasovi što nikome ne bi išlo u korist.¹⁷ Na takve istupe HRSS-ova vodstva Spaho nije posebno reagirao. Uključivanje muslimana u HRSS-ovu izbornu kampanju u BiH donijelo je znatan uspjeh, što je omogućilo da se ne govori samo u ime Hrvata katolika nego i u ime muslimana.

HRSS je u Hercegovini imao svoga stalnog protivnika - HPS. Pokrajinsko vodstvo i HPS-ovi povjerenici za Hercegovinu krajem prosinca 1924. održali su u Mostaru sastanak i osudili Radića i njegov HRSS kao glavnoga krivca za neuspješno formiranje oporbene koalicije.¹⁸ HPS je krenuo u svesrdnu promidžbenu kampanju kako bi izbjegao novi poraz na izborima.¹⁹ U kampanju se uključio i sam Anton Korošec, koji se nakon završetka dalmatinske turneje uputio u Hercegovinu. U Mostaru je 15. studenoga 1924. održao javnu skupštinu na kojoj je nazočilo nešto više od 1500 ljudi. Održani su i stranački sastanci u Širokom Brijegu, Grudama, Posušju, Vitini i Ljubuškom. Nakon održa-

14 FRANKO MIROŠEVIĆ, "Prilozi za povijest zemljičarskog (težačkog) pokreta u južnoj Dalmaciji od 1919. do 1925. godine", u: *Historijski zbornik*, 50, Zagreb, 1997., str. 124.

15 A. PURIVATRA, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, str. 189.

16 *Isto*, str. 194.

17 *Isto*, str. 195.

18 ZLATKO MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova. Prilozi crkveno-nacionalnoj povijesti Hrvata u prvim desetljećima 20. stoljeća*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, 2005., str. 201.

19 Z. MATIJEVIĆ, "Pokušaj političkog reaktiviranja Hrvatske pučke stranke i veljački parlamentarni izbori (1923.-1925.)", u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 1996., str. 340.

nih sastanaka Korošec je zaključio da su seljaci nezadovoljni Radićevom politikom te da se ponovno priklanjaju HPS-u.²⁰ Tako su Hrvati u Hercegovini nove izbore dočekali razjedinjeni između triju hrvatskih lista: HRSS-ove sa Stjepanom Radićem na čelu, HPS-ove sa zagrebačkim novinarom Stjepanom Barićem kao nositeljem liste i liste koju je sastavio Radićev disident Matej Kordić, bivši narodni zastupnik iz Drinovaca.²¹ Zbog stranačke razjedinjenosti, ali i zbog djelovanja nehrvatskih stranaka, dolazilo je i do incidenata. Jedan je takav izbio između Jelavićevih i Radićevih pristaša na blagdan svetoga Ivana, 27. prosinca 1924., u Sivcu, mjestu u ljubuškom kotaru. Shvaćajući što bi se moglo dogoditi, župnik je pozvao narod da se mirno razidu kako se ne bi držali politički govori. Međutim, samostalni demokrat Ivo Jelavić ipak je držao govor, oštro napavši Radića i njegovu politiku te je pozvao narod da dobro otvori oči prije nego se odluči za koga će glasovati. Nakon obračuna između Jelavićevih i Radićevih pristaša, žandarmerija je stala na Jelavićevu stranu. U sukobima je poginuo radićevac Marko Miličević (Ilijin), a teško je ranjen Ivan Markotić.²²

Budući da su se mjesec dana prije izbora intenzivirale stranačke aktivnosti, ministar unutarnjih poslova Božo Maksimović dao je županima upute o

zaštiti javnoga reda i mira za vrijeme održavanja izbora. Iz krugova bliskih vladi proćula se vijest da glasačke kutije radićevaca i HZ-a ne će biti poništavane. Ta je odluka donesena nakon niza trzavica, a u detaljnim instrukcijama velikim županima o postupanju na dan izbora rećeno je da se HRSS-ove kutije trebaju otvoriti već u poslijepodnevnim satima. Županima su dane i upute za uhićenja predstavnika biraćkih odbora i HZ-ovih i HRSS-ovih kandidata.²³

S ciljem sprječavanja HRSS-ove promidžbe vlasti su na različite načine onemogućavale okupljanje naroda. Tako je u vrijeme najavljenoga skupa HRSS-ovih simpatizera u Drinovcima, vlast istodobno u Ljubuškom organizirala polaganje vojne prisege. Ipak, HRSS-ov se skup održao, a podržali su ih i seljaci iz Gorice.²⁴

Predizborna kampanja vođena je i u ostalim dijelovima BiH ali s nešto manje žestine u usporedbi s Hercegovinom. Posebno se obraćala pozornost na djelovanje komunista čiji je rad bio zakonom zabranjen. Policijski organi imali su saznanja da će komunistički aktivisti podržati HRSS u znak podrške borbi protiv beogradskoga režima. Veliki župan Tuzlanske oblasti 19. ožujka 1924. uputio je dopis velikom županu Sarajevske oblasti upozorivši ga da je poglavaru tuzlanskoga kotara u ruke dopalo pismo komunista koji

20 Z. MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova*, str. 209.

21 "Šarene izborne liste u Bosni i Hercegovini", u: *Većernja pošta*, 1057, Sarajevo, 14. sijećnja 1925., str. 1.

22 *Većernja pošta*, 1184, Sarajevo, 1925. (Zbog oštećenja lista ne vidi se naslov i broj stranice.)

23 *Većernja pošta*, 1076, Sarajevo, 5. veljaće 1925. (Zbog oštećenja lista ne vidi se naslov i broj stranice.)

24 *Većernja pošta*, 1240, Sarajevo, 24. kolovoza 1925. (Zbog oštećenja lista ne vidi se naslov i broj stranice.)

svoje pristaše u BiH upućuju da na izbornim mjestima bez njihovih lista glasaju za HRSS-ovu listu. U slučaju da HRSS-ove liste budu suspendirane, komunisti pozivaju svoje članstvo da bojkotiraju izbore.²⁵ U spomenutom se pismu navodi: "Pošto u BiH neće nigdje biti naših lista, to smo zaključili da tamo svi naši drugovi glasaju za listu HRSS-a. U slučaju da u zadnji moment budu liste HRSS-a suspendirane tada da svi naši drugovi bojkotuju izbore."²⁶ Državna sigurnost prijavila je Hrvatsku čitaonicu Alipašin most (Sarajevo) zbog kršenja zakonskoga rada. Navedeno je da se u Hrvatskoj čitaonici osnovalo protudržavno društvo radićevaca republikanaca. Kao poseban prijestup navodi se što se u spomenutoj čitaonici čitaju novine *Slobodni dom, Hrvatski list, Hrvat*.²⁷ Odjel za državnu zaštitu pri Ministarstvu unutarnjih poslova Kraljevine SHS uputio je dopis velikom županu Sarajevske oblasti u kojem stoji da su se Radićeve pristaše sastale 30. prosinca 1924. u Spielfeldu (Austrija) gdje su razrađivali način kako izvesti državni udar s ciljem odcjepljenja državnoga teritorija i stvaranja posebne države koju bi činile Hrvatska i Bosna. U tu svrhu zaključeno je da se u pojedinim krajevima izvede oružana pobuna naroda s ciljem izazivanja nestabilnosti državne vlasti. Iz Austrije će se Radićeve agenti i pristaše upućivati preko Maribora

u Kraljevinu SHS. Naređeno je da se prate sve nove osobe na području Sarajevske oblasti.²⁸

Stanje u zapadnoj Bosni počelo se komplicirati kada su u pitanju interesi HRSS-a. Naime, dio pristaša HRSS-a predvođenih Vinkom Lovrekovićem osnovali su Hrvatsku samostalnu seljačku stranku i unijeli još veću zbunjenost među hrvatske birače. Razlog osnivanja te stranke jest to što su smatrali da će ako uđu u koaliciju sa Srbima, postati dio vlasti. Oko Lovrekovića okupilo se i nekoliko Hrvata iz BiH - Nikola Mihaljević, Ivan Veron, Ivan Šimić i Dragan Golub. Ta je skupina u Banjoj Luci započela okupljanje protivnika Radićeva pravca, proširujući se i na druge krajeve Bosne, posebice Sarajevo. Među narodom se širila ideja da se prvi put s uspjehom rješava hrvatsko-srpski problem u BiH.²⁹

Stanje na terenu postajalo je sve složenije kada su u pitanju ljudska prava i slobode. Kako se približavao dan izbora, povećavao se i teror. U mostarskom, ljubuškom, stolačkom, konjičkom i trebinjskom kotaru nastavljeno je sa zatvaranjem trgovina i radionica HRSS-ovih pristaša, a u Ljubuškom je uhićen i župnik fra Vid Čuljak. Veliki župan Mostarske oblasti smijenio je seoske poglavare i procjenitelje duhana te je postavio vlasti lojalne ljude.³⁰

25 ABiH, VŽSO, POV., 1924., 172.

26 ABiH, VŽSO, POV., 1925., 691.

27 *Isto*.

28 ABiH, VŽSO, POV., 1924., 172.

29 TOMISLAV IŠEK, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u BiH do zavođenja diktature*, Svjetlost, Sarajevo, 1981., str. 221.

30 "Kandidati HPS-a u Hercegovini", u: *Narodna sloboda*, 2, Mostar, 1925., str. 1-2.

Uoči izbora u Hercegovini formirano je i prijavljeno sedam kandidacijskih lista: lista samostalnih demokrata i radikala, čiji je nositelj dr. Laza Marković; JMO-va lista - nositelj Salih Baljić, bivši narodni izaslanik iz Mostara; HRSS-ova lista sa Stjepanom Radićem na čelu; lista Srpske stranke (velikosrbi) s nositeljem Radovanom Petrovićem; lista Davidovićevih demokrata i zemljoradnika koju je predvodio Vasilj Grgić, ravnatelj sarajevske "Prosvjete"; HPS-ova lista s nositeljem Stjepanom Barićem, novinarom iz Zagreba, te lista Radićevih disidenata s Matejom Kordićem na čelu.³¹

HPS je upozoravao da bi bilo pogubno da se birači ne odazovu glasovanju ako ne bude HRSS-ove liste te da bi se stranačko vodstvo, smatraju u HPS-u, u tom presudnom trenutku moralo izdignuti iznad stranačkih interesa i javno reći da svi Hrvati moraju podržati hrvatske stranke: "Ako, dakle, ne bude HRSS-ove kutije, dužnost je svih Hrvata da glasuju za jednu od opozicionalnih hrvatskih stranaka. U Hercegovini, a i u nekim okruzima u Bosni, jedina opozicionalna hrvatska stranka je HPS. Hrvati ne smiju glasovati za nehrvatske stranke."³² HPS je, između ostaloga, upozoravao da državne službe, stranke ili pojedinci ne smiju vršiti pritisak zastrašivanjem ili sprječavanjem da bilo tko glasuje prema vlastitoj želji. Od glasača je traženo da takve slučajeve prijave stranačkoj središnjici. Mostarska oblast bira sedam zastupnika, a nositelj HR-

SS-ove liste je Stjepan Radić. Stavljanjem Radića za nositelja liste u Hercegovini, jasno se poručilo glasačima da Matej Kordić nema nikakve veze s HRSS-om. Hercegovina je tada imala 265.330 stanovnika od čega 113.933 katolika, 61.242 muslimana i 89.441 pravoslavaca. HRSS je preko svoga glasila *Dom* propagirao da će većina muslimana glasovati za njih.³³ Unatoč mnogim pritiscima i kampanji koja je vođena protiv stranke, HRSS je ipak spremno dočekao izbore u Hercegovini. Priželjkujući HRSS-ov neizlazak na izbore, HPS je pozvao hrvatske glasače da glasuju za hrvatske stranke. Poziv je upućen i HRSS-ovcima. Također HPS je poručio da je u svakom slučaju trebalo odbaciti listu Mateja Kordića zbog njegove suradnje s beogradskim režimom.

Nakon što se pojavila mogućnost da na izborima ne bude HRSS-ove izborne kutije, HPS je počeo jaku promidžbu za koga onda glasovati, pozivajući pristaše Radićeve stranke da glasuju za HPS. Dakle, ako bi Hrvati radićevci u Hercegovini bili spriječeni u glasovanju i ostali kod kuće na dan izbora, od svoja četiri mandata Hrvati bi dali tri radikalima, a jedan demokratima, što znači da bi sva četiri imali Srbi. HPS poziva sve Hrvate da na dan izbora iziđu i glasuju. Radićevcima je upućena poruka da, ako im tadašnji režim spriječi kandidiranje stranke na izborima, svakako glasuju za HPS koji će na pravi način zastupati interese Hrvata.³⁴ Koriste-

31 "Izborna lista u Bosni i Hercegovini", u: *Narodna sloboda*, 2, Mostar, 1925., str. 3.

32 "Hercegovački Hrvati otvorite oči!", u: *Narodna sloboda*, 3, Mostar, 1925., str. 1.

33 "Kandidatske liste", u: *Slobodni dom*, 1, Mostar, 1925., str. 9.

34 "Hoćemo li glasati", u: *Narodna sloboda*, 4, Mostar, 29. siječnja 1925., str. 1.

ći novonastalu situaciju, skupština Radikalne stranke održana je u Ljubuškom 26. siječnja 1925. uz mobilizaciju cjelokupne oružane sile. Na skupštini su govorili Laza Marković i Ivo Jelavić.³⁵

Unatoč takvim okolnostima 15. prosinca 1924. Predsjedništvo HRSS-a zaključilo je kandidacijske liste.³⁶ Nositelji lista bili su: za Mostarsku oblast Stjepan Radić, Tuzlansku Juraj Krnjević, Sarajevsku Pavle Radić, Travničku Ivo Čelan, Banjolučku Pavle Radić, Bihačku Ibrahim Pajzetović.³⁷

2. Izborni rezultati po oblastima

Rezultati izbora od 8. veljače 1925. iznenadili su vladajuće krugove u Beogradu jer su očekivali da će nakon provedenih represija HRSS ostvariti znatno slabiji rezultat. Unatoč nepovoljnim uvjetima HRSS je dobio 532.872 glasa, odnosno 60 tisuća glasova više nego na izborima 1923.³⁸ Zbog D'Hondtova sustava proračuna mandata, koji daje prednost onima koji su dobili više glasova, HRSS je izgubio nekoliko mandata te je u novoj skupštini dobio 67 zastupničkih mjesta. HRSS-ov uspjeh temeljio se na masovnom okupljanju Hrvata, i iz Hrvatske i iz BiH, oko politike Stjepana Radića s ciljem rješavanja

hrvatskoga pitanja te gospodarskih, socijalnih i drugih problema u državi. Osim seljaštva, Radiću se u Hrvatskoj priklonilo i građanstvo. No, vodstvo stranke ni nakon izbora nije pušteno iz zatvora, a pritisak Pašićeve vlade nastavljen je odugovlačenjem ovjere mandata HRSS-ovim zastupnicima.³⁹

Prema dokumentu koji je 9. veljače 1925. izdalo Ministarstvo unutarnjih poslova, u Narodnu skupštinu ulazi Radikalna stranka sa 140 mandata, Samostalna demokratska stranka s 22 mandata, HRSS sa 67 mandata, Davidovićeви demokrati s 37 mandata, Korošćeva Slovenska ljudska stranka s 20 mandata, Jugoslavenska muslimanska organizacija s 15 mandata, Njemačka stranka s pet mandata, zemljoradnici s četiri, Crnogorski federalisti s tri mandata te Džemijet i Slovenski kmetijci s po jednim mandatnim mjestom.⁴⁰ Rezultati veljačkih izbora pokazali su da se odnos između režimskih i oporbenih stranaka nije značajnije izmijenio. HRSS je postigao velik uspjeh pokazavši time svoju snagu na političkoj sceni Kraljevine SHS.⁴¹

U BiH su radikali dobili 21 mandat, JMO 15, HRSS 10, a zemljoradnici dva mandata. Na temelju broja glasova koje su osvojile pojedine stranke,

35 "Domaće vijesti i naši dopisi", u: *Narodna sloboda*, 4, Mostar, 29. siječnja 1925., str. 3.

36 T. IŠEK, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u BiH do zavođenja diktature*, str. 222.

37 "Kandidatske liste", u: *Slobodni dom*, 1, Mostar, 1925., str. 10.

38 BOSILJKA JANJATOVIĆ, "Karađorđevska centralizacija i položaj Hrvatske u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS", u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1995., str. 69.

39 H. MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, str. 185.

40 R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, str. 230.

41 TONČI ŠITIN, "Prodor i pobjeda HSS-a u Dalmaciji (1923.-1928.)", u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 32-33, Zagreb, 1999.-2000., str. 312.

vidljivo je da je u Mostarskoj oblasti dio muslimanskoga pučanstva glasovao za HRSS i za radikale. Također, treba reći da je dio hrvatskoga pučanstva, koji je bio u sprezi s vlastima, tj. radio u državnim institucijama, glasovao za radikale plašeći se gubitka radnoga mjesta. Unatoč HRSS-ovoj izbornoj pobjedi Beograd ga je krivio za događaje koji su se, prema vladinim izvorima, događali u Hercegovini.

Rezultati izbora u mostarskom okrugu objavljeni su i u posebnom izdanju *Večernje pošte*. Prema tim podatcima radikali su dobili 17.180 glasova, Spaho 10.868, HRSS 24.349, Srpska stranka 230, Vasilj Grgijić 487, Pučka stranka 439 i Kordić 103 glasa što znači da su radikali dobili dva mandata, Spaho jedan i HRSS četiri mandata.⁴² Od 48 zastupnika izabrano je 10 HRSS-ovih zastupnika (u Hercegovini 4, u Bosni 6), 15 zastupnika JMO-a, 21 radikal i dva zemljoradnika. Budući da je JMO bio bliži HRSS-u nego radikalima, u BiH je oporba dobila 25 mandata prema 23 mandata radikala i zemljoradnika. U Hercegovini je HRSS dobio četiri mandata: Stjepana Radića, Tomu Kovačevića, seljaka iz Banske Hrvatske, Nikolu Preccu, predsjednika područne organizacije HRSS-a za Hercegovinu i Ivana Radića, seljaka iz Drinovaca.⁴³ U sarajevskom je okrugu JMO dobio 26.630 glasova, Radikalna stranka 24.302, HRSS 8437, zemljoradnici 1776, a 409 za ostale. Za HRSS izabran je Pavle Radić. U

bihaćkom okrugu hrvatske stranke nisu dobile mandat. U banjolučkom okrugu radikali su dobili 45.640 glasova, JMO 14.819, HRSS 12.929, zemljoradnici 6400, radikalski disidenti 1940, muslimanski egzekutivci 1072, Velikosrpska stranka 480, Hrvatska pučka stranka 301, a lista Vinca Lovrekovića 289 glasova. HRSS je dobio jedan mandat. U travničkom je okrugu HRSS dobio 18.000 glasova, JMO 15.000, radikalna stranka 14.000, Samostalna demokratska stranka 112, zemljoradnici 875. Izabrana su 3 člana HRSS, 2 muslimana i 2 radikala. U tuzlanskom je okrugu JMO dobio oko 37.000 glasova, Radikalna stranka oko 35.000, HRSS 8000. Izabrano je pet muslimana, pet radikala i jedan član HRSS-a.⁴⁴

3. Izmišljena pobuna u Hercegovini

Ministarstvo unutarnjih poslova je 10. veljače 1925. izdalo priopćenje u kojem se tvrdi da su, nakon pobjede oporbenoga bloka u Hercegovini, radićevci u mnogim mjestima pokušali rušiti kuće, naročito srpske. Pojedinci su se osobno obraćali ministru unutarnjih poslova moleći za pomoć jer su se bojali da žandarmerija ne će biti dovoljno učinkovita u njihovoj obrani. Mnogobrojni brzogovorni upozoravali su da je stanje nakon objave izbornih rezultata i pobjede oporbenoga bloka za tamošnje srpsko pučanstvo postalo slično onom nakon

42 "Prvi rezultati izbora", u: *Večernja pošta*, posebno izdanje, Sarajevo, 9. veljače 1925., str. 1.

43 "Izborni rezultati", u: *Narodna sloboda*, 6, Mostar, 13. veljače 1925., str. 1.

44 R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, str. 232-234.

sarajevskoga atentata 1914. godine.⁴⁵ Bivši ministar Šefkija Behmen je 12. veljače 1925. u Beogradu novinari- ma komentirao izbore u BiH i izja- vio da su izbori prošli pod velikim pritiskom. Narod je tri mjeseca bio izložen raznim torturama koje se ne mogu ni zamisliti u jednoj pravnoj državi. Behmen ističe da nakon godi- nu dana raznih prijetnji, presija i pro- ganjanja muslimanskoga i katoličko- ga pučanstva slijede izborne metode takozvane Pašić-Pribićevićeve vlade, kojima je okrunjena sva nepravilnost i nepravda u BiH: "Građanima nije bila zajamčena osobna ni imovinska sigurnost, a napadi su bili svakod- nevni. Narod je bio izvrnut teroru četnika koji su naoružani puškama krstarili naseljima. (...) Oni su obila- zili sela i govorili narodu kako su iz- bori za muslimane i katolike u petak, pa ne trebaju u nedjelju 8. veljače ići na glasanje jer bi se izložili opasno- sti da dođu u sukob s radikalima."⁴⁶ U nekim mjestima seljaci se nisu dali preplašiti pa su radikali pribjegli dru- gim metodama. U konjičkoj općini u selima Obri i Čelebići s birališta su otjerani čuvari kutija, a u njihovoj odsutnosti oporbene su kuglice pri- brojene radikalima, a na nekim je bi- ralištima glasovalo više osoba nego ih je bilo upisano u popise birača.⁴⁷

Iz Mostara je 12. veljače 1925. hr- vatskim novinama poslano sljedeće izvješće o stanju nakon izbora:

"Vjerujući u pobjedu opozicije, narod je poslije izbora počeo u znak radosti paliti krjesove, a na crkvama su zvo- nila zvana. Pristaše vladinih stranaka pokušali su na nekim mjestima opri- jeti se spomenutim hrvatskim mani- festacijama. Radi toga je dolazilo do okršaja, te je alarmirana i žandarme- rija iz Vrgorca. Oružnici su u mno- gim mjestima uhitili uglednije ljude. Tako je u kotaru Ljubuškom uhićeno oko 200 hrvatskih seljaka, premda je već 11. veljače bio svuda uspostavljen mir."⁴⁸

Međutim, kada su nakon završenih izbora HRSS-ovci htjeli proslaviti pobjedu, u mnogim mjestima Hr- vatske i BiH intervenirale su vlasti, a i vojska.⁴⁹ *Narodna sloboda* je nakon izbora objavila tekst pod naslovom *Lažne vijesti o pobuni u Hercegovini*. Prema izvješću provladinih listova, u mostarskom, ljubuškom i djelo- mično stolačkom kotaru oporbenjaci su terorizirali vladine pristaše, činili ubojstva, palili im kuće i uništavali njihova imanja. Prema tim vijesti- ma, u navedenim kotarima više nije bilo vladinih pristaša. No, kasnije se ispostavilo da te vijesti nisu točne te da se radi o dezinformiranju jav- nosti jer paljenja kuća i proganjanja pristaša radikalne ili bilo koje druge stranke nije bilo. Priče da radićevci u Hercegovini progone radikale, odno- sno Srbe, uredništvo *Narodne slobode* kasnije opovrgava, ali u broju od 11. veljače javlja da je u Ljubuški došla vojska kako bi uredovala protiv bun-

45 *Isto*, str. 236.

46 *Isto*, str. 238.

47 *Isto*, str. 239.

48 *Isto*, str. 240.

49 B. JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj, 1918.-1935.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002., str. 82.

tovnika te da se iz povjerljivih izvora doznaje da je zapovjednik izjavio da "nema protiv koga uredovati jer je narod miran".⁵⁰ *Narodna sloboda* javlja i da su nakon intervencija iz Sarajeva i Beograda u Čapljini i Ljubuškom uslijedila uhićenja Hrvata katolika i muslimana jer su navodno sudjelovali u paljenju krjesova nakon izbora. Ekstremni radikali su u Hercegovini provodili razne oblike nasilja ne bi li zastrašili narod te tako dobili što više glasova. Izazvali su teške pa i krvave sukobe, a na dan izbora na pojedinim je biralištima uredovala vojska i žandarmerija.⁵¹

Narodna sloboda objavljivala je pritužbe naroda koje su stizale sa svih strana Hercegovine koje su govorile o nepravilnostima na izborima. Naime, narod se žalio da mnogih nema na izbornim popisima za što su bile krive i seoske starješine koje se nisu potrudile da svi birači iz njihovih sela budu na vrijeme registrirani. Seoski glavari mostarskoga kotara žalili su se da njihove reklamacije nisu prihvaćene, što potvrđuje i podatak da su u Čitluku pred glasačkom kutijom odbijena 53 birača. Takvih je slučajeva bilo na više seoskih birališta pa i u samome Mostaru. Prema novinskim napisima, izborni je dan protekao mirno. Bolesni i nepokretni birači fijakerima su bili dovezeni na mjesto glasovanja. Također, *Narodna sloboda* pisala je da je vlada izdala priopćenje u kojem se žali na oporbu da je u nekim prečanskim krajevima

došlo do nemira i demonstracija hrvatskoga i muslimanskoga pučanstva, a spominje se Mostar i Hercegovina. Međutim, u Mostaru nije bilo ni nereda ni demonstracija.⁵² Također, 17. veljače 1925. *Narodna sloboda* objavila je izvješće iz Čapljine o progonima i zatvaranju Hrvata katolika i muslimana. Vidjevši da su radikali dobili većinu na državnoj razini, starješina kotarske ispostave u Čapljini, Pašalić naredio je uhićenje svih onih za koje je smatrao da su protivnici vlasti. U to se upustilo i čapljinsko Radikalno vijeće na čelu s Danilom Pudarom, a pomagali su mu špijuni Pero Delić i Neđa Sarić. Tako je Pašalić zbog proslave izbornih rezultata Šimuna Kapetanovića kaznio s mjesec dana zatvora, po 15 dana zatvora kažnjeni su Salem Metifović i Meho Fazlagić, 10 dana zatvora dobili su Pero Dujmović, Mirko Vego i Jure Vukšić iz Trebižata, a nekoliko je ljudi kažnjeno s petodnevnom zatvorskom kaznom. U mjestu Blizanci također su progonili sve one koji su bili protiv radikala pa je pritvoreno 14 stanovnika toga mjesta.⁵³ Žandari su u Ljubuškom prekoračili ovlasti i tukli seljake, piše *Narodna sloboda*, pri čemu je teško ozlijeđen Ivan Miličević, glavar iz Lipna. U noći 8. prosinca 1925. u selu Lipno došlo je do sukoba između mladih toga sela i susjednih Radišića. Nakon što je jedan mladić iz Radišića ranjen iz puške, ljubuški su žandari 10. prosinca 1925. došli u Lipno, uhitili 11 mladića i odveli ih u žandar-

50 "Lažne vijesti o pobuni u Hercegovini", u: *Narodna sloboda*, 8, Mostar, 1925., str. 1.

51 *Isto*.

52 "Domaće vijesti", u: *Narodna sloboda*, 6, Mostar, 13. veljače 1925., str. 3.

53 "Naši dopisi", u: *Narodna sloboda*, 7, Mostar, 20. veljače 1925., str. 2-3.

merijsku postaju u Ljubuški, gdje su pretučeni i zlostavljani bili prisiljeni priznati krivnju.⁵⁴

Unatoč dobrim izbornim rezultatima, Hrvati i dalje nisu imali pristupa državnim službama. Narodni zastupnik Kostić 17. lipnja 1925. piše da su se na to žalili seljaci iz cijele BiH: "Hrvati nemaju nikakva pristupa u službe, dok prije ne pljunu na svoje hrvatstvo. Naše hrvatske činovnike bacaju u zabitije krajeve, ili ih naprosto ostavljaju na cjedilu, a kod nas u Bosni su gotovo sve sami Srbi na upravi. Ako dođemo na poštu, na željeznicu, u kotar, na županiju, svuda su sve sami Srbi ili oni ljudi koji su zaboravili na hrvatstvo."⁵⁵

HRSS je u Hercegovini i Bosni dobio naklonost birača jer je radio na poboljšanju životnih uvjeta. Radio je

također na opismenjavanju pučanstva i razvoju školstva što je doprinijelo boljem statusu državnih službenika hrvatske nacionalnosti. Na području Hercegovine bila je prisutna glad što je ionako teške životne uvjete još više pogoršalo. Radić je sa svojim stranačkim vodstvom iz Zagreba i predstavnicima na terenu radio na dostavljanju pomoći za izgladnjelo stanovništvo. Zalaganje HRSS-a za Hrvate u BiH rezultiralo je velikom potporom na ovim i sljedećim izborima. HPS unatoč podršci dijela svećenstva Katoličke crkve nije ostvario pozitivan rezultat, okrivivši HRSS da se u predizbornoj kampanji koristio nedopuštenim sredstvima i lažnim obećanjima. Druge političke stranke i neovisne kandidacijske liste ostvarile su zanemariv uspjeh na ovim izborima.

54 "Pašić-Radićevi batinaši na djelu", u: *Narodna sloboda*, 50, Mostar, 18. prosinca 1925., str. 1.

55 *Dom*, 8, Zagreb, 24. lipnja 1925., str. 3; "Koliko je i kako je napredovao hercegovački seljak", u: *Dom*, 15, Zagreb, 12. kolovoza 1925., str. 3-4.

An initiative for the autonomy Herzegovina with the aim of weakening Radic's influence on the 1925 parliamentary elections

Summary

The results of the 1923 parliamentary elections announced a fierce campaign for the next elections in February 1925. Dissidents of HRSS led by Matej Kordic tried to capitalize their good results in the 1923 elections through the aggressive promotion of new elections. They were supported by the Serbian Radicals, and to attract voters in Herzegovina, they focused on the idea of the autonomy of Herzegovina in their campaign.

Major political confrontations, when it comes to Croats in Bosnia and Herzegovina, occurred between HRSS and HPS, both of them aiming to obtain legitimacy for representing Croats in political life.

Despite the support of the Franciscans at the 1925 elections, HPS in Herzegovina suffered a complete debacle, gaining not a single seat. On the other hand, HRSS led a campaign against all - the regime's authority, its dissidents and HPS, achieving thus absolute victory among Croats in Bosnia and Herzegovina. In the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, HRSS won 67 seats, whereas in Bosnia and Herzegovina, they won 10 seats (4 in Herzegovina, 6 in Bosnia). Radic's dissident Matej Kordic suffered a heavy defeat in the electoral district of Mostar, winning only 103 votes. Belgrade authorities, dissatisfied with the electoral victory of HRSS, announced that after the proclamation of election results an armed rebellion occurred in Herzegovina followed by the persecution of non-Croat population. Due to such allegations, additional police and military forces were sent to Herzegovina, which after some time denied there had been any rebellion. The election results gave HRSS the right to represent Croats in Bosnia and Herzegovina in public and political life.

Keywords: HRSS (Croatian Republican Peasant Party), HPS (Croatian Folk Party), dissidents, autonomy, election campaign, political candidates, election lists, political party promotion, elections, Mostar district, election results.

SKICA ZA POVIJEST NIJEMACA I AUSTRIJANACA U BOSNI I HERCEGOVINI, S POSEBNIM OSVRTOM NA NJIHOVU SUDBINU TIJEKOM DRUGOGA SVJETSKOG RATA I U PORAČU

Vladimir GEIGER

Hrvatski institut za povijest
Opatička 10
HR - 10000 Zagreb
E-pošta:geiger@isp.hr

UDK 323.1(497.6=112.2)*1914/1958"
325(497.6=112.2)*1914/1958"
94(497.6)*1914/1958"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 28. veljače 2015.
Prihvaćeno: 9. ožujka 2015.

Sažetak

Na temelju mnogobrojnih i najvrjednijih historiografskih, publicističkih i demografskih radova, te i objavljenih i arhivskih izvora prikazuje se povijest i promišlja sudbina Nijemaca i Austrijanaca Bosne i Hercegovine od vremena austrougarske okupacije i njihova naseljavanja potkraj 19. stoljeća, i razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije, kada su, iako brojčano nevelika etnička skupina od dvadesetak tisuća, postali važan gospodarski i kulturni čimbenik, pa do razdoblja Drugoga svjetskog rata i neposrednoga poraća, kada su pretrpjeli znatne stvarne i demografske gubitke, i "nestali" iz bosanskohercegovačkoga područja.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Nijemci i Austrijanci.

Nijemci u Bosni i Hercegovini najmlađa su njemačka kolonizacijska skupina u jugoistočnoj Europi. Od prisutnosti Germana iz vremena seobe naroda (Goti) i na Balkanu, i u Bosni i Hercegovini, ostale su samo "krhotine", ponajprije u djelima bizantskih pisaca, ali i različiti arheološki nalazi,¹ a od prisutnosti stanovništva njemačkoga podrijetla uza srednjovjekovne rudokope (Sasi) u

Bosni i Hercegovini nalazimo ostatke prepoznatljive ponajprije u arheološkim nalazima i u toponimima.²

U vrijeme osmanske vladavine njemački su trapisti 1869. osnovali nedaleko od Banje Luke, u Delibašinu Selu, samostan *Maria Stern/Marija Zvijezda*.³ Značajnije skupine Nijemaca naselile su se u Bosnu i Hercegovinu u vrijeme austrougarske oku-

- 1 Usp. ŽELJKO DEMO, *Ostrogothic coinage from collection in Croatia, Slovenia, Bosna & Hercegovina*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 1994.; NOEL MALCOLM, *Povijest Bosne*, Novi Liber, Zagreb - Dani, Sarajevo, 1995., str. 7-11; ANTE UGLEŠIĆ, *Nazočnost Istočnih Gota u jugoistočnoj Europi u svjetlu arheološke i povijesne izvorne građe*, Doktorski rad, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet u Zadru, Žadar, 1996.; NADA ZEČEVIĆ, *Vizantija i Goti na Balkanu u IV i V veu*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 2002. I tamo navedena literatura.
- 2 Usp. KONSTANTIN JIREČEK, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Historisch-geographische Studien*, Gesellschaft der Wissenschaften, Prag, 1879.; [MIHAILO DINIĆ], ["Ekonomski razvitak Bosne u XIV. stoljeću"], u: BOGO GRAFENAUER - DUŠAN PEROVIĆ - JAROSLAV ŠIDAK (red.), *Historija naroda Jugoslavije*, I., Školska knjiga, Zagreb, 1953., str. 572-577; MIHAILO J. DINIĆ, *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni*, sv. I., Naučno delo, Beograd, 1955., sv. II., Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1961.; MILENKO S. FILIPOVIĆ, "Das Erbe der mittelalterlichen sächsischen Bergleute in den südslawischen Ländern", u: *Südost-Forschungen*, Band 22, München, 1963., str. 192-233; SIMA ČIRKOVIĆ, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1964.; ADEM HANDŽIĆ, "Rudnici u Bosni u drugoj polovini XV. stoljeća", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju - Revue de philologie orientale*, Vol. XXVI./1976., Sarajevo, 1978., str. 7-43; DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978.; MIKLÓS TAKÁCS, "Sächsische Bergleute im mittelalterlichen Serbien und die 'sächsische Kirche' von Novo Brdo", u: *Südost-Forschungen*, Band 50, München, 1991., str. 31-60; N. MALCOLM, *Povijest Bosne*, str. 31-32; SNEŽANA BOŽANIĆ, "Rudarstvo u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni", u: *Spomenica Istorijskog arhiva Srem*, br. 1, Sremska Mitrovica, 2002., str. 77-141; DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Srednjovjekovna Srebrenica XIV - XV vijek*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 2010. I tamo navedena literatura.
- 3 Usp. FRANZ PFANNER, *Die Klostersgeschichte von Mariastern, ersten Trappisten-Niederlassung in Bosnien*, Kath. Preßverein, Graz, 1874. ili FRANZ PFANNER, *Povijest samostana Marija Zvijezda 1869.-1874. Prvo naseljavanje trapista u Bosni*, Župa Navještenja Blažene Djevice Marije, Velika Gorica, 2010.; IVANKO VLAŠIČAK, *Povijest trapinskog manastira "Marije zvijezde" kod Banje Luke*, [Vlastita naklada], Virje, 1924.; BERISLAV GAVRANOVIĆ, *Dolazak Trapista u Delibašino Selo kod Banja Luke i njihova djelatnost*, [Vlastita naklada], Banja Luka, 1964.; RUDOLF FATH, "Trappistenabtei 'Maria Stern' bei Banja Luka wird Zentrum religiöser Einkehr - und Besinnungstage für die Donauschwaben", u: *Donauschwaben Kalender 1994*, Aalen, 1993., str. 55-58; ANTO ČOŠIĆ, *125. obljetnica trapističke opatije "Marija Zvijezda" u Banjaluci (1869-1994)*, [Vlastita naklada], Banja Luka, 1994.; MARGARETA MATIJEVIĆ, "Franz Pfanner (1825.-1909.) - ili kratko o doprinosu njemačkih trapista gospodarskom razvitku banjalučkog kraja", u: *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 2002*, Osijek, 2002., str. 279-286; NIKO-

pacije, poslije 1878. Prve njemačke naseobine u Bosni i Hercegovini bile su Wind(t)horst/Nova Topola osnovan 1879. i Maglaj(ani) na Vrbasu/Rudolfst(h)al/Adolfst(h)al/(Bosanski) Aleksandrovac osnovan 1880., kolonizirane na banjolučko područje doseljenicima, oko 500 obitelji, iz Porajnja, Šleske, Vestfalije, Braunschweiga, Hannovera i Oldenburga.⁴ Na poziv trapista 1879. dolaze iz Austrije u Banju Luku redovnice Klanjateljice Krvi Kristove, koje unatoč po-

četnom siromaštvu i jednostavnosti života podižu samostan *Nazareth/Nazaret* te postupno šire djelovanje. Ubrzo osnivaju i prve zajednice u okolici: 1885. samostan u Rudolfstalu/(Bosanski) Aleksandrovac, 1888. u Mittel-Wind(t)horstu/Nova Topola i drugdje, većinom u mjestima s doseljenim njemačkim kolonistima, u kojima otvaraju škole, dječja zabavišta, sirotišta i konvikte, ali primaju i djecu drugih etničkih skupina/nacionalnosti i vjeroispovijesti.⁵

LAUS FRIEDWAGNER, *Marija Zvijezda i njezini trapisti - Mariastern und seine Trappisten*, Trapistička opatija Marija Zvijezda, Banja Luka, 2009.; BRANISLAV TEINOVIĆ, *Trapistička opatija Marija Zvijezda u Banjaluci (1869-2009). Katalog izložbe povodom 140 godina od osnivanja, postojanja i djelovanja*, Muzej Republike Srpske, Banja Luka, 2009. I tamo navedeni izvori i literatura.

- 4 Usp. FRANZ OSTENDORF - JOHANNES OSTENDORF, *Fünfzig Jahre Kolonie Nova Topola und Alexandrovac in Bosnien in Jugoslawien*, Vechta in Oldenburg, 1930.; J. SCHEBEN, "Eifeler Bauerntum in Bosnien", u: *Bonifatiusblatt*, Jg. 85, Nr. 6, Paderborn, 1936., str. 147-154; CARL MÜLLER, "Niederrheinische Kolonisten in Bosnien", u: *Die Heimat. Krefelder Jahrbuch. Zeitschrift für niederrheinische Kultur und Heimatpflege, Weihnachtsheft 1956*, Krefeld, 1956., str. 125-128 ili CARL MÜLLER, "Niederrheinische Kolonisten in Bosnien", u: *Kalender für das Klever Land 1958*, Kleve, 1957., str. 97-101 ili CARL MÜLLER, "Niederrheinische Kolonisten in Bosnien", u: *Heimatkalender Kreis Moers*, Moers, 1959., str. 24-31; HELMUT ROTTHAUWE GEN. LÖNS, "Neues Leben im Vrbastal, Bosnien wird von Leuten aus Millingen, Vehlingen, Haffen, Wesel, Rees, Haldern und Grietherbusch besiedelt", u: *Heimatkalender Kreis Rees 1958.*, Rees, 1957., str. 48-49; CARL MÜLLER, "Siedler von Eifel-Mittelrhein in Bosnien", u: *Heimatsjahrbuch Landkreis Ahrweiler*, Rheinberg, 1960., str. 75-80; FRIEDRICH G. LAMERS, *65 Jahre Kolonien in Bosnien in Jugoslawien. Nova Topola (Windthorst) 1879-1944. Alexandrovac (Rudolfstal) 1880-1944*, [Vlastita naklada], [St. Paul, Minnesota], 1970.; FRIEDRICH G. LAMERS, *Zwei deutsche Kolonien in Bosnien. Erinnerungen an meine Heimat Windthorst*, [Vlastita naklada], [St. Paul, Minnesota], 1978.; MARTIN ARMGART - GERDA UND ROLF SCHULTE - WILFRIED VOGELER, "Auswanderer aus Essen nach Windhorst/Bosnien um 1879/80", u: *Ostdeutsche Familienkunde*, Band 39, Neustadt an der Aisch, 1991., str. 351-353 i 393-396; PAUL-JOSEF HEISTER, "Niederrheinische Kolonisten in Bosnien", u: *Mosaik. Zeitschrift für Familienforschung und Heimatkunde*, Heft 2-3, Kleve, 2002., str. 9-10; PETER SCHINDLER, *65 Jahre deutsche Kolonisten in Bosnien. Zwei geschlossene Kolonien Windthorst und Rudolfstal. Politische-Gemeinden [Nova Topola und Aleksandrovac] 1879-1944*, [Vlastita naklada], [Hamburg], 2007.; AMIRA ŽMIRIĆ, *Austrijski i njemački putopisi o Bosni i Hercegovini do 1941. godine*, Besjeda, Banja Luka, 2012., str. 125-127. I tamo navedeni izvori i literatura.
- 5 Usp. *Gedenkschrift zur 25-jährigen Jubelfeier der Schwestern der Kongregation von der Anbetung des kostbaren Blutes Jesu Christi im Kloster Nazareth bei Banjaluka in Bosnien, 1879-1904*, Druck Cordier, [Banja Luka], 1904.; *100 godina života i rada sestara Klanjateljica Krvi Kristove Provincije Zagreb, Sestre Klanjateljice Krvi Kristove*, Banja Luka - Zagreb, 1979.; *Duhovnost i povijest sestara Klanjateljica Krvi Kristove, Sestre Klanjateljice Krvi Kristove*, Zagreb, 1982.; FLAVIJA ŠUTIĆ - INES KEZIĆ, *S povjerenjem u Krv Jagječvu. Povijest hrvatske provincije sestara Klanjateljica Krvi Kristove*, Klanjateljice Krvi

Austrougarska je uprava poticala na seljavanje obrtnika, zemljoradnika i činovništva u Bosnu i Hercegovinu iz svojih pokrajina, Austrijanaca, Čeha, Slovaka, Mađara, Poljaka, Ukrajinaca, Hrvata, Slovenaca, Talijana, a napose Nijemaca iz Tirola i Njemačke. Doseljenici iz "naprednih zemalja" trebali su poslužiti kao uzor domaćim seljacima te tako pokrenuti modernizaciju Bosne i Hercegovine. U razdoblju od 1891. do 1905. godine kolonizirana je napose dolina rijeke Bosne. Među devedesetak erarnih kolonija, nastalih inicijativom vlade, koja je koloniste različitih narodnosti naseljavala na državnu zemlju, bilo je i desetak njemačkih s oko 1800 doseljenika iz Galicije. Većina kasnijih njemačkih kolonista u Bosnu i Hercegovinu došla je samopoticajno poslije 1885. iz Banata, Bačke, Srijema i Slavonije. Slijede zatim, naposljetku, u skupinama po 5 do 30 obitelji, njemački kolonisti iz Bukovine, Galicije i Rusije. Znatnije njemačke naseobine bile su u Bosni i Hercegovini samo u

banjolučkom, bosanskogradiškom, prnjavorskom i bijeljinskom kraju. Manje skupine Nijemaca nastanile su se i u industrijskim mjestima Drvaru,⁶ Zavidovićima, Žepču, Zenici, Tuzli te u Sarajevu, Mostaru, pa i drugim manjim mjestima. Nijemci su najzastupljeniji bili u banjolučkom i tuzlanskom kraju. Većina bosanskohercegovačkih Nijemaca živjela je u kolonijama, industrijskim/radničkim, koje nisu bile stalne i zemljoradničkim/seoskim, koje su bile brojnije i stalnije. Slobodne njemačke zemljoradničke kolonije bile su Franz Josefsfeld/Schönborn/Petrovopolje/Novo Selo kod Bijeljine,⁷ Brezovopolje-Novi između Bijeljine i Brčkog, Božinci-Kolonija i Kalendarovci-Turski kod Dervente, Opsiečko (Njemačko), Wind(t)horst i Rudolfst(h)al/Adolfst(h)al kod Banje Luke, Ularice Nove kod Doboja, Trošeljke kod Bosanske Gradiške. Erarne njemačke zemljoradničke kolonije bile su Koraće, Kadar-Svilaj i Vrbovac-Svilaj kod Dervente, Schutzberg/Glogovac/Ukrinski Lug⁸ i Ši-

Kristove, Zagreb, 1984.; INES KEZIĆ, *Hermína Gantert. Prva Klanjateljica Krvi Kristove u Bosni*, Kršćanska sadašnjosti i Klanjateljice Krvi Kristove, Zagreb, 2004.; CECILIJA MILKOVIĆ (priř.), *Klanjateljice Krvi Kristove. Regija Zagreb*, Klanjateljice Krvi Kristove, Zagreb, 2010.; CECILIJA MILKOVIĆ - CECILIJA GLIBO - VESNA ABRAMOVIĆ (priř.), *Dan Klanjateljica. Spomen na proslavu 175. godišnjice nastanka Družbe Klanjateljica Krvi Kristove i 130. godišnjice djelovanja na ovim prostorima*, Klanjateljice Krvi Kristove, Zagreb, 2010. I tamo navedeni izvori i literatura.

- 6 Usp. FRIEDRICH KÜHBAUCH, "Otto von Steinbeis und die Südostdeutschen. Merkwürdiges Spiel geschichtlicher Zufälle", u: *Donauschwaben Kalender 1963*, Aalen, 1962., str. 61-68.
- 7 Usp. M.[ATTHIAS] ROMETSCH, *50 Jahre Petrovopolje in Bosnien*, Novi Vrbas, 1936.; FRITZ HOFFMANN - JOSEF ZORN, *Franz-Josefsfeld/Schönborn. Geschichte einer deutschen Gemeinde in Bosnien*, Pannonia-Verlag, Freilassing, 1963.; FRIEDRICH HOFFMANN, "Vor 100 Jahren wurde Franzjosefsfeld (Schönborn) gegründet. Großes Wagnis für Franzfelder Familien, die 1885/86 nach Bosnien zogen", u: *Donauschwäbische Familienkundliche Forschungsblätter*, 12/1, Darmstadt, 1986., str. 2-7.
- 8 Usp. FERDINAND SOMMER, *Fern vom Land der Ahnen. Geschichte der deutschen evangelischen Gemeinde Schutzberg in Bosnien 1895-1942. Notvolle Heimkehr. Das Schicksal der Bosniendeutschen 1942-1960*, [Vlastita naklada], Altenkirchen, Westerwald, 1960.

bovska kod Prnjavora,⁹ Königsfeld/ Dubrava i Karlsdorf/Vrbaška kod Bosanske Gradiške, Vranovac i Pro-sara kod Bosanske Dubice, Branjevo na Drini¹⁰ i Dugopolje na Drini kod Zvornika. Sveukupno, u Bosni i Hercegovini je od potkraj 19. do početka 20. stoljeća osnovano pedesetak zemljoradničkih kolonija s oko 10.000 naseljenika, od kojih je bilo dvadesetak njemačkih kolonija s nekih 2000 naseljenika.¹¹

- 9 Usp. FRANZ OSWALD, *Ortssippenbuch der Deutsch-Böhmen und Donauschwaben von Sibovska Bosnia von 1898 bis 1942 und deren Vorfahren in der Bukowina, Galizien und der Bačka*, [Vlastita naklada], Graz, 1997., [Vlastita naklada], Graz, 2012.; SOPHIE A. WELISCH, "The Village of Sibovska in Bosnia and its German Bohemian Settlers from Galicia and Bukovina", u: *The Bukovina Society of the Americas Newsletter*, Vol. 17, No. 4, Ellis, Kansas, December 2007., str. 4-6.
- 10 Usp. GUSTAV ADOLF BAYER, *Und übrig blieb ein Johannsbrot-Baum. Branjevo an der Drina - Bosnien/Jugoslawien*, [Vlastita naklada], Pfullingen, 1975.
- 11 Usp. JOSEF HEIMFELSEN, *Die deutschen Kolonien in Bosnien*, Gerold & Co Buchhandlung, Sarajevo, 1911.; JOSO LAKATOŠ, *Narodna statistika*, Vlastita naklada, Zagreb, 1914., str. 34-39; HANS MAIER, *Die deutschen Siedlungen in Bosnien*, Ausland und Heimat Verlags-Aktiengesellschaft, Stuttgart, 1924.; KARL HAMM, "Bosnien und Herzegowina. Siedlungsgeschichte", u: CARL PETERSEN - OTTO SCHEEL - PAUL HERMANN RUTH - HANS SCHWALM (Hrsg.), *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschums*, Band 1, Breslau, 1933., str. 497-498; HERMANN RÜDIGER, "Bosnien und Herzegowina. Wirtschaftliches Leben der Deutschen", "1. Landdeutschum", "2. Industrie-Deutschum", u: *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschums*, Band 1, str. 500-501; H. MOTSCHMANN, "Aus deutschen Dörfern Bosniens", u: *Wogeblatt*, Jg. 4, Novi Sad, 1935., str. 10-12; R. KNOPFACHER, "Die deutschen Siedlungen in Bosnien", u: *Der Heimatkreis*, Jg. 3, Heft 3, Klagenfurt, 1939., str. 13-14; RICHARD KLEIN, "Geschichte der deutschen Siedlungen in Bosnien", u: *Deutsche Arbeit*, Jg. 42, Heft 11, Berlin, 1942., str. 343-344; GEORG WÄGNER, "Zwischen Batschka und Bosnien", u: *Gerhardsbotte*, Jg. 14, Nr. 7, Stuttgart, 1969., str. 3-4 ili GEORG WÄGNER, "Zwischen Batschka und Bosnien", u: HANS DIPLICH - HANS WOLFRAM HOCKEL (Hrsg.), *Wir Donauschwaben*, Salzburg Akadem. Gemeinschaftsverl., Salzburg, 1950., str. 280-284; P. PFAFF, "Deutsche in Bosnien", u: *Neuland*, Jg. 6, Nr. 24, Salzburg - Freilassing, 1953., str. 7; F.[ERDINAND] SOMMER, "Auch in Bosnien gab es Deutsche", u: *Mitteilungen für die Deutschen aus dem Donaauraum*, Jg. 6, Nr. 21, Karlsruhe, 1960., str. 1; JOSEF MÜLLER, *Syrmien-Slawonien-Bosnien. Verlorene Heimat deutscher Bauern*, Pannonia-Verlag, Freilassing, 1961.; F.[RITZ] HOFFMANN, "Aus der Geschichte des Bosniendeutschums. An- und Aussiedlung", u: *Neuland*, Jg. 15, Folge 51/52, Salzburg - Freilassing, 1962., str. 8; FERDO HAUPTMANN, "Reguliranje zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini i počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austrougarske vladavine", u: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 16, Sarajevo, 1965., str. 151-171; GEORG WILD, "Deutsche Siedlungen in Syrmien, Slawonien und Bosnien", u: *Südostdeutsches Archiv*, Band 14, München, 1971., str. 144-154; FRITZ HOFFMANN, *Das Schicksal der Bosniendeutschen in 100 Jahren von 1878 bis 1978*, O. Hartmann-Verlag, Sersheim, 1982.; VALENTIN OBERKERSCH, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, Donauschwäbische Kulturstiftung, Stuttgart, 1989.; GORAN BEUS RICHEMBERGH, "Nijemci u Bosni", u: *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 1997*, Osijek, 1997., str. 135-142; IVAN BALTA, "Njemačke kolonije u bosanskoj Posavini krajem 19. stoljeća", u: *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 2004*, Osijek, 2004., str. 211-217; AMILA KASUMOVIĆ, *Njemački kolonisti u Bosni i Hercegovini u doba austro-ugarske uprave (1878.-1918.)*, Magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2008.; AMILA KASUMOVIĆ, "Modaliteti eksterne kolonizacije u Bosni i Hercegovini 1890-1914: Case study za njemačke erarne kolonije", u: *Prilozi*, 38, Sarajevo, 2009., str. 81-120; GORAN BEUS RICHEMBERGH, "Austro-njemački utjecaji u

Najvećim dijelom njemački naseljenici u Bosni i Hercegovini bili su evanđeličke vjeroispovijesti,¹² a tek nešto više od četvrtine bili su rimokatolici.¹³ U izvorima i literaturi različiti su navodi o broju njemačkih kolonija i broju njemačkih naseljenika u Bosnu i Hercegovinu. Prema brojidbenim pokazateljima 1910. godine (kriterij materinji jezik), u Bosni i Hercegovini bilo je 22.968 Nijemaca, ili 1,21 % stanovništva. Od toga, nešto više od trećine bosanskohercegovačkih Nijemaca ži-

vjelo je kao kolonisti u selima, a ostali u gradovima.¹⁴ No, mnogi od novopridošlih bili su državni činovnici, poslovni ljudi i vojnici, koji nisu namjeravali ostati u Bosni i Hercegovini.¹⁵

Potkraj 19. stoljeća sazrijevaju uvjeti za stvaranje nacionalne udruge Nijemaca u Bosni i Hercegovini, te je 1899., odnosno 1909., osnovan "Verein der Deutschen in Bosnien und Herzegowina" sa sjedištem u Sarajevu.¹⁶ Prije toga bosanskohercegovački Nijemci su se uglavnom okupljali u crkvenim

Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine", u: *Godišnjak Njemačke zajednice/DG Jahrbuch 2010*, Osijek, 2010., str. 317-334; GORAN BEUS RICHEMBERGH, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati, I. Prilozi za povijest njemačko-austrijske nacionalne manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, SYNOPSIS i Njemačka zajednica - Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, Zagreb - Sarajevo, 2010.; LENI PERENČEVIĆ, "'Pravo na zavičaj' - Identitet bosanskih Nijemaca u poslijeratnoj Njemačkoj", u: HUSNIJA KAMBEROVIĆ (ur.), *Identitet Bosne i Hercegovine kroz istoriju. Zbornik radova*, 2, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011., str. 157-161; LENI PERENČEVIĆ, "'Fern vom Land der Ahnen' - Zur Identitätskonstruktion in bosniendeutschen Heimatbüchern", u: ELISABETH FENDL - WERNER MEZGER - MICHAEL PROSSER-SCHELL - HANS-WERNER RETTERATH - TERESA VOLK (Hrsg.), *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde*, Band 51, Münster, 2010., str. 47-52. I tamo navedeni izvori i literatura.

- 12 Usp. KARL HAMM - FERDINAND SOMMER, "Bosnien und Herzegowina. Kirchliches Leben der Deutschen", u: *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*, Band 1, str. 501-502; GEORG WILD, *Die Deutsche Evangelische Kirche in Jugoslawien 1918-1941*, Verlag des Südostdeutschen Kulturwerkes, München, 1980.; KARL STERLEMANN, *Studien zur Kirchengeschichte der Reformierten Christlichen Kirche in Jugoslawien, Kroatien und Südungarn (von der Ansiedlungszeit bis 1944)*, [Vlastita naklada], Bad Neuheim, 1988., str. 144-149; CARL BETHKE, "Deutsche 'Kolonisten' in Bosnien (1878-1918). Vorstellungswelten, Ideologie und Soziale Praxis in Quellen der Evangelischen Kirche", u: ZIJAD ŠEHIĆ (ur.), *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918. Zbornik radova*, Filozofski fakultet Sarajevo, Sarajevo, 2011., str. 235-266. I tamo navedeni izvori i literatura.
- 13 Usp. JOSEF HALTMAYER, "Die katholischen Deutschen in Bosnien", u: MICHAEL LEHMANN - JOSEF HALTMAYER (Hrsg.), *Die katholischen Donauschwaben in der Doppelmonarchie 1867-1918. Im Zeichen des Liberalismus*, Verlag Buch und Kunst Kepplerhaus, Stuttgart, 1977., str. 497-523; JOSEF HALTMAYER, "Die katholischen Deutschen in Bosnien und der Herzegowina 1918-1945", u: MICHAEL LEHMANN (Hrsg.), *Die katholischen Donauschwaben in den Nachfolgestaaten 1918-1945. Im Zeichen des Nationalismus*, Pannonia-Verlag, Freilassing, 1972., str. 341-355. I tamo navedeni izvori i literatura.
- 14 Usp. *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Sarajevo, 1912.; J. LAKATOŠ, *Narodna statistika*, str. 34-35; H. MAIER, *Die deutschen Siedlungen in Bosnien*, str. 28, 54; F. HOFFMANN, *Das Schicksal der Bosniendeutschen in 100 Jahren von 1878 bis 1978*, str. 8.
- 15 N. MALCOLM, *Povijest Bosne*, str. 195.
- 16 Usp. DUŠAN BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1966., str. 14; VALENTIN OBERKERSCH, "Syrmien - Slawonien Kroatien -

društvima, pjevačkim društvima, tje-
lovježbenim društvima i čitaonicama.
Početak Prvoga svjetskog rata 1914.
prekinuo je udruživanje Nijemaca u
Bosni i Hercegovini, a njegov ishod
vratio je na početak pitanje položaja
njemačke manjine u novonastaloj juž-
noslavenskoj državi.¹⁷

Raspadom Austro-Ugarske Monarhije
pripadnici njemačke etničke skupine
u jugoistočnoj Europi i u Kraljevini
Srba, Hrvata i Slovenaca našli su se u
novom položaju nacionalne manjine.
Mirovne odredbe novonastalim su
državama nametnule obvezu zaštite
prava manjina, ali to je za oko dva mi-
lijuna Nijemaca europskoga jugoisto-
ka, u Mađarskoj, Rumunjskoj i Kra-
ljevine SHS, bila slaba utjeha. Nijemci
su bili izloženi pritisku vlasti, što je
dovelo i do iseljavanja. Najveći pad
njemačkoga/austrijskoga stanovništva
zabilježen je na područjima koja su
pripadala austrijskoj državnoj upravi.
Tako su se i iz Bosne i Hercegovine
iselili oni čiji je boravak bio vezan uz
austrougarska državna tijela.¹⁸

Njemačko manjinsko udruženje
"Švapsko-njemački kulturni savez"
("Schwäbisch-Deutsche Kultur-
bund"), osnovano 1920. u Novom
Sadu, u svojem je programu predviđa-

lo djelatnosti na očuvanju i razvitku
nacionalnoga identiteta, te unapređe-
nje gospodarskoga napretka Nijema-
ca u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Pra-
vila Kulturbunda sastavljena su po
uzoru na pravila udruženja sudetskih
Nijemaca i pravila srpskoga društva
"Prosvjeta", koje je djelovalo u Bosni
i Hercegovini u vrijeme Austro-Ugar-
ske Monarhije. Na osnivačkoj skup-
štini Kulturbunda u Novom Sadu
nazočili su uz predstavnike Nijemaca
iz svih krajeva Kraljevine SHS i pred-
stavnici bosanskohercegovačkih Nije-
maca iz Banje Luke i Wind(t)horsta.
Kulturbund u mjestima s većim bro-
jem Nijemaca osniva mjesne saveze te
su i u Bosni i Hercegovini, napose od
sredine tridesetih godina 20. stoljeća,
osnovani i mjesni savezi Kulturbunda
(Königsfeld/Dubrava 1935., Wind(t)
horst 1935., Vrbovac 1935., Zavidovi-
ći 1935., Brčko 1937., Šibovska 1937.,
Polje 1937., Franz-Ferdinandshöhe/
Ularice 1937., Rudolfstal 1940., Ba-
nja Luka 1940., Bosanska Gradiška
1940., Bosanski Šamac 1941., Teslić
1941.). Tridesetih godina 20. stoljeća
Kulturbund je postao i djelatniji na
otvaranju njemačkih škola, i u gra-
dovima i selima osnivanju njemačkih
čitaonica, i u područjima Kraljevine
Jugoslavije koja je ranije zapostavljao,

Bosnien", u: JOSEF VOLKMAR SENZ (Hrsg.), *Donauschwäbische Siedlungsgebiete, Arbeitsgemeinschaft Donauschwäbischer Lehrer*, München, 1974., str. 24; F. HOFFMANN, *Das Schicksal der Bosniendeutschen in 100 Jahren von 1878 bis 1978*, str. 58; V. OBERKERSCH, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, str. 108-109; C. BETHKE, "Deutsche 'Kolonisten' in Bosnien (1878-1918). Vorstellungswelten, Ideologie und Soziale Praxis in Quellen der Evangelischen Kirche", str. 256.

17 KARL HAMM, "Politisches Leben [der Deutschen in Bosnien]", u: *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*, Band 1, str. 500; D. BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*, str. 14.

18 H. MAIER, *Die deutschen Siedlungen in Bosnien*, str. 28; D. BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*, str. 20, 31-32; F. HOFFMANN, *Das Schicksal der Bosniendeutschen in 100 Jahren von 1878 bis 1978*, str. 8.

što je bio slučaj s Bosnom i Hercegovinom. Tada su zbog jugoslavenskih gospodarskih probitaka uspostavljeni dobri odnosi s njemačkom državom te je tako otvoren i prostor za ubrzanu obnovu manjinskoga školstva njemačke skupine, što je pogodovalo sprječavanju ili, pak, usporavanju odnarođivanja jugoslavenskih Nijemaca. "Stranka Nijemaca u Kraljevini SHS" ("Partei der Deutschen in Königreiche SHS") osnovana 1922. godine, konzervativno usmjerena, nije imala znatnijega utjecaja na njemačko stanovništvo, i na izborima je osvajala tek pedesetak tisuća glasova. Najveći uspjeh stranke u kratkotrajnom djelovanju (zabranjena je uvođenjem šestojanuarske diktature 1929. godine, a kasnije nije obnovljena) bio je ulazak osmorice njezinih zastupnika u jugoslavensku skupštinu 1923. godine. Kulturbund je postao izrazito središte djelovanja njemačke manjine u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, a svoja stajališta promiče preko glasila *Deutsches Volksblatt*. U Kraljevini SHS/Jugoslaviji Kulturbund je nekoliko puta i zabranjivan i obnavljan, ovisno o politici koju su prema nacionalnim manjinama i Austriji i Njemačkoj (kasnije Njemačkom Reichu) vodile pojedine jugoslavenske vlade. Po svim obilježjima, i po suzdržljivosti većine Nijemaca u Kraljevini SHS/Jugoslaviji prema politici, ova se etnička skupina ni po čemu nije razlikovala od bilo koje druge etničke skupine. Elita njemačke manjine u Kraljevini SHS/Jugoslaviji ubrzo uviđa da u državi, u kojoj je nacionalno pitanje od prvoga dana postalo trajnom okosnicom političkih sukoba, svoj program borbi za manjinska prava može ostvariti jedino u pogodbama s vodećim politič-

kim snagama. Krilatica Kulturbunda "Vjernost domovini, vjernost svome narodu" ("Staatstreu und Volkstreu") naglašava namjeru da se prirodni problemi višenacionalne zajednice ne rješavaju zaoštavanjem, nego izbjegavanjem sporova. No, znatne i dalekosežne promjene nastaju s pojavom Obnoviteljskoga pokreta ("Kameradschaft für Erneuerungsbewegung des SDKB") radikalnoga usmjerenja među jugoslavenskim Nijemcima, koji sredinom tridesetih godina 20. stoljeća počinje oponašati svoje uzore iz Njemačkoga Reicha. Začetnikom Obnoviteljskoga pokreta smatra se istaknuti član Kulturbunda dr. Jakob Awender iz Pančeva. Obnoviteljski pokret brzo se razvija, napose nakon što Branimir Altgayer 1936. godine u Osijeku osniva "Kulturno i dobrotvorno udruženje Nijemaca" ("Kultur und Wohlfahrtsvereinigung der Deutschen"). U njemačkoj narodnoj skupini dolazi do sudbinskoga raskola. Suočena s naglim rastom i pojačanom djelatnošću Obnoviteljskoga pokreta, koji svoja stajališta promiče preko glasila *Volksruf*, središnjica Kulturbunda 1936. godine donosi odluku o isključenju Obnovitelja iz Kulturbunda. Sukob se s rukovodstvom Kulturbunda prenosi na mjesne organizacije. Nakon dugotrajnih taktiziranja i političkoga manevriranja tijekom 1939. godine dolazi do pre-vage pristaša Obnovitelja u Kulturbundu i povlačenja posustaloga starog rukovodstva, lojalnog Kraljevini Jugoslaviji. Djelatnost i Kulturbunda i Obnovitelja na područjima gdje je njemačka manjina bila u procesu nacionalne asimilacije s većinskim stanovništvom, imala je kulturni, a pojavom nacionalsocijalizma i poli-

tički zadatak okupljanja Nijemaca i sprječavanja odnarođivanja njemačke manjine. Ne može se, međutim, poreći izravan utjecaj ustanova za unapređivanje položaja narodnosti u inozemstvu kojih je u Njemačkom Reichu bilo nekoliko. Napose je izrazita djelatnost Volksdeutsche Mittelstelle, ustanove Njemačkoga Reicha osnovane 1936. godine za koordinaciju rada s njemačkim narodnosnim manjinama u inozemstvu, koja je umnogome određivala njihovu djelatnost, u skladu s politikom Njemačkoga Reicha.¹⁹

Nijemci su u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, na bosanskohercegovačkom po-

dručju bili najzastupljeniji u gradovima i okruzima Banja Luka, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Bijeljina, Brčko, Derventa, Gradačac, Mostar, Teslić, Travnik, Prijedor, Prnjavor, Sarajevo, Tuzla, Visoko, Zenica, Zvornik i Žepče. Prema brojidbenim pokazateljima (kriterij materinji jezik) Nijemaca u Bosni i Hercegovini 1921. bilo je 16.399 / 16.471, a 1931. bilo je 14.988 / 15.500 / 15.600 (prema različitim izračunima odnosno brojčanim iskazima).²⁰

Međutim, postoje mišljenja da rezultati popisa iz 1921. i 1931. nisu realni za procjenu stvarnoga broja Nijemaca u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, jer se

19 Usp. LJUBOMIR ST. KOSIER, *Grossdeutschland und Jugoslawien (aus südslawischen Perspektive)*, Manzsche Verlagsbuchhandlung J. Klinkhard & Co., Berlin - Wien, 1939.; DUŠAN BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*, Ljubljana, 1966.; JOHANN WÜSCHT, *Beitrag zur Geschichte der Deutschen in Jugoslawien für den Zeitraum von 1934 bis 1944*, [Vlastita naklada], Kehl am Rhein, 1966.; JOSEF VOLKMAR SENZ, *Das Schulwesen der Donauschwaben in Königreich Jugoslawien*, Verlag des Südostdeutschen Kulturwerkes, München, 1969., str. 51-52, 78-129; HANS RASIMUS, *Als Fremde in Vaterland. Der Schwäbisch-deutsch Kulturbund und die ehemalige Deutsche Volksgruppe in Jugoslawien im Spiegel der Presse*, Donauschwäbische Kulturstiftung, München, 1989.; V. OBERKERSCH, *Die Deutschen in Syrien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, str. 177-364; VALDIS O. LÜMANS, *Himmler's Auxiliaries. The Volksdeutsche Mittelstelle and the German national minorities of Europe, 1933-1945*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill and London, 1993.; HOLM SUNDHAUSSEN, "Die Deutschen in Kroatien-Slavonien und Jugoslawien", u: GÜNTER SCHÖDL (Hrsg.), *Deutsche Geschichte in Osten Europas. Land an der Donau*, Siedler Verlag, Berlin, 1995., str. 315-335; LJUBODRAG DIMIĆ, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, Treći deo, *Politika i stvaralaštvo*, Stubovi kulture, Beograd, 1997., str. 8-55; VLADIMIR GEIGER, "Saslušanje Branimira Altgayera vođe Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u Upravi državne bezbjednosti za Narodnu Republiku Hrvatsku 1949. godine", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 3/1999., Zagreb, str. 578-584; ZORAN JANJEVIĆ, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2005.; CARL BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918-1941*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2009.; OSKAR FELDTÄNZER - GEORG WILDMANN, "Die Donauschwaben in Jugoslawien 1918-1944", u: GEORG WILDMANN, *Donauschwäbische Geschichte*, Band III, *Die Tragödie der Selbstbehauptung im Wirkungsfeld des Nationalismus der Nachfolgestaaten 1918-1944*, Donauschwäbische Kulturstiftung, München, 2010., str. 471-605. I tamo navedena literatura.

20 Usp. H. MAIER, *Die deutschen Siedlungen in Bosnien*, str. 28; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921 god. Kraljevina Jugoslavija*, Sarajevo, 1932.; *Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine u Kraljevini Jugoslaviji*, Beograd, 1931.; W.[ILHELM] WINKLER, "Bosnien und Herzegowina. Bevölkerungsstatistik", u:

dio njih iz raznih razloga, posebice gospodarskih i političkih, denacionalizirao u Slovence, Hrvate, Mađare, Srbe i druge. Iako je u Kraljevini SHS/Jugoslaviji uslijedilo razdoblje pada prirodnoga rasta njemačkoga stanovništva, dio se asimiliranih do početka Drugoga svjetskog rata opet očitovao kao Nijemci, što se vezuje uz djelovanje Kulturbunda i Obnovitelja, ali i krupnih promjena u domaćim i međunarodnim političkim odnosima.²¹

Nakon napada Njemačkoga Reicha na Kraljevinu Jugoslaviju i uspostave Nezavisne Države Hrvatske u travnju 1941. dolazi do potpuno novih i iz-

mijenjenih okolnosti i za pripadnike njemačke manjine u Bosni i Hercegovini. Nijemci u NDH ustrojani su u Njemačku narodnu skupinu (*Die Deutsche Volksgruppe*) po strogo vodstvenim načelima (*Führerprinzip*), po uzoru na Njemački Reich. Pripadnicima njemačke narodne skupine u NDH zakonski je zajamčena ravnopravnost s hrvatskim narodom.²²

Nijemci su u Bosni i Hercegovini početkom Drugoga svjetskog rata bili najzastupljeniji u gradovima, odnosno okruzima Bosanska Gradiška, Sarajevo, Bijeljina, Prnjavor, Derventa, Banja Luka, Zenica, Žepče, Brčko, Tuzla, Doboj, Teslić, Pri-

Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums, Band 1, str. 496-497; *Gliederung der Bevölkerung des ehemaligen Jugoslawien nach Muttersprache und Konfession nach den unveröffentlichten Angaben der Zählung von 1931*, Publikationsstelle, Wien, 1943.; D. BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*, str. 20; F. HOFFMANN, *Das Schicksal der Bosniendeutschen in 100 Jahren von 1878 bis 1978*, str. 8; H. RASIMUS, *Als Fremde in Vaterland. Der Schwäbisch-deutsch Kulturbund und die ehemalige Deutsche Volksgruppe in Jugoslawien im Spiegel der Presse*, str. 574, 582-583, 584-585, 588-589.

- 21 Usp. ZDRAVKO KRNIĆ - SREĆKO LJUBLJANOVIĆ - CVETKO TOMLJANOVIĆ, "Neki podaci o organizaciji i radu Njemačke narodne skupine u NDH", u: *Zbornik. Historijski institut Slavonije*, 1, Slavonski Brod, 1963., str. 7-13; D. BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*, str. 16-17; MICHAEL HOTTINGER [ANTON SCHERER], "Die Donauschwaben in Jugoslawien", u: *Die Weg in die neue Heimat. Die Volksdeutschen in der Steiermark*, Leopold Stocker Verlag, Graz - Stuttgart, 1988., str. 112-113, 128 ili ANTON SCHERER, "Podunavski Švabe u Jugoslaviji", u: ANTON SCHERER - MANFRED STRAKA, *Kratka povijest podunavskih Nijemaca/Abriss zur Geschichte der Donauschwaben*, Pan-liber, Osijek - Zagreb - Split, Graz - Stuttgart, 1999., str. 31-32, 50/99-101, 120-121; V. OBERKERSCH, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, str. 496-497; Z. JANJETOVIĆ, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, str. 62-82. I tamo navedena literatura.
- 22 Usp. BOGUMIL VON ANDRAŠEVIĆ, "Die deutschen Siedlungen in Mittel-Kroatien", u: *Jahrbuch des Osteuropa-Instituts zu Breslau*, Breslau, 1942., str. 217-269; HUGO GROTHE, "Die Volksdeutschen Bosniens", u: *Archiv für Wanderungswesen und Auslandskunde*, Jg. 8, Heft 3, Leipzig, 1942., str. 102-103; WILHELM SATTLER, *Die deutsche Volksgruppe im unabhängigen Staat Kroatien. Ein Buch vom Deutschtum in Slawonien, Syrmien und Bosnien*, Steirische Verlagsanstalt, Graz, 1943.; Z. KRNIĆ - S. LJUBLJANOVIĆ - C. TOMLJANOVIĆ, "Neki podaci o organizaciji i radu Njemačke narodne skupine u NDH", str. 7-70; ZDRAVKO KRNIĆ, *Njemačka narodna skupina u NDH*, Doktorski rad, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Sarajevo, 1972.; TOMISLAV IŠEK, "Djelatnost Kulturbunda i Folksdojčera", u: *Sarajevo u revoluciji*, Tom drugi, *Komunistička partija Jugoslavije u pripremanju i organizaciji ustanka*, Istorijski arhiv, Sarajevo, 1977., str. 284-291; MILAN VUKMANOVIĆ, "Neka pitanja o obrazovanju i djelovanju ustaškog stožera za takozvanu Bosansku Hrvatsku i povjereništva za Vrbasku banovinu u Banjaluci od aprila do avgu-

jedor, Gradačac, Zvornik i Jajce.²³ Različiti su, a i oprječni, navodi o broju Nijemaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, pa i o broju Nijemaca u Bosni i Hercegovini 1941. odnosno u vrijeme Drugoga svjetskog rata. Navodi o broju Nijemaca u Bosni i Hercegovini u širokom su rasponu od 16.000 do 23.000. Početkom Drugoga svjetskog rata, prema podacima njemačke narodne skupine u NDH potkraj 1941., na području Bosne i Hercegovine bilo je 23.267 Nijemaca,²⁴ a brojku od 23.000 Nijemaca u Bosni i Hercegovini u svojim izvješćima spominje i Ministarstvo vanjskih poslova Njemačko-

ga Reicha i Poslanstvo Njemačkoga Reicha u Zagrebu, u ljeto 1942.²⁵ No, prema povjesničaru W. Sattleru, koji se 1943. poziva na podatke njemačke narodne skupine u NDH, na području Bosne i Hercegovine potkraj 1941. bilo je 19.900 Nijemaca.²⁶ Različiti su i poslijeratni njemački/folksdojčerski navodi o broju Nijemaca u Bosni i Hercegovini u vrijeme Drugoga svjetskog rata. Prema L. Schumacheru, koji se izračunima/procjenama oslanja na rezultate popisa iz 1931., Nijemaca je u Bosni i Hercegovini bilo 1941./1944. oko 16.000.²⁷ Povjesničar V. Oberkersch, pak, broj Nijemaca u Bosni i Herce-

sta 1941. godine", u: *Istorijski zbornik. Institut za istoriju u Banjaluci*, br. 5, Banja Luka, 1984., str. 90-94; V. OBERKERSCH, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, str. 367-461; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band I, *Ortsberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, Donaueschinger Kulturstiftung, München - Sindelfingen, 1991., str. 810-829 ili *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Ortsberichte 1944-1948*, Universitas, München, 1991., str. 810-829; H. SUNDHAUSSEN, "Die Deutschen in Kroatien-Slavonien und Jugoslawien", str. 335-342; V. GEIGER, "Saslušanje Branimira Altgayera vođe Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u Upravi državne bezbjednosti za Narodnu Republiku Hrvatsku 1949. godine", str. 596-605; MARIO JAREB, "The German Ethnic Group in the Independent State of Croatia from 1941 to 1945", u: *Review of Croatian History*, Vol. III., No. 1, Zagreb, 2007., str. 201-217; ZIJA SULEJMANPAŠIĆ, *Više nas nisu hapsili 1931.-1950.*, Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 2012., str. 87-92, 149-151. I tamo navedena literatura.

23 MUZEJ SLAVONIJE, OSIJEK, *Povijesni odjel*, fasc. Službeni listovi, odluke, naredjenja 1944. g., "Zahl der deutschen Bevölkerung auf Grund der Ergebnisse der Bestandsaufnahme von 11.12.1941. nach Grossgespanschaften und Verwaltungsbezirken im ua. Staate Kroatien".

24 *Isto*.

25 HRVATSKI DRŽAVNI ARHIV, ZAGREB (dalje: HDA), *Zbirka mikrofilmova*, Nacionalni arhiv Washington, Njemački dokumenti - D - 64, snimka 671-673, [Ribbentrop - Kasche o preseljenju folksdojčera iz Bosne u Njemački Reich, srpanj 1942.]; NADA KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, Golden Marketing, Zagreb, 1998., str. 210; NADA KISIĆ KOLANOVIĆ, "Siegfried Kasche: njemački pogled na Hrvatsku 1941. godine", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 3/2011., Zagreb, str. 784.

26 W. SATTLER, *Die deutsche Volksgruppe im unabhängigen Staat Kroatien. Ein Buch vom Deutschtum in Slawonien, Syrmien und Bosnien*, str. 36.

27 LUDWIG SCHUMACHER, "Vertreibungsverluste der Deutschen in Jugoslawien im Spiegel der Statistik", u: *Jahrbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Volkskalender 1960*, Stuttgart, 1960., str. 125.

govini 1941. zaokružuje na 20.000.²⁸ Prema F. Hoffmannu 1942./1944. bilo je 18.367 Nijemaca,²⁹ a prema K. Weberu 1941. bilo je 21.000 Nijemaca u Bosni i Hercegovini. No, procjena o 21.000 Nijemaca u Bosni i Hercegovini u vrijeme Drugoga svjetskog rata uglavnom je prihvaćena i navođena u njemačkoj/folksdojčerskoj historiografiji i publicistici.³⁰ Znatno su različiti i izračuni/procjene u srpskoj i hrvatskoj literaturi o ljudskim gubitcima Jugoslavije u Drugome svjetskom ratu, koliko je 1941. bilo Nijemaca u Bosni i Hercegovini. Početkom Drugoga svjetskog rata 1941. Nijemaca je u Bosni i Hercegovini bilo prema izračunu/procjeni B. Kočovića,³¹ kao i prema izračunu/procjeni Ž. Đorđevića³² 18.000, a prema izračunu/procjeni V. Žerjavića 16.000.³³ No, L. Schu-

macher, B. Kočović, V. Žerjavić i Ž. Đorđević zanemarili su mišljenja da rezultati popisa iz 1931. godine nisu realni za procjenu stvarnoga broja Nijemaca u Kraljevini Jugoslaviji, pa ni u Bosni i Hercegovini, a i za procjenu stvarnoga broja Nijemaca 1941., jer se dio njih iz raznih razloga, posebice gospodarskih i političkih, "asimilirao", odnosno drukčije iskazivao. Naime, dio se njih do početka Drugoga svjetskog rata opet očitovao kao Nijemci, što se vezuje uz djelovanje Kulturbunda i Obnovitelja, tridesetih godina 20. stoljeća, ali i krupnih promjena na domaćem i međunarodnom političkom planu. Uz to, popise stanovništva u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, napose popis iz 1931. godine mnogobrojni, pa i Nijemci, kao odraz stvarne nacionalne/etničke strukture stanovništva (na

28 VALENTIN OBERKERSCH, "Die Umsiedlung der Bosniendeutschen", u: *Donauschwaben Kalender 1988*, Aalen, 1987., str. 65.

29 Usp. F. HOFFMANN, *Das Schicksal der Bosniendeutschen in 100 Jahren von 1878 bis 1978*, str. 72.

30 Usp. *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band III, *Erschießungen-Vernichtungslager-Kinderschicksale in der Zeit von 1944 bis 1948*, Donaueschingen, München - Sindelfingen, 1995., str. 897, 941 ili *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Erschießungen - Vernichtungslager - Kinderschicksale in der Zeit von 1944-1948*, Universitas, München, 1995., str. 897, 941; KARL WEBER, "Bevölkerung und Verluste. Die demographische Erfassung der Jugoslawiendeutschen", u: *Donauschwaben Kalender 1996*, Aalen, 1995., str. 72; *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948. Die Stationen eines Völkermords*, Donaueschingen, München, 1998., str. 291; O. FELDTÄNZER - G. WILDMANN, "Die Donauschwaben in Jugoslawien 1918-1944", str. 478.

31 Usp. BOGOLJUB KOČOVIĆ, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985., str. 174, Svjetlost, Sarajevo, 1990., str. 164 ili BOGOLJUB KOČOVIĆ, *Sabrana jednog mita. Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, Otkrovenje, Beograd, 2005., str. 164.

32 Usp. ŽIVOTIJE ĐORĐEVIĆ, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, ABC-Grafika, Beograd, 1997., str. 158, 161.

33 Usp. VLADIMIR ŽERJAVIĆ, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989., str. 36; VLADIMIR ŽERJAVIĆ, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1992., str. 133; VLADIMIR ŽERJAVIĆ, *Population losses in Yugoslavia 1941-1945*, Dom i Svijet & Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1997., str. 135; VLADIMIR ŽERJAVIĆ, *Pertes de la population en Yougoslavie 1941-1945*, Dom i Svijet & Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1997., str. 144.

temelju materinjeg jezika) ne prihvaćaju, jer su bile moguće popisne manipulacije. Nedvojbeno je da je 1941. godine, odnosno u vrijeme NDH, broj bosanskohercegovačkih Nijemaca bio drukčiji i veći od Kočovićevih i napose Schumacherovih i Žerjavićevih izračuna/procjena.

Tijekom Drugoga svjetskog rata pripadnici njemačke narodne skupine u NDH unovačeni su u oružane snage NDH (Deutschen Jägerbataillons/ Njemačke lovačke bojne, u sklopu Domobranstva i Einsatzstaffel der Deutschen Mannschaft, u sklopu Ustaške vojnice) i borili su se na području NDH, ili su unovačeni u oružane snage Njemačkog Reicha (Wehrmacht i Waffen-SS) i borili su se na području NDH i na Balkanu ili na nekoj od europskih bojišnica, najviše na Istoku. U sklopu vojnih i poluvojnih postrojbi NDH i Njemačkog Reicha bosanskohercegovački Nijemci uključeni su u borbena djelovanja protiv

ustanika, partizanskoga pokreta, ali i četnika (ponajprije kao pripadnici Deutschen Jägerbataillons i Einsatzstaffel DM, zatim napose 7. SS-divizija "Prinz Eugen"), te u obranu od ustanika sve ugroženijih svojih naseobina i na području Bosne i Hercegovine (Ortsschutz, zatim Heimatwacht der Deutschen Volksgruppe im Unabhängigen Staate Kroatien). Nakon uključivanja postrojbi Einsatzstaffela DM u sastav pojedinih operativnih dijelova Wehrmachta i Waffen SS-a, stalne vojne posade ostale su u najugroženijim njemačkim naseljima. Pripadnici Njemačke narodne skupine od 14 do 65 godina, koji nisu bili unovačeni u vojne postrojbe, bili su još od travanjkih dana 1941. uključeni u Mjesne zaštite (Ortsschutz) kao poluvojne postrojbe, ali bez nekoga jačeg provedenog ustroja, čiji je zadatak bio stražarenje i ophodnja u mjestima s njemačkim stanovništvom i obrana od ustanika.³⁴

34 Usp. W. SATTLER, *Die deutsche Volksgruppe im unabhängigen Staat Kroatien. Ein Buch vom Deutschtum in Slawonien, Syrmien und Bosnien*, str. 64, 100-104; *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, Band V, *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, Herausgegeben vom ehemaligen Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, Düsseldorf, 1961., München, 1984., Augsburg, 1994., München, 2004., str. 50E-54E, 72E-75E; J. WÜSCHT, *Beitrag zur Geschichte der Deutschen in Jugoslawien für den Zeitraum von 1934 bis 1944*, str. 88-107; Z. KRNIĆ - S. LJUBLJANOVIĆ - C. TOMLIANOVIĆ, "Neki podaci o organizaciji i radu Njemačke narodne skupine u NDH", str. 26-40; HOLM SUNDHAUSSEN, "Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien 1941-1945", u: *Südost-Forschungen*, Band XXX, München, 1971., str. 176-196; MLADEN COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*, Delta-pres, Beograd, 1973., str. 295-298; ANTUN MILETIĆ, "Vojne formacije Folksdojčera u borbi protiv NOP-a na nemačkoj okupiranoj teritoriji NDH (1941-1944)", u: *Zbornik. Historijski institut Slavonije i Baranje*, 11, Slavonski Brod, 1974., str. 91-115 ili ANTUN MILETIĆ, "The Volksdeutschers of Bosnia, Slavonia and Srem Regions in the struggle against the People's Liberation Movement (1941-1944)", u: *The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1977., str. 559-603; OTTO KUMM, *Vorwärts, Prinz Eugen! Geschichte der 7. SS-Freiwilligen-Division "Prinz Eugen"*, Munin-Verlag, Coburg, 1978.; OTTO KUMM, *7. SS-Gebirgs-Division "Prinz Eugen" im Bild*, Munin-Verlag, Coburg, 1983.; V. OBERKERSCH, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, str. 398-421; FRIEDRICH KÜHBAUCH, "Zur Geschichte des Deutschen Jägerbataillons in Kroatien 1941-1943", u: *Donauschwaben Kalender 1993*, Aalen, 1992., str. 55-58;

Zbog ugroženosti i nesigurnosti njemačkih naselja i stanovništva u NDH, napose u Bosni i Hercegovini, koju su izazvali ustanici, partizani - Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije, a i četnici - Jugoslovenska vojska u Otadžbini, od početka Drugoga svjetskog rata dolazi do njihova preseljavanja i iseljavanja. Naime, zaštita i obrana njemačkih naselja u Bosni i Hercegovini, povjerena ponajprije mjesnim zaštitama (Ortsschutz), najčešće nije mogla zaštititi svoja naselja, ljude i imovinu, pa ni nakon što je u njihovoj zaštiti uključen Einsatzstaffel DM. Prva preseljavanja njemačkoga stanovništva u NDH bila su potkraj 1941. i početkom 1942. iz najugroženijih naselja u Potkozarju, Lici, Kordunu, Banovini i sjeverozapadnoj Bosni, najprije na sigurnije područje zapadne Slavonije, a zatim početkom 1942. u Srijem. Zbog sve veće ugroženosti i potrebe preseljavanja, tijekom 1942. osnivaju se komisije i uredi za preseljavanje pripadnika njemačke narodne skupine u NDH. U sklopu Poslanstva Njemačkoga Reicha u Zagrebu ustrojeno je Povjerenstvo za preseljavanje pripadnika njemačke narodne skupine iz sjeverozapadne Bosne (*Treuehänder für Umsiedlung*

der Bosnien-Deutschen). Prva mjesta u Bosni i Hercegovini koja su pripadnici njemačke narodne skupine napustili u prosincu 1941. bili su Königsfeld/Dubrava i Karlsdorf/Vrbaška kod Bosanske Gradiške. Preselili su se privremeno u Staru Gradišku i na područje Nove Gradiške. Tijekom siječnja 1942. većina ih je preseljena na područje Indije, u Srijem. Potkraj 1942., uza znatne materijalne napore i uza zaštitu njemačkih postrojbi u sklopu Oružanih snaga NDH, dolazi do iseljavanja, pretežito u Njemački Reich, bosanskohercegovačkih Nijemaca, koji su bili najugroženiji djelovanjima napose partizanskoga, ali i četničkoga pokreta. Ugovor vlada NDH i Njemačkoga Reicha o iseljavanju Nijemaca s pojedinih područja NDH (*Vereinbarung zwischen der Deutschen Regierung und der Regierung des Unabhängigen Staates Kroatien über die Umsiedlung von Angehörigen des deutschen Volkstums aus bestimmten Gebieten des Unabhängigen Staates Kroatien in das Deutsche Reich*), koji su bili najizloženiji partizanskim napadima, odnosno gotovo svih Nijemaca iz Bosne i Hercegovine izuzev onih iz Wind(t)horsta, Adolfstala i Trošeljka kod Bosanske Gradiške i Brčkog te također iseljavanje Ni-

FRIEDRICH KÜHBAUCH, "Zur Wehrpflicht der Volksdeutschen in Kroatien während des Zweiten Weltkrieges", u: *Donauschwaben Kalender 1994*, Aalen, 1993., str. 59-61; VLADIMIR GEIGER, "Vojne i poluvojne postrojbe Njemačke Narodne Skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", u: *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 1995*, Zagreb, 1995., str. 159-165; ENVER REDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Grafičko-izdavačka kuća d.d. i ANUBiH, Sarajevo, 1998., str. 54; V. GEIGER, "Saslušanje Branimira Altgayera vođe Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u Upravi državne bezbjednosti za Narodnu Republiku Hrvatsku 1949. godine", str. 605-612, 628-629; ANNA M. WITTMANN, "Mutiny in the Balkans: Croat Volksdeutsche, the Waffen-SS and Motherhood", u: *East European Quaterly*, Vol. XXXVI., No. 3, Boulder, Colorado, 2002., str. 254-279; THOMAS CASAGRANDE, *Die volksdeutsche SS-Division "Prinz Eugen". Die Banater Schwaben und die nationalsozialistischen Kriegsverbrechen*, Campus Verlag, Frankfurt, 2003. I tamo navedena literatura.

jemaca iz pojedinih gradova i sela u Hrvatskoj, potpisan je u Zagrebu 30. rujna 1942. Navodi o broju Nijemaca iseljenih iz Bosne i Hercegovine potkraj 1942. u širokom su rasponu od 15.000 do 23.000, a ponajprije izvori, pa i literatura najčešće navode 17.000 do 18.000. Iz bosanskohercegovačkih gradova i sela trebalo je iseliti prema službenim navodima 17.363 Nijemaca (Bosanska Krupa, Prijedor, Karlsdorf/Vrbaška, Bosanska Gradiška, Banja Luka, Prnjavor, Glogovac, Teslić, Derventa, Koraće, Bosanski Brod, Bosanski Šamac, Gradačac, Doboj, Tuzla, Bijeljina, Schönborn/Novo Selo/Petrovo Polje, Zavidovići, Zenica, Jajce, Sarajevo, Mostar i dr.). U izvorima i literaturi navode se i nešto veće brojke, naime da se nakon ugovora NDH i Njemačkog Reicha u rujnu 1942. o iseljavanju Nijemaca s

pojedinih područja NDH, ponajprije iz Bosne i Hercegovine, u vremenu od 6. listopada do 22. studenoga 1942., ukupno iselilo 17.904, odnosno 18.360 ili pak 18.370 Nijemaca. U ove su ukupne brojeve iseljenih u Njemački Reich uključeni i bosanskohercegovački Nijemci preseljeni u Slavoniju i Srijem potkraj 1941. i početkom 1942., a dijelom i Nijemci iseljeni iz Hrvatske. Naime, potkraj 1942. i iz nekih hrvatskih gradova i sela iselilo se oko 2500 Nijemaca. Najveći broj bosanskohercegovačkih Nijemaca preseljen je 1942. u Njemački Reich, odnosno na područje Litzmannstadta (Lodź) u okupiranoj Poljskoj. Nakon naseljavanja u nova područja Njemačkoga Reicha ovi su iseljenici dobivali državljanstvo Njemačkoga Reicha, ali i izgubili pravo povratka u zavičaj.³⁵

35 Usp. HDA, *Zbirka mikrofilmova*, Nacionalni arhiv Washington, Njemački dokumenti - D - 64, snimka 671-673 [Ribbentrop - Kasche o preseljenu folksdojčera iz Bosne u Njemački Reich, srpanj 1942.]; HDA, *Ministarstvo vanjskih poslova Nezavisne Države Hrvatske*, kut. 3, Utanačenje između vlade NDH i Njemačke vlade o selidbi pripadnika njemačke narodnosti sa stanovitih područja NDH u Njemački Reich od 30. rujna 1942.; BUNDESARCHIV, KOBLENZ, *Akten R 59, Aktenband 400 und 402*; OTTILIE HEUCHERT, "Umsiedlung der Bosnien-Deutschen", u: *Deutschtum im Ausland*, Jg. 20, Heft 1/2, Stuttgart, 1943., str. 31-34; LUDWIG LUTZ, "Umsiedlung 1942.", u: *Deutschtum im Ausland*, Jg. 26, Heft 5/6, Stuttgart, 1943., str. 110-111; RICHARD KLEIN, "Die Umsiedlung des Deutschtums Bosniens", u: *Nation und Staat*, Jg. 16, Heft 4/5, Wien, 1943., str. 120-123; FERDINAND SAKAR, "Umsiedlung Bosniens", u: *Deutsche Arbeit*, Jg. 43, Heft 2, Berlin, 1943., str. 55-60; W. SATTLER, *Die deutsche Volksgruppe im unabhängigen Staat Kroatien. Ein Buch vom Deutschtum in Slawonien, Syrmien und Bosnien*, str. 66-67; LEOPOLD EGGER, "Akten Umsiedlung aus Bosnien, Serbien, Gottschee, Untersteiermark und Krain", u: *Neuland*, Jg. 6, Nr. 29, Salzburg - Freilassing, 1953., str. 4; THEODOR BIRSCHENK, "Zahlen über die wahren des 2. Weltkrieges umgesiedelten deutschen Volksgruppenangehörigen", u: *Zeitschrift für Ostforschung*, Jg. 3, Marburg, 1954., str. 80-83; [LEOPOLD] EGGER, "LAG-Unterlagen für Gottscheer und Bosniendeutsche", u: *Neuland*, Jg. 9, Folge 50, Salzburg - Freilassing, 1956., str. 1; L. SCHUMACHER, "Vertreibungsverluste der Deutschen in Jugoslawien im Spiegel der Statistik", str. 115, 128-130; F. SOMMER, *Fern vom Land der Ahnen. Geschichte der deutschen evangelischen Gemeinde Schutzberg in Bosnien 1895-1942. Notvolle Heimkehr. Das Schicksal der Bosniendeutschen 1942-1960*, str. 131-137; *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, Band V, *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, Düsseldorf, 1961., München, 1984., Augsburg, 1994., München, 2004., str. 83E-85E; Z. KRNIĆ - S. LJUBLJANOVIĆ - C. TOMLJANOVIĆ, "Neki podaci o organizaciji i radu Njemačke narodne skupine u NDH", str. 27; J. WÜSCHT, *Beitrag zur Geschichte der Deutschen in Jugoslawien für den*

Prema proglasu Branimira Altgayera, vođe njemačke narodne skupine u NDH, iz rujna 1942., oni bosanskohercegovački Nijemci koji se ne odazovu pozivu za "dobrovoljno" iseljavanje ("povratku u Domovinu", - kako su to nazivale vlade Njemačkoga Reicha i NDH) i ostanu svojevolutno u mjestima NDH iz kojih će se Nijemci

iseliti i gdje prestaju i raspuštaju se sve njemačke ustanove, "gubi svaku mogućnost za zaštitu i brigu njemačkog naroda i Reicha".³⁶

Navodi o broju Nijemaca iseljenih iz Bosne i Hercegovine tijekom 1943. i do potkraj 1944. različiti su, i mogli bi iznositi oko 2000 do 3000 osoba. Tijekom 1943., i napose od potkraj

Zeitraum von 1934 bis 1944, str. 112-113; ZDRAVKO KRNIĆ, "O iseljavanju pripadnika Njemačke narodne skupine (Volksdeutschera) iz NDH za vrijeme II svjetskog rata", u: *Zbornik. Historijski institut Slavonije*, 4, Slavonski Brod, 1966., str. 77-80; ANTUN MILETIĆ, "Preseljenje i evakuacija Folksdojčera iz Srijema i Slavonije 1942-1944. godine", u: *Zbornik. Historijski institut Slavonije i Baranje*, 12, Slavonski Brod, 1975., str. 16; VALENTIN OBERKERSCH, *India. Deutsches Leben in Ostsyrmien (1825-1944)*, [Vlastita naklada], Stuttgart, 1978., str. 320; SLOBODAN D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945. godine*, Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1981., str. 188-193; F. HOFFMANN, *Das Schicksal der Bosniendeutschen in 100 Jahren von 1878 bis 1978*, str. 59-62; DUŠAN D. SAMARDŽIJA, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Društveno-političke organizacije i Skupština opštine Bosanska Dubica, Bosanska Dubica, 1984., str. 95-97; DUŠAN LUKAČ, *Čreći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, III, 1941-1945, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1987., str. 728; V. OBERKERSCH, "Die Umsiedlung der Bosniendeutschen", str. 65-67; V. OBERKERSCH, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, str. 387-390; PETAR KAČAVENDA, *Nemci u Jugoslaviji 1918-1945.*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1991., str. 126-127; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band I, *Ortsberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, str. 810-829 ili *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Ortsberichte 1944-1948*, str. 810-829; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band II, *Erlebnisberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, Donauschwäbische Kulturstiftung, München - Sindelfingen, 1993., str. 827-842 ili *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Erlebnisberichte 1944-1948*, Universitas, München, 1993., str. 827-842; MILOŠ HAMOVIĆ, *Izbegništvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945.*, "Filip Višnjić", Beograd, 1994., str. 396-397; H. SUNDHAUSSEN, "Die Deutschen in Kroatien-Slavonien und Jugoslawien", str. 343; E. REDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, str. 54-55; CARL BETHKE, "Von der 'Umsiedlung' zur 'Aussiedlung'. Zur destruktiven Dynamik 'ethnischer Flurbereinigung' am Beispiel der Deutschen in Bosnien und Kroatien", u: MARIANA HAUSLEITNER (Hrsg.), *Vom Faschismus zum Stalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1941-1953*, Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas, München, 2008., str. 27-32; L. PERENČEVIĆ, "Pravo na zavičaj" - Identitet bosanskih Nijemaca u poslijeratnoj Njemačkoj", str. 161-164; L. PERENČEVIĆ, "Fern vom Land der Ahnen" - Zur Identitätskonstruktion in bosniendeutschen Heimatbüchern", str. 54-58; MARICA KARAKAŠ OBRADOV, "Migracije njemačkog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća", u: *Scrinia slavonica*, sv. 12, Slavonski Brod, 2012., str. 271-293; MARICA KARAKAŠ OBRADOV, *Novi mozaici nacija u "novim poredcima". Migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2014., str. 288. I tamo navedeni izvori i literatura.

36 POLITISCHES ARCHIV AUSWÄRTIGEN AMT, BONN, *Akten betreffend Kroatien*, Telegramm, 23. September 1942 N° 2697; E. REDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, str. 54-55.

1944. i većina do tada u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, i u Bosni i Hercegovini, preostalih Nijemaca izbjegla je i napustila zavičaj. Početkom 1943. na udaru partizanskih snaga našle su se brojne skupine Nijemaca u Slavoniji, te je uslijedilo preseljavanje pripadnika njemačke narodne skupine iz zapadne i središnje Slavonije i Bosne i Hercegovine u okolicu Osijeka i u Srijem. Prema planu trebalo je tijekom 1943. preseliti oko 5000 Nijemaca iz preostalih njemačkih naselja u Bosni. Istovremeno iseljavaju se 21./22. rujna 1944. i preostali bosanskohercegovački Nijemci iz Wind(t)horsta, Adolfstala i Trošelja u Osijek, odakle preko Mađarske odlaze u Njemački Reich. Preostali Nijemci iz

Brčkog i okolice iseljeni su u sklopu iseljavanja pripadnika njemačke narodne skupine okruga Sava - Dunav i okruga Istočni Srijem, u jesen 1944., te je tako završeno iseljavanje Nijemaca iz Bosne i Hercegovine.³⁷

Potkraj 1944. i početkom 1945. Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odred Jugoslavije/Jugoslavenske armije i novouspostavljena "narodna" vlast počinje sustavno progoniti preostale folksdojčere u Jugoslaviji. Tome je napose pridonijela odluka Predsjedništva Antifašističkoga vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije od 21. studenoga 1944., koja je pripadnike njemačke manjine proglasila kolektivnim krivcima.³⁸ "Odluka o prijelazu

37 Usp. ARHIV BOSNE I HERCEGOVINE, SARAJEVO (dalje: ABIH), ZKRZ za Bosnu i Hercegovinu, Inv. broj 59, kut. 6; *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, Band V, *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, str. 85E-87E; Z. KRNIĆ, "O iseljavanju pripadnika Njemačke narodne skupine (Volksdeutschera) iz NDH za vrijeme II svjetskog rata", str. 78, 80, 83; Z. KRNIĆ - S. LJUBLJANOVIĆ - C. TOMLJANOVIĆ, "Neki podaci o organizaciji i radu Njemačke narodne skupine u NDH", str. 70-74; A. MILETIĆ, "Preseljenje i evakuacija Folksdojčera iz Srijema i Slavonije 1942-1944. godine", str. 17-18; FRIEDRICH G. LAMERS, *65 Jahre Kolonien in Bosnien in Jugoslawien. Nova Topola (Windthorst) 1879-1944. Alexandrovac (Rudolfstal) 1880-1944*, [St. Paul, Minnesota], 1970.; FRIEDRICH G. LAMERS, *Zwei deutsche Kolonien in Bosnien. Erinnerungen an meine Heimat Windthorst*, [St. Paul, Minnesota], 1978.; D. LUKAČ, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, III, 1941-1945, str. 729-730; V. OBERKERSCH, *Die Deutschen in Syrien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, str. 392, 425-427; P. KAČAVENDA, *Nemci u Jugoslaviji 1918-1945.*, str. 132; ANTON SCHERER, "Die Flucht der Windhorster 1944. Das Walten der göttlichen Vorsehung war oft handgreiflich", u: *Donauschwaben Kalender 1992*, Aalen, 1991., str. 49-54; ALFRED BENKEN - HEINZ BENKEN, "Siedler aus Südoldenburg in Bosnien flohen vor Partisanen und der Sowjetarmee", u: *Volkstum und Landschaft, Sonderbeilage (Heimatblätter) der Münsterländischen Tageszeitung*, Nr. 275, Cloppenburg, 24. November 1995.; H. SUNDHAUSSEN, "Die Deutschen in Kroatien-Slavonien und Jugoslawien", str. 343; VLADIMIR GEIGER, "Iseljavanje Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj s područja Slavonije potkraj Drugoga svjetskog rata", u: MARINA LUKŠIĆ HACIN (ur.), *Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru: sosedstvo Avstrije, Hrvaške, Mađarske in Slovenije / Seasonal Work and Emigration in the Panonian Space: the Neighbourhood of Austria, Croatia, Hungary and Slovenia*. Zbornik, 1, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana, 2003., str. 161-174; PETER SCHINDLER, *65 Jahre deutsche Kolonisten in Bosnien. Zwei geschlossene Kolonien Windthorst und Rudolfstal. Politische-Gemeinden [Nova Topola und Aleksandrovac] 1879-1944*, [Hamburg], 2007. I tamo navedeni izvori i literatura.

38 Usp. *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije*, god. I., br. 2, Beograd, 6. 2. 1945., str. 13-14.

u državno vlasništvo neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih osoba i o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile", Predsjedništva AVNOJ-a od 21. studenoga 1944., kojom se određuje i položaj jugoslovenskih Nijemaca, objavljena je sredinom prosinca 1944. i u *Oslobođenju*.³⁹

Odluka Predsjedništva AVNOJ-a od 21. studenoga 1944. nije obvezivala dokazivanje potpomaganja okupatora, nego je pod udar došla svaka osoba njemačke narodnosti koja se nije izravno suprotstavila nacizmu. Žrtve kolektivne odmazde nisu bili samo oni jugoslovenski Nijemci koji su mogli dokazati svoje sudjelovanje u partizanskom pokretu ili njegovo pomaganje. Ostalima je slijedila konfiskacija imovine, upućivanje u logore i protjerivanje. Kako je i u nedvojbenim slučajevima dolazilo do nepravilnosti u provođenju Odluke Predsjedništva AVNOJ-a od 21. studenoga 1944., Predsjedništvo Ministarskog savjeta DF Jugoslavije zauzelo je izričito stajalište i 7. lipnja 1945. izvijestilo Državnu komisiju za repatrijaciju

Ministarstva socijalne politike DF Jugoslavije da je potrebno od kolektivne odgovornosti izdvojiti pripadnike njemačke manjine antifašiste.⁴⁰

Na temelju Odluke Predsjedništva AVNOJ-a od 21. studenoga 1944. doneseno je nekoliko odluka, uredbi, tumačenja i zakona, kojima je omogućen i na kraju ostvaren zakonit progon folksdojčera. Pitanje folksdojčera u Jugoslaviji riješeno je jednostrano i bez kompromisa. Odnos Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije/Jugoslavenske armije i "narodnih" vlasti prema jugoslovenskim, i bosanskohercegovačkim Nijemcima, kojima je pripisana i ozakonjena kolektivna krivnja, ogledni je primjer etničkoga čišćenja u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini, potkraj Drugoga svjetskog rata i u poraću.⁴¹

Nakon preuzimanja vlasti u pojedinim naseljima, prema uputama Odjeljenja za zaštitu naroda za Bosnu i Hercegovinu, jedinice Korpusa narodne obrane Jugoslavije uhićivale su folksdojčere i odvodile ih u logore, odakle su trebali biti protjerani iz Jugoslavije. I

39 Usp. "Prelaz u državnu svojinu neprijateljske imovine", u: *Oslobođenje*, br. 19, 16. 12. 1944., str. 2.

40 ARHIV JUGOSLAVIJE, BEOGRAD (dalje: AJ), *Vlada Federativne Narodne Republike Jugoslavije - Predsedništvo*, 35-73; VLADIMIR GEIGER, "Represija nad pripadnici nemske manjšine na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, 1944-1948", u: *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1, Ljubljana, 2013., str. 126.

41 ZORAN JANJETOVIĆ, *Between Hitler and Tito. The disappearance of the Vojvodina Germans*, [Vlastita naklada], Beograd, 2000., [Vlastita naklada], Beograd, 2005.; VLADIMIR GEIGER, "Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945.", u: NADA KISIĆ KOLANOVIĆ - MARIO JAREB - KATARINA SPEHNJAK (ur.), *1945. - razdjelnica hrvatske povijesti. Zbornik*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006., str. 271-287; VLADIMIR GEIGER, "Josip Broz Tito i sudbina jugoslovenskih Nijemaca", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 3/2008., Zagreb, str. 801-818; VLADIMIR GEIGER, *Josip Broz Tito i ratni zločini. Bleiburg i folksdojčeri*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2013., str. 31-50; V. GEIGER, "Represija nad pripadnici nemske manjšine na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, 1944-1948", str. 125-126, 136. I tamo navedeni izvori i literatura.

malobrojne preostale bosanskohercegovačke Nijemce jugoslavenske komunističke vlasti protjerivale su i internirale u logore, kojih je bilo i u Bosni i Hercegovini (Bosanska Gradiška, Nova Topola kod Bosanske Gradiške, (Bosanski) Aleksandrovac kod Bosanske Gradiške, Lauš kod Banje Luke, Bosanska Dubica, Sarajevo, Zenica).⁴²

Bosanskohercegovački Nijemci su u poraću bili internirani i u logore za folksdojčere u Hrvatskoj, ponajprije u logore u Slavoniji i Baranji (Josi-

povac kod Osijeka, Valpovo, Velika Pisanica kod Bjelovara, Krndija kod Đakova, Šipovac kod Našica, Pusta Podunavlje u Baranji i Tenja/Tenjska Mitnica kod Osijeka), zatim i u logore u Bačkoj (Gakovo) i Banatu (Knjčanin/Rudolfsgnad).⁴³

Nijemci bosanske Posavine (Brčko, Bijeljina, Gradačac i Bosanski Šamac) u neposrednom su poraću 1945. uhićeni i internirani najprije u logor Josipovac kod Osijeka i logor Valpovo, odakle su trebali biti prognani u

42 Usp. ABIH, ZKRZ za Bosnu i Hercegovinu, Inv. broj 59, kut. 6; *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst. Zivilverschollenenliste. Skizzenblätter mit Angabe der Festnahmeorte und Gewahrsame sowie mit geographischer Darstellung der Lager nach Heimatkreisen alphabetisch geordnet. II Jugoslawien Sk - Kl/Lgl*, Hamburg, 1962./1963.; *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst. Zivilverschollenenliste. Namenverzeichnis von in fremden Gewahrsam geratenen und verschollenen Zivilpersonen nach Heimatkreisen alphabetisch geordnet. C Jugoslawien N-Kl*, Hamburg, 1962./1963.; *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst. Zivilverschollenenliste. Namenverzeichnis von in fremden Gewahrsam geratenen und verschollenen Zivilpersonen nach Lagerbereichen alphabetisch geordnet. D Jugoslawien N-Lgl*, Hamburg, 1962./1963.; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band I, *Ortsberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, str. 814 ili *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Ortsberichte 1944-1948*, str. 814; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band II, *Erlebnisberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, str. 828 ili *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Erlebnisberichte 1944-1948*, str. 828; HUSNIJA KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2000., str. 56-61; SKUPINA AUTORA, *Ženski biografski leksikon - Sjećanje žena na život u socijalizmu*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2004., str. 191-194. ["Evelina Pantner"]; TOMO VUKIĆ, "Međucrkveno i međunacionalno pitanje u djelu i misli biskupa Alfreda Pichlera (I)", u: *Crkva u svijetu*, Split, 1/2004., str. 135-139. ["Župnik Pichler i logorski čuvar Milan"]; SALIH JALIMAM - SLAVKO MARIĆ - RAFET SPAHIĆ, *Kazniona - knjiga o zeničkom zatvoru*, Vrijeme, Zenica - NAM, Tuzla, 2008., str. 67 ili SALIH JALIMAM - SLAVKO MARIĆ - RAFET SPAHIĆ, *Kazniona - knjiga o zeničkom zatvoru / The Penitentiary. A Book about the Zenica Prison*, Vrijeme, Zenica - NAM, Tuzla, 2011., str. 23/24; Z. SULEJMANPAŠIĆ, *Više nas nisu hapsili 1931.-1950.*, str. 230-238. I tamo navedeni izvori i literatura.

43 Usp. *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948*, str. 153-159, 180-198, 219-228; *Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944-1948*, Donauschwäbische Kulturstiftung, München, 2003., str. 106-110, 113-116, 121-127; *Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944-1948*, Društvo za srpsko-nemačku saradnju (Beograd) i Donauschwäbische Kulturstiftung (München), Beograd - München, 2004., str. 134-139, 142-146, 152-160; Z. JANJETOVIĆ, *Between Hitler and Tito. The disappearance of the Vojvodina Germans*, Beograd, 2000., str. 256-294; Beograd, 2005., str. 249-286; VLADIMIR GEIGER, "Logori za folksdojčere u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata 1945.-1947.", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 3/2006., Zagreb, str. 1081-1100. I tamo navedeni izvori i literatura.

Austriju.⁴⁴ U svibnju 1945. u Josipovcu kod Osijeka i Valpovu osnovani su prvi veliki sabirni centri/logori za hrvatske, posebice slavonske, srijemske, baranjske, ali i bosansko-posavske Nijemce. Prve skupine folksdojčera, internirane su najprije u Josipovcu. Tijekom svibnja 1945. u logor Josipovac internirano je više od 3000 osoba, uglavnom starijih osoba, žena i djece. Transporti s folksdojčerima iz logora Josipovac i logora Valpovo, a i drugih logora, upućivani su od početka srpnja 1945. u Austriju. U prepunim stočnim vagonima, bez dovoljno hrane i vode, većina iscrpljena poboljeva, a neki višednevno putovanje nisu preživjeli. Iz logora Josipovac 8. srpnja 1945. upućen je željeznički transport s oko 3000 logoraša. Nakon iscrpljujućega puta logoraši su dva dana bili zatvoreni u stočnim vagonima u Leibnitzu u Austriji, a zatim ih je oružana pratnja istjerala i ostavila. Logor Jo-

sipovac je raspušten 10. srpnja 1945., a manji broj logoraša koji je preostao prebačen je u logor Valpovo. Zatim je stočnim vagonima 22. srpnja 1945. iz logora Valpovo prema Austriji upućeno još 1800 osoba. Međutim, kako su britanske okupacijske vlasti u Austriji odbile prihvatiti ih, transport se morao vratiti s granice, a nakon nekoliko dana besciljnoga kretanja, završio je u Velikoj Pisanici kod Bjelovara. Isto se tijekom srpnja 1945. dogodilo i s još dva transporta. Nakon kraćega zadržavanja folksdojčera u Velikoj Pisanici, od početka, a zaključno s 10. kolovoza 1945., krenuli su transporti prema logorima za folksdojčere na istoku Hrvatske, logor Šipovac kod Našica, logor Krndija kod Đakova i logor Valpovo. To je značilo i nastavak stradanja slavonskih, srijemskih, baranjskih i bosansko-posavskih Nijemaca koji su bili u tim transportima.⁴⁵ Nakon ukidanja logora za folk-

44 Usp. *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, Band V, *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, str. 521-524; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band II, *Erlebnisberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, str. 828-829 ili *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Erlebnisberichte 1944-1948*, str. 828-829. I tamo navedeni izvori i literatura.

45 Usp. LEOPOLD ROHRBACHER, *Ein Volk ausgelöscht. Die Ausrottung des Donauschwabentums in Jugoslawien in den Jahren von 1944 bis 1948*, Forschungsinstitut für Fragen der Heimatlosen, Salzburg, 1949., str. 198-200 ili *Völkermord der Tito-Partisanen 1944-1948. Der Vernichtung der altösterreichischen Deutschen Volksgruppe in Jugoslawien und die Massaker an Kroaten und Slowenen. Dokumentation*, Österreichische Historiker - Arbeitsgemeinschaft für Kärnten und Steiermark, Graz, 1991., str. 191-193; *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, Band V, *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, str. 521-538; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band II, *Erlebnisberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito Regime in der Zeit von 1944-1948*, str. 768-769, 775-776, 799, 825-826, 829 ili *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Erlebnisberichte 1944-1948*, str. 768-769, 775-776, 799, 825-826, 829; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band III, *Erschießungen-Vernichtungslager-Kinderschicksale in der Zeit von 1944 bis 1948*, str. 885-887 ili *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Erschießungen - Vernichtungslager - Kinderschicksale in der Zeit von 1944-1948*, str. 885-887; *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948. Die Station eines Völkermords*, str. 219-221; *Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944-1948*, str. 121-122; *Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944-1948*, str. 152-154; V. GEIGER, "Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945.", str.

sdojčere u Hrvatskoj 1946./1947. i u Bosni i Hercegovini 1945./1946. preostali logoraši prebačeni su u logore u Vojvodini, koji su postojali do početka 1948., a koje mnogi zbog bolesti i gladi nisu preživjeli.⁴⁶

Dugotrajnost i intenzitet Drugoga svjetskog rata na području Nezavisne Države Hrvatske, posebno na području Bosne i Hercegovine, i prisutnost znatnih okupacijskih snaga Njemačkoga Reicha i Italije te djelovanje Oružanih snaga NDH, četnika - Jugoslovenske vojske u Otadžbini i partizana - Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije/Jugoslovenske armije imalo je za posljedicu izravne sukobe zaraćenih strana, što je dovelo i do velikih ljudskih gubitaka i među vojnicima i

među stanovništvom. Nepomirljive ideologije i politički i vojni interesi suprotstavljenih strana u ratnom sukobu i građanskom ratu umnožili su ljudske gubitke.

Ratni zločini koje je dio jugoslovenskih, pa i bosanskohercegovačkih Nijemaca počinio, te njihovo neloyalno držanje tijekom Drugoga svjetskog rata i okupacije, poslužili su i kao razlog i kao opravdanje za neljudsko postupanje s njemačkom manjinom potkraj rata i u poraću. No, kolaboracija jugoslovenskih folksdojčera ne razlikuje se u mnogočemu od primjerice mađarske, albanske, talijanske ili bugarske. Nakon svega kolektivnim krivcima proglašeni su samo Nijemci.⁴⁷ Nova je jugoslavenska vlast, kao i za druge "neprijatelje naroda" i "ratne

271-287; V. GEIGER, "Logori za folksdojčere u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata 1945.-1947.", str. 1081-1100; VLADIMIR GEIGER (priř.), *Radni logor Valpovo 1945.-1946. Dokumenti*, Njemačka narodnosna zajednica Zemaljska udruga Podunavskih Svaba u Hrvatskoj/Volksdeutsche Gemeinschaft Landsmannschaft der Donauschwaben in Kroatien, Osijek, 1999.; VLADIMIR GEIGER, "Logor Velika Pisanica 1945. godine", u: *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 1999*, Osijek, 1999., str. 151-160; VLADIMIR GEIGER, "Sabirni i prolazni logor za folksdojčere u Velikoj Pisanici kod Bjelovara 1945.", u: *Tokovi istorije*, br. 1, Beograd, 2011., str. 76-90; VLADIMIR GEIGER, "Radni logor Šipovac-Našice 1945. godine", u: *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 2001*, Osijek, 2001., str. 239-250; VLADIMIR GEIGER - BRANKO KRANJČEV, "Radni logor Šipovac 1945./46. godine", u: *Našički zbornik*, br. 7, Našice, 2002., str. 125-142; VLADIMIR GEIGER, *Logor Krndija 1945.-1946.*, Hrvatski institut za povijest (Zagreb) - Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Zagreb - Slavonski Brod, 2008.; C. BETHKE, "Von der 'Umsiedlung' zur 'Aussiedlung'. Zur destruktiven Dynamik 'ethnischer Flurbereingung' am Beispiel der Deutschen in Bosnien und Kroatien", str. 35-36; VLADIMIR GEIGER, "Bezimeni" - vlč. Josip Konopka, kapelan iz Bijeljine, u logoru Krndija kod Đakova, 1945.-1946.", u: *Politički zatvorenik*, br. 252, Zagreb, svibanj/lipanj 2013., str. 30-31. I tamo navedeni izvori i literatura.

46 *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948*, str. 227-228; *Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944-1948*, str. 126; *Genocid nad njemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944-1948*, str. 159-160; Z. JANJETOVIĆ, *Between Hitler and Tito. The disappearance of the Vojvodina Germans*, Beograd, 2000., str. 256-294; Beograd, 2005., str. 249-286; V. GEIGER, "Logori za folksdojčere u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata 1945.-1947.", str. 1095-1096, 1099; V. GEIGER, "Represija nad pripadnici njemačke manjšine na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, 1944-1948", str. 133.

47 ZORAN JANJETOVIĆ, "Logorisanje vojvođanskih Nemaca od novembra 1944. do juna 1945. godine", u: *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd, 1997., str. 163; V. GEIGER, "Josip Broz

zločince", nastojala prikupiti podatke i potkrijepiti takvo svoje stajalište i odnos prema folksdojčerima.⁴⁸ Bilo je to vrijeme kada je svaki Nijemac građanin Jugoslavije bio sumnjiv i ratni zločinac, ako se drukčije ne dokaže. Političko ozračje kojemu su pridonijela takva stajališta i postupci, bilo je sve prije nego li normalno stanje.

No, u sagledavanju i razumijevanju povijesti bosanskohercegovačkih Nijemaca nije zanemariva činjenica da je pet bosanskohercegovačkih Nijemaca i Njemica (Josip i Rozika Eberhardt i Adam Till iz Sarajeva i Franjo i Lidija Griner iz Mostara) zbog iskazane ljudskosti i zaštite bosanskohercegovačkih Židova tijekom Drugoga svjetskog rata proglašeno *Pravednicima među narodima*.⁴⁹

Jugoslavenske su vlasti zauzele stajalište o zabrani povratka tijekom rata izbjeglih i prognanih folksdojčera iz Jugoslavije. Odluka da se onemogućiti povratak jugoslavenskih folksdojčera donesena je na sjednici Državne komisije za repatrijaciju, Beograd 22. svibnja 1945., s čime su se, zatim, suglasili Vlada Demokratske Federativne Jugoslavije i Generalštab Jugoslavenske armije. Štoviše, vlasti su i preostale folksdojčere u Jugoslaviji namjeravale protjerati iz zemlje. Predsjedništvo Ministarskoga savjeta DF Jugoslavije, Beograd, izvijestilo je 11. lipnja 1945.: "Vlada Jugoslavije stoji na stanovištu da sve Njemce koji se nalaze u okviru granica Jugoslavije raseli i uputi u Njemačku, čim se zato stvore povoljni tehnički uslovi."⁵⁰

Tito i sudbina jugoslavenskih Nijemaca", str. 802; V. GEIGER, *Josip Broz Tito i ratni zločini. Bleiburg i folksdojčeri*, str. 32; V. GEIGER, "Represija nad pripadnici nemške manjšine na Hrvaskem, v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, 1944-1948", str. 123.

48 Usp. ABiH, *ZKRZ za Bosnu i Hercegovinu*, Inv. broj 59, kut. 6; Predsjedništvo ZAVNO-BiH-a Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, *Upute za rad Opštinskih komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, Tuzla, 1945.

49 Usp. ELI TAUBER, *Kada su komšije bili ljudi*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta, Sarajevo, 2008. ili ELI TAUBER, *When neighbors were real human beings*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta, Sarajevo, 2010.

50 AJ, *Vlada Federativne Narodne Republike Jugoslavije - Predsedništvo*, 35-73; HDA, *OF Rittig Svetozar*, kut. 1, fasc. 5 "Protjerivanje Nijemaca iz FNRJ" - Zemaljska komisija za repatrijaciju Njemaca pri Ministarstvu unutrašnjih poslova Federativne države Hrvatske, Broj 1/45., Predmet: Njemaca naših državljana repatriacija (iselenje Njemaca) -upute-, Zagreb, 7. VII. 1945.; H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, str. 56; VLADIMIR GEIGER, "Folksdojčeri - Fatum kolektivne krivnje", u: *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 2002*, Osijek, 2002., str. 294; VLADIMIR GEIGER, "Heimkehr. Povratak slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva/prognaništva u zavičaj i njihova sudbina", u: *Scrinia slavonica*, sv. 3, Slavonski Brod, 2003., str. 521-522, 525; ZDRAVKO DIZDAR - VLADIMIR GEIGER - MILAN POJIĆ - MATE RUPIC (prii.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti*, Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2005., Zagreb, 2009., str. 179-182; VLADIMIR GEIGER (prii.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2006., str. 245-248; VLADIMIR GEIGER (prep.), *Partisan and Communist Repression and Crimes in Croatia 1944-1946. Documentis. Slavonia, Srymia and Baranja*, University of Mary Press, Bismarck, North

Ministarstvo za Bosnu i Hercegovinu DF Jugoslavije, Beograd, uputilo je 14. lipnja 1945. Predsjedništvu Narodne Vlade Bosne i Hercegovine, Sarajevo, dopis kojim naglašava: "Posle sloma Nemačke pojavili su se na našoj granici prema Austriji neki Nemci, koji su za vreme okupacije iseljeni s teritorije Bosne. Oni pokušavaju da udju u našu zemlju. Iako je našim graničnim vlastima dato naredjenje da ih ne puštaju u zemlju, ima obavještenja da se izvestan broj tih Nemaca prebacio na neki način preko granice..."⁵¹

Nijemci, koji su se vratili u zavičaj, tražili su natrag svoja imanja, kao primjerice u kotaru Prnjavor. Pri tome "narodne vlasti još nemaju uputstva kakav stav da zauzmu prema njima". Predsjedništvo Narodne Vlade Bosne i Hercegovine zamoljeno je "da preduzme mere radi ispitivanja: na koji način su se ti Nemci prebacili preko granice, da bi se odmah sprečilo ponavljanje takvih slučajeva". Ministarstvo za Bosnu i Hercegovinu naglašava u dopisu Predsjedništvu Narodne Vlade Bosne i Hercegovine 14. lipnja 1945., da je već ranije Ministarski savjet Jugoslavije izdao jedan povjerljiv raspis po kojemu Nijemce, koji su se uspjeli vratiti, ne treba puštati na

njihova imanja, nego ih treba internirati u logore ("Ne puštati Nemce na njihova imanja, držati ih u logoru internirane i upotrebljavati ih za radove...").⁵² Upravni odjel Narodnog odbora Bosanska Gradiška izvijestio je 21. kolovoza 1945., Okružni narodni odbor Banja Luka, da je postupio po naredjenju, koje je Upravno odjeljenje Okružnog narodnog odbora Bosanska Gradiška prosljedilo 10. lipnja 1945. potčinjenim organima vlasti o protjerivanju Nijemaca, ustaša i četnika u radne logore: "...svi Njemci koji su ostali kod svojih kuća, kao i oni koji su pristizali iz raznih krajeva s namjerom da se povrate svojim kućama, upućeni su u radne logore, kao i ovi koji još pristižu."⁵³

Na Potsdamskoj konferenciji (17. srpnja do 2. kolovoza 1945.) savezničkih velesila pobjednica u ratu, zaključeno je (XIII "Uredno iseljavanje njemačkog stanovništva") da se preostalo njemačko stanovništvo iz Poljske, Čehoslovačke i Mađarske mora preseliti na područje Njemačke. Preseljenje (etničko čišćenje) legalizirano je kao najtrajnije i zadovoljavajuće rješenje i trebalo se obaviti "organizirano i na human način".⁵⁴ Države koje se nisu našle u zaključcima Potsdamske

Dakota, 2011., str. 212-217; V. GEIGER, "Josip Broz Tito i sudbina jugoslavenskih Nijemaca", str. 803; V. GEIGER, *Josip Broz Tito i ratni zločini. Bleiburg i folksdojčeri*, str. 34; V. GEIGER, "Represija nad pripadnici nemške manjšine na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, 1944-1948", str. 126.

51 AJ, *Ministarstvo federalnih jedinica DF Jugoslavije*, 1-132; H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, str. 57.

52 *Isto*.

53 ARHIV REPUBLIKE SRPSKE, BANJA LUKA (dalje: ARS), *Okružni narodni odbor Banja Luka*, kut. 125, dok. br. Pov. 166/45.; H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, str. 56.

54 *Ujedinjene nacije. Zbirka dokumenata 1941-1945*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, 1947., str. 124-125; *The Tehran, Yalta & Potsdam Conferences. Documents*, Progress Publishers, Moscow, 1969., str. 332-333.

konferencije, riješile su problem folksdojčera na još drastičniji način, ponajprije Jugoslavija.

Pitanje tzv. raseljenih osoba (*Displaced Persons*), posebice folksdojčera kojih je krajem Drugoga svjetskog rata i u poraću bilo najviše, bilo je za Austriju veliki gospodarski, socijalni i politički problem. Od sredine 1945. problem raseljenih osoba u Austriji počeo se izrazito zaoštrevati. Čehoslovačka, Mađarska i Jugoslavija otpočele su tada masovno protjerivati folksdojčere. Austrijska vlada prosvjedovala je saveznicima i inzistirala da se neodgodivo zatvore austrijske gra-

nice.⁵⁵ Britanske, američke i sovjetske okupacijske vlasti u Austriji, ne samo da su poticale povratak folksdojčera u Jugoslaviju, nego su iskazivale i protivljenje jugoslavenskim nastojanjima da onemoguće povratak izbjeglica/prognanika, a napose su se protivile jugoslavenskim nastojanjima da folksdojčere protjeruju iz Jugoslavije.⁵⁶ Kako je protjerivanje folksdojčera iz Jugoslavije zbog zatvaranja granice prema Austriji, Italiji i Mađarskoj od savezničkih okupacijskih vlasti sredinom srpnja 1945. to onemogućilo, za većinu jugoslavenskih Nijemaca slijede logori i prisilni rad.⁵⁷

55 DUŠAN NEČAK, "O problemu 'raseljenih oseb' (D. Ps.) in jugoslovanskih 'Volksdeutscherjev' v Austriji te o britanski ideji njihove zamenjave s koroškimi Slovenci (1945 - 1947)", u: *Zgodovinski časopis*, št. 4 (105), Ljubljana, 1996., str. 561-571; ZORAN JANJETOVIĆ, "Odlazak vojvodanskih Švaba - proterivanje ili iseljavanje", u: *Tokovi istorije*, br. 3-4, Beograd, 1997., str. 113; V. GEIGER, "Folksdojčeri - Fatum kolektivne krivnje", str. 294-295; V. GEIGER, "Logori za folksdojčere u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata 1945.-1947.", str. 1084; V. GEIGER, "Represija nad pripadniki nemške manjšine na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, 1944-1948", str. 128-129.

56 V. GEIGER, "Heimkehr. Povratak slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva/prognaništva u zavičaj i njihova sudbina", str. 521-524, 527; V. GEIGER, "Represija nad pripadniki nemške manjšine na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, 1944-1948", str. 129. I tamo navedeni izvori i literatura.

57 *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, Band V, *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, Düsseldorf, 1961., München, 1984., Augsburg, 1994., München, 2004., str. 100E-101E; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band I, *Ortsberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, str. 662, 722, 726, 728, 732-734, 744, 748-749, 779, 787, 791 ili *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Ortsberichte 1944-1948*, str. 662, 722, 726, 728, 732-734, 744, 748-749, 779, 787, 791; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band II, *Erlebnisberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, str. 796-800, 812-814, 819-824 ili *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Erlebnisberichte 1944-1948*, str. 796-800, 812-814, 819-824; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band III, *Erschießungen-Vernichtungslager-Kinderschicksale in der Zeit von 1944 bis 1948*, str. 885, 887 ili *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Erschießungen - Vernichtungslager - Kinderschicksale in der Zeit von 1944-1948*, str. 885, 887; V. OBERKERSCH, *Die Deutschen in Syrien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, str. 465; D. NEČAK, "O problemu 'raseljenih oseb' (D. Ps.) in jugoslovanskih 'Volksdeutscherjev' v Austriji te o britanski ideji njihove zamenjave s koroškimi Slovenci (1945-1947)", str. 561-571; Ž. JANJETOVIĆ, "Odlazak vojvodanskih Švaba - proterivanje ili iseljavanje", str. 113; V. GEIGER, "Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945.", str. 277-278; V. GEIGER, "Logori za folksdojčere u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata 1945.-1947.", str. 1084; V. GEIGER, "Represija nad pripadniki nemške manjšine na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, 1944-1948", str. 130. I tamo navedeni izvori i literatura.

Pitanje njemačke imovine u Jugoslaviji riješeno je bez kompromisa. Naime, nije postavljena razlika između njemačke državne i privatne imovine, jer su Nijemci, jugoslavenski državljani, izjednačeni potpuno s Nijemcima iz Njemačkoga Reicha i proglašeni su neprijateljima jugoslavenskih naroda. Tijekom priprema za agrarnu reformu i kolonizaciju postavilo se pitanje odnosi li se Odluka Predsjedništva AVNOJ-a od 21. studenoga 1944. i na imovinu Austrijanaca, austrijskih državljana i jugoslavenskih državljana koji su se tako iskazivali, te je Predsjedništvo Ministarskoga savjeta DF Jugoslavije 26. rujna 1945. zauzelo stajalište da Odluku AVNOJ-a od 21. studenoga 1944. treba primjenjivati i na imovinu Austrijanaca, s iznimkama koje su predviđene u Odluci Predsjedništva AVNOJ-a, odnosno u naknadno izdanom tumačenju.⁵⁸ U Jugoslaviji je sveukupno konfiscirano oko 100.000 njemačkih posjeda površine 637.939 hektara. U Bosni i

Hercegovini oduzeto je 3523 posjeda površine 12.733 hektara. Postupak konfiskacije je zahtijevao samo da se utvrdi da je određena imovina na dan stupanja na snagu Odluke Predsjedništva AVNOJ-a od 21. studenoga 1944. pripadala osobama njemačkoga državljanstva ili njemačke narodnosti.⁵⁹ Najviše njemačkih posjeda u Bosni i Hercegovini konfiscirano je u banjalučkom okrugu, 3332 imanja (do kraja 1945. pravno "dovršeno" 2869).⁶⁰

Procjenjuje se da je od oko 500.000 jugoslavenskih Nijemaca do potkraj Drugoga svjetskog rata znatan broj izbjegao, a da je, ne računajući pripadnike vojnih i poluvojnih postrojbi, oko 200.000 Nijemaca civila, potpalo pod komunističku vlast u Jugoslaviji. Od toga je jedna četvrtina nastradala u internacijskim logorima, od potkraj 1944. do početka 1948., dok je ostatak nestao tijekom etničkoga čišćenja potkraj Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraču.⁶¹

58 NIKOLA GAČEŠA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*, Matica srpska, Novi Sad, 1984., str. 218-219; VLADIMIR GEIGER, "Položaj Austrijanaca u Hrvatskoj (i Jugoslaviji) 1945.-1965.", u: NIVES RITTIG-BELJAK (ur.), *Prvi i drugi međunarodni seminar Zajednice Nijemaca u Hrvatskoj 2001./2002. Zbornik radova*, Zajednica Nijemaca u Hrvatskoj, Zagreb - Varaždin, 2001., str. 16-17; V. GEIGER, "Represija nad pripadnici nemške manjšine na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, 1944-1948", str. 128.

59 Usp. HAMDİJA ČEMERLIĆ (priř.), *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. Dokumenti 1945.*, Knjiga II., Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, Sarajevo, 1968., str. 286-288; LEOPOLD EGGER, *Das Vermögen und die Vermögensverluste der Deutschen in Jugoslawien*, Landsmannschaft der Donauschwaben in Baden-Württemberg e.V., Sindelfingen, 1983.; N. GAČEŠA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*, str. 78-79, 362; V. GEIGER, "Folksdojčeri - Fatum kolektivne krivnje", str. 290-291; V. GEIGER, "Represija nad pripadnici nemške manjšine na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, 1944-1948", str. 128. I tamo navedeni izvori i literatura.

60 H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, str. 60.

61 *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, Band V, *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, Düsseldorf, 1961., München, 1984., Augsburg, 1994., München, 2004.; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band IV,

U logore su upućivane cjelokupne njemačke obitelji, pretežito starije osobe, žene s djecom, bez obzira na dob. O strukturi jugoslavenskih Nijemaca logoraša najslikovitije je izvješće Ministarstva unutarnjih poslova FNR Jugoslavije, od 18. siječnja 1946. (*Tabularni pregled logorisanih i nelogorisanih Nemaca na teritoriji Jugoslavije*), koje navodi da je na području Jugoslavije u logorima 117.485 folksdojčera, od toga 34.214 muškaraca, 58.821 žena i 24.422 djece (zbroy interniranih folksdojčera muškaraca, žena i djece nešto je manji od ukupnoga broja interniranih folksdojčera, koji je iskazan), a da se na slobodi nalazi 12.897 folksdojčera. Prema izvješću, na području Bosne i Hercegovine u logorima je 1117 folksdojčera, od toga 469 muškaraca, 222 žene i 426 djece, a na slobodi se

nalaze 4 osobe njemačke narodnosti (1 muškarac, 1 žena i 2 djece).⁶² To ukazuje, da su preniske njemačke/folksdojčerske procjene da je u poraću u jugoslavenske logore internirano 580, a da je na slobodi ostalo odnosno da nije internirano 70 bosanskohercegovačkih Nijemaca.⁶³

Najveći broj bosanskohercegovačkih Nijemaca interniran je u logore u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj tijekom ljeta 1945. U najvećim i najdugotrajnijim logorima za Nijemce u Bosni i Hercegovini, Novoj Topoli i Bosanskom Aleksandrovcu kod Bosanske Gradiške, bilo je početkom kolovoza 1945. internirano 620 osoba "njemačkog porijekla" i članova Kulturbunda, među kojima i znatan broj "male djece i staraca

Menschenverluste - Namen und Zahlen zu Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948, Donauschwäbische Kulturstiftung, München - Sindelfingen 1994.; *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948. Die Stationen eines Völkermords*, str. 4, 290; *Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944-1948*, str. 155.; *Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944-1948*, str. 196. Usp. ZORAN D. JANJETOVIĆ, "Izračunavanje broja žrtava Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji - jedno iskustvo", u: *Dijalog povjesničara - istoričara*, 5, Zagreb, 2002., str. 503-515; VLADIMIR GEIGER, "Ljudski gubici Hrvatske u Drugome svjetskom ratu i u poraću koje su prouzročili Narodnooslobodilačka vojska i Partizanski odredi Jugoslavije/Jugoslavenska armija i komunistička vlast. Brojiddbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi). Case study: Bleiburg i folksdojčeri", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 3/2010., Zagreb, str. 702-720; V. GEIGER, *Josip Broz Tito i ratni zločini. Bleiburg i folksdojčeri*, str. 60-77.

62 AJ, *Vlada Federativne Narodne Republike Jugoslavije - Predsjedništvo*, 35/844 - Tabela pregled logorisanih i nelogorisanih Nemaca na teritoriji Jugoslavije; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti*, str. 312; MICHAEL PORTMANN, "Politik der Vernichtung? Die deutschsprachige Bevölkerung in der Vojvodina 1944-1952. Ein Forschungsbericht auf Grundlage jugoslawischer Archivadokumente", u: *Danubiana Carpathica*, 1 (48), München, 2007., str. 357; MICHAEL PORTMANN, *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944-1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2008., str. 255; V. GEIGER, "Represija nad pripadnici nemske manjšine na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, 1944-1948", str. 132.

63 Usp. *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band III, *Erschießungen-Vernichtungslager-Kinderschicksale in der Zeit von 1944 bis 1948*, str. 941 ili *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Erschießungen - Vernichtungslager - Kinderschicksale in der Zeit von 1944-1948*, str. 941; K. WEBER, "Bevölkerung und Verluste. Die demographische Erfassung der Jugoslawiendeutschen", str. 72; *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948. Die Stationen eines Völkermords*, str. 291.

koji često obolijevaju".⁶⁴ Unatoč učestaloj smrtnosti u logorima, broj interniranih folksdojčera se priljevom novih logoraša tijekom ljeta 1945. povećavao. Krajem kolovoza 1945. u logoru Nova Topola internirano je 709 osoba, 382 radno sposobnih i 327 radno nesposobnih, što najslikovitije prikazuje dobnu strukturu logoraša.⁶⁵ Krajem studenoga 1945. u logorima u Novoj Topoli i Bosanskom Aleksandrovcu internirano je više od 1000 bosanskohercegovačkih Nijemaca, "ljudi, žena i djece. Prilike u tom logoru su prilično teške, naročito u pogledu smještaja. (...) Zdravstveni uslovi su loši".⁶⁶

Na tešku sudbinu interniranih folksdojčera utjecali su, osim nepovoljnih uvjeta smještaja, izrazito slaba prehrana, nemogućnost održavanja higijene, pomanjkanja lijekova i liječničke pomoći, razne zarazne bolesti, te naporan fizički rad po često nepovoljnim vremenskim prilikama. Stradavalo se većinom od bolesti, posebice dizenterije, tifusa pjegavca, ali i iscrpljenosti i gladi. Od samih početaka u logori-

ma za folksdojčere u Jugoslaviji, javljaju se najprije zdravstvene poteškoće kod starijih i slabijih osoba i djece, a zatim dolazi i do pojave raznih zaraznih bolesti. Od jeseni/zime 1945., u logorima za folksdojčere haraju epidemije tifusa pjegavca i u zimu 1946. poprimaju zastrašujuće razmjere. Tek potkraj ožujka ili početkom travnja 1946., nakon poduzetih potrebnih mjera, tifus u logorima za folksdojčere u Jugoslaviji uglavnom je uklonjen. Kada su se zdravstvene i prehrambene prilike u logorima koliko-toliko normalizirale, život je i dalje bio jedva podnošljiv.⁶⁷ To potvrđuju i zapisi te iskazi/svjedočanstva bosanskohercegovačkih Nijemaca interniraca u logoru Nova Topola, a i iskazi/svjedočanstva suvremenika.⁶⁸

Iako su logori za folksdojčere u Jugoslaviji osnovani potkraj 1944. na području Vojvodine, a na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine u svibnju 1945., tek je početkom svibnja 1946. Ministarstvo unutarnjih poslova FNR Jugoslavije donijelo "Uputstvo o organizaciji života i rada u logori-

64 ARS, *Okružni narodni odbor Banja Luka*, kut. 143, dok. br. 13170/45., 5. 8. 1945.; H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, str. 59.

65 ARS, *Okružni narodni odbor Banja Luka*, kut. 145, dok. br. 14497/45., 30. 8. 1945.; H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, str. 59-60.

66 ABiH, *Predsjedništvo Vlade Bosne i Hercegovine*, kut. 44, dok. br. 101/45., Okružni narodni odbor Banja Luka Predsjedništvu Vlade Bosne i Hercegovine, Izvještaj o radu i stanju narodnih odbora u okrugu, 27. 11. 1945.; H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, str. 60.

67 Usp. *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948*, str. 219-228; *Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944-1948*, str. 121-127; *Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944-1948*, str. 152-162; VLADIMIR GEIGER, "Epidemija tifusa u logorima za folksdojčere u Slavoniji 1945./1946. i posljedice", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 2/2007., Zagreb, str. 367-383. I tamo navedeni izvori i literatura.

68 SKUPINA AUTORA, *Ženski biografski leksikon - Sjećanje žena na život u socijalizmu*, str. 191-194. ["Evelina Pantner"]; T. VUKŠIĆ, "Međucrkveno i međunacionalno pitanje u djelu i misli biskupa Alfreda Pichlera (I.)", str. 138-139. ["Župnik Pichler i logorski čuvar Milan"]; Z. SULEJMANPAŠIĆ, *Više nas nisu hapsili 1931.-1950.*, str. 230-238. [Pisma majke iz logora Topola i dopisnice sestre Azre koja ju je posjetila u zatočeništvu].

ma Nemaca - civila".⁶⁹ Ministarstvo unutarnjih poslova Vlade NR Bosne i Hercegovine prosljedilo je 18. lipnja 1946. načelniku Odjeljenja unutarnjih poslova pri Okružnom narodnom odboru Banja Luka uputstva i kućni red za logor Nijemaca civila, koje trebaju dostaviti Upravi logora Nova Topola kod Bosanske Gradiške te obrasce za evidentiranje korištenja logoraške radne snage.⁷⁰

Prije toga postupanje s interniranim folksdojčerima bilo je, očito, samovoljno i neujednačeno. Ujedno, kako je u provođenju odluke o internaciji folksdojčera sve vrijeme dolazilo do mnogobrojnih i različitih nepravilnosti, Ministarstvo unutarnjih poslova DF Jugoslavije, Beograd, donijelo je konačno 3. ožujka 1946. upute i tumačenje tko podliježe odluci o upućiva-

nju u logore te su zatim tijekom ožujka 1946. odjeli za izvršenje kazni MUP-a narodnih republika dostavili okružnim odjelima unutarnjih poslova "načelno uputstvo o upućivanju u logore osoba njemačke narodnosti".⁷¹ Prema uputama Ministarstvo unutarnjih poslova DF Jugoslavije oslobođena su iz logora "lica njemačke narodnosti", "... koja se za vrijeme okupacije nisu isticala kao suradnici okupatora i nisu bili članovi 'kulturbunda' te njemačkih organizacija, (...) koja se nalaze u braku s licem od priznatih narodnosti /mješoviti brakovi/, (...) koja su bila u J.A. ili imaju nekoga od bliže rodbine u J.A., (...) koja su aktivno saradivala s N.O.P.-om, (...) koja su državljani neutralnih ili savezničkih država, (...) koja su za vrijeme okupacije odbila da se deklariraju kao Njemci, (...) koja su

69 Usp. MILKO MIKOLA (zbral in uredil), *Dokumenti in pričevanja o povojnih koncentracijskih taboriščih v Sloveniji. Koncentracijska taborišča Strnišče, Hrastovec, Brestrnica in Filovci*, Ministrstvo za pravosodje Republike Slovenije, Ljubljana, 2007., str. 36-39; MILKO MIKOLA (zbral), *Dokumenti in pričevanja o povojnih izgonih prebivalstva v Sloveniji*, Študijski center za narodno spravo, Ljubljana, 2009., str. 36-39.

70 Privatno vlasništvo, Ministarstvo unutrašnjih poslova Vlade Narodne Republike B. i H., Pov. broj 2425/46 Sarajevo, 18. juna 1946. god., Predmet: Uputstva i kućni red za logor Njemaca-civila, Odjeljenju za izvršenje kazni, Načelniku unutrašnjih poslova pri ONO-u Banja Luka.

71 Privatno vlasništvo, Narodna Republika Hrvatska Ministarstvo unutrašnjih poslova Odjel za izvršenje kazni, Pov. br. 421-1946. U Zagrebu, dne 12. ožujka 1946. Predmet: načelno uputstvo vrhu logorisanja osoba njemačke narodnosti, Odjelu unutrašnjih poslova okruga...; DRŽAVNI ARHIV U VUKOVARU ARHIVSKI SABIRNI CENTAR VINKOVCI (dalje: DAVU ASC VK), *Gradski NO Vinkovci, Povjerljivi spisi*, 62/46. Odjel Unutrašnjih poslova Okruga Brod Otsjek Narodne Sigurnosti Broj: Pov. 239/III-1/46. Brod: 11. maja 1946. god. Predmet: Logorisanje lica njemačke narodnosti - puštanje iz logora. - Odjelu Unutrašnjih poslova grada Vinkovci; V. GEIGER, "Folksdojčeri - Fatum kolektivne krivnje", str. 295-296, 320-322; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti*, str. 317-319, 321-324; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, str. 623-625; MARKO LANDEKA (prir.), *Dokumenti kotarske i gradske vlasti Vinkovaca od 1945. do 1947. godine*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2007., str. 182-185; V. GEIGER, *Logor Krndija 1945.-1946.*, str. 222-224; *Partisan and Communist Repression and Crimes in Croatia 1944-1946. Documents. Slavonia, Sylvania and Baranya*, str. 380-384; V. GEIGER, *Josip Broz Tito i ratni zločini. Bleiburg i folksdojčeri*, str. 47-48; V. GEIGER, "Represija nad pripadnici nemške manjšine na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, 1944-1948", str. 134.

se još prije rata asimilirali kao Hrvati, Srbi i sl. (...)." Naglašeno je da, "Sva otpuštena lica su od dana puštanja iz logora slobodni i ravnopravni građani naše zemlje sa svim pravima i dužnostima koje uživaju građani F.N.R. Jugoslavije..." Ipak, "Imovina otpuštenih lica ostaje državna svojina pošto je Odluka AVNOJ-a od 21. XI. 1944. god. o konfiskaciji imovine na snazi i ostaje na snazi. (...) Ta imovina ne može biti vraćena, niti će biti vraćena, te stoga uputite sve mjesne vlasti na postupak u tom pogledu..." Prema uputama Ministarstvo unutarnjih poslova DF Jugoslavije: "Sva lica njemačke narodnosti koja su ostala u logoru ne spadaju u naprijed navedene kategorije i nemaju uvjeta da budu otpušteni iz logora. To su lica njemačke narodnosti i njemačkog porijekla koja treba da budu reparirana u Njemačku..."⁷²

Logori za folksdojčere u Jugoslaviji ukinuti su do ožujka 1948. Najprije su pušteni radno sposobni, ali su bili prisilno obvezani na trogodišnji rad,

uglavnom fizički, u rudnicima, tvornicama ili poljoprivrednim dobrima, te su i dalje živjeli u izrazito teškim uvjetima. Nije im bilo dopušteno da se udaljavaju iz mjesta boravka i rada bez dozvole. Neki su i dalje radili pod oružanom pratnjom i stražom, pa i bez ikakve novčane nadoknade. Položaj folksdojčera nije bio ni nakon ukidanja logora mnogo bolji.⁷³

Kako na Potsdamskoj konferenciji savezničkih velesila pobjednica u ratu pitanje jugoslavenskih Nijemaca nije spominjano, FNR Jugoslavija je u siječnju 1946. zahtijevala od savezničkoga Kontrolnog vijeća za Njemačku, koje je prije prihvatilo nacrt o naseľjavanju folksdojčera u Njemačku, da dopusti preseljavanje u Njemačku preostalih 110.000 Nijemaca iz Jugoslavije. U kolovozu 1947. i Vlada Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika odbacila je prijedlog Jugoslavije iz srpnja 1946. da se preostalih 110.000 jugoslavenskih folksdojčera iseli u sovjetsku okupacijsku zonu Njemačke.⁷⁴

72 DAVU ACS VK, *Gradski narodni odbor Vinkovci, Povjerljivi spisi*, 62/46., Odjel Unutrašnjih poslova Okruga Brod Otsjek Narodne Sigurnosti, Broj: Pov. 239/III-1/46., Brod: 11 maja 1946. god., Predmet: Logorisanje lica njemačke narodnosti - puštanje iz logora. - Odjelu Unutrašnjih poslova grada Vinkovci; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti*, str. 321-324; V. GEIGER, *Logor Krndija 1945.-1946.*, str. 25-26; V. GEIGER, *Josip Broz Tito i ratni zločini. Bleiburg i folksdojčeri*, str. 46.

73 Usp. Z. JANJETOVIĆ, *Between Hitler and Tito*, Beograd, 2000., str. 289-290, Beograd, 2005., str. 281-282; ZORAN JANJETOVIĆ, "Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine na kraju Drugog svetskog rata", u: *Hereticus*, Vol. 5, br. 1, Beograd, 2007., str. 116; HERBERT PROKLE, *Der Weg der Deutschen Minderheit Jugoslawiens nach der Auflösung der Lager 1948.*, Verlag der Donaueschwäbischen Kulturstiftung, München, 2008.; V. GEIGER, "Represija nad pripadnici nemške manjšine na Hrvaskem, v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, 1944-1948", str. 133; V. GEIGER, *Josip Broz Tito i ratni zločini. Bleiburg i folksdojčeri*, str. 41. I tamo navedeni izvori i literatura.

74 *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mittleuropa*, Band V, *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, str. 99E; D. NEĆAK, "O problemu 'razseljenih oseb' (D. Ps.) in jugoslovanskih 'Volksdeutscherjev' v Austriji te o britanski ideji njihove zamenjave s koroškimi Slovenci (1945 - 1947)", str. 566; V. GEIGER, "Folksdojčeri - Fatum kolektivne krivnje", str. 296; VLADIMIR GEIGER, "Volksdeutsche - Fatum der kollektiven Schuld", u: *Review of Croatian History*, Vol. I., No. 1, Zagreb, 2005., str. 223; ZORAN JANJETOVIĆ, *Between Hitler and Tito*, Beograd, 2000., str. 300, 307, Beograd, 2005.,

Jugoslavenske vlasti su, nakon svega, obustavile odnosno odgodile iseljavanje/protjerivanje preostalih folksojčera iz Jugoslavije, ali isto tako nisu dopuštale povratak izbjeglih ili prognanih Nijemaca u Jugoslaviju. Konačno, "Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o državljanstvu FNRJ"⁷⁵ od 1. prosinca 1948., pripadnicima njemačke manjine koji se ne nalaze u Jugoslaviji, koji su do tada izbjegli ili protjerani, oduzeto je državljanstvo FNR Jugoslavije, a time i mogućnost povratka u domovinu.⁷⁶

Najsustavniji statistički/demografski izračuni ljudskih gubitaka Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu B. Kočovića i V. Žerjavića iznose različite, pa i međusobno oprečne pokazatelje o demografskim i stvarnim gubicima Nijemaca Bosne i Hercegovine. Prema Kočoviću ljudski gubitci Nijemaca Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu iznose: demografski 19.000, a stvarni 1000 osoba. Prema Kočovićevim izračunima/procjenama zbog ratnih okolnosti nerođeno je 1000, asimilirano 2000, migriralo u Vojvodinu 1000,

emigriralo na zapad 13.000, emigriralo na istok 1000, odnosno ukupno nepoginulo 18.000 Nijemaca Bosne i Hercegovine. Kočović napominje, ukoliko je bilo manje asimiliranih (u slučaju bosanskohercegovačkih Nijemaca "pohrvaćenih"), da je utoliko manje stvarnih ljudskih gubitaka kod bosanskohercegovačkih Hrvata, i obratno. Kod asimiliranih, u ovom slučaju "pohrvaćenih" bosanskohercegovačkih Nijemaca ishod je, pak, obratan, ali je možda bilo više emigracije.⁷⁷ Prema Žerjaviću ljudski gubitci Nijemaca Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu iznose: demografski 16.000 (uključujući asimilaciju), a stvarni 1000 osoba. Prema Žerjavićevim izračunima/procjenama 1941. trebalo je u Bosni i Hercegovini biti 16.000, a 1948. 17.000 Nijemaca. Popis stanovništva FNR Jugoslavije 1948. zabilježio je oko 1000 Nijemaca u Bosni i Hercegovini, što Žerjavić pojašnjava demografskim gubicima 14.000 odnosno 16.000 (plus asimilacija 2000), te zbog ratnih okolnosti nerođenih 1000 i emigracijom oko 12.000 osoba.⁷⁸ Prema, pak, izračunu/

str. 291-292, 298-299; Z. JANJETOVIĆ, "Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine na kraju Drugog svetskog rata", str. 114; M. PORTMANN, *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944-1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur*, str. 264-266; V. GEIGER, "Represija nad pripadnici nemške manjšine na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, 1944-1948", str. 134.

75 Usp. *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, god. IV., br. 105, Beograd, 4. 12. 1948., str. 1.

76 V. GEIGER, "Folksojčeri - Fatum kolektivne krivnje", str. 297; VLADIMIR GEIGER, "Pravo na zavičaj", *Dijalog povjesničara-istoričara*, 6, Zagreb, 2002., str. 355-356; V. GEIGER, "Volksdeutsche - Fatum der kollektiven Schuld", str. 224; V. GEIGER, "Josip Broz Tito i sudbina jugoslavenskih Nijemaca", str. 815; V. GEIGER, *Josip Broz Tito i ratni zločini. Bleiburg i folksojčeri*, str. 49; V. GEIGER, "Represija nad pripadnici nemške manjšine na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, 1944-1948", str. 134.

77 Usp. B. KOČOVIĆ, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985., str. 70-71, 171, 174, 181-182, 189, Sarajevo, 1990., str. 56-57, 161, 164, 171-172, 179 ili B. KOČOVIĆ, *Sabrana na jednog mita. Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, str. 56-57, 161, 164, 171-172, 179.

78 Usp. V. ŽERJAVIĆ, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, str. 36, 54, 61, 73; V. ŽERJAVIĆ, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva*

procjeni Ž. Đorđevića demografski gubitci Nijemaca Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu iznose 19.000. Prema Đorđevićevim izračunima/procjenama 1941. trebalo je u Bosni i Hercegovini biti 18.000, a 1948. 20.000 Nijemaca.⁷⁹ No, upitni su i Kočovići pa i Đorđevići i napose Žerjavići, izračuni/procjene ljudskih gubitaka Nijemaca Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu. Osim službenih podataka popisa stanovništva iz 1931. i 1948., koje i Kočović i Žerjavić uzimaju kao polazište u svojim izračunima/procjenama, ostale brojke koje iznose su pretpostavke i nagađanja. Ponajprije, riječ je o u poraću asimiliranim, "pohrvaćenim", Nijemcima u Bosni i Hercegovini, oko 2000 i kod Kočovića i kod Žerjavića. Proizvoljan je i očito netočan Žerjavićev izračun/procjena o broju od oko 12.000 tijekom Drugoga svjetskog rata emigriranih bosanskohercegovačkih Nijemaca.

Povijest i sudbina Nijemaca Bosne i Hercegovine obrađena je ponajprije u radovima njemačkih i austrijskih autora, podrijetlom iz Bosne i Hercegovine, ali i u radovima njemačkih i austrijskih povjesničara.⁸⁰ Historiografija, i nje-

mačka i austrijska i jugoslavenska, sustavno su obradile i iseljavanje bosanskohercegovačkih Nijemaca tijekom Drugoga svjetskog rata, ponajprije 1942., redovito navodeći da je prema izvorima taj broj oko 18.000, uključivo s tada iseljenim hrvatskim Nijemcima u Njemački Reich. Naime, prema svim pokazateljima, potkraj 1942. iseljeno je u Njemački Reich oko 15.000 ili nešto više bosanskohercegovačkih Nijemaca, a procjene i navodi o broju Nijemaca iseljenih, izbjeglih i protjeranih iz Bosne i Hercegovine tijekom 1943., 1944. i 1945. do potkraj Drugoga svjetskog rata u rasponu je od 1500 do 3000 osoba. Prema njemačkim/podunavskošvapskim navodima, utemeljenim na procjenama, izračunima i popisima, tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću, život je izgubio 1301 Nijemac Bosne i Hercegovine, od čega 110 osoba kao civili tijekom rata, 130 osoba kao civili u logorima u poraću, od 1945. do 1948., a 211 osoba život je izgubilo od komunističke vlasti, i najviše njih 850 život je izgubilo kao vojnici, pripadnici oružanih snaga NDH i Njemačkoga Reicha, tijekom Drugoga svjetskog rata.⁸¹

Jugoslavije u drugom svjetskom ratu, str. 133, 150, 157, 168; V. ŽERJAVIĆ, *Population losses in Yugoslavia 1941-1945*, str. 135, 146, 150, 156; V. ŽERJAVIĆ, *Pertes de la population en Yougoslavie 1941-1945*, str. 144, 154, 158, 164.

79 Usp. Ž. ĐORĐEVIĆ, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, str. 158-159, 161.

80 Usp. VLADIMIR GEIGER, "Bosna u folksdojčerskoj historiografiji i publicistici", u: *Bosna franciscana*, br. 15, Sarajevo, 2001., str. 220-227; L. PERENČEVIĆ, "'Pravo na zavičaj' - Identitet bosanskih Nijemaca u poslijeratnoj Njemačkoj", str. 164-177; L. PERENČEVIĆ, "'Fern vom Land der Ahnen' - Zur Identitätskonstruktion in bosniendeutschen Heimatbüchern", str. 59-70.

81 Usp. *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band IV, *Menschenverluste - Namen und Zahlen zu Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, str. 1015; K. WEBER, *Bevölkerung und Verluste. Die demographische Erfassung der Jugoslawiendeutschen*, str. 73; *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948. Die Stationen eines Völkermords*, str. 314; DIETER BLUMENWITZ, *Rechtsgutachten über die Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948*, Verlag

Prvi je poslijeratni popis 1948. zabilježio u Jugoslaviji 55.337 (u Bosni i Hercegovini 1174) pripadnika njemačke manjine⁸² (Austrijanci su na popisu 1948. uključeni, zbog neznatnog broja iskazanih pripadnika, u skupinu "Ostali"), što pak najsvjetlije svjedoči o njihovoj sudbini.

Položaj njemačke manjine u Jugoslaviji donekle će se poboljšati nakon što je 1951. FNR Jugoslavija donijela ukaze o ukidanju ratnoga stanja s Austrijom i Njemačkom.⁸³ Iseljavanje folksdojčera iz Jugoslavije, bilo je tada još uvijek moguće samo preko liste Crvenog križa u sklopu programa spajanja obitelji. Od 1952., nakon dogovora jugoslavenske i njemačke vlade da se preostali folksdojčeri mogu iseliti u Njemačku, odobravalo se i pojedinačno iseljavanje. Nakon što je 1953., odnosno 1954. potpisan i sporazum između austrijske i jugoslavenske vlade o otpustu folksdojčera iz jugoslavenskog državljanstva i mogućnosti stjecanja austrijskog,⁸⁴

od 1955. iseljavanje njemačke i austrijske manjine iz Jugoslavije znatno je pojednostavljeno.⁸⁵ Stoga, popisi stanovništva u Jugoslavije, i Bosne i Hercegovine, i 1953. i nadalje bilježe nastavak znatnog smanjenja broja Nijemaca (i Austrijanaca).⁸⁶

Jugoslavenska, i bosanskohercegovačka, socijalistička historiografija jednostrano je prikazivala i u mnogočemu neutemeljeno sotonizirala Nijemce i Austrijance Bosne i Hercegovine, napose u vrijeme Drugoga svjetskog rata. Zastupnici takvih stajališta o jugoslavenskim i bosanskohercegovačkim Nijemcima nisu posustali ni nakon raspada SFR Jugoslavije. Mnogi rado prešućuju i zaboravljaju gospodarski i kulturni rad i zasluge Austro-Ugarske Monarhije i doseljenih Nijemaca i Austrijanaca za napredak Bosne i Hercegovine. Mišljenja smo da je, ipak, neophodan drukčiji pristup povijesti Nijemaca i Austrijanaca Bosne i Hercegovine.

der Donauschwäbischen Kulturstiftung, München, 2002., str. 61; *Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944-1948*, str. 166.

82 Usp. *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, knj. IX, *Stanovništvo po narodnosti*, Beograd, 1954.; *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*, Državni zavod za statistiku RH, Zagreb, 1995., str. 9.

83 *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, god. VII, br. 4, Beograd, 17. 1. 1951., str. 68-69; *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, god. VII, br. 35, Beograd, 1. 8. 1951., str. 1.

84 *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Međunarodni ugovori i drugi sporazumi*, god. III., br. 5, Beograd, 15. 7. 1955., str. 56.

85 DUŠAN NEČAK, "Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnosne skupnosti v Sloveniji po letu 1945", u: *Zgodovinski časopis*, št. 3, Ljubljana, 1993., str. 444; V. GEIGER, "Represija nad pripadniki nemške manjšine na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, 1944-1948", str. 135.

86 Usp. *Jugoslavija 1918-1988. Statistički godišnjak SFRJ*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1989., str. 45; *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*, str. 9.

A brief historical overview of the position of Germans and Austrians in Bosnia and Herzegovina, with particular reference to the period during and after World War II

Summary

Based on numerous and valuable historiographic, fictional and demographic articles as well as published and archived sources, the paper reflects on the history and the destiny of Germans and Austrians in Bosnia and Herzegovina since the time of the Austro-Hungarian occupation and their settling here in the late 19th century, through the period of the Kingdom of SHS / Yugoslavia, when although a small ethnic group of about twenty thousand they became an important economic and cultural factor, to World War II and immediate post-war time, when they suffered significant demographic and real losses, and 'disappeared' from the Bosnian-Herzegovinian ground.

Yugoslav and Bosnian-Herzegovinian socialist historiography unilaterally depicted and in many ways unfoundedly satanized Germans and Austrians in Bosnia and Herzegovina, especially during World War II. Those with such standpoints on Yugoslav and Bosnian-Herzegovinian Germans did not stop even after the dissolution of Yugoslavia. Many people remained silent and forgot about the economic and cultural work and merits of the Austro-Hungarian Empire and immigrant Germans and Austrians in the progress of Bosnia and Herzegovina. This paper, however, offers a different approach to the history of Germans and Austrians in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Germans, Austrians.

MATIČNE KNJIGE ŽUPE DUBRAVE 1708.-1946.: IZGUBLJENI SVJEDOCI NAŠE PROŠLOSTI

Marinko MARIĆ
Ivana Meštrovića 3
HR - 20000 Dubrovnik
E-pošta: marinko@maric.com.hr

UDK 272-744(497.6 Dubrave)*1708/1946*
311.43(497.6 Dubrave)*1708/1946*
314:272-744(497.6 Dubrave)*1708/1946*
Pregledni rad
Primljeno: 31. ožujka 2015.
Prihvaćeno: 24. svibnja 2015.

Sažetak

Članak donosi povijesni pregled katoličke župe Dubrave u Hercegovini, od njezina osnutka 1704. godine, te doseljavanja katolika na to područje i njihovo brojčano stanje. Dat je i povijesni pregled izdvajanja novih župa iz župe Dubrave, čime se stalno smanjivao njezin teritorijalni opseg. Glavni dio rada govori općenito o važnosti matičnih knjiga, zatim o maticama prvih župa Trebinjsko-mrkanske biskupije s posebnim naglaskom na matice župe Dubrave i njihovu sudbinu. Posebice je fokus istraživanja usmjeren na sudbinu matice te župe iz 19. i 20. stoljeća koje su izgorjele 1985. i 1992. godine, čijim je uništenjem nepovratno nestala rijetko zapisana povijest velikoga dijela jugoistočne Hercegovine.

Ključne riječi: župa Dubrave, matične knjige, matični ured Crnići, povijesna demografija.

Uvod

Predmet ovoga rada jest istraživanje sudbine nepovratno nestalih matičnih knjiga župe Dubrave iz 18., 19. i 20. stoljeća. Gubitak matičnih knjiga gotovo da znači i gubitak identiteta niza generacija s toga područja. Cilj rada jest upoznati moguće istraživače povijesne demografije i demografije uopće o sudbini nestalih crkvenih matica i preusmjeravanja na moguće druge zamjenske izvore kod rješavanja povijesno-demografskih značajki toga područja. U radu su korištene povijesno-demografske metode na temelju sačuvanih arhivskih vrela, metode intervjuja, ali i ostale relevantne znanstvene metode.

1. Župa Dubrave

Župa Dubrave bila je jedna od četiri najstarije katoličke župe Trebinjsko-mrkanske biskupije. Prvotno je Trebinjsko-mrkanska biskupija imala samo dvije župe Gradac i Popovo. Župa Popovo radi lakšega upravljanja 1677. godine razdijeljena je na dvije nove, Ravno i Belenići, dok je prvot-

na župa Gradac 1683. godine razdijeljena na župe Gradac i Dobrane (Dobranje). Župa Dubrave osnovana je 1704. godine od teritorija župe Dobrane koji je nakon Karlovačkoga mira 1699. godine ostao pod osmanskom vlašću.¹ Obuhvaćala je široko područje od Popova na jugu do planina sjeverne Hercegovine na sjeveru. Katolički doseljenici s područja Popova i Graca područje Dubrava počeli su naseljavati početkom 17. stoljeća, čini se između 1622. i 1629. godine. Naime, biskupi Dominik Andrijašević i Benedikt Medvjedović u izvješću kongregaciji *De propaganda fide*² 1622. godine pišu da na tom području nema katolika.³ Međutim, sedam godina kasnije, 1629., biskup Andrijašević u izvješću *Propagandi* piše o tamošnjim katolicima. Javlja da u Dubravama i Podveležju ima po 60, a u Stocu i Blagaju po šest katoličkih obitelji.⁴ Tridesetak godina kasnije, 1664., gradački župnik Ivan Bartolučić (Bartulović) piše Trebinjsko-mrkanskom biskupu Špionu de Martinisu u Dubrovnik da su mu "53 obitelji otišle iz župe i da se nalaze udaljene tri dana od Graca u mjestima

- 1 Opširnije o osnutku župe Dubrave vidi u: MILENKO KREŠIĆ, "Povijesne okolnosti osnutka i osnutak župe Dubrave u Trebinjskoj biskupiji prije 300 godina", u: *Croatia christiana periodica*, 57, Zagreb, 2006., str. 103-129.
- 2 Sveta kongregacija za širenje vjere (*Sacra congregatio de propaganda fide*) bila je kongregacija Svete Stolice zadužena za misijsko djelovanje i širenje katoličanstva u nekatoličkim zemljama. Od 1982. godine djeluje pod nazivom Kongregacija za evangelizaciju naroda.
- 3 "Ni u Ljubinju, ni u Dubravama, ni u Hrasnu nema nijednog katolika, svi su šizmatici i turci." BAZILIJE PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi, Pontificium athenaeum Antonianum*, Rim, 1959., str. 111.
- 4 *Izvješće biskupa Dominika Andrijaševića iz 1629. godine*, u: KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, "Tobožnja 'Stjepanska biskupija - ecclesia Stephanensis' u Hercegovini", u: *Croatia Sacra*, 4, Zagreb, 1943., str. 55-56. S obzirom na tadašnje crkveno-političke prilike i nespornu zame oko "Stjepanske biskupije" Andrijaševićeve podatke o brojčanom stanju treba uzeti s oprezom, ali u činjenicu da su katolici živjeli u tim mjestima ne bi trebalo sumnjati.

oko Blagaja, u jednoj planini zvanoj Velež, Stolac, Nevesinje i Dubrave".⁵ Naime, za vrijeme Kandijskoga rata (1645.-1699.) katolici su iz Popova i Graca pred uskočkim upadima bježali prema unutrašnjosti. Makarski biskup Marijan Lišnjić (1664.-1686.) u izvješću iz 1672. godine piše o dijelu Makarske biskupije u *Kneževini sv. Save* gdje "preostaju samo ova sela makarske biskupije, tj. selo Tasovčići, Počitelj, Lukovac, Dubrave, Buna, Bunica, Blagaj, Stolac, Velež, Podveležje, Bijelo Polje, Jasenice, Lipete, Sajmište, poviše planine Velež do Kenčića, i u svim ovim selima, osim u Neretvi, žive rijetki katolici".⁶

Morejski rat (1683.-1699.) također je uzrokovao migracije katolika iz Popova i Graca prema unutrašnjosti Hercegovine. Nakon njihova masovnog doseljavanja na područje Dubrava pojavila se potreba za osnivanjem nove katoličke župe, što je učinjeno 1704. godine. Novoosnovana župa Dubrave uskoro je postala župa s najvećim brojem katolika u čitavoj Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji. Prema izvješću

nadbiskupa Marka Andrijaševića župa Dubrave 1733. godine, samo tridesetak godina nakon osnutka, bila je najbrojnija župa te biskupije. Imala je 1198 katolika, odnosno više od jedne trećine (33,52 %) ukupnoga broja katolika te biskupije.⁷ Osim što je bila najbrojnija župa, Dubrave je bila i najprostranija i najzahtjevnija župa u biskupiji. Prostirala se u krugu od 180 talijanskih milja, obuhvaćala je 34 naselja, od brda Žabe i Glumine na rubu Popova polja do Bivolja Brda i rijeke Neretve. Tu su bila sljedeća naselja: Hutovo, Previš, Glumina, Prisoje, Hrasno, Dobrane, Doljani, Sjekose, Dubravica, Čeljevo, Ljutosjer, Bjelovići, Boljuni, Kruševo, Bačnik, Njivice, Bivolje Brdo, Dubrave, Crnići, Jasoč, Trijebanj, Brštanik, Hodovo, Kremenac, Greda, Kozice, Prenj, Dabrica, Pobrđe, Čavaš, Ošanići, Koščela, Šumac i grad Stolac.⁸

Župa Dubrave bila je najbrojnija i kroz čitavo 18. i 19. stoljeće. Primjerice, prema popisu obitelji i njihovih članova iz 1829. godine razvidno je da je te godine obuhvaćala čak 56

5 MARKO JAČOV (prir.), *Izvješće fra Ivana Bartolucića iz 1664. godine*, u: *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645-1669)*, Vol. II., Biblioteca apostolica Vaticana, Vaticano, 1992., str. 450. Citirano prema: MILENKO KREŠIĆ, *Odnosi katolika jugoistočne Hercegovine s muslimanima i pravoslavnima u vrijeme osmanske vladavine - Od osmanskoga zauzeća do Bečkoga kongresa (1482.-1815.)*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, doktorska disertacija, Zagreb, 2008., str. 97.

6 *Le missioni cattoliche nei Balcani*, str. 256. Citirano prema: M. KREŠIĆ, *Odnosi katolika jugoistočne Hercegovine...*, str. 96.

7 MILENKO KREŠIĆ, "Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije prema popisu nadbiskupa Marka Andrijaševića iz 1733. godine", u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48, Zadar, 2006., str. 439-452.

8 Selo Hrasno kao zasebno mjesto ne postoji, nego je ime za jedan predio koji čini više naselja. I Dubrave je ime za kraj u kojem se nalaze naselja: Crnići, Jasoč, Trijebanj, Brštanik, Hodovo, Kremenac, Greda, Prenj i Dabrica. Vidi: M. KREŠIĆ, "Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije prema popisu nadbiskupa Marka Andrijaševića iz 1733. godine", str. 439-452.

naselja u kojima je živjelo 280 katoličkih obitelji s 1878 članova.⁹

Prostrani teritorij župe Dubrave smanjivao se svakom novom crkvenom podjelom, tj. osnutkom nove župe

koja je nastajala na njezinu teritoriju. Najprije je od nje 1761. godine odcijepljen prostor župe Hrasno, zatim je 1863. odcijepljen veći dio naselja buduće župe Stolac.

71

ADMINISTRATOR APOSTOLICUS
ILL. ET REV. VINCENTIUS ZUBRANICH EPISCOPUS RAG.
PRO-VICARIUS EPISCOPALIS
P. T. D. Nicolaus Lazzarovich ut infra.
DUBRAVE.
PAROCHIA S. MICHAELIS ARCHANGELI
P. T. D. Nicolaus Lazzarovich Administrator.
» D. Lazzarus Lazzarovich Cooperator.

<i>in matre :</i>	<i>familiae</i>	<i>distat matr. hor.</i>		<i>famil.</i>		
Prenj.	7		Kruševljani.	5	14	—
<i>in filiali :</i>			Podkrvenice.	4	4	—
Umac.	5	1/4	Dabrica.	4	5	—
Žilici.	7	1/2	Brstanik gornji.	5	5	1/2
Brestovaće.	2	3/4	Brstanik donji.	6	5	1/2
Vladinići.	86	1/2	Glamčevice.	5	5	—
Opličići.	16	1/3	Odovo.	4	5	1/2
Rečice.	10	1/3	Brda.	10	2	1/2
Otanj.	5	2	Ljuca.	7	2	—
Dobriča.	2	2	Triebanj.	14	2	—
Mrkovaće.	5	2	Greda.	2	2	—
Vidar.	6	2	Kozice.	4	2	—
Počitelj.	7	2	Vosor.	4	2	—
Ševač njive.	5	2	Crnice male.	6	—	1/2
Bivolje selo.	12	2	Crnice velike.	19	1	—
Gubavica.	4	5	Piešivačkagreda.	12	4	1/2
Zaton.	2	4	Piešivac.	6	4	—
Buna.	2	4	Zapia.	2	4	1/4
Odbina.	2	5	Oprsići.	4	4	1/2
Malopolje.	4	5	Vrebenac.	2	4	1/3
Ora.	1	4	Tasović.	22	2	1/2
Dolovi.	4	5	Klepca.	4	5	—
Rotimlja.	7	5	Losnica.	5	2	—
Podkostajnicom.	4	2	Gniliste.	19	2	—
Kamena.	6	5	Visići.	50	2	—
Žuberin.	2	5	Tersana.	5	5	—
			Čeljevo.	59	5	—

In hac Parochia adest una civitas, 51 vici, et 425 famil. eum anim. 2271.

Slika 2. Popis katolika po naseljima župe Dubrave 1866. godine nakon odcjepljenja naselja župa Hrasno i Stolac¹⁰

9 Arhiv Trebinjsko-mrkanske biskupije u Dubrovniku (dalje: ATMBD), *Prospetto della Parochia di Dubrave diocesi di Trebigne Parroco r. Vito Maslach dell'anno 1829.*, kutija 1, br. 15.

10 *Schematismo della Dioecesi di Ragusa per l'anno 1866. Appendice Status cleri et animarum Dioecesis Mercano - tribuniensis in Herzegovin*, Dioecesi di Ragusa, Ragusa, 1866., str. 71.

Godine 1874. odcijepljeno je područje novoosnovane župe Gabela (Dračevo, Čeljevo, Doljani, Klepci),¹¹ 1891. područje župe Blagaj, 1899. područje župe Nevesinje, 1917. područje župe Rotimlja, 1969. područje župe Domanovići i napokon 1977. područje župe Aladinići.¹² Krajem 19. stoljeća župi Dubrave promijenjen je naziv pa od tada nosi ime sjedišta župe - Župa Prenj.

1.1. Matične knjige župe Dubrave

Matične su knjige prvorazredna i najvjerodostojnija povijesna vrela za mikroistraživanje stanovništva određenoga područja. One su službeni dokumenti u kojima su zabilježeni rođenje/krštenje, vjenčanje ili smrt neke osobe i fiksirani trenutci na temelju kojih se može rekonstruirati demografska i opća povijest određene mikroregije.¹³ Kvalitetnom analizom i usporedbom s ostalim vrelima, iz njih se, osim demografskih, daju iščitati i socijalne prilike. Naime, one su svjedoci povijesti nedaća, u njima su

zapisane smrti od gladi, suša, poplava, epidemija, ratova, neimaštine i sl. One su neprijeporno najvažnija vrela koja dolaze iz davnoga i "izgubljenoga svijeta" u kojima se zrcale životi naših predaka. "Matične su knjige najdramatičnija paradigma kršćanske Europe od srednjovjekovlja do danas, fascinantna dokumentacija o čovjeku razapetom između rođenja i smrti u uvijek iznova ponavljanim ciklusima života novih i novih naraštaja..."¹⁴

Prva je službena odredba o matičnim knjigama, koja je provedena u praksi, bila ona nantskoga biskupa Henrija Le Barbua iz 1406. godine.¹⁵ Tom je odredbom biskup naredio župnicima u svojoj biskupiji da vode evidencije o krštenicima, njihovim roditeljima i kumovima. Prekretnicu u vođenju crkvenih matica predstavlja odluka čuvara državnoga pečata u Engleskoj, Thomasa Cromwella, izdana 5. rujna 1538., kojom on, u ime vrhovnoga poglavara Anglikanske crkve, kralja Henrika VIII., naređuje župnicima da vode knjige krštenih, vjenčanih i umrlih.¹⁶ Tom su se odlukom prvi

11 Radilo se o području s lijeve strane Neretve, jer je na desnoj već postojala župa s istim imenom - Župa Gabela, koja je pripadala Hercegovačkom apostolskom vikarijatu.

12 IVICA PULJIĆ, "Nastanak novih župa na povijesnom području povijesne župe Dubrave", u: MILENKO KREŠIĆ (prir.), *300 godina župe Dubrave*, Župe: Aladinići - Čeljevo - Domanovići - Dračevo - Hrasno - Prenj - Rotimlja - Stolac; Općine: Čapljina - Neum - Stolac - Ravno; Matica hrvatska: Čapljina - Neum - Stolac - Aladinići (Stolac), 2006., str. 109-133.

13 DRAŽEN VLAHOV - JAKOV JELINČIĆ - DANIJELA DOBLANOVIĆ, "Uvod", u: *Vjesnik istarskog arhiva*, 11-13, Pazin, 2004.-2006., str. 11.

14 MIROSLAV BERTOŠA, "Matične knjige - arhivsko vrelo o demografskim previranjima predindustrijske Europe", u: *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, 41-42, Rijeka, 2000., str. 350.

15 IVO FICOVIĆ, "Zbirka matičnih knjiga Historijskog arhiva u Dubrovniku", u: *Arhivski vjesnik*, 25, Zagreb, 1982., str. 11.

16 Knjige su župnici morali čuvati u osiguranoj škrinji i u nazočnosti dvojice crkvenih starijina svake nedjelje unositi podatke za protekli tjedan. Za nepoštivanje te odredbe bile su predviđene i novčane kazne. Vidi: I. FICOVIĆ, "Zbirka matičnih knjiga Historijskog arhiva u Dubrovniku", str. 12.

put uvele univerzalne odredbe o vođenju matičnih knjiga koje su vrijedile za neku crkvenu zajednicu.

Jačanje protestantizma i pokušaj vraćanja odijeljenih kršćana u krilo Katoličke crkve bili su među glavnim razlozima sazivanja Tridentskoga koncila 1545. godine.¹⁷ Na 24. sjednici Koncila, 11. studenoga 1563., donesena je odredba o vođenju matica krštenih i vjenčanih.¹⁸ Rimski je obrednik (*Rituale Romanum Apostolicae Sedis*) 1614. godine dopunio tu odredbu s obvezom vođenja matica krizmanih, umrlih i *Stanja duša*.¹⁹

Najstarijom crkvenom maticom smatra se matica krštenih iz 1451. godine

koja je sačuvana u župi Ille-et-Villaine u Bretagni, u Francuskoj. U Hrvatskoj je najstarija sačuvana matica krštenih iz 1483. godine, sačuvana u Umagu.²⁰ Najstarija sačuvana matica u Bosni i Hercegovini jest matica krštenih župe Kraljeva Sutjeska iz 1641. godine.²¹

Zbog raznoraznih okolnosti trebalo je proći više od stotinu godina od Tridentskoga koncila kako bi se obveza vođenja matica počela primjenjivati u župama Trebinjsko-mrkanke biskupije.²² Najstarija sačuvana matica te biskupije, a i čitave Hercegovine, jest matica krštenih župe Rupni Do. Njezin je prvi upis iz 20. listopada

17 Tridentski je koncil bio devetnaesti ekumenski koncil koji se, s prekidima, održavao od 1545. do 1563. godine. Sazvao ga je papa Pavao III. radi obnove Crkve, pokušaja pomirenja s protestantima i zauzimanja stava prema reformaciji.

18 Osim spomenutih, kao razlog za uvođenje matica bila je i potreba da se *stane u kraj* nevaljanim i skandaloznim ženidbama između krvnih srodnika, otmicama djevojka i sl. Problem nevaljanih vjenčanja u znatnoj se mjeri nastavio i nakon Koncila. Primjerice, u Ravnom i Orahovu Dolu u Popovu umaknuća djevojaka toliko su bila raširena da je taj problem "bio iznesen i pred sv. Oca i pred sv. Oficij koji su trebinjsko-mrkanom biskupu poslali rješenje da krivce za to protjera i izopći iz Crkve". Vidi: KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, "Tobožnja 'Stjepanska biskupija - ecclesia Stephanensis' u Hercegovini", u: *Croatia Sacra*, 4, Zagreb, 1934., str. 35.

19 Rimski je obrednik propisivao vođenje crkvenih obreda i vođenje matičnih knjiga. Bio je obvezujući za čitavu Zapadnu crkvu i gotovo se nije mijenjao do Drugoga vatikanskog koncila (1962.-1965.). Izdao ga je 1614. godine papa Pavao V. Prvi cjelovit prijevod Rimskoga obrednika na narodni jezik bio je hrvatski prijevod isusovca Bartola Kašića iz 1636. godine. Opširnije vidi u: SLAVEN BERTOŠA, *Život i smrt u Puli: Starosjedioci i doseljenici od XVII. do XIX. stoljeća*, Skupština Udruga Matice hrvatske Istarske županije, Pazin, 2002., str. 27.

20 VLADIMIR STIPETIĆ - NENAD VEKARIĆ, *Povijesna demografija Hrvatske*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zagreb - Dubrovnik, 2004., str. 28.

21 MIRKO BOBAŠ, "Upotreba slovnog znaka (đerva) u praksi pisara matice krštenih iz Kraljeve Sutjeske od godine 1641.-1727.", u: MARKO KARAMATIĆ (priř.), *Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću*, Franjevačka teologija Sarajevo - Franjevački samostan Fojnica, Sarajevo - Fojnica, 2000., str. 459-475.

22 Biskup Primi 1675. godine piše kako u "tim mjestima, koja su pod turskom vlašću, Tridentski sabor nije primljen, ipak prethodni biskup, kao i sadašnji, prema mogućnostima mjesta održava ga, kako u ženidbi tako i u drugim stvarima". Vidi: "Izvješće biskupa Antuna Primija iz 1675. godine", u: MARKO JAČOV (ur.), *Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due grandi guerre: Candia (1645-1669) Vienna e Morea (1683-1699)*, sv. 3, Biblioteca apostolica Vaticana, Vaticano, 1998., str. 349-361; ANDRIJA NIKIĆ, "Jugoistočna Hercegovina prije 300 godina (1675.-1975.)", u: *Kršni zavičaj*, 7, Humac, 1974., str. 12.

1708.²³ Župa Gradac također ima sačuvane svoje najstarije matice. Prvi je upis iz 20. veljače 1709., tri mjeseca nakon onoga u Rupnom Dolu.²⁴ Župa je Ravno također imala matice od 1708. godine, a nastradale su početkom 19. stoljeća.²⁵

Vjerojatno su postojale još starije matice, jer trebinjsko-mrkanski biskup Antun Primi u izvješću Propagandi 1675. godine piše kako je "...prisilio župnike da vode matice krštenih, a to se, ne samo u ovoj biskupiji nego u svim krajevima Turske, nije nikada običavalo".²⁶ Postoji nekoliko argumenata koji ukazuju da su matice iz toga vremena trebale postojati. Naime, od šezdesetih godina 17. stoljeća na službi u Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji bili su bosanski franjevci (u župi Gradac fra Petar iz Mekanice, a u župi Popovo fra Stjepan iz Sutjeske i kasnije fra Ivan Bartolović - Bartulović), koji su u Bosni već tridesetak godina vodili matice (od 1641. godine). Nadalje, Ilija Bošković, prvi ravanjski župnik, župu je preuzeo 1677. godine, odmah nakon povratka sa studija iz Ferma, pa je morao biti upoznat s odredbama Tridentskoga koncila o obveznom vođenju mati-

ca. Napokon, za vjerovati je da su se župnici morali pridržavati biskupove naredbe o obveznom vođenju matice. No, o eventualnim maticama do 1708. godine nema traga. Sljedeći je trebinjsko-mrkanski biskup, Antun Righi, 1708. godine ponovio obvezu vođenja matice i propisao formu iz Rimskoga obrednika u kojoj ih treba voditi. Njegova je naredba izvršena jer je te, ili sljedeće, godine započeto vođenje matice u tri župe biskupije, Ravnom, Gracu i Rupnom Dolu, dok za četvrtu, župu Dubrave, to nije poznato.

Nisu sačuvane starije matične knjige župe Dubrave. Sačuvane su tek od 1946. godine te prijepisi od 1917., koji se čuvaju u arhivu Biskupije u Mostaru. Zasigurno je i župa Dubrave, kao i preostale tri tadašnje župe Trebinjsko-mrkanske biskupije, Ravno, Gradac i Rupni Do, imala matice od 1708. godine. O njihovu postojanju nisu ostali pisani tragovi, ali vjerojatno su uništene u požaru župnoga ureda i župne kuće u Prenju 1832. godine. Naime, provikar Dominik Sokolović u pismu *Kongregaciji* od 27. srpnja 1832. traži pomoć za župnike Trebinjsko-mrkanske biskupije, na-

23 Vjerojatno su matice u Rim odnijeli talijanski misionari koji su bili na službi u jugoistočnoj Hercegovini sredinom 19. stoljeća. Osamdesetih godina prošloga stoljeća Andrija Nikić matice je pronašao u Arhivu Propagande u Rimu.

24 Novija paginacija ukazuje da nedostaje prvi list, tako da se taj prvi upis nalazi na 3. paginiranoj stranici.

25 U Državnom arhivu u Dubrovniku pronađen je prijepis krštenja iz 1786. godine gdje je tadašnji župnik, Feliks iz Dubrovnika, prepisao upis krštenja Ivana Boškovića iz 1740. godine. Župnik navodi da se original upisa nalazi u matici krštenih župe Ravno iz 1708. godine na stranici 61. Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), *Fedi ed attestati*, sv. 5, nenumerirani dokument između f. 24 i 25. Opširnije vidi u: MARINKO MARIĆ, *Stanovništvo Popova u Hercegovini: Ravno*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Dubrovnik, 2015., str. 21.

26 *Le missioni cattoliche nei Balcani*, str. 349-361; A. NIKIĆ, "Jugoistočna Hercegovina prije 300 godina (1675.-1975.)", str. 19.

vodeći kao najpotrebitijega župnika u Dubravama "...kojemu je spaljena kuća usred nemira pokrenutih protiv otomanske vlade. U požaru je izgubio dio svetih stvari, a izgorjele su i župne knjige".²⁷ To je jedino dosad poznato arhivsko vrelo koje spominje najstarije matice župe Dubrave. Čini se da je vatra bila pogubna i za matice koje su vođene nakon 1832. godine. Naime, vatra je kroz prošlost bila veliki neprijatelj i uništavajući čimbenik materijalne i kulturne baštine, pa tako i crkvenih matica. Odnijela je i one najstarije iz župe Hrasno, od 1761. do 1822. godine. Prisebnošću don Joze Zovke spašene su one najstarije iz župe Ravno, ali su izgorjele novije matice iz 20. stoljeća i dvije knjige *Stanje duša*, iz 1882. koju je sastavio don Vide Putica i iz 1925. godine koju je sastavio don Marko Zovko.²⁸

Daljnju sudbinu matica župe Dubrave, koje su vođene od 1832. do 1945. godine odredio je Drugi svjetski rat i nova vlast. Naime, po završetku Drugoga svjetskog rata komunističke su vlasti došle na vlast i na svim

područjima počele provoditi smjernice ateističke ideologije. Pogotovo su represiju provodili prema Katoličkoj crkvi, koju su optuživali za suradnju s ustaškom vlašću. Osim uhićenja i ubijanja biskupa i svećenika, onemogućavanja i zabrane vjeronauka u državnim školama, zabrane vjerskoga tiska, represija se provodila i kroz oduzimanje crkvene imovine, između ostaloga i crkvenih matica. Naime, 1. travnja 1946. donesen je *Zakon o matičnim knjigama*.²⁹ Tim su zakonom uvedene građanske ili civilne matične knjige, a njihovo vođenje povjereno je matičarima u mjesnim odborima. Župni uredi su im morali predati crkvene matice koje su se dotad kod njih čuvale. S 9. svibnjem 1946. morale su biti zaključene sve župne matice koje su se otad morale koristiti kao zajedničke matice za Crkvu i državu. Župnicima je bilo zabranjeno svako daljnje upisivanje u zaključene župne matice, pa makar u matici bila popunjena samo jedna stranica. Pojedini župnici, koji su u dobroj vjeri naknadno unijeli poneki upis, kažnjeni su visokim globama.³⁰

27 Provikarski arhiv u Stocu (dalje: PVAS), Dopis provikara Dominika Sokolovića kongregaciji *De propaganda fide* od 27. srpnja 1832. Korespondencija 1832., f. 16-17.

28 "Žao mi je da tom zgodom ne odnesoh i Stanje duša, kojega je pok. Don Vide temeljito i točno sastavio tamo oko 1882. Bijaše velika knjižurina pa mi se nije dalo nositi je. I Don Marko Zovko bio je sastavio novi tamo oko 1925, vrlo točan. I on je izgorio s istog razloga." Tako je Jozo Zovko, župnik župe Ravno (1932.-1942.) opisao spašavanje crkvenih matica iz župne kuće u Ravnom koju su "partizani spalili u noći 22/23. rujna 1943. godine." Vidi: JOZO ZOVKO, "Ubikacija crkve sv. Petra Apostola u Zavalu, Popovo Polje, Hercegovina", u: *Ravno, Popovo - četiri slike iz povijesti kraja*, "Ljetopis Popova" Ravno - Općinsko vijeće Ravno - "Moderna vremena" Zagreb, Ravno - Zagreb, 1997., str. 87; STJEPAN BATINOVIĆ, "Iz pisama", u: *Vjesnik župe Hrasno*, 7, Hrasno, 1968., str. 35.

29 *Službeni list FNRJ*, br. 29, od 9. travnja 1946., Beograd, 1946., str. 19-20.

30 Takav je slučaj bio u Čapljini, gdje je župnik kažnjen s 3000 dinara globe. Naime, župniku je, preko državnoga matičara, iz sreza tek u kolovozu 1946. javljeno da ne smije više ništa naknadno unositi u matice i župnik je odmah poslušao i strogo se te naredbe držao, što je i na sudu konstatirao, ali ga je ipak sud osudio na globu jer je u međuvremenu od 9. svibnja pa do kolovoza, kada mu je državni matičar uručio nalog, unio nekoliko upisa. Opširnije vidi u: MIROSLAV AKMADŽA, "Položaj Katoličke crkve u Hercegovini u

U Službenom listu FNRJ od 12. siječnja 1949. objavljen je Zakon o izmjenama i dopunama *Zakona o državnim matičnim knjigama*. Između ostaloga taj je Zakon donio sljedeću odredbu: "Tko izvrši krštenje ili odgovarajući obred prije nego što je podnesena prijava rođenog imena za upis u matičnu knjigu, kaznit će se novčano do 2000 dinara ili popravnim radom do dva mjeseca. Istom kaznom kaznit će se i tko izvrši pogreb ili obred pogreba prije prijave smrti matičaru odnosno bez dozvole nadležnoga narodnog odbora. Prema osobi, koja u iznimnim i hitnim slučajevima izvrši krštenje ili odgovarajući obred, odnosno pogreb ili obred pogreba prije nego što je izvršena prijava matičaru ili bez odobrenja nadležnoga narodnog odbora, neće se primjenjivati kazne određene u prethodnim stavkama ako navedene slučajeve prijavi matičaru u roku od četrdeset osam sati od izvršenja krštenja, pogreba odnosno obreda." Također se određuje da "vjerski predstavnik koji izvrši nove ili naknadne upise u matične knjige iz čl. 48. ovog

Zakona koje su zaključene, kaznit će se novčano do 10,000 dinara ili popravnim radom do tri mjeseca. Osim kazne iz prethodne stavke matične knjige mogu se oduzeti od vjerskog predstavnika i predati na čuvanje nadležnom matičaru".³¹

Taj zakon nije zaobišao ni matične knjige župe Dubrave. Oduzete su iz župnoga ureda u Prenju i prenesene u matični ured Crnići. Iako su pojedinci kasnije imali pristup i uvid u oduzete crkvene matice i iz njih prepisivali određene podatke, čini se, nije bilo svijesti ni savjesti, a možda ni mogućnosti, fotokopirati ih ili na neki drugi način umnožiti i na taj način sačuvati ih od propasti koja ih je kasnije zadesila.³² Njihova je sudbina zapečaćena 1985. godine kada je izgorio matični ured Crnići i sve knjige koje su se u njemu nalazile. Naime, matični se ured nalazio u zajedničkoj zgradi (bivšoj kasarni) u sklopu mjesne zajednice Crnići. Tadašnji "sekretar" mjesne zajednice (R. T.) napravio je određene financijske malverzacije s novcem koji je priku-

prvim godinama komunističke vladavine", u: IVICA LUČIĆ (ur.), *Hum i Hercegovina kroz povijest*, II., Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa u Mostaru, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., str. 499.

- 31 *Službeni list FNRJ*, br. 4 od 12. siječnja 1949., Beograd, 1949., str. 38-39. Opširnije vidi u: MIROSLAV AKMADŽA, "Oduzimanje crkvenih matičnih knjiga u Hrvatskoj u vrijeme komunizma", u: *Croatica christiana periodica*, 61, Zagreb, 2008., str. 108.
- 32 Tragajući godinama za ostacima izgorjelih matičnih knjiga, autor ovoga članka obišao je sve relevantne institucije (Općina Stolac, Matični ured Stolac, MUP Stolac, Sud u Stocu i Čapljini) pokušavajući ući u trag tim ostacima. Obavljen je velik broj razgovora s izravnim i neizravnim sudionicima i poznavateljima navedenoga događaja: Boškom Boškovićem, tadašnjim policijskim istražiteljem koji je vodio istragu o slučaju, Nikolom Ragužem, djelatnikom tadašnjega SUP-a, Perom Sitalom, djelatnikom tadašnje Skupštine općine Stolac, Vinkom Matićem, tadašnjim i Martinom Stankovićem, prijašnjim matičarom Matičnoga ureda Crnići, Karmelom Marić, voditeljicom Matičnoga ureda Stolac, Markom Ragužem, bivšim predsjednikom Općinskoga suda u Stocu, te Nikolom Mandićem i Ratkom Perićem koji su imali uvid u matice prije njihova uništenja. Svima njima zahvaljujem na susretljivosti i pomoći u traženju te utvrđivanju točnih činjenica o tim maticama.

pljan za humanitarnu nakanu i, htijući prikriti svoje nedjelo, zapalio je dokumentaciju koja se odnosila na taj novac.³³ Međutim, vatra se iz ureda mjesne zajednice proširila i na matični ured u kojem su se nalazile sve matice, crkvene i civilne, i uništila ih. Kako tom prilikom nisu u potpunosti izgorjele, većinom su bile nagorjele, njihovi su ostatci pohranjeni u prostorije Općine Stolac.³⁴ No, čini se da im je vatra bila neizbježna sudbina. Tijekom ratnih događanja u Stocu, 1992. godine, prostorija u kojoj su, uz ostale porezne knjige, bili pohranjeni i njihovi ostatci izgorjela je do temelja. Tako su nestali i posljednji ostatci s mukom, i uz voštanicu, pisane prošlosti katoličkoga stanovništva područja Dubrava, Stoca i okolnih mjesta koja su pripadala nekadašnjoj drevnoj župi Dubrave.

Zaključak

O maticama župe Dubrave znalo se veoma malo pa se ovim radom pokušalo osvjetliti njihovu prošlost i točno utvrditi njihova sudbina. Bilo je poznato da su izgorjele u požaru

matičnoga ureda 1985. godine. Međutim, nije bilo poznato od koje su točno godine vođene, jesu li bile matice krštenih, vjenčanih ili umrlih? Na temelju arhivskih vrela i dugogodišnjega traganja za ostacima izgorjelih i nagorjelih matičnih knjiga napravljena je rekonstrukcija i utvrđena njihova sudbina. Premda se na temelju dostupnih vrela ne može sa sigurnošću utvrditi od kada je župa Dubrave imala matične knjige, ipak određeni pokazatelji upućuju da je i ona, poput preostale tri župe Trebinjsko-mrkanske biskupije, imala matice od 1708. godine. Arhivska vrela svjedoče o uništenju tih matica u požaru 1832. godine. Matice vođene nakon te pa do 1946. godine također su nastradale u namjerno izazvanom požaru matičnoga ureda u Crnićima 1985. godine. Na temelju svjedočanstava izravnih svjedoka toga događaja i policijsko-sudskih istražitelja sa sigurnošću se može zaključiti kako te matice nisu u potpunosti izgorjele. Njihovi su ostatci tada bili pohranjeni u zgradu Skupštine općine Stolac, ali je i njih dokrajčio ratni oganj 1992. godine.

33 Prema svjedočenju Boška Boškovića.

34 Prema svjedočenju Vinka Matića.

Registers of the parish of Dubrava from 1708-1946: the lost witnesses of our past

Summary

The article presents the results of research based on the analysis of archive sources about the church parish registers of Dubrava in Herzegovina, from its foundation in 1704 until the destruction of the registers in 1985. The author describes the importance of registers as the most relevant sources for historical, demographic and genealogical research, their history, origin and development. The paper delivers details on the oldest preserved registers in the world, then in Croatia, Bosnia and Herzegovina and in the area of Trebinje-Mrkan, including the area of the parish of Dubrava. A brief history of the parish, its territorial scope and the church divisions, i.e. the establishment of new parishes that split from the Dubrava parish are also described. The main part comprises the historical facts of the parish registers of Dubrava. According to sources, their destiny had been traced before 1832, when they were destroyed in fire. However, what was unknown refers to the records kept after this year, when the Communist authorities confiscated the registers from the parish office in Prenj and deposited them in the Registry office of Crnici. There they suffered the same fate as the older registers, they were mostly destroyed by arson in 1985. Having followed the traces of the register remains which were not completely burnt but were, more or less, charred, the author conducted interviews with the then registrar, police investigators and other eye witnesses of the event and on the basis of their testimony tried to track the rest of the registers.

Keywords: the parish of Dubrava, register books, registry office of Crnici, historical demography.

NOVI PRISTUP POETSKO-LIKOVNOM OPUSU VLADE PULJIĆA

Barbara MARTINOVIĆ

Filozofski fakultet

Matice hrvatske b.b.

BiH - 88000 Mostar

E-pošta: barbara.martinovic.bm@gmail.com

UDK 821.163.42(497.6)-1.09 Puljić V.

75.071 Puljić V.

Stručni rad

Primljeno: 24. travnja 2015.

Prihvaćeno: 16. lipnja 2015.

Sažetak

U radu se govori o novom pristupu stvaralaštvu umjetnika Vlade Puljića kroz odabrane primjere njegove poezije i slikarstva. Kao teorijska podloga interpretaciji odabran je semiotički pristup. Rad je podijeljen na dva dijela, od toga je jedan teorijski uvid u razliku slike i riječi, dok drugi kroz konkretne primjere Puljićeva opusa razmatra znakove koji su temelj njegova stvaralaštva.

Ključne riječi: Vlado Puljić, slika i riječ, semiotika, znak, Hercegovina.

1. Odnos djela i kritike

O stvaralaštvu Vlade Puljića mnogi su pisali kritike, oglede i komentare. Većina tih komentara spominje činjenicu da je Puljić bio pjesnik i slikar, međutim njegovom stvaralaštvu pristupaju gotovo u pravilu odvajajući riječ i sliku. Na žalost, danas je Vlado Puljić gotovo zaboravljen, možda zahvaljujući upravo kritici koja mu nije ozbiljno pristupila. Istina, mnoge su njegove slike ispunile hercegovačke domove, njegove se anegdote prepričavaju po kavanama, međutim pravoga kritičkog pristupa i valoriziranja njegova stvaralaštva nema. Kada govorimo o kritici, moramo spomenuti da većina autora piše o Puljiću u određenoj vrsti slobodne forme, te da je to više komentar na njegovo stvaralaštvo nego umjetnička kritika. U većini slučajeva ta je kritika površno napisana, bez iščitavanja njegovih pjesama i analize njegovih slika, te je kao takva utjecala na opće shvaćanje Vlade Puljića kao slikara. Ako ćemo se voditi za jednostavnim objašnjenjem odnosa djela i kritike, onda bi to bilo da se kritika odnosi prema djelu kao određena rekonstrukcija i/ili interpretacija. Imajući to na umu, onda znamo kakva je interpretacija Puljićevih djela nastala kroz površne komentare. Iznijet ćemo neke od tih komentara/kritika, te analizirati navedeno u svrhu boljšeg razumijevanja pročitanaoga. Tako pri otvaranju izložbe u Sarajevu 1996., Mirko Marjanović iznosi sljedeće.

"...on je iznad svega pjesnički, rođen u lirskoj duši koja realni svijet juga

dodiruje riječju, a onda crtežom i bojom. Onaj tko Puljića kao umjetnika bolje poznaje, tko, dakle ne odvaja strogo jezik njegove poezije od jezika njegovog likovnog stvaralaštva... Najsazetije kazano, Puljić je slikar kakav je i pjesnik, a pjesnik kakav je i slikar."¹

Osim što je navedeno u suprotnosti jer prvo navodi da je Puljić iznad svega pjesnik, a tek onda slikar, govori također da je Puljić jednako snažan kao pjesnik i kao slikar. Ako ćemo prijeći preko toga "natjecanja" je li on bolji pjesnik ili slikar, autor nam ne daje nikakve dublje analize činjenice da Puljić ne odvaja jezik poezije i jezik likovnoga stvaralaštva, također ne daje nikakav primjer toga (ne)odvajanja.

Alija Kebo, pjesnik i novinar barem potvrđuje rečeno o spajanju riječi i slike rečenicama samoga umjetnika.

"Primjećujemo: njegove slike kao da dopunjuju pjesmu, i, obratno, kao da je svaki stih izvučen nekom tankom linijom koja ode od svakodnevnih običnih doživljaja do onih što znače umjetnikove životne spoznaje i drame. Otuda i Puljićevo objašnjenje - obje ove ljubavi meni donose iste nemire i pobuđuju istu radoznalost. Ono što ne mogu da dosegnem zvukom boje, to nadoknađujem životvornom moći stiha."²

Ono što se nastavlja dalje u svim tim oglecima/komentarima, jest divljenje Puljiću zbog njegova dva *talenta*, čime se dobiva dojam da mu se treba diviti *samo* zbog toga. Njegovo stvaralaštvo ostaje neinterpretirano, neistraženo i nedovoljno valorizirano upravo zbog

1 *Vlado Puljić: likovno-poetska monografija*, Matica hrvatska, Mostar, 2000., str. 24.

2 *Usp. Isto*, str. 22.

toga jer većina onih koji su pisali o njemu više su se trudili dokazati je li on bolji pjesnik ili slikar bez ikakve podloge u smislu analize i iščitavanja.

Jedan od onih koji se izdvajaju pozitivno (osim nekih književnih kritika koje su ipak malo temeljitije pristupile njegovoj poeziji) jest Vojislav Vujanović koji pristupa savjesno i analitično Puljićevu stvaralaštvu, te usmjerava na to da Puljićevo likovno djelo ne proistječe iz pjesničkoga, nego da nastaju paralelno, te da to nije nekakav imaginarni hijerarhijski odnos, nego posljedica unutarnjega rada njegova pjesničkog i likovnog agona.³

U želji za pravilnom valorizacijom, time i mogućom interpretacijom Puljićeva stvaralaštva, analizirat ćemo njegovo djelo kroz riječ i sliku, odnosno kroz poeziju i slikarstvo. Pri tome će se prvo postaviti kvalitetna teorijska, odnosno semiotička podloga koja će biti počelo same interpretacije.

2. Riječ i slika

Prije nego pristupimo mogućoj interpretaciji i analizi Puljićeva djela, moramo razmotriti odnos riječi i slike. Kao što su gore navedeni autori naglašavali, Vlado Puljić je bio pjesnik i slikar. Čak i njegova jedina monografija koju je sam koncipirao, nazvana je likovno-poetska monografija, iz čega zaključujemo da sam Puljić nije želio odvajati svoje umjetničke darove. Čitajući monografiju, koja je kako on navodi nastala spontano, vidimo da uza svaku svoju sliku postavlja

pjesmu. Taj autorski nagon daje nam za pravo da postavimo kao imperativ razmatrati njegovo stvaralaštvo kroz poeziju i slike istodobno, ne odvajajući ih. U raspravu razlika slike i riječi ne ćemo ulaziti odveć detaljno, međutim moramo u suglasju s najpoznatijim polemičarom te tematike navesti nekoliko značajki.

W. J. T. Mitchell navodi kako zamišljamo da je rasjed između riječi i slike širok koliko i onaj između riječi i stvari, između prirode i kulture. On pretpostavlja da bi Derridin odgovor na pitanje "Što je slika?" nedvojbeno bio: "Ništa drugo nego nova vrsta pisanja, vrsta grafičkoga znaka koji se prikriva kao izravan transkript onoga što prikazuje, ili onoga kako stvari izgledaju ili što su u svojoj biti."⁴ Upravo zbog toga rasjeda riječi i slike kako on navodi, Puljićevo je djelo ostalo nedovoljno promatrano i iščitano, jer se većina autora nakon što navede činjenicu da je slikar i pjesnik, zadrži na poistovjećenju riječi ili slike, zanemarujući ozbiljnije analizirati jedan ili drugi dio njegova stvaralaštva. Derridin pretpostavljeni odgovor na pitanje što je slika (u odnosu na riječ) vodi nas upravo do semiotike kao moguće prave teorijske podloge za ovakvo iščitavanje cjelokupnoga Puljićeva umjetničkog stvaralaštva. Ako je slika ništa drugo nego samo nova vrsta pisanja, vrsta grafičkoga znaka, onda ćemo na taj način i pristupiti umjetniku, jer on kroz dvije vrste *pisanja* (riječ i slika) stvara svoje umjetničko djelo.

3 Usp. *Isto*, str. 5.

4 Usp. WILLIAM JOHN THOMAS MITCHELL, *Ikonologija, slika, tekst, ideologija*, Zagreb, Antibarbarus, 2009., str. 39-51.

U svrhu još boljšega pojašnjenja rasjeda između slike i riječi, poslužit ćemo se mislima nekih od teoretičara koji su se bavili tim područjima umjetnosti.

"Nejezični sustavi se razlikuju od jezika, slikanje od opisivanja, reprezentacijsko od verbalnoga, slika od pjesme, prvenstveno po nedostatku razlučivosti - zapravo po gustoći simboličkoga sustava... neki je sustav reprezentacijski samo ukoliko je gust... značajna razlika leži u međuodnosu simbola u denotativnom sustavu."⁵ Filozof Goodman ovim zaključuje razliku između slike i riječi kojima se bavi u svojoj teoriji simbola. Simbolički sustav slike gušći je od simboličkoga sloga riječi upravo zbog toga jer npr. jedan potez kista plave boje sadrži u sebi puno više simbolike, nego recimo napisano slovo ili riječ. Slovo A će, npr., kako god da ga napišemo imati uvijek isto značenje, bez obzira na korišteni sustav, dok će potez plave boje, ovisno o ostalim elementima na slici, biti simbolički gušće nabijen.

S druge strane, vrijedno je spomenuti Lessinga koji upozorava na ograničenost medija kojim se koriste poezija i slikarstvo. On govori o tome da je slikarstvo prostorna, a poezija vremenska umjetnost. Poezija ima širu sferu zbog beskrajnoga dosega naše mašte i neopipljivosti njezinih slika, dok je slikarstvo prostorno ograničeno. On

također postavlja i tabelu oprječnosti slike i riječi, pa tako navodi da slikarstvu pripadaju prostor, prirodni znakovi, ograničeno područje, tijelo, ljepota i oko, a poeziji pripada vrijeme, arbitrarni znakovi, beskrajan prostor, um, uzvišenost i uho.⁶

Da ne bismo, pak, previše ušli u raspravu o razlikama između slike i riječi, naveli smo samo neke od tih *rasjeda* koji ih dijele - kroz odabrana slikana djela i napisane stihove Vlade Puljića pokušat će se dati uvid u simboličko znakovlje njegove slike i riječi.

3. Puljićevo znakovlje⁷

Za analizu stvaralaštva koje obuhvaća poeziju i slikarstvo, potrebno je pronaći pristup pomoću kojega je moguće oboje interpretirati bez stavljanja jednoga ispred drugoga. Takvo što zahtijeva odmicanje od tradicionalnoga odvajanja (time i interpretiranja) riječi i slike. Međutim, razumijevanje specifičnosti slikovnoga sloga u odnosu na jezično izražavanje otežano je činjenicom da prvo u sebi nosi "talog neizrecivog" i "govor šutnje", a drugo posjeduje svoju neuhvatljivu slikovnu dimenziju - slikovni aspekt jezika sukonstituira značenje od doslovnoga do metaforičkoga.⁸

Kako je semiotika fundamentalno transdisciplinarna teorija⁹ koja se

5 NELSON GOODMAN, *Jezici umjetnosti (Pristup teoriji simbola)*, Kruzak, Zagreb, 2002., str. 9-31.

6 Usp. W. J. T. MITCHELL, *nav. dj.*, str. 108-117.

7 Ukupnost znakova koji se odnose na neki zajednički problem, u ovom slučaju Puljićevo stvaralaštvo.

8 Usp. <http://www.zarez.hr/clanci/hermeneutika-ikonickog-i-verbalnog-znaka>, SONJA BRISKI UZELAC, *Hermeneutika ikoničkog i verbalnog znaka* (1. 4. 2015.).

9 Usp. MIEKE BAL - NORMAN BRYSON, "Semiotics and Art History", u: *The Art Bulletin*, Vol. 73, br. 2, 1991., str. 175.

može primjenjivati i u književnim i u likovnim analizama, čini se da je ona prava teorijska podloga za proučavanje Puljićevih umjetničkih poruka. No, da bismo bliže prišli njegovu znakovlju, moramo razjasniti pojmove koji su nužni za daljnje razumijevanje zahvaćenoga.

Pojmove koji se tiču semiotičke analize razmotrit ćemo kroz teorijske osnove slovenskoga semiotičara Brace Rotara i američkoga filozofa Charlesa S. Peircea. Oni se obojica oslanjaju na Saussurea, a ono što ih posebno povezuje jest činjenica da su obojica razmatrali semiotiku u okvirima likovne umjetnosti.

Peirce definira znak u širem smislu kroz trijadični odnos: "(...) Znak, ili reprezentamen, nešto je što po nekoj svojoj osobini stoji umjesto nečeg drugog. On se nekome obraća, to jeste u umu dotične osobe stvara istovrijedni znak ili, možda, razrađeniji znak. Tako stvoren znak nazivljem interpretantom prvog znaka. Znak stoji umjesto nečega, svojeg predmeta. On stoji umjesto toga predmeta ne u svakom pogledu nego kao referencija na neku vrstu ideje koju sam katkad nazivao temeljem reprezentamena."¹⁰

Dakle, postoji znak koji predstavlja nešto drugo i postaje predmet koji jest ono umjesto čega stoji znak i značenje, odnosno interpretant.

Braco Rotar kroz pojam likovne govornice razrađuje tezu semiotičkog

pristupa slikarstvu. Pri tome navodi da su osnovni elementi toga znakovi i boje. Za razliku od Peircea, on pronalazi čiste i aluzivne znakove. Pri tome je aluzivni znak puno općenitiji od ikoničkoga znaka, dok je boja primarna semiotička jedinica. Rotar zaključuje da se interpretacija djela uspostavlja opažanjem zakonitosti, tj. likovnoga koda koji kao slika proizlazi iz pogleda umjetnika na svijet.¹¹

Nadalje, vrijedno je zabilježiti i to da semiotika likovne elemente tretira kao znakove (ikoničke, aluzivne, indeksne itd.) i pokušava u njihovim znakovnim odnosima otkriti posebna i specifična pravila označavanja koja vrijede za pojedinačno djelo, stil, školu i sl.¹²

Uzevši sve ovo u obzir, moguće je specifična pravila označavanja promatrati kao fenomen koji vrijedi samo za jednoga umjetnika - u ovom slučaju Vlade Puljića.

Zato ćemo izdvojiti neke bitne znakove iz njegova stvaralaštva, neovisno o tome pripadaju li oni poeziji ili slikarstvu, te ih interpretirati u kontekstu njegova pjesničkoga i slikarskoga stvaralaštva. Pri tome ne ćemo obuhvatiti njegovo cjelokupno likovno-poetsko stvaralaštvo, nego samo zbirku poezije *Veliki čempres* i neka reprezentativna djela slikarstva reproducirana u njegovoj monografiji.

Pristup Puljićevu stvaralaštvu, kao kompatibilnom sustavu znakova, odabran je upravo zbog nemogućnosti odvajanja i posebnoga interpreti-

10 JORGEN DINES JOHANSEN - SVEND ERIK LARSEN, *Uvod u semiotiku*, CroatiaLibris, Zagreb, 2000., str. 45.

11 Usp. MIŠKO ŠUVAKOVIĆ, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Horetzky, Zagreb, 2005., str. 346-347.

12 *Isto*, str. 348.

ranja njegovih književnih i likovnih ostvarenja. I ovdje odmah treba napomenuti: poetsko-likovni prostor Puljić ispunjava znakovima koji svojim značenjem prizivaju pitanja ljudske egzistencije, odnosno čovjekova bitka uvjetovanog teškim materijalnim (i ne samo materijalnim) okvirima življenja. Tu se možemo referirati na M. Heideggera koji razlaže pojmove bitka, tubitka i egzistencije. Spasiti neku stvar, prema Heideggerovom mišljenju, znači prije svega unijeti je u njezinu bit da bi je ta bit dovela do istinskoga sjaja.¹³

Prvi od presudnih znakova/simbola koje pronalazimo u Puljićevoj poeziji jest **sunce**. Sunce je u Puljićevim stihovima (ne)prijatelj, uzrok rana i žeđi, ali isto tako i prijatelj zmijama i guštericama. Međutim, kada govorimo o Puljićevu slikarstvu, iako Puljić slika i sunce i svjetlost, pogrešno je zaključiti da je on slikar svjetlosti (kako su navodili neki od prijašnjih kritičara). Slikari svjetlosti (o kojoj je toliko pisano kada je riječ o Mostaru) jesu Karlo Afan de Rivera i Antun Motika. Njihovi su akvareli prozračni, lagani, puni tople svjetlosti i svijetlih boja. Nasuprot tome, Puljićeve su slike zagasitih boja i krutih oblika.

U zbirci pjesama *Veliki čempres* već druga pjesma nosi naziv Sunce, te na određeni način predstavlja početak označavanja Sunca (što će se kasnije kroz druge pjesme ponešto i promijeniti).

"Sjedim na vrhu brijega/ poput srušena zvonika./ Okolo nema nikoga,/ iznad mene ničega:/ ni ptice,/ ni neba,/ ni boga,/ samo sunce, sunce.// Ose sunca sasule žalce:/ u trsovima,/ u suhoj travi,/ u cvrčku na kamenu/ kao na tavi/ cvrči sunce."¹⁴

Ova je pjesma gotovo kao uvod u cijelu zbirku, a možemo je zamisliti kao početni kadar filma. Urušeni zvonik metafora je za srušenu vjeru ali i za odlazak i nestajanje ljudi: uokolo nema nikoga; ni iznad pjesnika, gore, nema ničega i on nabraja čega to nema; nema ptica koje su poveznica neba i zemlje, nema ni neba kao onog što je iznad zemlje pa to automatski povlači i misao da nema ni Boga koji već po konvencionalnim razmišljanjima pripada nebu. U drugoj pjesničkoj slici zrake sunca Puljić uspoređuje s osinjim žalcima koji su svugdje oko nas, a stih završava slikom sunca koje cvrči kao na tavi.

U pjesmi *U hladu smokve*, **sunce** izgoni lirskog subjekta i oko njega šište zmije sunca. **Sunčana** nepogoda u pjesmi *Bog ljeta* nadovezuje se na pjesmu *Neretva*, u kojoj je rijeka okupila narod s obje strane da u njoj liječi **sunčane** rane. Dakle, Puljićevo je Sunce znak koji funkcionira neovisno od znaka Boga, neba i zemlje. Ono je tu i upravlja životima, ono je nepogoda, ono uzrokuje rane, izgoni ljude. To nije svjetlost kakvu u svoje slike unose De Rivera i Motika, ili svjetlost kakvu Andrić opisuje u djelu

13 Usp. SAŠA RADOVANOVIĆ, "Suština tehnike i mogućnost umetnosti kao onog-spasonosnog u Hajdegerovom mišljenju", u: *Filozofija i društvo*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, br. 1, Beograd, 2009., str. 103.

14 VLADO PULJIĆ, *Veliki čempres*, Udruženje književnika Bosne i Hercegovine, Mostar, 1986., str. 8.

Znakovi pored puta. To su osinji žalci koji cvrče, bodu, prijete i neovisno o svemu drugome, upravljaju životom.

Drugi presudni znak/simbol u Puljićevu stvaralaštvu jest **kamen** koji se kao znak ističe i u njegovim poetskim i u njegovim likovnim ostvarenjima. Na određeni način kamen i sunce jesu ravnoteža između koje se događa život koji oboje uvjetuju.

U Puljićevu likovnom opusu figurira djelo "Ljuti krš" iz 1961. godine, koje bi moglo stajati kao slika - znak iz koje niču svi ostali likovno-poetski poticaji. U prvom planu koji zauzima veći dio slike prikazana je suha zemlja ispresijecana kršom. U trećem se planu nazire nebo bez oblaka. Sve je u savršenoj ispućaloj horizontali, osim na lijevoj strani slike gdje se jedva zamjetno nalazi usahlo slomljeno drvo. Boje zemljane i zagasite još više pridodaju tmurnoj atmosferi slike. Niti jedan oblik nije jasno naglašen. Da nema drveta koje prkosi horizontali slike, djelo bismo svrstali gotovo u apstraktno rješenje. Upravo zbog nenaaglašenih oblika, ovo ćemo djelo uzeti za početak/ishodište ostalih likovnih znakova. Svaki Puljićev likovni i/ili poetski znak izrasta iz ovog suhog i tmurnog krajolika, iz motiva Hercegovine koja, ako pratimo znakove, izrasta i živi između kamena i sunca.

U svim Puljićevim umjetničkim ostvarenjima kamen je veoma zanimljiv i često korišten znak.

"Kamen krije zmiju/ iako zlo joj misli// Mada zlo joj misli neće da je oda.// Već čeka trenutak/ da sazrije

sunce-/ kad zmiju opije sloboda;/ tad nabasa ruka ljudska,/ podigne kamen/ i glavu joj smrska."¹⁵

Naziv ove pjesme je *Naličje kamena*, a u njezinim stihovima opisana je druga, skrivena strana kamena. Cijela pjesma ima gotovo zastrašujuću atmosferu, što se osobito potvrđuje odabirom riječi u zadnjem stihu.

Veoma je zanimljiv način na koji Puljić sa samo desetak znakova, koje kroz cijelu zbirku ali svaki put na potpuno drugi način ponavlja, uspijeva proniknuti u bit egzistencijalnih problema zavičajne sredine.

Tako u pjesmi *Bog je kamen u mom kraju* kamen na kraju postaje Bog.

"A gospe sasušene kao vrbe/ s izjecalim grudima i očenašima/ u slomljenim krunama grijeha kaju./ Bog ne čuje njihove molitve među brdima/ Bog je kamen u mom kraju."¹⁶

Nesumnjivo misleći na svoj hercegovачki kraj Puljiću je kamen jednako stvaran i važan kao i sunce: kamen skriva zmiju, na kamenu se gušterica sunča, kamen je oružje, kamen je život, kamen je onaj koji šuti, onaj koji je postojan, kamen je sveodređujući, kamen je Bog.

I znak **žedi** svakako je jedan od presudnih a možda i najizražajnijih poetskih znakova u Puljićevu umjetničkom opusu. I bez čitanja njegovih pjesama, znak žedi dovoljno je izražajan, međutim prožet poetskim srhom on postaje sasvim nešto drugo - postaje znak nemoći i nemogućnosti promjene. Žed je produkt (ne)

15 *Isto*, str. 68.

16 *Isto*, str. 78.

ravnoteže kamena i sunca. Puljić to sjajno navodi u pjesmi *Žed*: "Žed pradjedovsku naslijedih od oblaka."¹⁷

Ovdje se, naravno, odmah moramo referirati i na pjesmu *Oblaci*, jer i **oblaci** su jedan od presudnih znakova/simbola podneblja:

"Oblaci-sijači polja/ imaju dušu kruha./ Pohrlimo im u susret/ onesviješćena zemljo!"¹⁸ Oblaci koje "prizivamo u mislima-/ i gušterica na kamenu opsjednuta suncem."¹⁹

No **oblaci** su znak nade, što je suprotno od onoga uobičajenog označavanja oblaka i sunca.

Na znak oblaka nadovezuje se znak **kiše** koja... "slavljena usnama ispučalim/ kao svetinja/ kiša u brazdama/ žarom kruha tinja."²⁰

Dok su oblaci znak nade, kiša je znak života i slavi se kao svetinja.

Kao što se može primijetiti, u Puljićevu poetskom svijetu sve je diktirano i (pred)određeno prirodnim pojavama.

Uza znakove **žedi** i **kiše** vežemo možda najizražajnije Puljićevo djelo, sliku *Žena s ljèsom* iz 1966. godine. U središnjem dijelu slike prikaz je žene. Međutim, dominantna slike, naglašena upravo veličinom i postavljanjem u prvi plan, jest ljèsa na kojoj se suše raspoređeni plodovi prirode (smokve). Žena svojom nošnjom i ljèsa odaju ambijentalne značajke hercegovačkoga područja, iako to samim prostorom nije naznačeno. Međutim,

poznajući Puljićev poetski prostor, znamo da je i ovdje riječ o istom (zavičajnom) prostoru.

Nakon pročitanih pjesama, Puljićeve slike dobivaju potpuno drugu dimenziju iščitavanja. Naime, kada ženina nošnja i ne bi bila karakteristična za određeni prostor, kada bismo vidjeli samo prostor u kojem je naslikana, opet bi taj prostor lako povezali s Puljićevim poetskim prostorom. Po boji, određenoj *praznoći*, polusuhom drveću i licu žene prepoznamo prostor. Promatrajući sliku, gotovo primjećujemo da stihovi o ženama sasušanim kao vrbama, ženama ispucalih usana koje dozivaju kišu, dobivaju svoj oblik karakterističan za prostor kojeg Puljić misli i duboko doživljava.

Žena čije je lice subdominantna slike, lice koje je jedva naglašeno s minimalno malim brojem poteza, naj-snažniji je detalj na slici. Puljić je sa samo nekoliko poteza uspješno prikazao izmučeno lice iz svojih pjesama. S ovim licem možemo povezati bezbroj poetskih znakova - slika dobiva na svojoj punoj vrijednosti tek nakon iščitanih pjesama.

Osim na lice, pogled se gledatelja usmjerava i na ruku koja je namjerno anatomski nešto veća nego što bi trebala biti - to je znak ruke koja je radila i ubrala plodove svoga rada. Naposljetku, dominantna i centar cijele slike jest ogromna ljèsa, koja je također napravljena tim rukama i koja "nosi" (jer na njoj se suše) plodove prirode.

17 *Isto*, str. 11.

18 *Isto*, str. 20.

19 *Isto*.

20 *Isto*, str. 23.

Znak ljèse ne pojavljuje se izravno u poetskom izričaju, međutim u slikama je čest motiv, osobito od šezdesetih do sredine osamdesetih godina. Izgled ljèse je pogodan za mnoga gotovo apstraktna likovna rješenja. Među slikama iz tog razdoblja, znakovno se izdvaja slika *Beračica smokava* iz 1981. godine. U središte slike postavljen je ženski lik koji iznad glave drži korpu smokava. U pozadini su tri ljèse, koje se svojim oblikom i ritmom sitnih drvenih dijelova stapaju sa ženskim likom. Tako su cijeli gornji dio tijela žene i njezino lice ispresijecani linijama boje koje podsjećaju na uzdužne pritke ljèse. Tim potezom, možemo reći, Puljić poistovjećuje ljèse - pomoćni proizvod teškoga rada koji je nužan za prikupljanje plodova i sušenje, s likom koji ih je stvorio. Ženski lik beračice smokava stapa se sa znakom ljèse i time tvori (postaje) zajednički znak težačkoga života i rada.

Međutim, znak po kojemu je Puljić poznat i koji on sam odabire za označitelja u svojoj poetsko-likovnoj monografiji, jest **šipak**, odnosno šipci. Mnogi su kritičari naglašavali da je to gotovo njegov *zaštitni znak*, te da su mu slike s motivom šipaka neka od najboljih ostvarenja i sl. No, nitko nije sagledao simboliku šipka u cjelokupnom kontekstu Puljićeva stvaralaštva. Puljićevi šipci prvenstveno su bili prepoznati tek kao oku ugodni likovni motivi.

Međutim, zahvaljujući pjesmi naziva *Šipci* taj znak/symbol moguće je interpretirati daleko šire.

"Ne uzgaja ih ljudska ruka,/ nebo o njima ne brine,/ opasale ih zmije oko

struka,/ a kamen čuva od vododerine.// Svuda po vrletnim stranama/ uspinju se do vrtoglavice./ Često prezime skoreni na granama/ kao smrznute tice.// Kad se na šipke nebo stušti,/ pod nepca im se uholadže kriju./ Tad poput kurjaka razjape čeljusti/ da se zubatom suncu nasmiju// Trn im je brat, sestra drača./ Kad raspuknu - to se brdo smije./ Dok jesen preko krša drhteći korača,/ krv u šipcima počine da zrije."²¹

Nakon što pročitamo ovu pjesmu Puljićev šipak nije samo lijep dar prirode ili tek ugodan likovni prikaz mrtve prirode - on postaje jedan od najsugestivnijih znakova-simbola hercegovačkoga podneblja uopće (jednako važan kao sunce, kamen, žeđ ili kiša - a možda i važniji jer je rezultanta svih njih). Iz pjesme iščitavamo: šipci rastu između kamena i sunca i uspinju se do vrtoglavih visina. Bez obzira na nepogode neba, oni se smiju zubatom suncu s kojim mogu živjeti, a u jesen kada sve zatihne, u njima krv zrije. Analogijski, znak šipka, kako je donesen u ovoj pjesmi, veoma podsjeća na metaforu bića samoga pjesnika/umjetnika (usporedi: *Jablani*, Tin Ujević). S druge strane, pak, ako simboliku šipka promatramo u kontekstu likovnih ostvarenja s tim znakom, šipak je znak svojevrsnoga čuda, znak posebnosti ovoga podneblja. Svojim pjesmama i slikama Puljić uvjerljivo opisuje prostor Hercegovine - prostor težak za življenje, zagasit, krutih oblika, strogih, izmučenih i suhih lica žitelja koji se s njime bore. To je prostor u kojem čuče zmije i gušterice pod suncem i kamenjem, to je suh prostor u kojem se teško živi i sve ovisi o po-

21 *Isto*, str. 33.

javi i dobrostivosti oblaka. U takvom prostoru, po Puljiću, nešto svjetlosti ipak je moguće naći - ona je u plodovima šipka. Opet napominjemo, to nije ona svjetlost Motike ili Afana de Rivere, to je svjetlost svojstvena Puljićevu likovno-poetskom prostoru. Jedino u slikama šipaka Puljić propušta nešto svjetlije tonove, pokreti su mu kista nešto življi, a oblici nisu toliko kruti. Najbolja ostvarenja zasigurno su slike s motivima šipaka iz sedamdesetih godina. To su gotovo nadrealni prikazi plodova koji se, kao u pjesmi, smiju zubatom suncu, a smješteni u apstraktni prostor i zauzimaju najveći dio slike. *Krv* šipaka razlijeva se u njihovoj utrobi. Na slici *Berači šipaka* iz 1973. godine prepoznajemo gotovo dalijevsku fluidnost oblika koji se slijevaju platnom. U pozadini opet prepoznajemo ljěsu, koja je, iako položena horizontalno, svojim vertikalnim stiliziranim oblicima, dovedena u harmoniju s razuđenim oblicima šipaka.

Šipci u pejzažu, 1971., gvaš/papir, 50 x 65 cm²²

Kao jedan od simbola hercegovačkoga kraja u Puljića je svakako i gunj. Antologijska pjesma *Gunj* u sebi sažima svu Puljićevu izražajnost i vještinu prenošenja doživljaja. Zbog dužine pjesme citirat ćemo samo prve dvije strofe:

"Na plotu uz čatrnju/ suše stari gunj;/
pet ovaca razapeto na trnju - pet ovaca
utkano u nj.// Donijela ga baba u
ruhu,/ pokrivala se njime mati/ i pe-
tero golišavih Puljića/ golicao je po
trbuhu,/ bi sreća topli gunj imati."²³

U ove samo dvije strofe, brojni znakovi označavaju ne samo hercegovački prostor, nego i doživljaj koji je tako jednostavno izrečen, a opet obilat simbolikom.

Znakovno, s tom pjesmom povezuje-
mo likovna ostvarenja *Hercegovačka
sirotinja* (1961.) i *Obitelj I.* (1962.).

Na slici *Hercegovačka sirotinja* vidimo prikaz majke s dvoje djece. Boje su zagasite i teške. Forme su pomalo geometrijske i zbijene na platnu. Opet su u prvom planu domaće životinje, ali u središnjem dijelu slike smještena je majka, koja oko sebe okuplja djecu: jedno dijete je okrenuto prema majci, dok je drugo tijelom okrenuto prema njoj, a glavom prema promatraču. Namazi boje pridodaju sumornoj atmosferi - nepravilni su i pastozni. Međutim, kao i na kraju druge strofe pjesme, na majčinu licu koje se blago smiješi, očituje se sreća. Svi su oblici na slici pojednostavljeni, jednako kao što je u pjesmi svaka misao jednostavno izrečena. Tako Puljić doživljava i

22 Vlado Puljić: *likovno-poetska monografija*, str. 37.

23 V. PULJIĆ, *Veliki čempres*, str. 74.

Hercegovačka sirotinja, 1961., ulje/platno, 75 x 100 cm²⁴

prenosi sreću - ako je prava, njoj ne treba mnogo da se iskaže.

Godinu kasnije, 1962. godine, Puljić slika *Obitelj I.* s gotovo istim motivom majke i djece. Međutim, na ovoj slici boje su svjetlije, nanosi tanji, a likovi tmurniji. Opet se osjeća određena napetost, odnosno sumornost samoga prostora koji je nadrealan. Majčine su ruke hipertrofirane, čime odaju znak snage i zaštite. Lica prikazanih likova su depersonalizirana i stilizirana; iako svaki lik ima samo jedno oko, plavo oko najmanjega djeteta i cvijet u njegovoj ruci izdvaja ga od ostala dva lika.

Inače, likovna ostvarenja Vlade Puljića možemo podijeliti na dvije tematske cjeline - jednu čine figure (većinom ženske) u prostoru u kojemu se ambijentalnim značajkama priziva hercegovački kraj (pleteri, nošnje, ljèse, duhan, tronožac itd.), a druga cjelina su slike s motivima mrtve prirode, odnosno djelomice apstraktna

rješenja izdvojenih motiva iz tih figurativnih kompozicija.

4. Doprinos valorizaciji Puljićeva opusa

Kroz analizu odabranih poetsko-likovnih ostvarenja izdvojili smo šest znakova koji se ponavljaju, te u sebi sadrže idejna i simbolička značenja Puljićeva opusa. To su znakovi sunca, kamena, žeđi, oblaka, ljèse i šipaka. Redoslijed znakova u tekstu nije slučajno takav. Naime, upravo se kroz takav redoslijed iščitava i gradacija samih znakova.

Sunce i kamen predstavljaju prostor, odnosno Hercegovinu - prostor koji je s jedne strane omeđen nemilosrdnim suncem, a s druge šutljivim/postojanim kamenom. U tom prostoru, žeđ je promjenjivi produkt datosti, jer sunce i kamen su tu uvijek dominantni i nepromjenjivi su. Uza žeđ kao najjači doživljaj, ljèse su znak teškoga rada, ali i ubrana ploda (u isto su vrijeme i rukotvorina koja čuva plodove). Šipak je znak svojevrsnoga čuda i neskrivene ljepote koja nastaje u teškom i sumornom životu hercegovačkoga prostora. Oko ovih poetsko-likovnih znakova Puljić stvara ostale znakove i značenja.

Već smo na samom početku naglasili da Puljić svojim znakovima naglašava upitnost čovjekove fizičke i duhovne egzistencije. U tom smislu kao da se veže za Heideggerova promišljanja, koji u svom djelu *Bitak i vrijeme* pojam "egzistencija" rabi isključivo za označavanje bitka čovjeka. Naime, Heidegger ovdje istražuje osnovnu

24 Vlado Puljić: *likovno-poetska monografija*, str. 38.

problematiku i pitanja o smislu i istini samoga bitka te ispituje bitak ljudskoga postojanja.²⁵ Puljić u svom umjetničkom radu analizira to isto. On čisti svoj poetsko-likovni prostor od svega suvišnoga i postavlja čitav niz znakova kroz koje iščitavamo čovjekovu egzistenciju. Upravo je u tome Puljićev forte. Kada gledamo njegova likovna ostvarenja, vidimo da su ona znakovi zaustavljeni u prostoru, a likovi zamućenih lica i zaustavljenih pokreta koji ih napućuju, njihovi su atributi, koji, također provučeni kroz tonove zagasitosti i sumornosti, govore metaforično o jednome izdvojenom podneblju ali istovremeno su i metafore općenite čovjekove sudbine u našoj razdrtoj suvremenosti. Dakle, likovi, iako stavljeni u ambijentalno označen prostor, ne moraju nužno označavati egzistenciju u označenom prostoru. Oni su lišeni suvišnih atributa i detalja upravo zbog mogućnosti višeznačja.

Vlado Puljić je umjetnik koji je proveo gotovo cijeli svoj život u Hercegovini, i koji je crpio inspiraciju iz Hercegovine i svoga proživljenoga života. Na ovim prostorima, osim njega, ne postoji umjetnik koji je svoje cijelo stvaralaštvo posvetio Hercegovini viđenoj kroz optiku tradicije i žednog života koji je sudbinska odrednica podneblja. Ta žeđ nije samo fizička žeđ za vodom, nego općenita žeđ za životom i za civilizacijskom otvorenosti ovih prostora.

Za potpuno i pravilno valoriziranje Puljićeva opusa, moraju se zajednički i usporedno promatrati njegova poezi-

ja i slikarstvo. Sam umjetnik nam to poručuje koncipiranjem svoje jedine monografije u kojoj je pokraj svake reproducirane slike postavio stihove napisane pjesme. Puljićeve su slike nepravedno smatrane manje uspješnima od pjesama upravo zato što su se promatrala odvojeno od njegovih stihova. Međutim, nakon pročitanih pjesama, one dobivaju sasvim drugu dimenziju, te se upravo tada osjeća ono što je jednom sam Puljić izjavio - da su one samo dio njegovih pjesama.

Promatrati njegove slike bez pročitanih pjesama, i obratno - potpuna je pogriješka. Jer Puljić svoje ideje uvijek iznosi dihotomnim diskursom - kroz dvije vrste *pisanja* - riječju i slikom. Zato bismo njima uvijek morali pristupiti kao neodvojivom tkivu, tkivu koje jedno drugo nadopunjava čineći jedinstveni zajednički znak.

Cilj ovoga rada jest pridonijeti raščlambi Puljićeva stvaralaštva kroz šire sagledavanje i povezivanje njegove slike i riječi, upravo onako kako se i sam umjetnik nastojao izraziti. To se ne bi smjelo zanemariti, osobito ako o Puljićevu stvaralaštvu piše povjesničar/ka umjetnosti, ali i bilo koji drugi poslanik čiji je zadatak uputiti gledatelja/čitatelja na jedinstvo njegovih znakova i mogućnosti njihova iščitavanja.

Također, rad bi mogao poslužiti kao poticaj za daljnje istraživanje ne samo Puljićeva stvaralaštva, nego i stvaralaštva drugih umjetnika čiji rad priziva semiotičko sagledavanje i(li) interdisciplinarni pristup obradi riječi i slike.

25 Usp. MARTIN HEIDEGGER, *Bitak i vrijeme*, Naprijed, Zagreb, 1985.

New approach to Vlado Puljić's painting and poetry

Summary

Through selected examples of Vlado Puljić's poetry and painting, the paper will offer a new interdisciplinary approach to his art based on the most appropriate theoretical fundament of semiotics. The paper consists of two main parts. The first one is a theoretical view of differences between word and painting whereas the second part gives concrete examples which depict signs as basics of his creativity. Considering Puljić's art, the meaning of his poetic and painting signs will be explained in the examples which a reader/viewer can understand only by knowing both poetry and painting. As an interdisciplinary approach, it can be used for interpretation of other similar artistic forms.

Keywords: Vlado Puljić, picture and word, semiotics, sign, Herzegovina.

Recenzije i prikazi

***Recensions and
Book Reviews***

KOROMANOV DEKALOG

VESELKO KOROMAN, *Stariji od vremena*, Zagreb, 2008.

Premudri, predobri i predivni Bog ostavio je otiske svoga vječnog trojstva: Istine, Dobrote i Divote u svome stvarateljskom veledjelu. A najviši koncentrat svega toga troga nije u prirodi, zemljanoj ili zvjezdanoj, nego u čovjeku. Njega je, u biću muška i ženska, stvorio na svoju sliku istine i priliku dobrote i ljepote s dostojanstvom čudesne svijesti i slobode. I to trostruko sjemenje istine, ljubavi i krasote rasporedio je po svome vječnom uvidu i volji. Čovjek u svome hodu ovim svijetom prema izvoru odnosno uviru slijedi upravo ta tri traga: tražeći vječnu Istinu svojim razumom, težeći za samim Dobrom svojim srcem i čeznući za samom Ljepotom svojim očima duše i tijela. A ta tri pojma *verum-bonum-pulchrum* = istinito-dobro-lijepo slijevaju se u jedan jedincati cilj: Istiniti-Dobri-Divni. I ne može biti nešto autentično Dobro ako nije istodobno autentično Istinito i samim time odražava izvornu božansku Ljepotu. Logika istine - Etika dobrote - Estetika ljepote.

I nešto nam uopće nije lijepo ako je u isti mah zlobno i lažno. Ako i dotjerana krasotica laže, mrzi i druge prezire, ti ćeš je ispred očiju prije potjerati negoli joj se diviti koži i kosi. Ili ovako: dvoje blaženih - sv. Leopold Bogdan Mandić, kanoniziran 1983., i blažena Majka Terezija, beatificirana dvadeset godina kasnije, 2003. - valjda po svome vanjskom staračkom izgledu, malenosti stasa, zgurenosti tijela, smežuranosti lica, nemaju puno poklonika po estetskim kriterijima ovoga svijeta. Ali oni su takve zbiljske mudrosti i životne dobrote da se i svojim vanjskim izgledom pretvaraju u dvije vrlo privlačne osobe u katoličkom svijetu pa i izvan njega. Tako su ne samo dobri i istiniti, nego doista i oku ugodni. Ne ljepotan licem i ljepojka buj-

nom kosom, nego svojom duhovnom divotom, koja se zamjećuje okom istine i dobrote, oni izazivaju simpatije.

Drugim riječima, prava Ljepota može zauzeti mjesto Istine. I prava Istina može zasjesti na stolicu Dobrote. I prava Dobrota može se zamijeniti i s Ljepotom i s Istinom. Za te tri vječne vrijednosti dosta je jedna stolica. *Verum, Bonum et Pulchrum convertuntur in Unum* = pretvaraju se u jedno, učimo u filozofiji.

Hrvatski pjesnik iz Hercegovine Veselko Koroman (r. 1934.) poznat je javnosti s preko 30 djela, od kojih oko 20 pjesničkih. Objavio je 428 pjesama, a od njih je 95 uvršteno u 62 antologije, 11 u čitanke, a 170 prevedeno na druge jezike (engleski, talijanski, poljski). Pjesnik je ovjenčan s 4 pjesničke nagrade, pa i s onom najprestižnijom hrvatskom, "Goranovim vijencem" (str. 81-84).

Prije koju godinu pojavio se sa zbirkom: *Stariji od vremena*. Tu su mu 44 pjesme. Svakoj je naslov - prvi redak same pjesme. Svu je zbirku razdjelio na deset ciklusa, s naslovima uzetim iz Deset Božjih zapovijedi. Pod prvu i posljednju zapovijed stavio je po dvije pjesme, a pod ostalih osam po pet pjesama.

Pomislit ćeš, možda, da Koroman prepjevava Dekalog. - Ne prepjevava.

Da povezuje svoje pjesme s Božjim Dekalogom? - Ne povezuje.

Da ispituje svoju savjest po Dekalogu? - Eh, to bi već moglo biti, na

njegov pjesnički način. I to upravo u ovom istaknutom trostrukom ključu naslućivanja istine, napipavanja dobrote i nazrijevanja ljepote. Božje nam zapovijedi najviše kazuju koliko smo u životu: kako Bog zapovijeda, a koliko smo: da Bog sačuva.

Čitajući Koromana,¹ pitao sam se ovako: da je on kojim slučajem svojedobno pošao na teologiju i da je nastavio pjesnikovati, danas bi sigurno imao drukčiji i izražaj i sadržaj. Njegov vršnjak koji je otišao u bogoslovlju, a on na višu pedagošku u Mostar išli su različitim putovima ali k istomu cilju, Tvorcu svega stvorenoga. I bez mučna rada nema rezultata. Poezija ili izvorno grčki: *poiesis* i znači radnju, činidbu, tvorbu.

Mene kao vjernika, kršćanina, čitatelja Koromanove poezije zanimaju upravo ove koordinate po kojima pjesnik traži Istinito, Dobro i Lijepo. Sigurno se iz svake pjesme i iz cijele zbirke naslućuje hodočašće prema hramu Mudrosti, Plemenitosti i Ljupkosti, životno bogotraženje. Na tome putu tražitelja prate ga razne slutnje, sumnje, pitanja, odgovori, odbijanja, prosvjedi, pristanci, zadovoljstvo...

Ako se čovjek udalji od istine, zaluta u zabludu.

Ako odustane od dobrote, udarit će u zloću.

A ako ne slijedi ljepotu, zaglibit će u ružnoću.

Ovu zbirku motrimo upravo pod tim trostrukim vidikom, u koordinatama

1 Vidi osvrte na Pjesnikove pjesme i razmatranja: "Pjesništvo kao traženje Boga", u: *Stolačko kulturno proljeće*, 3 - 2005., str. 259-261; "O skrivenim patnjama i otvorenim pitanjima", u: *Na granicama Riječi* (Šimundžin Zbornik), Split, 2005., str. 417-431; "Koromanovi teoremi", u: *Stolačko kulturno proljeće*, 4 - 2006., str. 193-197.

istinitoga, dobroga i lijepoga, upirući prstom u njihove eventualne kontraste. I ne ćemo svaku pjesmu, nego samo po jednu iz svakoga ciklusa, prepuštajući ostale čitatelju.

1. - **ZNAO SAM SAMO JEDNOGA BOGA** (str. 5), tako počinje pjesnik svoj Is-povijedam se. Nema dakle pri njemu ni idololatrije ni ateističkih natruha. Samo je jedan Bog. Njega je znao, tj. uvijek priznavao. Ne da mu je evidentan, nego upravo skriven. Zato ga traži, otkriva svojim životnim perom i djelom. Pjesnik je na liniji vjernika, teista. Umom priznaje samo jednoga Boga. I to je etički odnos stvora prema Stvoritelju, apsolutnom Gospodaru, koji ima pravo zapovijedati.

Pod tom Prvom zapovijedu samo su dva pjesmotvora: *Kad sijevnulo je nad trešnjom* i **Hodajući naokolo**. Mi ćemo analizirati ovu drugu, istaknutu crnilom, odnosno punu crnih pomisli, sumnji, ali i razigrane lirike na krilima dviju hitrih lastavica u njihovu letu prema jugu. Pjesnik se zatekao negdje u Bosni, krajem drugoga tisućljeća, stao pod hrast, rođen iz zemlje, "kad i Krist iz nebesa, u Betlehemu", recimo o Božiću. Pjesnik je samo pomislio, čak i ne htijući, i svojoj je misli dolio malo jutarnjega žara, koji se ljeska kao rosa. I upravo ta ga "rosa" kao slutnja, skritog lišćem iznad glave, mami da posumnja: "možda - Lucifer sam". A lastavicama, pticama slavnim, kad ga vide onakva pod hrastom, ježi se perje na leđima (str. 8). Odakle pjesniku ovakva napadna misao: "možda - Lucifer sam"? Jer mu to vele naježene lastavice? Jer misli da je prekoračio zakon misli, pa njoj dodao rosu koja se pretvara u

slutnju, u sumnju? Je li ta rosa simbol oholosti, prekoračaj nad ono ljudsko? Ima li nešto u pjesniku prometejsko? A malo prije reče: "Znao sam samo jednoga Boga"? Sve je ostalo nedorečeno. Pošteno govoreći: valjalo bi pitati pjesnika. Neka čitatelj pročita cijelu pjesmu (str. 8):

*Koncem drugog tisućljeća, u Bosni,
stanem pod hrast, rođen iz zemlje,
kad i Krist, iz nebesa, u Betlehemu.*

*Tu pomislim - što ne htjedoh, dodajući
brzoj misli, kao jelu, malo onog što se
u njoj, od jutarnjeg davnog žara, tiho ljeska.*

*Letjele su, blijed se sjetim, dvije laste,
od veselja skakale su niz obzorje, poput
snijega, lijeva, desna, prema jugu.*

*Moja slutnja, ona rosa. Zbog koje me
ovdje, skritog lišćem iznad glave, nešto
mami da posumnjam: možda - Lucifer sam.*

*Gle kako se na plećima ptica slavnih
kad me vide iznenada ispod hrasta, živog
onda, perje ježi. I dok šećem ovud, sada.*

2. - **KADIKAD, IZGOVORIO SAM BOŽJE
IME UZALUD** (str. 9), priznaje kao u is-povjedaonici. Nije uvijek lako dobar biti. Čovjek se na svome putu ukalja, naljuti, plane i lane. Bespotrebno, uzalud, ututanj, nedostojno. I moralno se ispravlja. I prašta mu se.

Ovdje je pjesnik donio pet pjesama, od kojih je prva:

Uistinu

*Ne znam zašto bi se Bog srdio,
i na koga, i na što, kad sve je
što bdi iz njega samog, i takvo
kakvo jest, po volji njegovoj.*

Zato,
gledam sunce u kasno predvečerje
i mislim rastužen, najiskrenije:

Moj jezik neka govori što može,
i neka mu to, ako milost znate,
stvari prekrasne, bude oprošteno (str. 11).

Najjače je oruđe Koromanovo stih, govor, pjesnički izričaj, kojemu je pustio maha, uvjeren da se Bog ne će naljutiti na nešto što je izraz same njegove volje. Samo, ako ćemo pravo, postoji tu velika zamka i iznimka: ne mora biti sve "po volji njegovoj" što izlazi iz slobodne volje ljudske, kao što je zlogovor, uzaludna riječ, zlo sjeme, "riječi besposlene" (*Ispod crte*, str. 53), inače bila bi uzaludna ova Druga Božja zapovijed koja zabranjuje uzaludne riječi. Pjesnik je toga svjestan, pa ipak hotimično pušta uzde svomu Pegazu nek izusti što "može". Tã, eno govorio je pod Prvom zapovijedu, pa ga spopala sumnja: "možda - Lucifer sam". A pod ovom Drugom zapovijedu priznaje da je bilo "kadikad" uzaludnih riječi, kojima ne može dokučiti Nedokučivoga.

3. - NISAM SVETKOVAO SVAKI DAN GOSPODNI (str. 17). Nije to samo riječ upućena sumišljenicima, pjesnicima, kritičarima, nego u prvome redu Bogu, koji je zapovjedio da se Njegov dan svetkuje slavljenjem i odmarnjem. Naš pjesnik-vjernik pošteno priznavalački: Nisam svetkovao...

Ima u tome ne samo istinite, nego i ponizne vlastite uhvaćenosti; ne samo poetične izražajnosti, nego i etične okajanosti.

Pred ovom Trećom zapovijedu pjesnik stoji također s pet pjesama od kojih je prva *Od vremena do vremena*, najdulja u cijeloj zbirci, 35 stihova (str. 19-20). Prve su joj tri strofe po deset stihova, a posljednja pet. Znam da bi iz ovoga ciklusa mnogi uzeo pjesmu *Upitao sam ga* (str. 25). I ja bih, da mi nije ove prve, najdulje. A evo zašto ovu: Kao što je rimski poeta Ovidije izrekao glasoviti stih: Često sam kušao ja prozni pisati tekst, sama se od sebe, pak, u metre slagala pjesma,² tako i naš Koroman:

Htio bih šutjeti, ali ne smijem nipošto, ne mogu. Upravo kad se sjetim čega, i kad poželim najednom biti nijem, i nepismen, poput trave iliinja. U tim trenucima, zamislite, koje bih volio kadikad da nemam nikako, jezik u korice ledene, svoju sablju propasnu, staviti ne umijem nikada. Tako je i ovaj put: malo prije nego sam izjutra zazvao sve jednim imenom, u mom kraju, iznova.

De pogodi koje je to ime? Otplovio je pjesnik u crno, u tužno, u daleko, i pita se je li na pravome mjestu, kao što se i Dante vjerojatno pitao "postavljajući dolje, na dnu svijeta, temelje Paklu svom" (str. 19). I kao što se pitao po stoti put uzletjeli prijatelj iz Raja, što sad se viđa sa sinom pjesni-

2 P. OVIDIUS NASO, *Tristia*, 4. 10, 24-26:
*Scribere temptabam verba soluta modis.
Sponte sua carmen numeros veniebat ad aptos,
et quod temptabam scribere versus erat.*
(Kušah pisati riječi slobodnim stilom.
Pjesma u slogove zgodne naviraše sama,
i što bih kušao pisati, bijaše u stihu.)

kovim Tomislavom, svaki dan. Koji prijatelj? Pjesnik Nikola Šop. Gdje su njih dvojica, Šop i Tomislav, i još treći, Dante, s kojim se oni susreću? U vrtu plavetnom.³

Usred koga raduju se dolasku unukovu roditelji moji, i mole Boga da me utješi čime, tamo, u nizini zemaljskoj.

Raj. U raj u dva zvjezdana i rajska pjesnika: Dante i Šop.

U Raju dva najdraža bića: pjesnikovi roditelji. S njima njihov unuk Tomislav, Veselkov sin. Oni Boga mole da Veselka tužna "utješi čime, tamo, u nizini zemaljskoj", s koje je Svevišnji zovnuo mu sina u visine iznad zvijezda, gdje i pjesnik na svjetlu danjem, izviđa, ovaj put grmeći izbezumljen:

Gdje je, ružo, to kraljevstvo svetih? Kud se vinu moje dijete? (str. 20).

Kako je teško ući u kraljevstvo nebesko! Samo ga siloviti osvajaju. Pjesnik grmi, traži, pita i pjeva: Ružo, ružo lirska, gdje su ta kraljevstva rajska? Zašto pita ružu? Vjerojatno zato što ruže rastu u Raju, pa mu one najbolje kazati znaju.

Pjesnik je rekao da nije svetkovao svaki dan Gospodnji. Dan susreta s Gospodinom. Ovdje spominje jutro, jučer, svaki dan, kako se sin Tomislav susreće s Danteom i Šopom, kao i s djedom i bakom, roditeljima pjesnikovim. To su dani svečani, dani Gospodnji. A ovaj je Dan Gospodnji na zemlji anticipacija tih susreta na nebu. Da ne zaboravim: pjesnik je u ovoj zbirci pokojnom sinu Tomislavu (1973.-2002.) posvetio ovu navedenu

pjesmu, a živomu sinu Ivanu pjesmu *Upitao sam ga* (str. 25).

4. - **POŠTOVAO SAM OCA I MAJKU** (str. 27). Častio ih je za života. Počastio ih je i u smrti i na grobu, čak i pjesmom.⁴ Časti ih i danas, i vidi ih u raj u. I mole Boga za nj, kako vidjemo (str. 20).

Od pet pjesama uzimamo treću, **Evo ovdje**. Radi se o jednom insektu, najmanjem kukcu, tek izleženu na vrh lista, koji je tako sitan da se vidi samo pod povećalom, a živ kao da je veliki, pa ga pjesnik zove - sitnoživ. Poslušaj:

Evo ovdje

Na vrh lista, tek rođeni sitnoživ je. Sad pod lećom njega vidim kako drhti, ne sluteći što se zbililo, tko to veli: na vrh lista tek rođeni sitnoživ je.

Majka mu se s repom igra, otac s uha stresa rosu, ne sluteći tko to veli: na vrh lista tek rođeni sitnoživ je, sad pod lećom njega vidim kako drhti (str. 31).

Pjesnik je taj netko koji to veli, ne samo da mu to kaže, nego mu je i pjesmu spjevao, i to kakvu pjesmu. Sitnoživ to ne sluti. Kako li se on otima smrti, nebitku, kakvu li pokazuje volju za životom. Mati mu se s repom igra. Odakle mu rep? A otac mu s uha rosu stresa. Odakle mu uho? Taj sitnoživ vjerojatno nema ništa drugo osim repa i uha. Kako mu roditelji svu pozornost posvećuju. Sitnoživ je zahvalan i rođenomu tati i rođenoj majci što su mu omogućili život. Više je nego umjesno što je pjesnik ovu sli-

3 N. ŠOP u *Molitvi da s magarcima odem u raj* govori o "nebu plavetnom".

4 V. KOROMAN, *Sabrane pjesme*, Zagreb, 2004., str. 62, 73-74, 136, 443.

ku o sitnoživu, koji iskazuje svoje in-sektno poštovanje majci i ocu, stavio pod Četvrtu Božju zapovijed. Velim sliku ljudskoga odnosa između roditelja i rođenih.

5. - **NISAM UBIO** (str. 35) - pjesnik to u svome ispitu savjesti jasno i ponosno utvrđuje. Nema razloga ne vjerovati mu.

Pod ovom Božjom zapovijedu također je pet pjesama od kojih se osvrćemo na treću: *Doslovno govoreći* (str. 39).

Netko mu je dojavio s onu stranu, "sa svojih litica", kada će umrijeti: za pet godina, za dvaput po toliko, za 20 godina u vrh glave.

I to je, s obzirom na sve, jedino dobro što mu preostaje.

Sjeća se kako je bio u očevu zagrljaju kao mališan i kada je vapio među dragima: "Eno zeca, odvratite lovce od njega, ne dajte im ovamo."

Mali dječčić nije dao da lovci zeca ubiju a kamoli da on ubije čovjeka, nevinu.

Nisam ubio! Ni zeca, ni mrava, pogotovo ne čovjeka.

Od djetinjine dobi svoje.

I pjesmom to dokazuje.

6. - **NE ZNAM JESAM LI GRIJEŠIO SA ŽENOM** (str. 43). Pjesnik se bojažljivo ispituje o svome odnosu prema drugospolnom biću, ne prema vlastitoj ženi. U Božjoj je zapovijedi naglašena zabrana preljuba. Pjesnik ovdje nije posve siguran je li griješio: mišlju, riječju, djelom. Ne sjeća se.

Između pet pjesama biramo petu:

Kad imao sam u sebi... Da vidimo kako se pjesnik bori s pjesničkom zmi-jom. Čovjek, koliko god bio svjestan i jak, nekada i podlegne zmijskom izazovu iz zemaljskoga vrta. Dok se on prisjećao početka ove ili one pjesme, iz visina se, iz orlovih pandža, otela i sunovratila nekakva zmijurina poput užeta. U tom "divljem času" pjesnik je pustio da mu oteku riječi nadošle, da oteku u tminu. Bit će nešto strašno izustio. Htio je bilo čime zaustaviti tu prijeteću neman. I zaustavio je, ali "po odluci nečijoj", a ne po snazi svojoj, "nejakoj do boli". Pjesnik je, "ukočen od strave", na kraju odahnuo: "Neka je, ponavljam od tada, njemu, tvorcu događaja u dolini mojoj hvala" (str. 49). Nije dakle njegova zasluga što se neman zaustavila, što ga nije napastovala i napala. Pitanje je bi li joj se mogao i oduprijeti. Zato mu se iz srca izvinula hvala tvorcu događaja. Ako je u tom događaju doživio neku napasnicu i sve ovako sretno završilo, onda nije sagriješio. Hvalu dajmo Tvorcu događaja!

Kad sam imao u sebi

*Zaboravljeni početak ove, ili,
tko će znati koje, kakve pjesme,
odozgo,
iz orlovih pandža otelo se, padalo
je na me, strjelimice, uže neko;
spuštala se, uistinu, otud zmiija.*

*Zato, koji su živi, čuditi se
ne će meni što sam, u divljem času,
pustio riječi nadošle da oteku,
u tminu.*

*Pa htio samo, ukočen od strave,
zaustaviti čime neman što mi prijete.*

*I zaustavio nju, po odluci nečijoj,
a ne snagom iz sebe, nejakom do boli,
na žici nevidljivoj iznad ramena.*

*Neka je, ponavljam od tada, njemu,
tvorcu događaja u dolini mojoj
hvala.*

7. - **NISAM KRAO** (str. 51). Pjesnik je u to posve uvjeren i jasno i odlučno tvrdi. Ni tuđe voće, ni tuđe konje, što ulazi u čovjekovu etiku. A pjesnikova? Nije krao tuđe misli, tuđe stihove, tuđe pjesme. A sigurno je bio osjetljiv ako bi se tko zaletio u njegovo pjesničko povrće.

Ovdje je pet pjesama. Uzimamo četvrtu: **Za nečim** (str. 57), koja ima jednu prekrasnu sliku s dvije rijeke, bilo istočnu bilo zapadnu, jednu pjesmu s dvije strofe, svaku strofu s po tri stiha. Vrijedi je pročitati:

Za nečim

*Ide rijeka odnekuda čim se rodi,
vuče zemlju ispod sebe, u stijenama
pravi klance - od izvora do na zapad:
Tigris, Amazona.*

To je slika, prispodoba, čega?

*Na vlas tako, od početka, teče rijeka
mojeg srca - od istoka do na zapad,
ali ne zna što je uvir, ispunjenje:
kao Tigris, Amazona.*

Dvije rijeke zemaljske, Tigris i Amazona, koje su slika rijeke srca. Osobito ona južnoamerička Amazona koja teče u duljini od 6.400 km, kojoj je korito ponegdje široko više stotina kilometara, pogotovo delta, sve skupa oko 7 milijuna km² površine. Utječe u Atlantik. Kakvo čudo da je u njoj vode koliko u Nilu, Missisipiju i Jangcckjangu zajedno. A ova "rijeka srca" ne zna ni za Atlantik ni za Pacifik. Ni

za uvir, ni za ispunjenje: teče, teče, teče prema beskonačnosti, u tihi ocean vječnosti.

Pa u tome i jest razlika između rijeka zemaljskih i rijeke ljudskoga srca.

8. - **NISAM SVJEDOČIO LAŽNO** (str. 59). Koroman kaže da je opsluživao Osmu Božju zapovijed: ni na koga lagao, ni o kome svjesno krivu riječ izrekao, nikoga oklevetao, ocrnjivao. Moralno čist i častan.

Između pet pjesama analiziramo **Mjesec oko zemlje**, a ona oko Sunca i njegove satelitske djece, u najvećoj daljini, a onda bijele skupine zvijezda još udaljenije, konačno svemir naš koji kruži oko drugih, još daljih, "bezbroy svemira". Niti možeš vidjeti, niti zamisliti, niti slutiti, možda tek sanjati. A pjesnikov zaključak:

*Ali jest nešto, tu ima nekoga, u to
ne sumnjam* (str. 63).

Koromanov se pjesnički talent kreće u rasponu od onoga tek rođenoga sitnoživca, koji se jedva primjećuje i pod lećom, i ovoga "bezbroya svemira" koje nikakav makroskop dohvatiti ne može. A pjesnik uopće ne sumnja da tu ima "nekoga", ne kaže izričito - ima li Stvoritelja ili slobodnih stvorenja!

9. - **POGLEDAO JESAM, KADŠTO, ODABRANICU ČIJU** (str. 67). Ne krije pjesnik taj pogled, doduše neevanđeoski, možda potaknut ljepotom koju traži kroz lica zemaljska i prostranstva svemirska. U barem desetak pjesama, to jest četvrtini, ima epitet lijep, krasan.⁵

5 Na stranicama 11. (stvari prekrasne), 23. (buku lijepu), 37. (boginja ljepote), 38. (mirisa lijepog), 40. (ljepše od sjaja), 41. (ja i on smo, zato, lijepi), 48. (lijepo sam se, kao za misu, počesljao), 56. (ljepša je livada u riječima mojim), 58. (tijela prelijepa), 73. (grab, vrlo lijep).

Ovdje između pet naslova zaustavljamo se na pjesmi *Prije dolaska na svijet*, koja sadrži dvije seoske usporedbe s čovjekom: grab i pas.

Prije dolaska na svijet grab ima mogućnost samo jednu, kao i sva ostala drveća, i to savršeno i potpuno ostvaruje. Da bude grab i uvijek i samo grab.

A gdje je cijelost moja?, viče Koroman u noć.

Zašto ne mogu dozrijeti nikako, sada, dok sam živ? (str. 73).

Ili još frapantnija slika:

Kao pas onaj što ima zadaću da laje iza bilja susjednog, ili maše repom.

A onda Koroman posve mirno, pomireno:

Očito, od mene, netko je meni još bliži, kad mi ne da, ovako oholu, roditi se samo jednom.

Da, da: netko je meni interiorniji od mene najintimnijega - *interior intimo meo*,⁶ rekao bi sv. Augustin. I grab i pas imaju svoje savršenstvo, ali to je grabovina i pasjevina. Nikakva tu dostojanstva, nikakva dozrijevanja, ni slobode, ni uloge, ni zasluge. A taj "netko" koji je unutarjniji od mene najunutarjnijega, očito zna kako čovjek dozrijeva i kako se "ohol" ne smije roditi više nego jednom. A uostalom, pjesniče, i kad bi se drugi put rodio na ovome svijetu, opet bi bio ne *orator, qui fit*, nego *poeta, qui nascitur*,⁷ i opet udario na stotine jada tražeći Boga preko onoga sitnoživca i bezbroja svemira. Izabrao bi teži put.

Uostalom svi ćemo se jednom preporoditi: o uskrsnuću mrtvih.

10. - **SRCEM, NE POŽELJEH NIKAD STVARI TUĐE** (str. 75). I ovdje je Koroman, kao i u Sedmoj zapovijedi etički čistih prstiju i čista srca.

Sedmi travnja 1990., razumije se. Pjesma je spjevana na 56. rođendan, a objavljena u Zagrebu 1997. u zbirci *Na dan svega*. Kako je život bio sav ispresumitan, tako mu je i pjesma nedorečena. Evo mu biografije:

Sedmi travnja 1990.

Imam pedeset i šest Sunčevih, jednu Mjesečevu godinu. Godine od početka desnog, od početka lijevog.

Ove godine ovdje, one godine onamo.

Bilo gdje protekle, godine bilo čega.

Godine posve ranog, onog nigdje nikakva. Imam godine svega, sve godine ničega.

Star sam kao želja. Stariji od vremena (str. 78).

Pjesnik je dao objašnjenje da je posljednji stih u ovoj pjesmi uzeo za naslov ovoj zbirci: *Stariji od vremena* (str. 79). Tu mu je i poanta, i sadržaj,

6 Sv. AUGUSTIN, *Ispovijesti*, 3, 6: *Tu autem eras interior intimo meo et superior summo meo* = Ti si bio dublje u meni od moje najdublje nutrine i više u meni od najviše zamisli moje!

7 I. GOLUB, "Zapis o Nikoli Šopu Isusovu prijatelju", u: *Rad HAZU*, 493, Rad za književnost, Knjiga XXVII., 2006., str. 131-144.

i poruka. Nije on od jučer, ni od Trideset četvrte. On kao misao postoji u Bogu oduvijek, stariji od ovoga vremena i od onoga vijeka, suvječan Bogu kao Božja ideja koja se uosobila u ovome vremenu i koja se ima vratiti iznad zvijezda, u "kraljevstvo svetih" da bude s roditeljima svojim, sa sinom svojim, s prijateljima svojim i s Bogom svojim kojega je tražio pjesmom svojom svega vijeka svoga.

Zaključak. Jesam li išta pogodio što je bilo pjesniku na umu, jesam li na-

slutio što on u svojim inspiriranim pljuskovima nosi, ne znam. Uostalom i sam se pjesnik unaprijed ogradio od takva čitateljeva razumijevanja ovom pjesmom, kojom i završavamo:

Stvoritelju Bože

*Koliko će puta povjerovati
štovatelj moj
da mislim - što mi na umu nije,
da ne slutim - što pod pljuskom
svetim u meni je (str. 13).*

Ratko Perić

Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku,
br. 107, Split, 2014., 420 str.

Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku osnovan je 1878. godine pod imenom *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, kao stručno glasilo Arheološkoga muzeja u Splitu. Don Frane Bulić i Mihovil Abramić 1920. godine prevode naziv časopisa na hrvatski jezik i od tada izlazi pod imenom *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (VAHD). Časopis 2005. godine mijenja naziv u *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* (VAPD) i pod tim imenom izlazi do 2013., a sljedeće, 2014. godine ponovno se vraća stari naziv, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*. Od osnutka pa do danas publicirano je 107 brojeva, a pokriva područje humanističkih znanosti - povijest i arheologiju. U posljednjem broju koji je izišao u prosincu 2014. objavljeno je trinaest radova koji obrađuju različite teme s prostora istočne obale Jadrana.

U prvom radu pod nazivom "Stočarstvo i gradine na istočnom Jadranu u brončano i željezno doba: rezultati iskopavanjima na gradini Rat 2007.-2010." (str. 9-30) autori Jane Sanford Gaastra, Emanuela Cristiani i Vedran Barbarić žele skrenuti pozornost znanstvene javnosti na slabu sustavnu istraženost gradinskih naselja na području istočne obale Jadrana. Upravo su zbog toga još uvijek razvojni slijed i uloga brončanodobnih i željeznodobnih gradina tek donekle poznati. U svrhu dobivanja novih spoznaja o

gradinskim naseljima autori su na osnovi istražene faune s lokaliteta Rat pokušali uočiti do kojih je promjena došlo u načinu lova, uzgoja i obradi trupala tijekom faza postojanja toga naselja, a kako bi rasvijetlili te promjene, obradili su osteološki materijal iz brončanoga i željeznoga doba. Na taj su način uspjeli doći do nekih novih spoznaja koje će bar donekle rasvijetliti razvoj i ulogu ovakvih vrsta naselja u prostoru.

Sljedeći rad Martine Blečić Kavur i Emila Podruga nosi naziv "Nekropola gradine Velika Mrdakovica - grobovi starijega željeznog doba" (str. 31-112). Na početku rada autori navode kako je u okolici šibenskoga Zatona evidentirano i u više navrata istraživano gradinsko naselje pod nazivom Velika Mrdakovica. Iz dosadašnjih istraživanja utvrđeno je da je gradina kontinuirano bila nastanjena u znatnom vremenskom rasponu, pa se na to mjesto smješta liburnsko-rimska Arauzona (*Arauzona* ili *Arausa*). Uz južno podnožje gradine prostire se nekropola na kojoj je u arheološkim kampanjama od 1969. do 1974. godine ukupno istraženo 117 grobova iz prapovijesnoga i rimskoga doba. Arheološka istraživanja nastavljaju se nakon duge stanke i kontinuirano se vrše od 2009. godine do danas. Prapovijesni dio nekropole korišten je u dva razdoblja, prvi, po nalazima nošnje i nakita pripisuje se liburnskoj kulturi, a drugo, mlađe razdoblje ko-

rištenja nekropole organizira se pod helenističkim utjecajem. Autori Blečić Kavur i Podrug obrađuju grobove najstarijega razdoblja pokapanja na spomenutoj nekropoli, tj. pet grobova iz starijega željeznog doba, čiji se nalazi nošnje i nakita pokojnika pripisuju liburnskoj kulturi. Kroz analizu i sintezu obrađenoga arheološkog materijala dolaze do novih spoznaja te sukladno tipološko-kronološkoj analizi građe u odnosu na istovremene pojave u kulturama jadranskoga bazena, predlažu revidiranu relativnu i višu apsolutno kronološku shemu za prostor Liburnije.

Alen Miletić u radu "Prilozi poznavanju naseljavanja otoka Hvara u prapovijesti" (str. 113-128); na temelju rekognosticiranja terena na istočnom dijelu otoka Hvara, u sjeverozapadnom dijelu Zastrazišća na brdu Piriška glava, na osnovi ostataka suhozida te ulomaka prapovijesne keramike, locira gradinski lokalitet koji do sada nije zabilježen u arheološko-povijesnoj literaturi. Također navodi podatke o topografiji Zastrazišća, a gradine i topografiju istočnoga dijela otoka Hvara uspoređuje s jugozapadnim, bilježeći sačuvane toponime prapovijesnih položaja na otoku.

"Helenistička reljefna keramika iz Sikula (Resnika)" rad je Ivanke Kamenjarin (str. 129-160) u kojemu autorica kataloški donosi podatke o 46 neobjavljenih ulomaka helenističke reljefne keramike, koja je pronađena prilikom arheoloških istraživanja luke u Sikulima. Arheološki lokalitet Sikuli prostire se između Tragurija (*Tragurium*) i Salone (*Salona*), a na ubicaciju te antičke naseobine utjecali su slučajno pronađeni ulomci heleni-

stičke reljefne keramike, te na osnovi toga 1991. godine otpočinju arheološka istraživanja koja traju do danas. Autorica na temelju analize ulomaka zaključuje da se radi o dvije vrste posuda za pijenje, čaša i zdjelica koje se razlikuju po vrsti oboda, obliku dna te veličini. Po tipološkim svojstvima datira je u razdoblje od druge polovice 2. do 1. st. pr. Kr.

Rad "Svjetiljke iz Grčko-helenističke zbirke Arheološkog muzeja u Splitu" (str. 161-200) potpisuje Marina Ugarković. U njemu je kataloški obrađeno 14 svjetiljki iz depoa Grčko-helenističke zbirke Arheološkoga muzeja u Splitu. Dvanaest svjetiljki potječe s otoka Visa, dok su dvije pronađene u Saloni. Autorica iscrpnim radom na tipološkoj analizi dolazi do zaključka da je većina svjetiljki nastala u razdoblju od 4. (kraj 5.?) do 1. st. pr. Kr., odnosno u kasnom klasičnom i helenističkom razdoblju. Također navodi da je većina njih proizvedena u različitim keramičkim radionicama istočnoga i središnjega Mediterana, dok je manji dio nastao u keramičkoj radionici koja je djelovala na Visu. Pronađene su na nekropolama Martvilo i Vlaška njiva na Visu, u pogrebnom i naseobinskom kontekstu. Na kraju rada, autorica se kratko osvrće i na dosad publicirane helenističke svjetiljke iz Ise, Farosa i Salone koje skupa s ovdje obrađenim, čine broj od 48 svjetiljki, koliko je ukupno poznato s prostora srednje Dalmacije.

Autorica Maja Bonačić Mandinić u radu "Nalazi novca s nekropole Vlaška njiva u Visu" (str. 201-240) obrađuje 94 primjerka novca koji su pronađeni prilikom arheološkoga istraživanja nekropole Vlaška njiva na Visu 1983.

godine. Na spomenutoj nekropoli istraženo je 249 grobova iz helenističkoga i rimskoga razdoblja, odnosno iz vremena od 2. st. pr. Kr. do kasne antike. Većina pronađenoga novca na Vlaškoj njeni nađen je unutar grobova, dok je manji dio nađen u sondama, između grobova ili na gomilama. Među obrađenim primjercima nalazi se grčki, rimski te nekoliko komada novovjekovnog novca. Grčki novac pripada razdoblju od 4. do 1. st. pr. Kr. dok rimski republikanski novac razdoblju poslije 211. pr. Kr. do 38. pr. Kr. Najveći dio novca s Vlaške njive pripada vremenu Rimskoga Carstva, 53 primjerka, a zabilježen je novac od cara Augusta do Konstancija II., među kojim prevladava nominala as.

Nino Švonja u radu pod nazivom "Antički spoliji u kući Benzon u Vranjicu" (str. 241-289) obrađuje spolije koji se nalaze u posjedu obitelji Benzon u Vranjicu, malom mjestu na istočnoj strani kaštelanskoga zaljeva, koji je danas dio grada Solina. Iako su imali funkciju i građevnih elemenata u kući, spoliji su nadasve uzidani kao ukrasni elementi. Nije poznato odakle su doneseni, ali postoji pretpostavka da su možda iz Solina ili iz samoga Vranjica. Autor u katalogu sve pronađene spolije, dokumentirano ih je 47, dijeli prema vrsti, tako da se tu nalaze stele, are, tituli, sarkofazi, skulpture, kapiteli, stupovi i ulomci arhitekture. Najveći broj obrađenih spolija, 17 primjeraka, pripada nadgrobnim spomenicima od kojih su većina nadgrobne stele, a na 15 od njih nalazi se natpis. Iz natpisa se saznaje da su većina spomenutih pokojnika i komemoratora bili rimski građani. Prema analizi, autor spolije datira u razdoblje od 1. do 3. stoljeća.

"Nekoliko novih figuralnih prikaza u Dioklecijanovoj palači" rad je Vinke Marinković (str. 291-308) u kojem autorica objavljuje fragment arhitektonskoga elementa s figuralnim prikazom ljudskoga lica koji se nalazi u stalnom postavu Zbirke kamenih spomenika Muzeja grada Splita. Stilske značajke fragmenta kao i okolnosti nalaza (ulomak je pronađen u peripteru Dioklecijanove palače) navode autoricu na pomisao da je "konzola" vezana uza samu izvornu arhitektonsku dekorativnu opremu Dioklecijanove palače, tj. možda je izvorno mjesto ulomka bilo na jednoj od krovnih streha samoga trijema Dioklecijanova mauzoleja. Analogije nalazi među arhitektonskim fragmentima grobne arhitekture (mauzoleja) pronađenim pokraj Šipova u Bosni i Hercegovini. Iako je figuralni prikaz na "konzoli" teško atribuirati, oslanjajući se na nekoliko detalja (mjesto pronalaska, te vrpca koja se spušta uz lijevi obraz na fragmentu), autorica ga povezuje s motivom maske, odnosno maskeronom, a maske, kako navodi, pojavljuju se na kamenoj plastici Mauzoleja, kao i šire u Palači. Zbog stilskih značajki samoga prikaza (na isti način urađeni su i pojedini primjerci figuralnih kamenih reljefa u Dioklecijanovoj palači) autorica smatra da fragment pripada tetrarhijskom razdoblju te ga datira u sam početak 4. stoljeća. Osim toga fragment je usporedila s pojedinim reljefnim figuralnim motivima iz Palače, te, na temelju datiranja i mjesta pronalaska, fragment pripisuje jedinstvenoj radionici i u tomu prepoznaje unificirani, karakteristični stil obrade figuralnih prikaza u Dioklecijanovoj palači.

Rad pod nazivom "Quintus Marcius Turbo Fronto Publicius Severus"

(str. 309-330) potpisuju Željko Miletić i Bruno Bijadija. U ovom radu autori daju točnu kronologiju karijere Kvinta Marcija Turbona, koji je za vrijeme Trajanove i Hadrijanove vladavine obnašao vojničke, a potom i viteške službe, te tako napredovao do položaja prefekta pretorija. Točna godina dobivanja ove titule, prema mišljenju autora, jest 119., tj. nakon Sarmatskoga rata. Rekonstrukciju Marcijeve karijere autori temelje na unakrsnom životnom putu Marcija i cara Hadrijana, koji su bili prijatelji, a da to prijateljstvo nije fiktivno, kao argument uzimaju navode u *Vita Hadriani*. Osim toga temelje je i na osnovi poznavanja ključnih političkih i vojnih zbivanja u Trajanovo i Hadrijanovo vrijeme, jer je razvoj karijere pojedinca, umnogome ovisio o turbulentnim događajima. Na kraju, rekonstrukciju Marcijeve karijere povezuju s dva fiksna datuma u njegovu životu, sudjelovanju u Partskom ratu i postizanju pretorijanske prefekture. Na osnovi svega toga, dopunjuju i korigiraju Marcijev slijed službi, koji je zabunom znanstvenika pogrešno interpretiran i takav zabilježen u dosadašnjoj znanstvenoj literaturi.

Arsen Duplančić u radu "Reutilizacija antičkih sarkofaga i dvojica splitskih kanonika iz XV. i XVI. stoljeća" (str. 331-365) objavljuje dva sarkofaga iz antičkoga doba koje su reutilizirali splitski kanonici Ilija Babalić i Marinellus Ricus krajem 15. i početkom 16. stoljeća. Kanonik Babalić pokopan je u sarkofagu smještenom na zidanom postolju u arkosiliju, između dvaju stupova Peristila pokraj crkve sv. Roka, a na temelju stilskih odlika datiran je u sredinu 2. stoljeća. Marinellus Ricus kao kanonik spominje

se između 1493. i 1526. godine. Gdje je sarkofag bio postavljen, nije poznato. Autor pretpostavlja da se nalazio u prostoru oko katedrale, kada je 1882. premješten, da bi potom 1885. godine bio prenesen na Pazar kako bi služio kao kamenica za vodu. Godine 1936. dolazi u vlasništvo Arheološkoga muzeja, a smješten je u njegovu stražnjem vrtu. Kao svjedočanstvo o uporabi sarkofaga autor objavljuje i analizira dio vizitacije kanonika Ivana Manole iz 1704. godine, osvrće se na sarkofag nadbiskupa Martina, te iznosi neke nove podatke i o sarkofagu don Frane Bulića. Osim toga navodi nekoliko bitnih značajki zašto je dolazilo do reutilizacije sarkofaga, do kada je ta praksa trajala te kako je u 19. stoljeću nemar čovjeka doveo do toga da se antički sarkofazi upotrebljavaju kao korita za vodu, kade i sl.

"Što je Durana (Hurania, Doranua) iz srednjovjekovnih izvora - Dvorine ili Vranjic?" (str. 367-384) rad je Mate Zekana u kojemu se korigiraju saznanja kako je eponim Vranjica sukladan toponimu otoka *Hurania* pred Salonom, kako ga navodi splitski arhidakon Toma u 13. stoljeću. Osim toga, autor navodi kako je u hrvatskoj povijesnoj topografiji od 17. stoljeća općeprihvaćeno mišljenje Ivana Lucića koji Huraniju poistovjećuje s otokom Vranjicem. Analizom povijesnih izvora, dolazi do zaključka kako je navedena tvrdnja ishitrena, neutemeljena i na kraju netočna, te sugerira potpuno različitu ubikaciju toga povijesnog lokaliteta. Naime, identificira Huraniju s Duranom iz 10. st. i Doranuom iz 14. st. Navedene toponime veže uz lokalitet Dvorine, koji se nalazio na jednom od otoka rijeke Jadro.

Na osnovi činjenice da je već u 10. st. navedeni lokalitet nosio naziv Dvorine, autor upućuje na postojanje prijašnje građevine, tj. crkve koja je posvećena sv. Martinu. Za to navodi darovnicu kralja Mihovila Krešimira u kojoj se spominje lokalitet Durana (koji se ne odnosi na otok Vranjic) te njezin dodatak iz kojega se saznaje da je sagrađena crkva na Durani bila posvećena sv. Martinu.

"Bibliografija za 2013. godinu" (str. 385-408) rad je Arsena Duplancića u kojem navodi knjige, članke i recenzije o arheologiji, povijesti i povijesti umjetnosti Dalmacije do 12. stoljeća za godinu 2013. Daje iscrpan raspored bibliografske građe svrstavajući je pod četiri ciklusa označena rimskim brojevima, unutar kojih svaku od bibliografskih jedinica svrstava pod naslove. Tako pod prvim ciklusom navodi *Bibliografije* koje onda uvrštava pod naslove: "Bibliografije u časopisima i knjigama" u kojima navodi šest publiciranih radova. Nakon toga pod drugim ciklusom publiciranih radova iz *Arheologije, povijesti, povijesti umjetnosti, epigrafije, numizmatike i zaštite spomenika* radove svrstava pod naslove: "Knjige", u kojem navodi 38 objavljenih djela, "Katalozi izložaba", u kojem navodi osam izložaba, "Vodiči", u kojem navodi četiri objavljena rada, "Znanstveni i stručni članci u časopisima i zbornicima", koje potom svrstava u podnaslove po abecedi: a) opći pregledi, kompleksni lokaliteti i područja u kojem se nalazi broj od 53 publicirana rada, b) prapovijest i protopovijest: 33 rada, c) antika: 105 radova, d) srednji vijek: 30 radova, te "Članci u novinama", 22 rada. Pod

trećim ciklusom svrstava radove vezane za *Arheološki muzej*, gdje donosi broj od 28 bibliografskih jedinica. Na kraju, u četvrtom ciklusu navodi *Prikaze i osvrte* kategorizirane kao: "Članci, publikacije", "CD i DVD izdanja", 31 izdanje, "Izložbe", sedam i "Znanstveni skupovi i proslave", pet. Autor u ovom radu donosi konačan broj od 370 bibliografskih jedinica.

U posljednjem radu u ovom broju *Vjesnika* Maja Bonačić Mandinić donosi prikaz knjige (str. 409-417): "EMILIO MARIN, *Moji rimski papiri (2004-2011)*, Matica hrvatska, Zagreb, 2013". U uvodnom dijelu autorica govori o tomu tko je Emilio Marin (arheolog, sveučilišni profesor i diplomat), koje je dužnosti obnašao prije nego je postavljen za veleposlanika Republike Hrvatske pri Svetoj Stolici, gdje je i nastala knjiga *Moji rimski papiri*. Knjiga je koloplet tekstova koji su raspoređeni u četiri cjeline, a svaku cjelinu čine tekstovi koji su kompatibilni po sadržaju. Spominje kako su neki od tekstova u knjizi predstavljeni javnosti usmeno, neki su objavljeni u stručnim časopisima ili monografijama, a neki od njih su prvi put objelodanjeni. Potom navodi naslove poglavlja (četiri) te koji su sve članci uvršteni u određeno poglavlje. Na kraju spominje kako je knjiga *Moji rimski papiri*, zbir članaka na kojima je autor godinama radio, neke od njih objavio, te ih na kraju sakupio na jedno mjesto, omogućivši čitateljima lakšu dostupnost. Prema mišljenju autorice sadržaj knjige koristan je za struku i znanost, a način na koji je knjiga koncipirana i pisana čini je zanimljivom i široj čitalačkoj publici.

Željka Pandža

JOŠKO BELAMARIĆ - BRATISLAV LUČIN - MARKO TROGRLIĆ - JOSIP VRANDEČIĆ (ur.), *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanoga u Splitu od 26. do 27. rujna 2011., Književni krug Split - Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Split, 2014., 534 str.

Znanstveni skup *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst* održan je 2011. god. u organizaciji splitske kulturne udruge Književni krug u suradnji s Odsjekom za povijest Filozofskoga fakulteta u Splitu. Skup je održan u sklopu manifestacije *Knjiga Mediterana*. Zbornik s ovoga skupa izašao je iz tiska 2014. godine i u njemu su objavljeni radovi većine izlagača. Zbornik počinje uvodnim tekstovima: Proslavom, Rasporedom izlaganja i pozdravnim riječima predstavnika institucija koje su podržale ovaj skup (str. 6-22).

Prvi je rad Ivanke Petrović s naslovom "Salonitansko-splitska hagiografska baština u svjetlu mediteranske kasnoantičke i ranosrednjovjekovne hagiografije" (str. 25-67). Autorica istražuje korijene i tekstove latinske salonitansko-splitske hagiografske baštine i nastoji, u usporedbi s akvilejskim hagiografskim tekstovima, utvrditi vrijeme i mjesto nastanka pasija trojice salonitanskih mučenika sv. Anastazija, sv. Domnija i sv. Donata Salonitanskog. Na kraju rada autorica donosi popis sačuvanih, dosad poznatih rukopisa s tekstovima o salonitanskim mučenicima.

Rad "Od Ivana Ravenjanina do Adama Parižanina. Poruke *Splitskog evangelijarija*" (str. 69-83) autorice Mirjane Matijević Sokol bavi se ana-

lizom teksta *Splitskoga evangelijarija* kao i marginalnih bilježaka te iznosi tezu da je ovaj kodeks mogao nastati u Rimu u 8. stoljeću te ga povezuje s povijesnim zbivanjima uspostave splitske crkvene organizacije i s djelovanjem Ivana Ravenjanina. Autorica povezuje i druga povijesna vrela te uspostavu crkvene organizacije povezuje i s politikom Karla Velikoga i pape Hadrijana I. (772.-795.). Zatim prati početak stvaranja kulta sv. Dujma kojemu će kasnije biti posvećena splitska prvostolnica.

U radu "Povratak Adama Parižanina" (str. 85-137) autor Bratislav Lučin polazi od dobro poznate vijesti Tome Arhidakona da je neki Adam Parižanin stilski dotjerao stare životopise sv. Dujma i Staša te ispjevao himne i druge stihove o sv. Dujmu. Autor zaključuje da je Adam Parižanin bio stvarna osoba, što potvrđuje i akrostih ADAM iz vatikanskoga oficija te njemu valja pripisati *Četvrti život sv. Dujma* (a ne *Treći* kako je mislio Farlati) i *Treći život sv. Staša*.

Predmet istraživanja Ivana Bodrožića u tekstu "Bitni teološki elementi životopisa sv. Dujma objavljenih u Farlatijevu *Illyricum sacrum*" (str. 139-161) jest šest životopisa sv. Dujma. Istražujući teološke elemente koji su zastupljeni u spomenutim životopisima,

a primjenjujući ih na povijesni ambijent, autor iznosi mišljenje kako bi kronološki okvir u koji bi se smjestio nastanak materijala iz kojih su nastali životopisi nama danas poznati bio između Efeškoga koncila održanog 431. i rušenja Salone 614. godine.

Autorica sljedećega rada jest Vesna Lalošević s naslovom "Dvije stalne značajke progonitelja kršćana u splitskoj hagiografskoj baštini" (str. 163-183). Te dvije značajke, prema mišljenju autorice, jesu:

1. podložnost progonitelja kršćana manipulaciji,
2. obuzetost ludilom, u rasponu od jednostavne poganske nerazumnosti do potpunoga duševnog rasapa koji se prikazuje kao kazna za počinjeni zločin.

Spomenute značajke zastupljene su u životopisima sv. Dujma i sv. Staša.

"*Maurilius (Illyricum sacrum I, 414) = Marcus Aurelius Iulius V(ir) C(larissimus) praeses provinciae Dalmatiae (CIL III 8569)*" (str. 185-193) rad je Nenada Cambija u kojemu se na osnovi pronađenoga žrtvenika posvećenoga Fortuni riješava zagonetka oko imena progonitelja *Mauriliusa*, osobe koja je sudila sv. Dujmu. Taj sudac zvao se *Marcus Aurelius Julius, praeses provincije Dalmacije*.

Rad Josipa Dukića "Doprinos kršćanske epigrafije proučavanju salonitanske hagiografije" (str. 195-219) bavi se analizom lateranskoga mozaika na kojemu je prikazano devet salonitanskih mučenika čije je postojanje epigrafskim nalazima potvrdio F. Bulić i zahvaljujući tim arheološkim nalazima riješene su brojne nedoumice iz salonitanske hagiografske prošlosti.

Analizom freski ranokršćanskoga oratorija iz 6. stoljeća u svom radu "Martiri salonitanskoga amfiteatra" (str. 221-229) bavi se Jasna Jeličić-Radonić i postavlja pitanje je li se kult salonitanskih mučenika štovao i u podzemnim prostorijama arene i je li kontinuitet kulta postojao i u srednjem vijeku, na što ukazuju neki elementi otkriveni prilikom posljednjih istraživanja.

Emilio Marin u svom radu donosi presjek revizijskih istraživanja iz 2000. godine tzv. bazilike diskoperte na Marusincu. Rad je naslovljen "Sjeverno svetište na Marusincu u Saloni. Rezultati revizijskih istraživanja tzv. bazilike diskoperte na Marusincu u Saloni, epigrafička i hagiografska baština" (str. 231-253).

Slavko Kovačić u radu "Hagiografski i drugi čimbenici u donošenju odluke splitskoga koncila održanog oko godine 925. o prvenstvu Splitske crkve" (str. 255-269) bavi se odlukom donesenom u prvom kanonu toga koncila prema kojoj Split treba biti sjedište metropolije. U tekstu te odluke ističe se kao temeljni razlog toga prvenstva uvjerenje da je salonitanskoga biskupa sv. Dujma poslao u Salonu apostol Petar. Puna se pozornost posvećuje i drugim čimbenicima koji su presudni u donošenju odluke o Splitu kao metropolitanskom središtu.

Slijedi rad Ivana Basića "*De inventio-
ne Sancti Felicis*: Rekognosciranje relikvija i reafirmacija kulta sv. Feliksa u Splitu u kontekstu poslijetridentske obnove" (str. 271-313) koji se bavi obnovom kulta ranokršćanskoga mučenika Feliksa u Splitu u 16. stoljeću. Svečevim smještanjem u crkvenopolitički kontekst zaključuje se da je

reafirmacija Feliksova kulta rezultat skupnih napora nekolicine protagonista, čije se motivacije potanko raščlanjaju kako bi se pokazala njihova privrženost projektu.

Rad "Svijećnjaci zadarskih majstora Mateja i Aristodija i do sad nepoznati fragmenti srednjovjekovnoga tekstila iz splitske katedrale" (str. 315-333) autora Joška Belamarića interpretira odlike dvaju visećih svijećnjaka, do sada nepoznatih u literaturi, što ih je autor uočio nad glavnim oltarom u splitskoj katedrali. Pripisuje ih domaćoj zlatarskoj radionici s početka 13. stoljeća. Osim svijećnjaka u radu se po prvi put objavljuju i dva sloja među tekstilnim fragmentima koji su se očuvali u baroknom moćniku sv. Staša.

Slijedi rad Rozane Vojvode "Evangelistar pisan beneventanom iz 1259. godine: analiza sanktorala i slikanog ukrasa te argumenti za moguće splitsko podrijetlo rukopisa" (str. 335-352). Kao što i naslov kaže, u radu se analizira sanktoral i slikani ukras Evangelistara iz 1259. godine koji se čuva u Muzeju sakralne umjetnosti u Trogiru. Autorica izvodi zaključak da je rukopis najvjerojatnije splitskoga podrijetla te uspoređuje inicijale kodeksa s druga dva iz 13. stoljeća. Na kraju se daje kraći osvrt na rukopise pisane beneventanom koji su nastali u Splitu.

Hana Breko Kustura u radu "Aspekti glazbenog repertoara rukopisnog kodeksa nazvanog *Missale Romano-Spalatense* (nacionalna biblioteka Széchényi, Budimpešta, sign. *c.l.m.ae.* 334, 14 stoljeće)" (str. 353-370) bavi se prikazom i komparativnom analizom glazbenih dijelova misala dalmatinske provenijencije iz 14. stoljeća koji se da-

nas čuva u Budimpešti. Misal se samo na osnovi slavlja splitskoga patrona sv. Dujma podrijetlom pripisivao Splitu, što autorica dovodi u pitanje. Na temelju analize drugih svetačkih slavlja, autorica iznosi mišljenje da je rukopis najvjerojatnije nastao na širem zadarskom području.

"*Spalatum Sacrum*" (str. 371-380) rad je Milana Ivaniševića u kojem autor sakuplja podatke o štovanju svetaca i svetica u crkvama i na oltarima u Splitu od prvoga spomena (nad)biskupa do 1831. godine. Podatke crpi iz izvješća nadbiskupskih i apostolskih pohoditelja.

Opisom i analizom dvaju zbornika svetačkih službi bavi se Josip Bratulić. Analizira dva sačuvana zbornika napisana na hrvatskom jeziku, iz Staroga Grada na Hvaru i Pučišća na Braču, a radi se o službi posvećenoj svecima (najčešće se čitao njihov životopis) koje su bratovštine na poseban način štovale. Rad je naslovljen "Dva zbornika svetačkih službi s područja Splitske nadbiskupije" (str. 381-393).

Slijedi rad Gorane Štepanić "Salonitanski sveci i povijest lokalne Crkve u epskom opusu Josipa Čobarnića" (str. 395-413). Autorica se bavi latinskim epilijima Josipa Čobarnića, jednoga od posljednjih dalmatinskih pjesnika na latinskom jeziku. Posebna se pozornost pridaje brojnim bilješkama kojima je J. Čobarnić opremio svoje pjesničke tekstove. Tablica u prilogu donosi popis mučenika i nadbiskupa spomenutih u proučavanim djelima.

Anđelko Badurina i Tomislav Galović u radu "Sv. Dujam i sv. Anastazije u hagiologiji Hrvatske" (str. 415-439) donose popis do danas poznatih

svetih mjesta u Hrvatskoj, ali i šire, koja su posvećena ovim svecima. Rad je popraćen dvama kartografskim priložima i jednim grafikonom, kao i nekim statističkim podacima vezanim za *svetomjestopis* Hrvatske u cjelini.

Svoj doprinos ovom zborniku dala je i Renata Salvarani svojim radom "Diffusione di devozioni per i santi istriani e dalmati in area adriatica e padano alpina fra Tardo Antico e Alto Medioevo" (str. 441-450). Autorica se bavi širenjem kulta dalmatinskih i istarskih svetaca na području Akvilejskoga patrijarhata, u čemu se ističe uloga Jadrana kao važnoga puta razmjene, dok su zaleđe venecijanskih laguna i Julske Alpe bili mjesto dodira latinskoga svijeta te slavenskih i germanskih plemena.

"Štovanje svetaca i pobožnost splitskih obrtnika prema oporukama 15. stoljeća" (str. 451-478) rad je Tonije Andrić. Autorica analizira oporučno darivanje crkava, samostana i bratovština sa svetačkim titularima i dolazi do zaključka da su kasnosrednjovjekovni splitski obrtnici obdarivali različite institucije koje su njegovale kult njihovih omiljenih svetaca, s tim da je na te oporuke bio zanemariv utjecaj hagiografskih legendi pa se

tako patroni grada, sv. Dujam i Staš, gotovo i ne spominju.

Posljednji je rad "Svetačko ime Dujam među Splitskankama i Splitsanima u 18. stoljeću" (str. 479-495) autora Ivana Botice i Marka Rimca, koji na temelju matičnih knjiga rođenih triju splitskih župa pokušavaju utvrditi status imena Dujam među stanovnicima rođenim u 18. stoljeću. Pokušali su dati odgovore na sljedeća pitanja: Koliko je ime Dujam bilo zastupljeno u odnosu na sve rođene u Splitu? Poklapa li se izbor imena s datumom slavljenja sv. Dujma? Koliko je to ime bilo dijelom obiteljskoga nasljeđa i tradicije grada Splita? Te koje su sve inačice imena Dujam postojale u 18. stoljeću?

Na kraju zbornika nalazi se Kazalo osobnih imena (str. 499-517) te Kazalo zemljopisnih pojmova (str. 519-530).

Iz ovoga zbornika radova vidljiv je multidisciplinarni pristup istraživanju. Tematikom splitske hagiografske baštine ne bave se isključivo hagiolozi, nego i historiografi, arheolozi, teolozi, filolozi, povjesničari umjetnosti, glazbe i književnosti čime je na poseban način obogaćen ovaj zbornik i može biti od velike koristi i širem čitateljstvu, a ne isključivo istraživačima ove problematike.

Ana Noković

JACQUES LE GOFF, *Trgovci i bankari u srednjem vijeku*,
Kulturni informativni centar - Jesenski i Turk, Zagreb, 2014., 147 str.

Nakladničke kuće Kulturni informativni centar i Jesenski i Turk u svojoj biblioteci *Što znam?* objavili su u jesen 2014. knjigu francuskoga povjesničara Jacquesa Le Goffa *Trgovci i bankari u srednjem vijeku*. Nakon uvoda, knjiga sadrži četiri glavna poglavlja, a na kraju se nalazi bibliografija i sadržaj.

Već u uvodnom dijelu (str. 5-10) Le Goff naglašava kako je ovo djelo "ograničenih ambicija". Zapravo, autor ističe da je iz njega izbačeno sve što nije sigurno, što nije potvrđeno dokumentima i radovima, odnosno ono što je još uvijek predmet diskusija među povjesničarima i stručnjacima.

Prvo poglavlje nosi naslov "Profesionalna djelatnost" (str. 11-44) i u njemu autor na početku ističe ulogu "trgovinske revolucije" koja se odvijala na području srednjovjekovnoga kršćanskog svijeta od 11. do 13. stoljeća, kao i određene pojave koje se vežu uz nju. Nakon toga u središte razmatranja Le Goff je stavio dva različita tipa trgovaca. Prvi je bio putujući trgovac koji je obilježio razdoblje do kraja 14. stoljeća. Istaknute su različite prepreke na koje je nailazio putujući trgovac bilo kopnenim ili pak riječnim ili morskim putovima. Krajem 14. stoljeća, kad je razvoj organizacije trgovine i njezinih metoda bio na vrhuncu, pojavio se drugi tip trgovca, bio je to sjedilački trgovac. Zbog promjene trgovinskih struktura ovaj je trgovac svoje poslove počeo obavljati

iz vlastitoga mjesta. Trgovinske metode usavršene su kroz određene vrste osiguranja, pojavu mjenice te uvođenje knjigovodstva. Na kraju poglavlja Le Goff postavlja pitanje možemo li srednjovjekovnoga trgovca smatrati, ako ne kapitalistom, onda barem pretečom kapitalizma?

U drugom poglavlju s naslovom "Društvena i politička uloga" (str. 45-74) Jacques Le Goff opisuje trgovca u onim trenucima kada se on ne bavi svojim uobičajenim poslovima, odnosno kupovinom ili prodajom robe, nego promatra njegovu ulogu u društvenom i političkom životu. Tako opisuje odnos između velikih trgovaca i plemstva kao i njihovu težnju da uđu u plemićki stalež. Zatim odnos trgovca prema gradskim staležima kao i prema seljacima. Trgovci, a posebno oni veliki i najbogatiji, s vremenom su ušli i u strukture vlasti. Svoju ekonomsku moć koju su stekli kao trgovci-bankari željeli su okruniti političkom moći. Veliki su trgovci tako stekli određeni politički utjecaj na vladare i suverene, a vladari su ih prihvatili zbog financijskih i ekonomskih usluga koje su trgovci-bankari pružali. Na kraju poglavlja Le Goff se osvrće i na neke od velikih građanskih obitelji koje su ekonomsku i političku moć razvile tijekom 14. i 15. stoljeća.

U trećem poglavlju s naslovom "Vjerski i moralni stav" (str. 75-106) opisan je odnos između Crkve i trgovca.

Autor naglašava kako se često ističe da je Crkva svojim stavom prema trgovcu gušila njegovu profesionalnu djelatnost i omalovažavala ga u društvu. Ujedno navodi kako je u gotovo svim crkvenim dokumentima trgovina označena kao nečasno zvanje. Kao razlog zašto je Crkva imala takav stav Le Goff navodi njezinu osudu pohlepe za zaradom i lihvarstvo, a svakako treba imati u vidu da su u to vrijeme Židovi igrali važnu ulogu u međunarodnoj trgovini na Zapadu. No, u stvarnosti Crkva nije mogla zabraniti trgovinu, pa čak ni u vrijeme križarskih ratova. Štoviše, s vremenom je ublažila svoj stav prema trgovcu i njegov je rad počela smatrati korisnim i neophodnim. Autor navodi brojne primjere gdje su trgovci činili dobročinstva, a poznati su i primjeri gdje su veoma bogati trgovci razdijelili svoje bogatstvo i povukli se u samostane.

Zadnje poglavlje nosi naslov "Uloga u kulturi" (str. 107-135) i u njemu je prikazana trgovčeva uloga u kulturnom životu srednjega vijeka. Trgovac je tijekom razvijenoga srednjeg vijeka značajno doprinio laicizaciji kulture. Da bi se mogao baviti svojim poslom, trgovac je prije svega morao znati pisati i računati, a ako se pri tome bavio međunarodnom trgovinom pa je morao putovati u daleka mjesta, onda se od njega tražilo poznavanje zemljopisa i povijesti. Osim toga trgovac je doprinio i širenju pučkoga (nacionalnoga) jezika. Autor posebno ističe trgovce mecene. U razdoblju razvijenoga, a posebno kasnoga srednjeg vijeka trgovac je doprinio i razvoju umjetnosti. Le Goff na ovom mjestu ističe kako bi se moglo govoriti o smjeni generacija, jer trgovac iz toga razdoblja više nije tako snažno zainteresiran za ulaganje u posao. Bogatstvo

koje se u obitelji stjecalo generacijama trgovac je sad ulagao u nešto drugo, a do izražaja su posebno došla umjetnička djela i kulturna dobra.

Čitajući knjigu Jacquesa Le Goffa *Trgovci i bankari u srednjem vijeku* čitatelj će uvidjeti, prije svega, da je autoru bio cilj prikazati trgovca u onim trenucima kada se on nije bavio samo trgovinom. Autor trgovinu poima ne samo kao profesionalnu djelatnost trgovca, nego i kao najvažniju poveznicu različitih zemljopisnih područja, civilizacija i naroda. Ovo djelo ima i svojih nedostataka, čega je autor veoma svjestan i što sam jasno naglašava. Pišući o srednjovjekovnom trgovcu-bankaru Le Goff je opisao trgovca koji je potjecao iz kršćanske Europe i to iz zapadnoga dijela. Kao savršen primjer trgovca-bankara poslužio mu je talijanski trgovac, i to ne zbog toga što je o njemu sačuvano najviše podatka, nego što je bio najnapredniji. Autoru je jasno da je time izgubio na širini pogleda jer je isključio utjecaj bizantskoga i muslimanskoga trgovca. Jednako tako autor je iz opisa isključio i trgovca ranoga srednjeg vijeka ne želeći se upuštati u brojne rasprave i teze o njegovoj važnosti, naravi posla, kao ni o njegovoj nacionalnosti ili još zamršenije o njegovu porijeklu. Le Goff je tako u središte promatranja stavio trgovca iz razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka. Ovo djelo Jacquesa Le Goffa, *Trgovci i bankari u srednjem vijeku*, prvi se put pojavilo na francuskom jeziku 1957. godine i poslije toga je objavljeno u nekoliko izdanja. Na hrvatski jezik knjiga je prvi put prevedena 2014. godine i sigurno će svojim veoma zanimljivim sadržajem privući svakoga znatiželjnika medievistike.

Goran Mijočević

ROBERT JOLIĆ (prir.), *Dr. fra Dominik Mandić (1889.-1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar - Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM - Franjevačka knjižnica Mostar - Hrvatski institut za povijest Zagreb, Mostar - Zagreb, 2014., str. 1031+ ilustracije.

Nepunu godinu dana nakon održavanja znanstvenoga skupa u Mostaru i Širokome Brijegu, na kojemu je povodom 40. obljetnice smrti dr. fra Dominika Mandića izlagalo 40-ak znanstvenika, tiskan je zbornik radova koji ovdje ukratko predstavljamo. Ova opsežna knjiga koncipirana je u tri poglavlja kako su glasile i tematske cjeline na navedenom znanstvenom skupu. Valja odmah na početku istaknuti kako je većina ovdje objavljenih radova temeljena na dokumentima iz Mandićeve ostavštine (oko 35.000 različitih dokumenata iz razdoblja od 1939. do 1973. godine) te dokumentima, također vezanim uz život i djelovanje fra Dominika, iz Arhiva Hercegovačke franjevačke provincije u Mostaru. Sva ova građa (u digitaliziranom obliku) bila je godinu dana prije održavanja simpozija dostupna svim sudionicima, što je u konačnici rezultiralo s 38 vrijednih radova (23 izvorna znanstvena rada, 10 preglednih radova, dva prethodna priopćenja i tri stručna rada).

Na početku knjige "Namjesto predgovora" (str. 5-9) nalazi se kratki uvodni dio kojim priređivač ovoga zbornika i jedan od inicijatora znanstvenoga skupa dr. fra Robert Jolić ukratko iznosi neke detalje vezane uz znanstveni skup, te donosi kratke informacije o fra

Dominikovu životu i njegovu znanstvenom radu te o nedavnom objavljivanju Mandićevih *Sabranih djela* (prir. Miroslav Akmadža). Nakon toga nalazi se "Curriculum vitae" (str. 13-39) iz pera samoga Dominika Mandića, a njegov autobiografski tekst, koji je priredio dr. Robert Jolić, popraćen je podnožnim bilješkama. Slijede radovi sa znanstvenoga simpozija gdje se na početku navodi raspored predavanja ovoga dvodnevnog skupa.

Niz priloga o tematskoj cjelini *Mandić - franjevac i svećenik* otvara rad Roberta Jolića s naslovom "Odnosi Dominika Mandića i njegove matične provincije" (str. 46-80) u kojemu autor, analizirajući Mandićevo djelovanje u Hercegovini i u Rimu te se osvrćući na njegova znanstvena djela o Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji, ističe različite načine na koje je fra Dominik manifestirao ljubav i brigu prema Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji. "Fra Dominik Mandić - prve godine u Americi. Novi svijet i novi izazovi" (str. 81-109) tema je rada Ante Čuvala u kojemu autor temeljito prati fra Dominikovo djelovanje od 1952. do 1955. godine kada obavlja službu komisara Hrvatskoga franjevačkog komisarijata. Slijedi još jedan rad Roberta Jolića s naslovom "Mandić i provincija Bosna Srebrena"

(str. 110-137). U njemu Jolić analizira Mandićevu ulogu pri nekim važnim događanjima u ovoj provinciji, njegovo dopisivanje s bosanskim franjevcima, a posebno se osvrnuo na odnos fra Dominika s fra Vitomirom Jeličićem. U radu s naslovom "Mandić i provincija Presvetoga Otkupitelja" (str. 138-167) Vicko Kapitanović analizira različite Mandićeve veze s upravom i franjevcima ove provincije a posebno njegov odnos s fra Karlom Balićem. Josip Sopta u svom radu "Fra Dominik Mandić i franjevci Sv. Jeronima - Zadar u Argentini" (str. 168-192) ukazuje na jaku povezanost fra Dominika s franjevcima ove provincije koja je na poseban način evidentna u pružanju njegove pomoći ovim svećenicima te izbjeglom narodu u Argentini. U članku "Mandić i hrvatska provincija sv. Ćirila i Metoda" (str. 193-211) Robert Jolić opisuje veze i kontakte fra Dominika s franjevcima ove provincije u razdoblju od 1939. do 1951. godine. Mandićev odnos sa slovenskim franjevcima obrađuje Marjan Vogrin u radu s naslovom "P. Dominik Mandić in slovenski frančiškani" (str. 212-226). Autor ovdje posebno ističe Mandićevu zaslugu za otvaranje Slovenskoga doma u Rimu koji je nakon Drugoga svjetskog rata pružio utočište brojnim svećenicima i izbjeglicama. U radu "Djelovanje fra Dominika Mandića i ženske redovničke ustanove" (str. 227-252) Natalija Palac analizira raznovrsnu pomoć koju je Mandić pružao različitim ženskim redovničkim zajednicama za vrijeme svoga života u Hercegovini, a potom u Rimu i SAD-u. "Dominik Mandić - učenik i suradnik Didaka Buntića" (str. 253-275) tema je Marinka Šakote koji obrađuje odnos ova dva hercegovačka franjevca počevši od njihova upoznavanja dok je fra Do-

minik bio đak, zatim njihovu suradnju u Seljačkim školama, akciji spašavanja djece od gladi, rješavanju "duhanskoga pitanja" te onaj segment u kojemu se nisu slagali, a to je politika. Slijedi članak "Fra Dominik Mandić, profesor i direktor Franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu i graditelj nove gimnazijske zgrade" (str. 276-302) u kojemu Ante Marić opisuje veze fra Dominika s ovom gimnazijom od njegovih đачkih vremena, njegovu ulogu u izgradnji nove gimnazijske zgrade, te njegov angažman kao profesora i ravnatelja ove gimnazije. "Dopisivanje fra Dominika Mandića s hrvatskim biskupima nakon Drugoga svjetskog rata" (str. 303-327) tema je rada Miroslava Akmadže u kojemu autor obrađuje dopisivanje Mandića s pojedinim biskupima o temama: "Hercegovački slučaj", kanonizacija bl. Nikole Tavelića i uspostava splitske metropolije, a na kraju se posebno osvrnuo na dopisivanje fra Dominika s kardinalom Šeperom "o prilikama nakon Hrvatskoga proljeća i još ponećem". Posljednji rad u ovoj tematskoj cjelini napisao je Juraj Batelja a glasi "Blaženi Alojzije Stepinac u ostavštini fra Dominika Mandića" (str. 328-359). Ovdje se iznose brojni podatci o kontaktima Mandića i kardinala Stepinca vezano uz kanonizaciju Nikole Tavelića, njihovoj suradnji za pomoć Crkvi i svim stradalnicima Drugoga svjetskog rata, njihovim stavovima prema *Dobrom pastiru* te Mandićeva nastojanja u traženju adekvatnoga liječenja kardinala Stepinca.

Druga tematska cjelina *Mandićev društveni rad (politika i karitativno djelovanje)*, koja ima 14 radova, počinje radom Zlatka Matijevića s naslovom "Fra Dominik Mandić i providencijalna politika Hrvatskoga katoličkog

seniorata" (1912.-1929.) (str. 362-387) u kojemu autor prati djelovanje ove organizacije koja je osnovala Hrvatsku pučku stranku čiji je najistaknutiji član u Hercegovini bio fra Dominik. "Nezavisna Država Hrvatska i Katolička crkva u korespondenciji fra Dominika Mandića" (str. 388-424) tema je priloga u kojemu Ivica Šarac na temelju Mandićeva dopisivanja s mnogim istaknutim osobama analizira njegova stajališta o prilikama u NDH, ulozi Katoličke crkve i svećenika, te njegove reakcije na držanje članova svoje Hercegovačke franjevačke provincije u ratnom razdoblju. "Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo" (str. 425-476) predmet je znanstvenoga zanimanja Tomislava Jonjića koji nastoji odrediti i analizirati faze Mandićevih političkih stajališta pri čemu naglašava kako je ovaj hercegovački franjevac uvijek bio svjestan svoje hrvatske narodne pripadnosti. Ivo Banac u svom radu "Meštrović i Mandić: prisposoba o odumiranju jugoslavenstva" (str. 477-501) potanko obrazlaže odustajanje od projugoslavenske orijentacije ova dva istaknuta Hrvata u dijaspori. "Korespondencija Dominik Mandić - Pavle D. Ostović (1952.-1969.) Problem političko-nacionalne i državne pripadnosti Bosne i Hercegovine i bosansko-hercegovačkih muslimana", tema je analize Zlatka Hasanbegovića (str. 502-530) u kojoj autor temeljito prati njihovo dopisivanje i polemiziranje u svezi navedene tematike. Slijedi rad Ive Lučića koji razmatra "Utjecaj komunističkih zločina na politički razvoj Dominika Mandića" (str. 531-548). Lučić na temelju Mandićeva dopisivanja s različitim osobama prati njegove reakcije na vijesti koje je dobivao tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća te za-

ključuje kako je zbog odnosa komunističke vlasti prema Katoličkoj crkvi i hrvatskom narodu Mandić promijenio svoja politička stajališta te da je uvijek vjerovao u demokratska načela i stalno pomagao ljudima, bez obzira na njihovu vjeru i naciju. U radu "Fra Dominik Mandić i svećeničko udruženje 'Dobri pastir'" (str. 549-566) Velimir Blažević govori o Mandićevu stavu prema ovome udruženju kao i njegovu angažmanu oko obrane "Dobroga pastira" pred mjerodavnim crkvenim vlastima. "Mandićevo odnos prema hrvatskoj (i inoj) političkoj emigraciji za vrijeme i nakon Drugoga svjetskog rata" (str. 567-582) obradio je Mario Jareb, koji u Mandićevu "rimskom razdoblju" ističe njegovu suradnju s jugoslavenskom izbjegličkom vladom te nesebičnu pomoć koju je pružao brojnim izbjeglicama nakon 1945., dok je njegov život u Chicagu obilježilo pisanje znanstvenih i publicističkih radova koje je objavljivao u hrvatskim emigrantskim časopisima. "Molba hercegovačkih franjevaca carici Ziti za pomoć u prehranjivanju Hercegovine potkraj Prvoga svjetskog rata" (str. 583-600) tema je rada Zorana Grijaka koji na primjeru ove zamolbe, koju je u Beč odnio fra Dominik, ukazuje na angažman hercegovačkih franjevaca oko ublažavanja posljedica velike gladi na području Hercegovine za vrijeme Prvoga svjetskog rata. Temu "Mandićevo ekonomsko-socijalna djelatnost u Hercegovini" (str. 601-629) istražuje Tihomir Zovko, konstatirajući kako je fra Dominik različitim aktivnostima i neumornim radom dao velik doprinos gospodarskom prosperitetu i poboljšanju životnih uvjeta na hercegovačkom području. U radu s naslovom "Dominik Mandić i pitanje "Hrvatske

katoličke štedionice" u arhivima Svete Stolice i Generalne kurije franjevačkog reda u Rimu" (str. 630-667) Massimiliano Valente na temelju dokumenata iz rimskih arhiva, priloženih na kraju članka, donosi brojne podatke o tužbi biskupa Mišića i svećenika Mostarske biskupije protiv Mandićeva upravljanja Katoličkom štedionicom u Mostaru. Slijedi rad Tomislava Đonlića koji na temu "Ekonomska i socijalna djelatnost fra Dominika Mandića u Hercegovini u prvoj polovici 20. stoljeća" (str. 668-685) donosi podatke o Mandićevu angažmanu na ekonomskom i socijalnom polju ukazujući na brojne akcije koje je Mandić poduzimao u svrhu poboljšanja gospodarskih prilika te njegovu stalnu brigu za siromašno hercegovačko stanovništvo. Jure Krišto u radu "Fra Dominik Mandić i hrvatske izbjeglice 1943.-1953." (str. 686-720) ukazuje na Mandićev doprinos u brizi za hrvatske izbjeglice u navedenom razdoblju a posebnu pozornost posvetio je Bratovštini sv. Jeronima u Rimu koja je pružala raznovrsne oblike pomoći hrvatskim izbjeglicama, pri čemu je istaknut fra Dominikov doprinos. "Mandićevo rimsko razdoblje (1939-1951.) osobito njegova nastojanja oko školovanja franjevačkoga pomlatka i hrvatskih studenata (Grottaferrata, Grottammare)" (str. 721-755) temeljito prati Jadranka Neralić koja u radu, nakon što se osvrnula na Mandićev dolazak u Rim i na različite aktivnosti njegova djelovanja, donosi mnoge detalje vezane uz njegovu pomoć Konviktu sv. Franje u Grottaferrati te kolegiju Santa Maria dei Monti u Grottammare.

Na treću temu *Mandićevo znanstveni rad* napisano je 12 radova. Prvi je rad dvojice autora, Draženka Tomića i Ro-

berta Jolića, čija je tema "Mandićevo nakladnička djelatnost" (str. 758-774). Ovdje su prikazani nakladnički nizovi koje je pokrenuo sam Mandić ili bio njihov inicijator, a više pažnje posvećeno je *Savremenim pitanjima* koje fra Dominik uređuje od 1918. do 1938. godine. "Mandićevo izvori i literatura za znanstveni rad" (str. 775-799) tema je rada Dijane Korać u kojemu se ukazuje na podrijetlo izvora i literature kojima se Mandić služio u svom znanstvenom radu kao i na probleme i pogodnosti koje je imao prilikom njihova prikupljanja. Nikola Mate Roščić u radu "Mandićevo doprinos franjevačkoj historiografiji" (str. 800-823) obrađuje franjevačku tematiku kao predmet Mandićeva znanstvenog interesa, ističući njegovu zaslugu u afirmaciji franjevačke historiografije. U svom prilogu "Mandićevo doktorska radnja o franjevačkom zakonodavstvu" (str. 824-846) Ljudevit Anton Maračić, nakon analize Mandićeve disertacije, daje neke prijedloge čiji bi rezultat mogao biti "znanstvena rehabilitacija njegovih povijesnih istraživanja i rezultata na području prvotnoga franjevačkog zakonodavstva". Slijedi rad Pavla Knezovića koji analizira "Mandićevo opus na latinskom" (str. 847-866) zaključujući, između ostaloga, da su osnovne karakteristike njegova izraza u ovim djelima jednostavnost i jasnoća, a da bi "Šematizam Provincije" bilo ispravnije "smatrati drugim izdanjem drugoga Mikulićeva šematizma koji je dopunio i osuvremenio fra Dominik Mandić". Temu "Mjesto Bosne i Hercegovine u konstrukciji povijesti Dominika Mandića (Kako danas čitati djela Dominika Mandića)" (str. 867-883) pomno analizira Mladen Ančić koji objašnjava razloge zbog kojih je Man-

dić nastojao dokazati hrvatstvo Bosne i Hercegovine istovremeno ukazujući na okolnosti u kojima je Mandić pisao znanstvena djela, pri čemu je bio neminovno sukob s tadašnjom "službenom historiografijom", pri tome se posebno osvrćući na njegovu raspravu s Nadom Klaić. Milko Brković u radu s naslovom "Izvori za srednjovjekovnu hrvatsku povijest u djelima D. Mandića" (str. 884-919) nakon navođenja povijesnih izvora različite provenijencije koje je u svom znanstvenom istraživanju srednjovjekovne hrvatske povijesti koristio fra Dominik, analizira Mandićev kritički pristup tim izvorima i njihovu interpretaciju. "Dominik Mandić i njegovo viđenje pokršćavanja Hrvata u svjetlu spisa Hrvati i Srbi - dva stara različita naroda" (str. 920-944) tema je znanstvenoga interesa Trpimira Vedriša koji propitujući Mandićevu argumentaciju zaključuje kako je zbog odbacivanja tzv. franačke teze o pokršćavanju fra Dominik zapravo "oslabio svoju tezu o kulturnoj zasebnosti Hrvata naspram Srba". U radu "Osvrt na tematike iz 'otomanskog vremena' u djelima dr. fra Dominika Mandića" (str. 945-965) Milenko Krešić razmatra Mandićevu obradbu tema islamizacije, svijesti katolika i muslimana u BiH o pripadnosti hrvatskom narodu te prelazak katolika na pravoslavlje, pri čemu ukazuje na bogatstvo vrijednih povijesnih izvora i literature u Mandićevim djelima, držeći mnoge njegove zaključke "nategnutima". Akademik Franjo Šanjek u radu "Mandićevi pogledi na zajednicu bosansko-humskih krstjana" (str. 966-974) analizira rezultate njegovih istraživanja objavljene u knjizi *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, zaključujući kako ovo djelo predstavlja "najsustav-

niji prikaz" djelovanja Crkve bosanske na području Bosne i Huma.

"Doprinos fra Dominika Mandića kanonizaciji bl. Nikole Tavelića" (str. 975-989) tema je rada Hrvatina Gabrijela Jurišića koji Mandićev doprinos vidi u njegovu pisanju članaka o sv. Nikoli, komuniciranju s više uglednih crkvenih osoba a napose u njegovoj knjizi *Documenta martyrii* na temelju koje je Kongregacija za proglašenje svetih pristupila prijedlogu kanonizacije ovoga sveca. Posljednji je rad s naslovom "Dominik Mandić: knjige i članci u prijevodu na engleski i druge jezike" (str. 990-1007) u kojemu Hrvoje Mandić navodi Mandićeva djela koja su objavljena na stranim jezicima, ističući njegov napor oko prevođenja i objavljivanja tih radova.

Zbornik je opremljen *Kazalom osobnih imena* (str. 1009-1028), a nakon toga nalazi se sadržaj (str. 1029-1031) te fotografije iz života fra Dominika Mandića i fotografije s navedenoga znanstvenog skupa (I-XXXII).

U zaključku možemo samo uputiti pohvalu najprije organizatorima ovoga skupa, priređivaču i izdavačima ovoga zbornika, a zatim i autorima koji su svojim prilogom pridonijeli osvjetljavanju brojnih segmenata života jednoga od najpoznatijih hercegovačkih franjevacu. Svojim sudjelovanjem znanstvenici su pokazali interes za dr. fra Dominika Mandića čiji je historioografski rad ali i politički angažman i do sada bio predmet znanstvenoga diskursa. Ovaj zbornik svakako je vrijedan prilog poznavanju franjevačke povijesti, a predstavlja i velik doprinos hrvatskoj historiografiji.

Dijana Korac

JURE KRIŠTO, *Partija, UDBA i svećenička udruženja. UDBin elaborat o Udruženjima i drugi dokumenti*, Hrvatska kulturna zaklada - Hrvatsko slovo, Zagreb, 2014., 157 str.

Nakon nekoliko objavljenih radova i polemika u kojima je na temelju nekih važnih dosad neobjavljenih arhivskih dokumenata iznosio svoja stajališta o Katoličkoj crkvi i svećeničkim udruženjima, s posebnim naglaskom na važnost i ulogu svećeničkoga udruženja "Dobri pastir", Jure Krišto je u svom najnovijem uratku naslovljenom *Partija, UDBA i svećenička udruženja. UDBin elaborat o Udruženjima i drugi dokumenti* dio te značajne arhivske građe ponudio i široj javnosti. Autor u *Predgovoru* (str. 5-7) naglašava kako je, ponukan činjenicom da još uvijek postoje vrlo oprječni stavovi o ulozi svećeničkih udruženja osnovanih u bivšoj jugoslavenskoj državi, njegov cilj u ovoj knjizi ponuditi neke do sada neobjavljene dokumente ili pak teško dostupnu građu, kako bi se profesionalnom povjesničaru omogućio objektivniji pristup u sagledavanju ove problematike.

U koncepcijskom smislu knjiga od 149 stranica (isključujući imensko kazalo, bilješku o autoru i kazalo) podijeljena je u dva dijela. Među objavljenim dokumentima, koji čine drugi dio knjige, valja svakako istaknuti *UDB-in elaborat o metodama rada u vjerskim zajednicama* (str. 53-97), iz kojega se jasno mogu iščitati metode kojima se tajna partijska služba koristila u kontroliranju Crkve i njezinoj "diferencijaciji". Dio ovoga elaborata odnosi se i na svećeničko udruženje

"Dobri pastir" koje je nastalo, kako se navodi, kao "plod angažovanih mera i agenturnih kombinacija UDB-e", čemu je, prema tvrdnjama UDB-e, doprinio i pozitivni stav starješinstva dviju franjevačkih provincija, posebice nakon izbora lojalnoga vodstva bosanske provincije na čelu s provincijalom Markušićem.

Drugi veoma značajan, dosad u cijelosti neobjavljeni dokument, jest hrvatski predložak pisma kojega su dvojica bosansko-hercegovačkih provincijala uputila generalu franjevačkoga Reda kao odgovor na naredbu o napuštanju udruženja "Dobri pastir" (*Provincijali fra Jozo Markušić i fra Mile Leko brane "Dobri Pastir"*, str. 109-135). U pismu ova dvojica provincijala, osim što iznose obrazloženja modela koji su im poslužili u formiranju udruženja, te tvrđnji kako je riječ o laičkom društvu za čije djelovanje nije potrebno crkveno odobrenje, nastoje prezentirati vrlo teške okolnosti u kojima su bosansko-hercegovački franjevci djelovali od kraja rata do nastanka pisma (1950. godine). Naime, provincijali smatraju kako su u "novim prilikama", koje su, kako navode, "uistinu nove ne samo po vremenu nego i po sadržaju" u potpunosti ostavljeni i prepušteni sami sebi, kroz formirano svećeničko udruženje pronašli put opstanka Crkve, što je po njihovu promišljanju dovoljan razlog da bi se opravdale osude mnogih, pa i vrhov-

ne uprave franjevačkoga Reda i Svete Stolice. Analizirajući sadržaj pisma, a imajući u vidu UDB-in elaborat koji do u detalje razrađuje ciljeve osnovanih svećeničkih udruženja, autor ukazuje da su, s obzirom na iskazana promišljanja i stil pisanja, pojedini dijelovi pisma nastali ili u koautorstvu s UDB-om ili pak zbog "ispiranja mozgov" tijekom tortura koje su bile svojstvene komunističkoj vlasti. Iako je prema Krištinu promišljanju teško razlučiti što je u političkom sadržaju pisma stvarno mišljenje dvojice provincijala a što "nametnuti dio službene priče", ipak to, prema autoru, ne umanjuje dojam kako je riječ o prihvaćanju dirigirane povijesti koja se temelji na osnovnim postulatima "narodne vlasti" kao spasitelja kojega treba podržati i s njim surađivati.

Osim dva navedena dokumenta koji čine okosnicu ove "zbirke dokumenata", valja također spomenuti i objavljene prijepise nekoliko dokumenata iz 80-ih godina 20. stoljeća vezanih za rasvjetljavanje uloge Teološkoga društva "Kršćanska sadašnjost" (TDKS), kojemu je, kako autor tvrdi, vlast namijenila sličnu ulogu kao i "Dobrom pastiru". Ovdje je prije svega riječ o pismu zagrebačkoga nadbiskupa, kardinala Franje Kuharića i Velikoga kancelara Katoličkoga bogoslovnog fakulteta (KBF) u Zagrebu upućenog predsjedniku TDKS-a i profesoru KBF-a Tomislavu Šagi-Buniću (str. 139-142), te dva partijska izvora (str. 143-146) iz kojih je vidljiva uloga Društva u planiranoj "diferencijaciji Crkve". Među objavljenim dokumentima nalaze se i prepiske između nekih uglednih franjevac Bosne Srebrene i hercegovačkoga franjevca Dominika Mandića

u Rimu (str. 101-108, 136-138), te okružnica uprave provincije Bosne Srebrene iz svibnja 1945. (str. 51-52), u kojoj se odbacuju u javnosti propagirane komunističke optužbe protiv njezinih članova, te iskazuje lojalnost i spremnost na suradnju s narodnim vlastima u "svim stvarima koje su na dobro i korist [naših] naroda".

U prvom dijelu naslovljenom *Komunistička partija, UDB-a i Katolička Crkva u Bosni i Hercegovini* (str. 9-45) autor osim opširnoga tumačenja sadržaja priloženih dokumenata otvara i pitanje uloge jugoslavenskih komunističkih vlasti u uspostavi interpretacijske paradigme povijesti, u kojoj je, prema Krištinim tvrdnjama, vrlo važna zadaća bila dodijeljena "Upravi državne bezbjednosti" (UDB-i). Vraćajući se na same početke uspostave komunističkih vlasti na "oslobođenim" područjima i metode koje su komunisti uz pomoć uspostavljenih represivnih tijela koristili u obračunu sa svojim neistomišljenicima, autor ukazuje na vrlo težak položaj hrvatskoga naroda koji u najvećem broju nije prihvaćao partizansku borbu, dijelom zbog srpske prevlasti u njihovim redovima, a dijelom zbog uništenja hrvatske države "kakva god bila". Upravo ovaj otpor "narodnoj vlasti" svrstao je velik broj Hrvata među "narodne neprijatelje". Naime, prema Krištinu mišljenju, iako su uspostavu nezavisne hrvatske države podržali ne samo većina Hrvata, nego i dio hrvatskih Srba i bosansko-hercegovačkih muslimana, narod nije odobravao ustašku politiku, niti je smatrao vlast nepromjenjivom, ali je državu podržavao pa nije želio sudjelovati u četničkim i komunističkim koncepcijama njezina rušenja. S učvršćivanjem komunističke vlasti

uslijedio je obračun sa svim političkim i ideološkim neistomišljenicima. Osim fizičkoga eliminiranja neprijatelja, KPJ veliku pozornost, prema autorovu mišljenju, posvećivala je i duhovnom ovladavanju, pa je stoga nametala novi povijesni narativ po kojemu je "KPJ 'osloboditelj' nakon 'narodnooslobodilačke borbe'". Stoga autor upozorava na dugogodišnje prešućivanje zločina koje je zataškavala upravo komunistička dirigirana povijest, te ističe kako je nedopustivo da se u današnjoj povijesnoj interpretaciji o naravi druge Jugoslavije i ulozi KPJ, koja ju je stvarala i održavala, kao meritorne uzimaju tvrdnje te iste Partije.

Što je komunistička partija Jugoslavije htjela s Crkvom? Odgovor na ovo pitanje, koje je ujedno i naslov jednoga od podpoglavlja prvoga dijela knjige (str. 24-31), prema tvrdnjama autora nudi upravo *Udbin elaborat o metodama rada u vjerskim zajednicama*. Na temelju elaborata autor iznosi tri cilja koje je KPJ postavila u pogledu Katoličke crkve. Prvi cilj bio je "onemogućavanje neprijateljske djelatnosti". Pod ovim pojmom nije se podrazumijevao samo možebitni vid otpora, kojega su komunističke vlasti represivnim metodama gotovo potpuno ugušile, nego i sama rezerviranost prema novoj vlasti. Prema Krištinim tvrdnjama optužba za "neprijateljsku djelatnost" predstavljala je početni korak u ovladavanju cjelokupnom društvenom zbiljom koja je, naravno, uključivala i Crkvu. Diferencijacija klera, odnosno stvaranje razdora unutar crkvenih krugova bila je druga zadaća Partije. Ovom cilju služila su i formirana svećenička udruženja, čiji su članovi, iskazujući neposluš biskupima, bili u službi špijuna

vlasti. Treći cilj bio je personalno i kadrovsko osiromašenje Crkve koje se nastojalo postići "izvlačenjem" i "pridobivanjem" postojećega kadra iz vjerskih škola, te kontrolom "priliva novog svećeničkog podmlatka". Iz elaborata vidljivo je kako se UDB-a za ostvarenje svojih ciljeva služila različitim mjerama, od prikupljanja razloga za odlazak kandidata u sjemenište odnosno u bogosloviju, praćenja karaktera i analiza slabosti tih ljudi, do iznuđivanja njihova pristanka na suradnju. Preko ostvarene suradničke mreže UDB-a je kontrolirala ne samo vjerske ustanove i organizacije, nego je i nadzirala crkvene službenike, svećenike, redovnike, redovnice, polaznike vjerskih škola, te crkvene obrede i druge aktivnosti. Svakako najdrskijim pothvatom autor smatra uključivanje UDB-inih suradnika u sjemeništa i njihovo ostajanje sve do svećeničkoga ređenja što im je omogućavalo nastavak napredovanja u crkvenim službama. Autor iz elaborata izdvaja i dio koji ukazuje na probleme s kojima se UDB-a susretala u procesu angažiranja suradnika, jer kako se navodi "klerici gotovo nikada ne surađuju iz istinski patriotskih pobuda", tako da je služba sigurnosti razradila niz metoda za prisiljavanje na suradnju, namijenjenih onima bez "patriotskih pobuda", a jedna od češće korištenih bila je ucjena kompromitirajućim materijalima.

Autor naglašava kako su svećenička udruženja, prema sadržaju elaborata, bez ikakve dvojbe UDB-in politički projekt okarakteriziran kao "najviši oblik obavijesnog rada", s ciljem stvaranja crkvenoga razdora, kao i poticanja sukoba crkvene hijerarhije, ali i stjecanja preduvjeta za sudske progone

"reakcionarnih" svećenika. Na ovim načelima, tvrdi Krišto, što potkrjepljuje i objavljenim dokumentima, formirano je i svećeničko udruženje "Dobri pastir" u BiH, te Teološko društvo "Kršćanska sadašnjost". Kao jedinu iznimku, autor navodi Ćirilo-Methodsko društvo u Istri, za kojega se u UDB-inu elaboratu izričito naglašava kako nije nastalo kao "izraz [našeg] rada na liniji diferencijacije". Naravno, autor upozorava kako još uvijek postoje oni koji pod utjecajem nametnute komunističke paradigme interpretiranja povijesti zatvaraju oči pred argumentima dostupnih dokumenata želeći, kako kaže, "uljepšati vlastitu prošlost".

Kao izlaz iz postojećih povijesnih narativa, koje autor uvjetno dijeli na "partizansko-komunističku" i "ustašku" hrvatsku priču, što neminovno vodi antagonizmu u hrvatskom društvu, Krišto nudi "treću priču" koja će počivati na usvajanju novoga povijesnog narativa. Iako je preduvjet za

takav korak, prema Krištinu mišljenju, stvoren u obrambenom Domovinskom ratu, ali i u intelektualnim emigracijskim krugovima koji se kritički distanciraju "od ustaštva i komunizma kao dviju totalitarnih uvezenih ideologija", antagonizmi nisu nadidjeni jer vladajuća elita bivšega sustava vlasti nije prihvatila stvarnost suverene hrvatske države. Međutim, autor smatra kako iskreno priznanje i poštovanje žrtava, ali i distanciranje od zločina počinjenih bilo u ime ustaške ili komunističke ideologije, mogu biti zajednički put u njegovu "treću priču".

Knjiga koju smo ovdje prikazali, možemo zaključiti, predstavlja veoma vrijedan doprinos u formiranju jednoga objektivnijeg historiografskog narativa pri sagledavanju nekih vrlo važnih pitanja iz bliže hrvatske prošlosti, što bi u konačnici zasigurno doprinijelo izgradnji stabilnijega hrvatskog društva.

Marina Beus

UPUTE AUTORIMA

Časopis *Hercegovina* izlazi jedanput godišnje i objavljuje neobjavljene radove iz humanističkih znanosti u kojima autori obrađuju teme vezane za Hercegovinu, njezinu povijest, kulturu i tradiciju, ali i one koji se na bilo koji način odnose ili imaju utjecaja na ovo područje.

Uredništvo prima radove na hrvatskome jeziku, kao i radove na drugim jezicima koji će prije objavljivanja biti prevedeni na hrvatski jezik. Radovi se mogu slati tijekom cijele godine elektroničkom poštom na adresu uredništva (hercegovina@sve-mo.ba) ili na nekoj vrsti prijenosne memorije. Časopis se za određenu godinu zaključuje s radovima pristiglim do kraja veljače.

Nakon pristiglih recenzija radovi mogu biti kategorizirani kao:

1. izvorni znanstveni članak
2. prethodno priopćenje
3. pregledni članak
4. stručni članak.

O konačnoj kategorizaciji odlučuje se nakon ocjene dvaju recenzenata. Ukoliko se recenzije razlikuju u pogledu kategorizacije, može se tražiti i trećega recenzenta ili će uredništvo donijeti konačnu odluku. Svi radovi trebaju imati manji sažetak (nekoliko rečenica), ključne riječi, te veći sažetak (do jedne kartice) koji će biti preveden na engleski jezik.

Osim ovih radova *Hercegovina* objavljuje recenzije, prikaze, osvrtne, obavijesti i slično.

Tehničke upute za pisanje priloga u časopisu *Hercegovina*

Svi prilozi trebaju biti pisani na računalu u programu Word. U tekstu priloga veličina slova je 12, a prored 1,5. Bilješke se pišu na dnu stranice (podnožne bilješke), veličina slova je 10, a prored 1.

Molimo autore da radovi opsegom ne prelaze dva arka (32 kartice). Radovi se ne honoriraju, a autori članaka dobivaju dva besplatna primjerka dotičnoga broja časopisa *Hercegovina*. Uz priloge autori trebaju dostaviti i sljedeće podatke: ime i prezime, akademsko zvanje, te naziv i adresu institucije u kojoj su zaposleni i e-mail adresu.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Hercegovina*

IME I PREZIME AUTORA - mali verzal

"Naslov članka" - u navodnicima, obična slova

Naslovi svih publikacija - kurziv

Isto - kurziv

ISTI - mali verzal

nav. dj. - kurziv

Do tri autora navode se njihova imena i prezimena, a ako ih je više stavlja se SKUPINA AUTORA.

Svaku novu bibliografsku jedinicu u istoj bilješci treba odvojiti točkom-zarezom.

Arhivi:

DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (dalje: DAD), *Lettere di Levante*, sv. 4, f. 32r-33v.

Knjige:

MATE MATIĆ - ANTE ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, Globus, Zagreb, ³2014., str. 25-27.
Isto, str. 30-31.

Kada se isto djelo ponovno navodi na drugome mjestu, treba upotrijebiti skraćeni oblik. Npr.: M. MATIĆ - A. ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, str. 35. Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica *nav. dj.* ako se od istoga autora spominje samo jedno djelo.

Časopisi:

IVAN IVIĆ, "Kulturna baština Hercegovine", u: *Povijesni prilozi*, 63, Zagreb, 2014., str. 50.
I. IVIĆ, *nav. dj.*, str. 50.

Zbornici:

JURE JURIC, "Jezik Augusta Šenoae", u: MATE MATIĆ (prir.), *Povijest hrvatske književnosti u 19. stoljeću*, Školska knjiga - Marijan tisak, Zagreb - Split, 2014., str. 122-132.

Biblija: Uobičajeno je da se biblijske knjige ne navode u bilješkama ispod crte nego u zagrada odmah iza teksta. Npr. "U početku bijaše Riječ" (Iv 1,1).

Enciklopedije:

"Neretva", u: *Hrvatska enciklopedija*, I., Zagreb, ³2005., str. 580-590.

Dnevne novine:

MARKO MARKIĆ, "Stećci na prostoru Hercegovine", u: *Večernji list*, br. 8245, Zagreb, 15. 11. 1999., str. 141-143.

Intervjui:

MATE MATIĆ, "Ovo je sveta zemlja" (razgovarao PETAR BAŠIĆ), u: *Hrvatsko slovo*, br. 467, Zagreb, 24. 3. 2004., str. 3-4.

Internet:

<http://www.znanost.hr>, ANA ANIĆ, *Etnička slika Bosne i Hercegovine* (15. 9. 2011.).
<http://hr.wikipedia.org/wiki/Zdravlje> (27. 4. 2015.).

